

Археологічний літопис Лівобережної України

Матеріали 5-го регіонального
науково-практичного семінару
"Охорона та дослідження пам'яток археології"

®

FERREXPO

Poltava Mining

Спонсор проведення -

ВАТ "Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат"

Генеральний директор **В. Ф. Бадагов**

2 / 2001

28-31 травня 2001 р. у м.Комсомольськ Полтавської області на базі Музею історії ВАТ «Полтавський ГЗК» відбувся 5-й регіональний науково-практичний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології». Семінар організований Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації та Комсомольським історико-краєзнавчим музеєм, за участі Інституту археології НАН України, Правління УТОПІК, управління культури Полтавської облдержадміністрації, при безпосередній підтримці керівництва Полтавського гірничо-збагачувального комбінату.

У роботі зібрання археологів та пам'ятоохоронців Лісостепового Подніпров'я України взяли участь близько 50 учасників — учених, музейників і краєзнавців з Києва, Полтави, Глухова, Комсомольська, Кременчука, Лубен, Переяслава-Хмельницького, Харкова, Черкас, Чернігова, Чигирини. Матеріали комсомольського семінару зібрані в цьому числі журналу «Археологічний літопис Лівобережної України».

Учасники зустрічі у Комсомольську перед початком роботи семінару.
Фото: Комсомольський історико-краєзнавчий музей, 2001 рік.

Нам, жителям Комсомольська, пощастило жити у такому мальовничому, багатому на історичні події краї як Полтавське Подніпров'я. Саме тут, за результатами досліджень учених, формувалася в IV-III тис. до н.е. індо-європейська культурно-історична спільнота, проходили торгові шляхи, починаючи від доби бронзового віку, скіфських часів до Київської Русі, формувалася Українська нація.

Недалеко від Комсомольська знаходяться видатні пам'ятки прадавньої історії України — Дерев'яне енеолітичне поселення, Компаніївський могильник III-IV ст. н.е., курган Могила Стовбувата та багато інших. Скарби нашої землі неодноразово досліджували відомі археологи старшого покоління — І.І.Ляпушкін, Є.В.Махно, Д.Я.Телегін, сучасні дослідники — Ю.О.Шилов і Л.М.Лугова.

Хоча Комсомольськ відносно молодий міський центр, та завдячуючи багаторічній невтомній праці ентузіастів-пошуковців, Комсомольчанам стало відомо про цілу низку пам'яток історії й археології у межах міста, його околиць, знахідки з яких зберігаються у нещодавно побудованому на площах музею ВАТ «Полтавський ГЗК» Комсомольському історико-краєзнавчому музеї.

У Комсомольську створено базу для дослідження, збереження і популяризації історичної минувшини частини Подніпров'я, де розташоване місто. І сама територія, у зв'язку із постійними розкривними роботами в кар'єрі, є ідеальним полігоном для роботи науковців: геологів, палеонтологів, і, звісно ж, археологів.

Впевнений, що проведення у Комсомольську наукових конференцій з проблем дослідження та збереження пам'яток історії й археології, стане традиційним, безумовно, збагатить наші знання про прадавні часи, зробить вагомий внесок у формування патріотизму і світоглядних уявлень підрастаючого покоління.

Бажаю учасникам регіонального науково-практичного семінару здоров'я та плідної роботи.

ВАТ «Полтавський ГЗК» сьогодні — найбільший виробник і експортер залізорудних обкотишів в Україні, одне з кращих підприємств гірничо-металургійної галузі. Це результат повсякденної напруженої праці багатотисячного колективу.

Протягом чотирьох десятиліть разом із комбінатом будувалося і зросло 50-тисячне місто Комсомольськ, більшість населення якого працює на Полтавському ГЗК.

Розуміючи свою відповідальність перед суспільством за стан духовності в місті та трудовому колективі, керівництво акціонерного товариства приділяє особливу увагу гармонійному розвитку особистості. Саме тому ми продовжуємо всіляко підтримувати палац культури, заохуємо проведення різноманітних фольклорних та культурологічних акцій, що сприяють духовному становленню працівників.

Хто не знає власного минулого, не зберігає його пам'ятки — не матиме майбутнього. Створення музею Полтавського гірничо-збагачувального комбінату було викликане необхідністю систематизації та поглибленого вивчення знахідок, зроблених під час розкривних робіт у кар'єрі. За роки існування музей став своєрідним центром патріотичного виховання підрастаючого покоління, яке має можливість вивчати не тільки прадавню історію рідного краю, а й документальний літопис новітньої історії. Не повинні загубитись матеріальні свідчення про тих, хто 40 років тому у складних умовах розпочав будівництво нинішнього флагмана гірничо-видобувної галузі держави. Керівництво ВАТ «Полтавський ГЗК» впевнене, що проведення представницького регіонального наукового зібрання на базі музею Полтавського ГЗК дасть можливість повніше висвітлити невідомі раніше сторінки далекого минулого Подніпров'я, Полтавщини, суміжних областей України, розширити наші уявлення про життя і побут предків, допоможе юному поколінню комсомольчан доторкнутися до історичних та культурних надбань свого народу.

Від себе особисто та багатотисячного колективу гірників бажаю учасникам науково-практичного семінару успішної роботи, нових знахідок та наукових відкриттів!

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації

Інститут археології Національної Академії наук України

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія:

головний редактор
Олександр СУПРУНЕНКО,
кандидат історичних наук (Полтава)

Владислав АНДРИШКО,
кандидат історичних наук
(Донецьк)

Петро БОНДАРЄВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
член-кореспондент Української Академії
Архітектури, кандидат архітектури (Полтава)

Іван ГЛИЗЬ,
начальник управління культури Полтавської
обласної адміністрації (Полтава)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук (Дніпропетровськ)

Володимир МІХЄСВ,
доктор історичних наук (Харків)

Олександр МОЦЯ,
доктор історичних наук (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України, доктор історичних наук
(Київ)

Петро ШЕМЕТ,
кандидат педагогічних наук
(Полтава)

Євген ШИРАЙ,
заслужений архітектор України (Полтава)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Андрій АРТЕМ'ЄВ
Анатолій ГЕНКО
Олександр УДОВИЧЕНКО
комп'ютерний набір

Адреса редакції:

Україна, 36 011, м. Полтава-11, вул. Комсомольська,
37, Центр охорони та досліджень пам'яток
археології управління культури Полтавської
обласної адміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: w_darth@persik.kot.poltava.ua

Editorial office:

Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board of the
Poltava Province's State Administration
37, Komsozolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax: +380 (053-22) 226-12
e-mail: w_darth@persik.kot.poltava.ua

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
число 2 (10) * 2001

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLE OF THE
DNIEPER'S LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
no. 2 (10) * 2001

Видас: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

ч. 2 * 2001

ЗМІСТ

З офіційних джерел

Охорона пам'яток	3
Шемет П.Г. (м.Полтава). Проблеми охорони пам'яток археології Полтавщини	12
Гаврилук Н.О. (м.Київ). Охорона археологічних пам'яток в Україні: деякі підсумки і перспективи	14
Титова О.М. (м.Київ). Проблеми охорони культурної спадщини України	16

Статті

Телегін Д.Я. (м.Київ). Пам'ятки Поорілля в роботах експедиції "Дніпро-Донбас"(1970-1971 рр.)	19
Сиволап М.П. (м.Черкаси). Ритуальні малюнки вохрою з поховань ямної культури в Середній Наддніпрянщині	27
Вальчак С.Б. (м.Москва). Загадкові пластини пізньобронзової доби з Дніпровського Лівобережжя	30
Башкатов Ю.Ю. (м.Київ). До питання про пізньозарубинецьке житло	33
Сухобоков О.В., Горбаненко С.О. (м.Київ). Землеробські знаряддя з городища Битиця-1.	36
Колода В.В., Колода Т.О. (м.Харків). Старожитності с.Мохнач та його округи	42
Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. (м.Полтава). Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.)	46
Бузян Г.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А., Товкайло М.Т. (м.Переяслав-Хмельницький). Матеріали X ст. території посаду Переяслава Руського	57
Тараненко С.П. (м.Київ). До питання вивчення масової забудови Київського Подолу. Двоповерхова будівля першої половини XII ст.	61
Кобиленко О.В. (м.Переяслав-Хмельницький). До питання про локалізацію Ратиборового двору в Переяславі Руському	64
Тимошук В.М. (м.Київ). Деякі питання типології київської кухонної кераміки X-XIII ст.	67
Супруненко О.Б. (м.Полтава). Про "Південний" вал на території Великого укріплення Більського городища	72

Публікації

Гавриленко І.М. (м.Полтава). До локалізації палеолітичного місцезнаходження Скалка	78
Кракало І.В. (м.Кременчук). Енеолітичні матеріали з Кременчука	82
Роздобудько М.В. (м.Переяслав-Хмельницький). Про деякі типи вінець в посудинах культури багатоваликів кераміки	85
Гейко А.В. (м.Полтава). Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с.Малий Тростянець	90
Гречко Д.С. (м.Харків). Поселення скіфського часу поблизу с.Шлях на Харківщині	96
Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (м.Полтава). Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська	99
Рейда Р.М. (м.Полтава). Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища	106
Удовиченко О.І. (м.Полтава). Фібули черняхівської культури з Градиська	110
Любичев М.В. (м.Харків). Нові пам'ятки пенківської культури у верхній течії Сіверського Дінця	113
Свицтун Г.Є. (м.Харків). Конструктивні особливості салтівської оборонної лінії Мохначанського городища	117
Левченко Д.І. (м.Полтава). Ранньосередньовічні поховання в урочищі "Топило"	120
Лугова Л.М., Мироненко К.М. (м.Полтава). Поселення XIII-XIV ст. поблизу Комсомольська	122

Археологія козацької доби

Ханко О.В. (м.Полтава). Гутне скло XVII-XVIII століть з Полтави	125
Заїка І.В. (м.Харків). Нові матеріали доби пізнього середньовіччя з Харківщини	128
Марченко О.В. (м.Черкаси). Нові дослідження Жаботинського Онупрївського монастиря	130
Кукса Н. (м.Чигирин). Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві: до питання дослідження і реставрації	134
Гугля В. (с.Суботів). Суботівське кахлярство XVII-XVIII ст.	137
Стахів М.П. (с.Комсомольськ). Колодязь XVII-XVIII ст. з Горішніх Плавнів поблизу Комсомольська	141
Власюк І.М. (с.Келеберда). Заселення пониззя р.Сухий Кобелячок у часи пізнього середньовіччя	143
Коваленко О.В. (м.Полтава). Цвинтар XVII-XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві	145

Антропологія

Артем'єв А.В. (м.Полтава). Морфометричні показники пізньосередньовічного населення Полтави (за антропологічними матеріалами розкопок кладовища XVII - початку XIX ст. біля Свято-Успенського собору)	150
---	-----

Шедеври музейних та приватних збірок

Чурилова Л.М. (м.Дніпропетровськ). Нові знахідки середньовічних кам'яних стел на території Дніпропетровської області	154
Белько О.О. (м.Полтава). Символіка у гребінкарстві (про гребінець-оберіг з Посулля)	156
Тітков О.В. (м.Полтава). Східний обладунок у колекції Полтавського краєзнавчого музею	159

З історії археології та музейництва

Нестуля О.О. (м.Полтава). Музей Наддніпрянської України в контексті підготовки українсько-російських переговорів про взаємний обмін культурними цінностями (друга половина 1920-х років)	161
Яснювська Л.В. (м.Чернігів). Давньоруські старожитності Чернігівщини у дослідженнях П.М.Добровольського	166
Скирда В.В., Чернігова Н.В. (м.Харків). Архівні матеріали професора С.А.Семенова-Зусера	170
Повідомлення, інформації	172
Resume	176

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якій у розділ "Журнали" за позицією № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

THE CONTENTS

FROM OFFICIAL SOURCES	3
RELICS' PROTECTION	
Shemet P.G. (Poltava) The Issues of Archaeological Relics' Protection in Poltava	12
Gavrilyuk N.A. (Kiev) Archaeological Relics' Protection in Ukraine: Summaries and Perspectives	14
Titova Ye.N. (Kiev) The Issues of Protection of the Ukraine's Cultural Heritag	16
The 5th Regional Scientific and Practical Seminar "Protective researches of the Archaeological Relics"	17
ARTICLES	
Telegin D.Ya. (Kiev) The Lower Oril Area's Relics in the Works of Expedition "Dnipro-Donbass" (1970-1971)	19
Syvolap M.P. (Cherkasy) Ritual Ochre Images from the Pit-Grave Culture's Burials, the Middle Dnieper's Area	27
Valchak S.B. (Moskow) Strange Kind of Plain Subjects Refferred to the Late Bronze Age (the Dnieper's Left Bank)	30
Bashkatov Yu.Yu. (Kiev) The Issue of the Late Zarubинets Culture's Dwellings	33
Sukhobokov O.V., Gorbanenko S.A. (Kiev) The set of Agricultural Utensils from the Hillfort Biticsa-1	36
Koloda V.V., Koloda T.A. (Kharkov) The Relics of Mokhnach Village and its Surroundings	42
Levchenko D.I., Mironenko K.N., Suprunenko A.B. (Poltava) The Ancient Rus Complex on the Territory of the Chronicles' Ltava (the excavations of 1997)	46
Buzyan G.M., Rozdobudko M.V., Teterya D.A., Tovkailo M.T. (Pereyaslav-Hmelnisky) Materials of the 10th c from the Territory of Foretown in Pereyaslavi-Rusky	57
Taranenko S.P. (Kiev) Two-Flored Building on the territory of the Podol in Kiev (The 1st half of the 12th c)	61
Kolybenko A.V. (Pereyaslav-Hmelnicky) The Place of Situation of the Ratibor's House in Pereyaslavi-Rusky	64
Tymoshchuk V.M. (Kiev) Some Problems of the Typology of Kiev Kitchen Pottery, the 10-13th cc	67
Suprunenko A.B. (Poltava) The Southern Mainland Wall on the Territory of the Belsk Hillfort's Big Bastion	72
PUBLICATIONS	
Gavrilenko I.N. (Poltava) The Place of Location of the Paleolithic Site Skakalka	78
Krakalo I.V. (Kremenchug) Eneolythic Finds from the Territory of Kremenchug.	82
Rozdobudko M.V. (Pereyaslav-Hmelnisky) Certain Type of Rims on the Vessels of Multiraised Border Pottery Culture	85
Geyko A.V. (Poltava) Excavations of the Scythian Times' Burial Mounds near Maly Trostyanets Village	90
Grechko D.S. (Kharkov) The Scythian Times' Settlement Near Shyach Village	96
Kulatova I.N., Suprunenko A.B. (Poltava) The Scythian Times' Burial Mound in Marchenki Place near Belsk	99
Reyda R.N. (Poltava) The Chernyakhov Relics' near Belsk Hillfort's.	106
Udovichenko A.I. (Poltava) The Chernyakhovskaya Culture's Fibulas from Gradizk	110
Lyubichev M.V. (Kharkov) New-Found Penkovskaya Culture's Relics in the Upper Flow of Seversky Donets	113
Svistun G.Ye. (Kharkov) Construction peculiarities of the Saltovskaya Defence Line (the Mokhnachansk Hillfort)	117
Levchenko D.I. (Poltava) Early Mediaeval Burials in the Topylo Place	120
Lugovaya L.N., Mironenko K.N. (Poltava) The Settlement near Komsomolsk Dated by the 13th-14th	122
ARCHAEOLOGY OF THE COSSAK EPOCH	
Khanko O.V. (Poltava) The Glass Products of the 17th - 18th cc from Poltava	125
Zaika I.V. (Kharkov) The New Materials of the late Medievals from Kharkiv Region	128
Marchenko A.V. (Cherkasy) New Investigations of Zhabotyn St. Onupher's Monastery	130
Kuksa N. (Chygyryn) The St. Illya's Church in Subbotov: The Issues of Research and Reconstruction	134
Guglya V. (Subotiv vil.) Tiles from Subbotov Dated by the 17-18th cc	137
Stakhiv N.P. (Komsomolsk) The Well Dated by the 17-18th cc in Gorishnie Piavni Village, near Komsomolsk.	141
Vlasiuk I.M. (Keleberda vil.) The Dwelling Process on the Lower Banks of The Sukhoy Kobelyachek River in the Late Medievals	143
Kovalenko O.V. (Poltava) The Cemetery of the 17-18th cc on the Soborny Maydan (The Cathedral Square) in Poltava	145
ANTROPOLOGY	
Artemyev A.V. (Poltava) Morphometrical Database for the Poltava's Late Medieval Population.	150
MUSEUM & PRIVATES COLLECTIONS	
Churilova L.M. (Dnepropetrovsk) New-Found Medieval Stone Stellas on the Territory of Dnepropetrovsk Region.	154
Belko O.A. (Poltava) The Symbols in the Comb's Decor	156
Titkoff A.V. (Poltava) Oriental Armour in the Collection of the Regional Historical Museum in Poltava	159
THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY & MUSEUM	
Nestulya A.A. (Poltava) The Lower Dnieper Ukraine's Museums in the Context of Preparations for Ukrainian-Russian Negotiations about Mutual Exchange by Cultural Values (the second half of the 1920ies)	161
Yasnovskaya L.V. (Chernigov) Chernigov Region's Rus Relics in the Works of P.M.Dobrovolsky	166
Skirda V.V., Chernigova N.V. (Kharkov) The Archives of S.A.Semenov-Zuser, prof.	170
INFORMATIONS, REPORTS	81, 84, 89, 95, 98, 112, 116, 121, 133, 172-175, 179
THE NEW LITERATURES	169, 179
SHORTENINGS AND ABBREVIATIONS	176
RESUME	177
THE AUTHORS	180

З ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — НАЙБІЛЬША ОХОРОНЮВАНА АРХЕОЛОГІЧНА ТЕРИТОРІЯ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

Нещодавно сесія Полтавської обласної ради прийняла рішення про створення найбільшої в Україні охоронюваної археологічної території "Більське городище". Ця охоронювана зона охоплюватиме територію та найближчу округу Більського археологічного комплексу, а також окремі пам'ятки, децю віддалені від Великого укріплення — Глинський археологічний комплекс, курган Вітова Могила і величезний майдан Розрита Могила поблизу с.Лихачівка. З часу прийняття нового Закону України "Про охорону культурної спадщини" — це найзначніший здобуток полтавських пам'яткоохоронців. Подаємо повний текст рішення, яке на сьогодні необхідно втілювати у життя не тільки на обласному, а й на місцевому рівнях.

УКРАЇНА ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА РАДА

Шістнадцята сесія двадцять третього скликання

Р І Ш Е Н Н Я

Від "15" лютого 2001 року

Про організацію охоронюваної археологічної території "Більське городище"

З метою поліпшення стану пам'яткоохоронної справи в області та збереження унікальної пам'ятки археології — решток найбільшого укріпленого поселення раннього залізного віку Європи Більського городища скіфської доби і ряду пам'яток різного часу його округи, керуючись ст. 43 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", Законами України "Про охорону культурної спадщини" та "Про охорону навколишнього природного середовища", враховуючи історичну значимість і масштаби археологічного комплексу, унікальність історичного рельєфу та природного ландшафту,

ОБЛАСНА РАДА ВИРІШИЛА :

1. Організувати зону значного зосередження пам'яток археології на території Котелевського та Зіньківського районів на площі 7521 гектар в охоронювану археологічну територію "Більське городище" (*перелік об'єктів і карта-схема додається — додатки №№ 1 і 2*).
2. Управлінню культури Полтавської обласної державної адміністрації до 01 квітня 2001 року вийти з поданням до Міністерства культури і мистецтв України про оголошення зони значного зосередження пам'яток археології на території Котелевського і Зіньківського районів охоронюваною археологічною територією "Більське городище" та внесення її до Списку охоронюваних археологічних територій України.
3. Проектування будь-яких об'єктів господарської діяльності, проведення земляних, будівельних та інших робіт у межах охоронюваної археологічної території здійснювати за погодженням з державними органами охорони культурної спадщини і державними органами охорони природи області.
4. Доручити управлінню культури обласної державної адміністрації (*Глизь І.П.*), управлінню земельних ресурсів (*Шарий Г.І.*), Зіньківській районній державній адміністрації (*Золотоус М.І.*) та Котелевській районній державній адміністрації (*Верблюд В.П.*) до 15 грудня 2001 року розробити і подати на затвердження Міністерству культури і мистецтв України "Положення про режим збереження і порядок використання охоронюваної археологічної території "Більське городище".
5. Головному управлінню сільського господарства і продовольства облдержадміністрації (*Стеленко В.І.*), управлінню земельних ресурсів облдержадміністрації (*Шарий Г.І.*), Полтавському державному лісогосподарському об'єднанню "Полтаваліс" (*Яресько О.П.*), Котелевській районній державній адміністрації (*Верблюд В.П.*) та Зіньківській районній державній адміністрації (*Золотоус М.І.*) при організації проведення сільськогосподарських, землевпорядних та інших робіт не допускати руйнувань чи пошкоджень пам'яток найдавнішої історико-культурної спадщини, природного й історичного ландшафтів на охоронюваній археологічній території.
6. Контроль за виконанням рішення покласти на постійну комісію обласної ради з питань науки, освіти, культури і духовного відродження.

ГОЛОВА
ОБЛАСНОЇ РАДИ

О.В.ПОЛІЄВЕЦЬ

Додаток № 1 до рішення
Полтавської обласної ради
від 15 лютого 2001 року

**ПЕРЕЛІК
найважливіших об'єктів археологічної
охоронюваної території "Більське городище"**

Пам'ятки археології

с.Більськ Котелевського району

1. **Західне укріплення** Більського городища скіфського часу. — 86,5 га.
  2. **Східне укріплення** Більського городища скіфського часу. — 75,5 га.
  3. **Куземинське укріплення** Більського городища скіфського часу. — 15 га (у межах Полтавської області — 3 га).
  4. **Велике укріплення** Більського городища скіфського часу. — 4698 га (у межах Полтавської області — 3705 га).
  5. **Селище-передгороддя** Західного укріплення скіфського часу в урочищі Царина Могила. — Разом з поселенням в урочищі Сад — 93 га.
  6. **Селище-передгороддя** Західного укріплення скіфського часу та київської культури в урочищі Сад. — Разом з поселенням в урочищі Царина Могила. — 93 га.
  - 7-11. **Селища-передгороддя** Східного укріплення Більського — 1,0; 4,3; 2,5; 8,8; 1,2 та 1,1 га.
  12. **Селище** скіфського часу біля братської могили радянських воїнів. — 7,6 га.
  - 13-14. **Селища** скіфського часу в урочищах Кут та Лісовий Кут. — 0,6 та 4,7 га.
  - 15-17. **Селища та місцезнаходження** скіфського часу і пізньозарубинецької культури в урочищі Озеро. — 1,2; 6,4 і 1,0 га.
  18. **Поселення** доби бронзи-скіфського часу в урочищі Шпилівка. — 0,3 га.
  19. **Поселення** бондарихинської культури та раннього залізного віку (подвір'я Більської середньої школи). — 1,3 га.
  20. **Місцезнаходження** черняхівської культури (поряд з Більською сільрадою). — 0,15 га.
  21. **Поселення** бондарихинської культури-скіфського часу в урочищі Майдан. — 0,6 га.
  - 22-24. **Селища** доби бронзи та скіфського часу в урочищі Холодівський Яр. — 1,4; 2,5 та 1,3 га.
  - 25-26. **Місцезнаходження** скіфського часу. — 1,2 і 1,1 га.
  - 27-28. **Селища** епохи бронзи-скіфського часу в урочищі Холодівський Яр. — 6,5 та 8,8 га.
- с.Лазьки Зіньківського району*
- 29-30. **Селища** скіфського часу. — 2,5 і 8,8 га.
- с.Глинське Зіньківського району*
31. **Селище** скіфського часу. — 1,3 га.
  - 32-33. **Селище** скіфського часу та курган в урочищі Безодня. — 11,2 га.
  34. **Більський курганий некрополь "Б"** скіфського часу. — 48 га.
- с.Лазьки Зіньківського району*
35. **Більський курганий некрополь "А"** скіфського часу. — 38 га.
- с.Глинське Зіньківського району*
36. **Селище** скіфського часу в урочищі Кутул, за 2,0 км на північ від села. — 6,4 га.
  37. **Селище** скіфського часу в урочищі Геюсів Яр. — 6,0 га.
- с.Більськ Котелевського району*
38. **Перецепинський курганий могильник** скіфського часу. — 66,2 га.
  39. **Селище** черняхівської культури в урочищі Перецепине. — 1,7 га.
  40. **Селище** черняхівської культури в урочищі Марченки. — 1,8 га.
  41. **Місцезнаходження** скіфського часу в урочищі Марченки. — 0,4 га.

42-43. **Групи курганів** скіфського часу в урочищі Марченки. — 0,2 та 0,3 га.

44. **Селище** черняхівської культури в урочищі Перецепине. — За 1,0 км на схід від колишнього с.Холодівщина Зіньківського району. — 3,7 га.

45. **Місцезнаходження** скіфського часу в урочищі Перецепине. — За 1,0 км на південний схід від колишнього с.Холодівщина Зіньківського району. — 0,6 га.

46. **Селище** скіфського часу в урочищі Опішнянський Яр. — За 0,1 км на захід від Західного укріплення Більського городища, біля с.Більськ. — 1,2 га.

47. **Місцезнаходження** скіфського часу та черняхівської культури в урочищі Опішнянський Яр. — На захід від с.Більськ. — 0,4 га.

48. **Місцезнаходження** скіфського часу в урочищі Марченки. — Поблизу залишків хутора Марченки, за 1,5 км на південний захід від с.Більськ. — 0,3 га.

49. **Курганий некрополь** скіфського часу в урочищах Марченки, Осняги та Скоробір. — На південний захід від с.Більськ Котелевського району, а також на межі із Зіньківським районом. — Понад 800 курганів висотою 0,4-2,8 м та діаметром 18-60 м, майдани; частина курганів повністю розорана. — Загальна площа 525 га.

50. **Майданоподібні споруди** в урочищі Скоробір (Великий Скоробір та рештки Малого Скоробіру). — На межі Котелевського та Зіньківського районів, за 4,2 км на південний захід від с.Більськ Котелевського району. — 2,2 га.

с.Лазьки Зіньківського району

51-52. **Селища** скіфського часу. — За 1,0-2,2 км на північ від с.Лазьки Зіньківського району. — 2 та 1 га.

с.Глинське Зіньківського району

53. **Група курганів** скіфського часу в урочищі Безодня. — В 2,5 км на північний схід від с.Глинське Зіньківського району. — У складі 6 курганів висотою 0,3-0,8 м і діаметром 10-25 м. — 4,8 га.

54. **Група курганів** скіфського часу. — За 0,5 км на північний схід від с.Лазьки Зіньківського району. — 5 курганів висотою 0,6-0,8 м і діаметром 16-25 м. — До 0,4 га.

55. **Курган** в урочищі Кутул. — За 2,0 км на північний схід від с.Глинське Зіньківського району. — Висота 0,4 та діаметр 42 м. — 0,1 га.

56. **Група курганів**. — За 0,8 км на північний захід від с.Глинське Зіньківського району. — 2 кургани висотою 0,45-0,60 та діаметром 25-27 м. — 0,1 га.

57. **Місцезнаходження** скіфського часу в урочищі Кутул. — За 1,5 км на північний схід від с.Глинське Зіньківського району. — 1,5 га.

58. **Група курганів** скіфського часу в урочищі Кутул. — На північ від с.Глинське Зіньківського району. — 4 кургани висотою 0,5-1,0 м та діаметром 20-30 м. — 0,8 га.

59. **Селище** скіфського часу. — Поблизу північної околиці с.Глинське Зіньківського району. — 1,5 га.

с.Лихачівка Котелевського району

60. **Вітова Могила** — курган та група курганів скіфського часу. — За 3,2 км на північний схід від с.Лихачівка Мало-Рублівської сільської ради Котелевського району, у лісонасадженнях. — 0,4 га.

с.Глинське Зіньківського району

61. **Глинське городища, острог, посад та курганий некрополь** роменської культури і давньоруського часу. — В урочищах Кріпость, Панський Яр, Шираєве, посеред с.Глинське Зіньківського району. — 16 га.

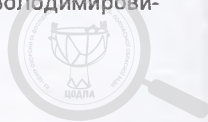
с.Лихачівка Котелевського району

62. **Розрита Могила** — майдан та група курганів доби бронзи-скіфського часу. — За 5,0 км на схід від с.Лихачівка Котелевського району. — В складі майдану висотою 11,0 та діаметром 110 м і 16 курганів висотою 0,5-1,5 та діаметром 18-45 м. — 2,6 га — майдан; загальна площа курганного могильника — 491 га.

Пам'ятки історії

с.Більськ Котелевського району

63. **Пам'ятний знак** на місці подвигу Героя Радянського Союзу гвардії лейтенанта Шишкіна Михайла Володимирови-

- ча — Урочище Скоробір. — Обеліск: граніт, залізобетон; 1982.
64. **Група братських могил** радянських воїнів (5) 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. — Шпилівське кладовище. — Пірамідальні обеліски: сталь; 1943, поновлені 1965.
65. **Пам'ятний знак** на честь земляків-червоногвардійців, які загинули в роки громадянської війни. — Вулиця Першотравнева, біля будинку сільської ради. — Стела: граніт, залізобетон, цемент; 1982.
66. **Пам'ятний знак** на честь воїнів 80-ї гвардійської дивізії, які визволяли село (1 вересня 1943 р.). — Центр, парк. — Стела: залізобетон, мармур; 1980.
67. **Братська могила** радянських воїнів (678 бійців та Герой Радянського Союзу Шишкін М.В.). — Центр, парк. — Залізобетонна скульптура воїна на постаменті (скульптор Рик І.О., архітектор Клейн Н.Г.), стела з дошками, де викарбувані встановлені прізвища 329 воїнів. — Залізобетон, мармур; 1954.
68. **Пам'ятний знак** воїнам-односельцям та жертвам фашизму (222 чол.). — Центр, сквер біля клубу. — Горизонтальна стела зі шпилем та 12-ти дошками з іменами полеглих. — Залізобетон, граніт; 1987.
69. **Пам'ятний знак** на братській могилі воїнів 80-ї гвардійської дивізії (1943). — Дубинське кладовище, східна околиця села. — Пірамідальний обеліск: залізо; 1947.
70. **Братська могила** воїнів, які загинули у вересні 1943 р. — Кладовище "Прогоня". — Пірамідальний обеліск: сталь; 1985.
71. **Могила** невідомого солдата (1941 р.). — Холодівське кладовище, південна околиця села. — Стовпчик: залізобетон, 1975.
72. **Могила** воїна 27-ї армії Воронежського фронту (1943 р.) — Холодівське кладовище. — Пірамідальний обеліск, огорожа: Сталь; 1965.
73. **Пам'ятний знак** на честь партизан загону С.А.Ковпака (1917-1919 рр.). — Барвінкова гора, схил. — Стела: граніт, бетон; 1987.
74. **Пам'ятний знак** на честь воїнів 7-ї та 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій (1943 р.) — Барвінкова гора, схил. — Обеліск з постаментом: граніт, бетон; 1978.

с.Глинське Зіньківського району

75. **Залишки бліндажів** та артилерійських позицій 1941-1943 рр. — численні рештки збережених позицій періоду Другої світової війни посеред яскравої ландшафтної пам'ятки — розгалуженої балки-водозбору р.Суха Грунь у південній частині Великого укріплення Більського городища. — Схили та дно балки; чорнозем: суглинок; задерновані, 1941, 1943 рр.

76. **Пам'ятник** загиблим воїнам-односельцям (98 чол.). — Центр, біля будинку культури. — Обеліск: цегла, граніт; 1967.

с.Лазьки Зіньківського району

77. **Пам'ятник** воїнам-визволителям. — Центр, біля будинку культури. — Скульптура воїна: залізобетон (скульптори Супрун О.І., Білостоцький А.Ю., архітектор Клейн Н.Г.), дошки поряд — мармур; 1971.
78. **Група могил** воїнів - визволителів (3). — Кладовище. — Обеліски з дошками: залізобетон, мармур; 1947.

Пам'ятки природи

79. **Ковпаківський дендропарк** — пам'ятка садово-паркового мистецтва (лівобережна і частково правобережна частини). — Зростає 75 видів дерев та чагарників, 387 видів трав'янистих рослин. Засновано 1918 р. — (196 га). — 1975 р. отримав статус парку-пам'ятки. У межі охоронюваної території між с.Більськ та смт.Котельва потрапляє зона охоронюваного природнього ландшафту пам'ятки.
80. **Скоробір** (Великий) — ботанічний заказник з ділянкою лучного степу та рідкісними рослинами. — Засновано 1993 р. — Територія заказника 2,2 га. Розташована безпосередньо на пам'ятці археології та історії — майдані Великий

Скоробір за 5,0 км на південь від с.Більськ Котелевського району.

81. **Розрита Могила** — комплексна пам'ятка природи зі степовою рослинністю. — Взята на облік 1994 р. — Територія пам'ятки 2,6 га. Розташована безпосередньо на найбільшому майдані Дніпровського Лівобережжя — Розритий Могили за 5,0 км на схід с.Лихачівка Котелевського району.
82. **Барвінкова Гора** — ботанічна пам'ятка природи з ділянкою широколистяного лісу з багатою флорою і рідкісними рослинами, а також місцезнаходженнями викопної четвертинної фауни. — Взята на облік 1995 р. — Територія — 15 га — розташована на схилах плато, нижче Східного укріплення Більського городища (Котелевський район).

83. **Дуб Г.С.Сковороди** — пам'ятка природи та історії (дуб черешчатий), за переказами пов'язаний із перебуванням у володіннях Гнєдичів Г.С.Сковороди. — Понад 200 років. — На облік не взятий. — Росте на валу Східного укріплення Більського городища (Котелевський район).

84. **Вали Більського городища** — ділянки комплексної пам'ятки природи зі степовою та рідкісною рослинністю. — Розташовані на території, безпосередньо на валах Великого, Західного та інших укріплень, у межах Котелевського і Зіньківського районів.

Пам'ятки архітектури та промислового виробництва

с.Більськ Котелевського району

85. **Паровий млин**. Поч. XX ст. — Центр, вулиця Першотравнева. — Цегляна двоповерхова споруда, що використовується за прямим призначенням.

86. **Будинок школи**. — Центр. — Цегляна одноповерхова земська споруда. — Використовується як один із корпусів Більської середньої школи, директором якої довгий час (1947-1968) працював Герой Радянського Союзу, льотчик-випробувач І.І.Бабак.

87. **Млин-вітряк**. Кін. XIX ст. — Східна околиця села. — Напівзбережена промислова споруда. — Не використовується.

88. **Бурти селітрового заводу**. — Третя чверть XVIII ст. — Південна та західна частини валів Західного укріплення Більського городища, урочище Царина Могила. — Площа — близько 12 га.

Гідрологічні пам'ятки

с.Більськ Котелевського району

89. **Більське джерело**. — Джерело мінералізованої, відмінної за смаковими якостями води. — Відоме з XVII ст. — Б'є біля підніжжя Барвінкової гори, поряд із шосе Котельва — Більськ. — Виток має перекриття і місце для відпочинку (0,1 га).

90. **Більське озеро**. — У давнину велике озеро, в межах Великого укріплення Більського городища, що, можливо, мало штучне походження. — Відоме за джерелами XVIII ст. — Утворилося в долині струмка Тарапунька (Більського) при впадінні в р.Суха Грунь, за 1,2 км на північний захід від села. Мілководне, глибина — до 0,5-0,7 м. Площа — понад 16 га. — Використовується як ставок. — Знаходиться у межах охоронюваної археологічної території, поряд із рядом археологічних пам'яток.

Начальник управління культури
Полтавської обласної державної
адміністрації

І.П. Глизь

Додаток № 2 до рішення
Полтавської обласної ради
від 15 лютого 2001 року

ЕКСПЛІКАЦІЯ
до карти-схеми об'єктів
археологічної охоронюваної
території "Більське городище"

Пам'ятки археології

1. Західне укріплення Більського городища скіфського часу. — 86,5 га.
2. Східне укріплення Більського городища скіфського часу. — 75,5 га.
3. Куземинське укріплення Більського городища скіфського часу. — 15 га (у межах Полтавської області — 3 га).
4. Велике укріплення Більського городища скіфського часу. — 4698,2 га (у межах Полтавської області — близько 3705 га).
5. Селище-передгороддя Західного укріплення скіфського часу в урочищі Царина Могила. — 93 га (разом з поселенням в урочищі Сад).
6. Селище-передгороддя Західного укріплення скіфського часу та київської культури в урочищі Сад. — 93 га (разом з поселенням в урочищі Царина Могила).
- 7-11. Селища-передгороддя Східно-укріплення скіфського часу. — 1,0; 4,3; 2,5; 8,8; 1,2 та 1,1 га.
12. Селище скіфського часу поблизу братської могили радянських воїнів. — 7,6 га.
- 13-14. Селища скіфського часу в урочищах Кут і Лісовий Кут. — 0,6 та 4,7 га.
- 15-17. Селища та місцезнаходження скіфського і пізньозарубинецького часу в урочищі Озеро. — 1,2; 6,4 і 1,0 га.
18. Поселення доби бронзи-скіфського часу в урочищі Шпилівка. — 0,3 га.
19. Поселення бондарихинської культури-раннього залізного віку (поблизу Більської середньої школи). — 1,3 га.
20. Місцезнаходження черняхівської культури (поряд з Більською сільрадою). — 0,15 га.
21. Поселення бондарихинської культури-скіфського часу в урочищі Майдан. — 0,6 га.
- 22-24. Селища доби бронзи та скіфського часу в урочищі Холодівський Яр. — 1,4; 2,5 та 1,3 га.
- 25-26. Місцезнаходження скіфського часу. — 1,2 і 1,1 га.
- 27-28. Селища епохи бронзи-скіфського часу в урочищі Холодівський Яр. — 6,5 та 8,8 га.
- 29-30. Селища скіфського часу. — 2,5 і 8,8 га.
31. Селище скіфського часу. — 1,3 га.
- 32-33. Селище скіфського часу та курган в урочищі Безодня. — 11,2 га.
34. Більський курганний некрополь "Б" скіфського часу. — 48 га.
35. Більський курганний некрополь "А" скіфського часу. — 38 га.
36. Селище скіфського часу в урочищі Кутул. — 6,4 га.
37. Селище скіфського часу в урочищі Геюсів Яр. — 6 га.
38. Перещепинський курганний могильник скіфського часу. — 66,2 га.
39. Селище черняхівської культури в урочищі Перещепине. — 1,7 га.
40. Селище черняхівської культури в урочищі Марченки. — 1,8 га.
41. Місцезнаходження скіфського часу в урочищі Марченки. — 0,4 га.
- 42-43. Групи курганів скіфського часу в урочищі Марченки. — 0,2 та 0,3 га.
44. Селище черняхівської культури в урочищі Перещепине. — 3,7 га.
45. Місцезнаходження скіфського часу в урочищі Перещепине. — 0,6 га.
46. Селище скіфського часу в урочищі Опішнянський Яр. — 1,2 га.
47. Місцезнаходження скіфського часу в урочищі Опішнянський Яр. — 0,4 га.
48. Місцезнаходження скіфського часу в урочищі Марченки. — 0,3 га.
49. Курганний некрополь скіфського часу в урочищі Марченки, Осняги та Скоробір. — 525 га.
50. Майданоподібні споруди в урочищі Скоробір. — 2,2 га.
- 51-52. Селища скіфського часу. — 2 та 1 га.
53. Група курганів скіфського часу в урочищі Безодня. — 4,8 га.
54. Група курганів скіфського часу. — 0,4 га.
55. Курган. — 0,1 га.
56. Група курганів. — 0,1 га.
57. Місцезнаходження скіфського часу в урочищі Кутул. — 1,5 га.
58. Група курганів скіфського часу в урочищі Кутул. — 0,8 га.
59. Селище скіфського часу. — 1,5 га.
60. Вітова Могила — курган скіфського часу. — 0,4 га.
61. Глинське городище (два укріплення, посад, острог та курганний могильник у складі понад 300 насипів) VIII-XV ст. — 16 га.
62. Розрита Могила — майдан та група курганів. — 2,6 га — майдан; загальна площа, зайнята курганами — 491 га.

Пам'ятки історії

с.Більськ Котелевського району

63. Пам'ятний знак на місці подвигу Героя Радянського Союзу лейтенанта Шишкіна М.В. — Урочище Скоробір.
64. Група братських могил радянських воїнів (5). — Шпилівське кладовище.
65. Пам'ятний знак на честь земляків, які загинули в роки громадянської війни. — Вулиця Першотравнева.
66. Пам'ятний знак на честь воїнів-визволителів. — Центр, парк.
67. Братська могила радянських воїнів. — Центр, парк.
68. Пам'ятний знак воїнам-односельцям та жертвам фашизму. — Центр, сквер.
69. Пам'ятний знак на братській могилі воїнів 80-ї гвардійської дивізії — Дубинське кладовище, східна околиця села.
70. Братська могила воїнів (1943 р.). — Кладовище "Прогоня".
71. Могила невідомого солдата (1941 р.) — Холодівське кладовище.
72. Могила воїна 27-ї армії Воронезького фронту (1943 р.) — Холодівське кладовище.

73. Пам'ятний знак на честь партизан загону С.А.Ковпака (1917-1919 рр.). — Барвінкова гора.
74. Пам'ятний знак на честь воїнів 7-ї та 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій (1943 р.). — Барвінкова гора.

с.Глинське Зіньківського району

75. Залишки бліндажів та артилерійських позицій 1941-1943 рр. — 0,2 га.
76. Пам'ятник загиблим воїнам-односельцям. — Центр.

с.Лазьки Зіньківського району

77. Пам'ятник воїнам-визволителям. — Центр.
78. Група могил воїнів-визволителів (3). — Кладовище.

Пам'ятки природи

79. Ковпаківський дендропарк. Засновано 1918 р. — 196 га.
80. Скоробір — ботанічний заказник. — 2,2 га.
81. Розрита Могила — комплексна пам'ятка природи. — 2,6 га.
82. Барвінкова Гора — ботанічна пам'ятка природи. — 15 га.
83. "Дуб Г.С.Сковороди" — пам'ятка природи та історії. — 0,1 га.
84. Вали Більського городища — ділянки комплексної пам'ятки природи з рідкісною рослинністю.

Пам'ятки архітектури та промислового будівництва

с.Більськ Котелевського району

85. Паровий млин. Початок ХХ ст. — Центр, вулиця Першотравнева.
86. Будинок школи. Початок ХХ ст. — Центр.
87. Млин-вітряк, рештки споруди. Кінець ХІХ ст. — Східна околиця села.
88. Бурти селітрового заводу. Третя чверть ХVІІІ ст. — Південна та західна частини валів Західного укріплення Більського городища, урочище Царина Могила.

Гідрологічні пам'ятки

с.Більськ Котелевського району

89. Більське джерело. — Схил Барвінкової гори. — 0,1 га.
90. Більське озеро. — У межах Великого укріплення, в урочищі Озеро (Ставок). — 16 га.

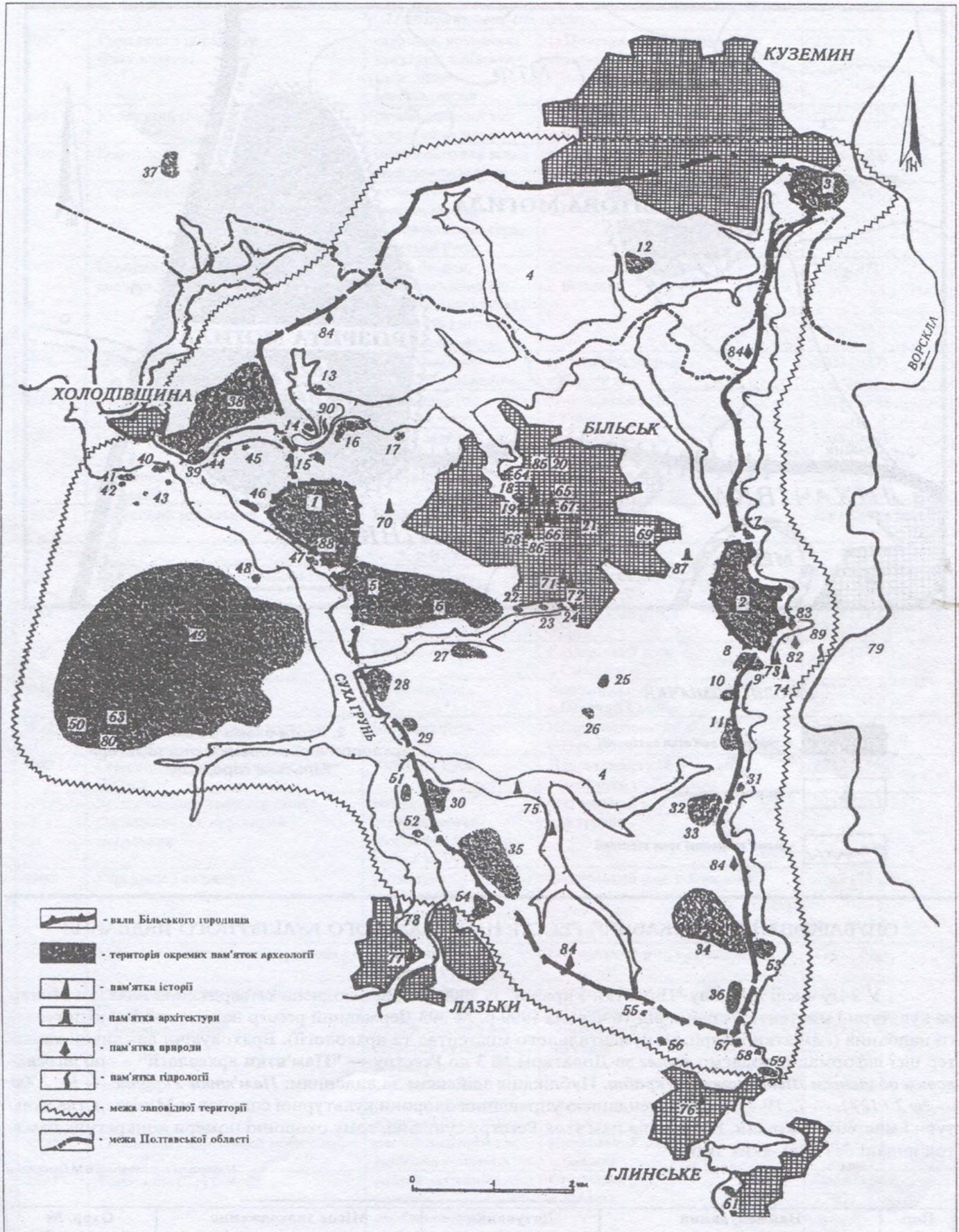
Начальник управління культури
Полтавської обласної державної
адміністрації

І.П.ГЛИЗЬ

Матеріали рішення підготовлені О.В.Белько, І.М.Кулатовою, О.Б.Супрунечком, Б.І.Золотницьким

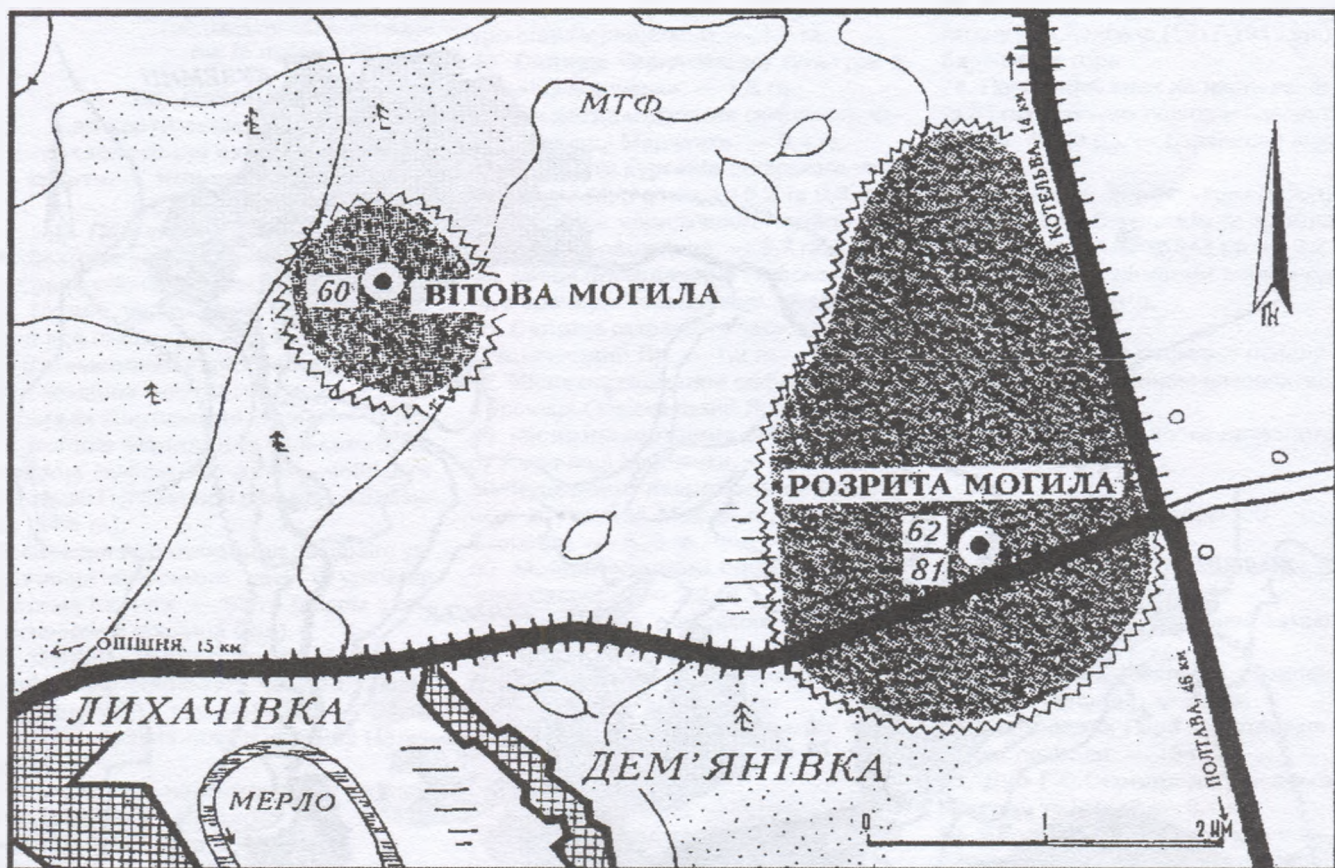

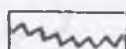

1. Карта-схема об'єктів археологічної охоронюваної території "Більське городище"

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

- - територія пам'ятки археології
- - пам'ятка природи
- - межа охоронної зони території

2. Карта-схема об'єктів археологічної охоронюваної території "Більське городище"

ОПУБЛІКОВАНИЙ ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ

У 2-му числі журналу "Пам'ятки України" за 2000 рік оприлюднено затверджений наказом Міністра культури і мистецтв України від 16 червня 1999 р. № 393 Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології). Враховуючи важливий характер цієї інформації, подаємо *витяг* за Додатком № 3 до Реєстру — "Пам'ятки археології" — по лісоstepовим областям Лівобережної України. Публікація здійснена за виданням: *Пам'ятки України*. — К., 2000. — № 2 (127). — С. 19-45, за рекомендацією управління охорони культурної спадщини Міністерства культури і мистецтв України. Нумерація пам'яток Реєстру суцільна, тому охоронні номери конкретних пам'яток подані без будь-яких змін.

Матеріали підготовлені В. М. Погорелим

Пор. №	Найменування пам'ятки	Датування	Місце знаходження	Охор. № (ст. охор. №)
<i>Київська область (лівобережна частина)</i>				
3855	Курган Глушівська Могила		Бориспільський р-н, с. Любарці	2104 (1861)
3856	Городище	ранній залізний вік	Броварський р-н, с. Літочки	2105
3870	Курганний могильник	Київська Русь	Яготинський р-н, с. Ничипорівка	2119

<i>Полтавська область</i>				
3953	Городище і поселення багатощарові	скіфська, роменська культури, Київська Русь, пізні середньовіччя	м.Полтава, Червона пл., уроч. Іванова Гора	2202 (1)
3954	Курганний могильник	ранній залізний вік, скіфська культура	Гадяцький р-н, с.Броварки	2203 (131)
3955	Городище	ранній залізний вік, скіфська культура	Гадяцький р-н, с.Книшівка	2204 (128)
3956	Городище	розвинуте середньовіччя, роменська культура, Київська Русь	Зіньківський р-н, с.Глинське	2205 (346)
3957	Комплекс пам'яток тери торії і околиці Більського городища	епоха бронзи, ранній залізний вік (скіфська культура), розвинуте і пізні середньовіччя	Котелевський р-н, с.Більськ	2206 (87)
3958	Майдан Розрита Могила	ранній залізний вік, пізні середньовіччя	Котелевський р-н, с.Лихачі вка	2207 (577)
3959	Стоянка	пізній палеоліт	Лубенський р-н, с.Гінці	2208 (739)
3960	Городище	ранній залізний вік, скіфська культура	Лубенський р-н, с.Клепачі	2209 (740)
3961	Городище літописного міста Сніпорід	Київська Русь	Лубенський р-н, с.Мацківці	2210 (85)
3962	Курганний могильник	Київська Русь	Лубенський р-н, с.Снітин	2211 (742-746)
<i>Сумська область</i>				
3983	Городище літописного міста Вир	Київська Русь	Білопільський р-н, м.Білопілья	2232 (91)
3984	Городище і селище	Київська Русь	Буринський р-н, с.Дич	2233 (2127)
3985	Городище і селище	Київська Русь	Глухівський р-н, с.Ємадикине	2234 (2293)
3986	Городище і селище	Київська Русь	Конотопський р-н, с.Великий Самбір	2235 (259)
3987	Городище літописного міста В'яхань	Київська Русь	Недригайлівський р-н, с.Городище	2236 (96)
3988	Городище літописного міста Попаш	Київська Русь	Недригайлівський р-н, між с.Засуллям і с.Бродком	2237 (1542)
3989	Комплекс пам'яток: городище (2), селище (2), курганний могильник	розвинуте середньовіччя, роменська культура, Київська Русь	Охтирський р-н, с.Журавне	2238 (745, 737)
3990	Городище і селище	розвинуте середньовіччя, роменська культура, Київська Русь	Охтирський р-н, с.Куземин	2239 (733)
3991	Укріплення Більського городища	ранній залізний вік, скіфська культура	Охтирський р-н, с.Куземин	2240 (740)
3992	Городище літописного міста Путивль	Київська Русь	Путивльський р-н, м.Путивль	2241 (93)
3993	Городище багатощарове	ранній залізний вік, скіфська культура, розвинуте середньовіччя, роменська культура, Київська Русь	Роменський р-н, м.Ромни	2242 (62)
3994	Городище і курганний могильник	ранній залізний вік, скіфська культура	Роменський р-н, с.Басівка	2243 (95)
3995	Городища (2) і селище	ранній залізний вік, ранне середньовіччя, волинцівська культура	Сумський р-н, с.Битиця	2244 (1085, 1707)
3996	Городище, селище і могильник	розвинуте середньовіччя, роменська культура, Київська Русь	Сумський р-н, с.Зелений Гай	2245 (1712)

3997	Городище, селище і могильник	розвинуте середньовіччя, роменська культура	Сумський р-н, с.Шпилівка	2246 (1086)
3998	Городище	ранній залізний вік, скіфська культура	Тростянецький р-н, с.Кам'янка	2247 (1872)
3999	Комплекс пам'яток: городища (2), селище і курганный могильник	розвинуте середньовіччя, роменська культура, Київська Русь	Тростянецький р-н, с.Ницаха	2248 (1150)
Харківська область				
4006	Донецьке городище, селища А, Б, В	епоха бронзи, ранній залізний вік, скіфська культура, розвинуте середньовіччя, роменська культура, Київська Русь	м.Харків, Жовтневий р-н	2255 (33-35)
4007	Городище і могильник	ранній залізний вік, скіфська культура	Богодухівський р-н, с.Полкова Микитівка	2256 (483, 182)
4008	Городище	ранній залізний вік, скіфська культура	Богодухівський р-н, с.Хрущова Микитівка	2257 (2105)
4009	Комплекс пам'яток: городище, курганный могильник	розвинуте середньовіччя, салтівська культура	Зміївський р-н, с.Велика Гомільша	2258 (838, 854)
4010	Городище	ранній залізний вік, скіфська культура, розвинуте середньовіччя, роменська культура	Зміївський р-н, с.Водяне	2259 (638)
4011	Городище	Київська Русь	Зміївський р-н, с.Гайдари	2260 (847)
4012	Городище	ранній залізний вік, скіфська культура,	Зміївський р-н, с.Коропове	2261 (840)
4013	Городище	ранній залізний вік, скіфська культура, розвинуте середньовіччя, салтівська культура	Зміївський р-н, с. Мохнач	2262 (841)
4014	Городище і селище	ранній залізний вік, скіфська культура, розвинуте середньовіччя, роменська культура	Зміївський р-н, с.Суша Гомільша	2263 (842)
4015	Городище і могильник	ранній залізний вік, скіфська культура,	Коломацький р-н, смт. Коломак	2264 (523)
4016	Городище і могильник	ранній залізний вік, скіфська культура	Коломацький р-н, смт. Коломак	2265 (2230)
4017	Городище Замок	ранній залізний вік, скіфська культура, розвинуте середньовіччя, Київська Русь	Краснокутський р-н, с.Городне	2266 (1093)
4018	Курганный могильник	ранній залізний вік, скіфська культура	Харківський р-н, с.Люботин	2267 (1357)
4019	Городище	ранній залізний вік, скіфська культура	Харківський р-н, с.Циркуни	2268 (1350)
Черкаська область				
4062	Городище і селище	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	Золотоніський р-н, с.Каленики	2311 (486)
Чернігівська область				
4094	Курганный могильник Болдині Гори	розвинуте середньовіччя, Київська Русь	м.Чернігів, уроч. Болдина Гора	2343 (4)
4095	Курган Чорна Могила	Київська Русь, пізні середньовіччя	м.Чернігів, вул. Пролетарська, 4	2344 (135)
4096	Городище Ялівщина	епоха бронзи, ранній залізний вік, Київська Русь	м.Чернігів, уроч. Ялівщина	2345 (10)
4097	Городище Городище	ранній залізний вік, скіфська культура	Городнянський р-н, с.Гніздище	2346 (2209)

4098	Городище Городок	ранній залізний вік, скіфська культура, ранне середньовіччя	Городнянський р-н, с.Карпівка	2347 (2212)
4099	Городище	ранній залізний вік, скіфська культура	Ічнянський р-н, с.Городня	2348 (2239)
4100	Городище-дитинець літописного міста Городець - на- Острі	Київська Русь	Козелецький р-н, м.Остер	2349 (664)
4101	Городище	ранній залізний вік, скіфська культура	Коропський р-н, с.Городище	2350 (2280)
4102	Городище Радичівське I (Пузир - Хутір, Фостенське)	ранній залізний вік, юхнівська культура	Коропський р-н, с.Радичів	2351 (2302)
4103	Городище Дротянка (Колядин)	ранній залізний вік, Київська Русь	Корюківський р-н, с.Буда	2352 (2316)
4104	Городище	Київська Русь	Менський р-н, с.Стольне	2353 (3909)
4105	Городище Городок	епоха бронзи, ранній залізний вік, Київська Русь	Менський р-н, с.Феськівка	2354 (1008)
4106	Кургани (2)		Ніжинський р-н, с.Богданівка	2355 (2382)
4107	Курган Висока Могила		Ніжинський р-н, с.Курилівка	2356 (2392)
4108	Група стоянок Мосолів Ріг (20)	палеоліт	Новгород-Сіверський р-н, с.Пушкарі	2357 (1189)
4109	Група стоянок Смячка (20)	мезоліт	Новгород-Сіверський р-н, с.Смяч	2358
4110	Городища Західне і Східне	ранній залізний вік	Новгород-Сіверський р-н, с.Юхнове	2359 (1192)
4111	Поселення Струга	епоха бронзи, ранній залізний вік, римський час, Київська Русь	Носівський р-н, с.Дослідне	2360 (2482)
4112	Давньоруське місто Любеч	Київська Русь, пізні середньовіччя	Ріпкинський р-н, смт. Любеч	2361 (136)
4113	Курганний могильник	Київська Русь	Ріпкинський р-н, с.Клонів	2362 (2566)
4114	Городище 1 літописного міста Листвена	Київська Русь	Ріпкинський р-н, с.Малий Листвен	2363 (1533)
4115	Городище 2 літописного міста Листвена	Київська Русь	Ріпкинський р-н, с.Малий Листвен	2364 (1532)
4116	Поселення	римський час, Київська Русь	Ріпкинський р-н, с.Сибереж	2365 (2563)
4117	Городище Туличів Городок	ранній залізний вік	Сосницький р-н, с.Козляничі	2366 (2649)
4118	Городище Замок (Гуляй -Городок) літописного міста Глебль	Київська Русь, пізні середньовіччя	Талалаївський р-н, с.Красний Колядин	2367 (2714)
4119	Курганний могильник Випас	Київська Русь	Талалаївський р-н, с.Липове	2368 (1717)
4120	Городище Седнів літописного міста Сновськ	Київська Русь, пізні середньовіччя	Чернігівський р-н, смт. Седнів	2369 (132)
4121	Городище Коровель	ранне середньовіччя, Київська Русь	Чернігівський р-н, с.Шестовиця	2370 (1870)
4122	Поселення Городок 2	сосницький варіант східнотшинської культури	Щорський р-н, с.Петрівка	2371 (2298)
4123	Городище В'юнище	ранній залізний вік, ранне середньовіччя, Київська Русь	Щорський р-н, с.Хотуничі	2372

До проекту

“СПИСКУ ІСТОРИЧНИХ НАСЕЛЕНИХ МІСЦЬ УКРАЇНИ (міста і селища міського типу)”,

розробленого відповідно до статті 32 Закону України “Про охорону культурної спадщини”, погодженого з Міністерством культури і мистецтв України, Міністерством економіки України, Міністерством юстиції України, НАН України, від *Полтавської області* пропонується включити такі населені пункти:

м. Полтава (час заснування — IX ст.), **м. Галяч** (1634 р.), **смт. Дикапча** (XVII ст.), **смт. Козельщина** (друга половина XVII ст.), **м. Кременчук** (1571 р.), **м. Лохвиця** (X-XI ст.), **м. Лубни** (XI ст.), **м. Миргород** (XVI ст.), **м. Пирятин** (1155 р.), **м. Хорол** (1092 р.).

Повідомлення С.В.Ширая

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ПОЛТАВЩИНИ

Сьогодні на часі постають пам'яткоохоронні проблеми. Прийняті важливі державні документи — Закон України "Про охорону культурної спадщини", Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо розвитку музеїв", розробляється ряд підзаконних актів, Урядом України планується проведення паспортизації пам'яток культурної спадщини, відроджується робота з укладання "Зводу пам'яток історії та культури України". Нещодавно оприлюднений "Державний реєстр Національного культурного надбання України". В нашій області у цьому плані є певні позитивні зрушення. Так, у Полтаві відроджується Свято-Успенський собор, створюються нові музейні заклади, охоронювані археологічні території.

Важко переоцінити значення наймасовіших серед історичної спадщини — археологічних пам'яток, важливих джерел вивчення і реконструкції стародавньої історії людства, України, території історичної Полтавщини. У відсотковому відношенні відомі на сьогодні пам'ятки археології Полтавської області складають понад 50%, а враховуючи внутрішньоконкомплексні об'єкти, здебільшого кургани, — понад 70%.

На території Полтавщини на сьогодні відомо понад 3000 археологічних пам'яток, що разом зі врахованими внутрішньоконкомплексними становлять величезну кількість — більше 7000. Найбільш масовими серед них є кургани, чисельність яких доходить до 6000. З метою порівняння подамо їх кількісну характеристику на 1873 р. В опитувальних листах Центрального статистичного комітету у колишній губернії значилося понад 10000 курганів¹, а в статистичному зведенні Л.В.Паладики за 1914 р. — до 12000². Так що втрати за минуле століття є досить відчутними, — кількість пам'яток зменшилася вдвічі. Крім того, на теренах області відомо 44 городища різних епох, більше 350 давніх поселень, чимало місцевих знахідок, 50 стоянок, 30 групових могильників, 250 майданів, кілька найбільших в Україні майданоподібних споруд, а також рештки стародавньої фортифікації, в тому числі Посульський змійовий вал кінця X ст. та Українська лінія 1730-х рр., протяжність яких перевищує 50-70 км. Чимало з цих пам'яток має загальноукраїнське та європейське значення.

Серед них — найбільше городище доби раннього залізного віку Європи — Більське — залишки грандіозного міського центру VII-III ст. до н.е. — міста Гелону³. Це величезний комплекс, що складається з кількох укріплень-цитаделей — Західного, Східного і Куземинського, об'єднаних валами Великого укріплення. Загальна площа останнього становить більше 4875 га⁴. Але Більський археологічний комплекс — це і курганні некрополі округи з більш ніж 800 насипами, і численні поселення-супутники, а також пам'ятки попередніх та наступних за скіфською добою епох. Щодо зовнішніх параметрів Великого укріплення, то з півночі на південь — це 11,6 км, у широтному напрямку — 6,5 км; у плані площі пам'яток округи — ще 1114,2 га, а всього комплексу — 5989,4 га. Близько чверті території цієї небуденної пам'ятки виходить за межі Полтавщини — до Охтирського району Сумської обл. Взагалі, у порівняльному плані, — площа городища майже в 5 разів більша території Вавилону часу розквіту VII-VI ст. до н.е., а для сучасних масштабів — більше площі таких обласних центрів, як Луцьк чи Рівне, Ужгород, Тернопіль⁵.

Звісно, проблеми охорони цієї комплексної пам'ятки віддзеркалюють стан збереження майже всіх пам'яток археології області. З метою їх вирішення сесія Полтавської обласної ради 15 лютого 2001 р. прийняла рішення "Про створення охоронюваної археологічної території "Більське городище" — найбільшої в Україні і першої з часу прийняття Закону України "Про охорону культурної спадщини" археологічної заповідної території площею 7521 га. До складу цієї території ввійшло

62 пам'ятки археології, в тому числі внутрішні цитаделі Більського городища, їх вали та фортифікаційні споруди Великого укріплення, більше 20 поселень скіфської доби, а також селища епохи пізньої бронзи, київської, пізньозарубинецької, черняхівської, роменської культур, всі курганні некрополі округи, Глинські давньоруські городища, їх посади і курганні могильники, а також віддалені від комплексу кургани Вітова Могила, група Розрита Могили, пам'ятки козацької доби — найбільші майдани Лівобережжя — Скоробір і Розрита Могила. До території включені й 16 пам'яток історії, 6 — природи, 2 — гідрології, 4 — архітектури та промислового виробництва⁶.

Комплекс заходів, спрямований на збереження величезного скупчення пам'яток різних епох, включає вже здійснені організацію охоронюваної археологічної території, подання клопотання до Міністерства культури і мистецтв України про оголошення цієї зони охоронюваною археологічною територією "Більське городище" та внесення її до Списку охоронюваних археологічних територій України, *жорстку регламентацію проведення проектних, земляних, будівельних та інших робіт у межах зони лише за погодженням з державними органами охорони культурної спадщини та охорони природи області, а також розробку і затвердження* "Положення про режим збереження і порядок використання охоронюваної археологічної території "Більське городище" у чітко визначених межах, встановлення зон охорони пам'яток та охоронюваного ландшафту. Всі ці заходи заплановано остаточно завершити до кінця 2001 р.

Це рішення узаконило вже встановлений порядок обов'язкових погоджень всіма організаціями будь-яких земляних робіт на території Більського городища, за винятком хіба що садибних ділянок, розташованих на території пам'ятки сіл. Але ж створення охоронюваної території поки що не визначило статус використання розпайованих земель округи, обов'язки землевласників. Вдалося не допустити розпайовання території Східного і Західного укріплень, вивести із землекористування ділянки валів та ровів, поки що не допустити розміщення на пам'ятках газопромислових об'єктів, навіть за умов пропозицій фінансування охоронних археологічних досліджень. Разом з тим невеликі роботи охоронного характеру на ділянках прокладання газоконденсатопроводів, місцях встановлення вишукувальних свердловин в окрузі, вже дозволили зробити досить цікаві відкриття, зокрема виявлення "південного" валу на теренах Великого укріплення, перших поховань рядового населення скіфської доби, здобути дані про заселеність цієї території у ранньо- і пізньоримську епоху, за козацької доби.

Відзначимо, що в умовах міста Полтави також є ряд позитивних зрушень. Рішенням міськвиконкомом затверджені історико-археологічна заповідна територія історичного центру міста, де проведення будь-яких робіт у межах пам'яток потребує обов'язкового погодження з археологічним пам'яткоохоронним закладом області. Площа цієї зони перевищує 85 га. До неї ввійшли ділянки з археологічними культурними нашаруваннями скіфської, роменської, давньоруської та післямонгольської доби, територія полкової фортеці і форштадту⁷. Саме завдяки цьому пам'яткоохоронному заходу вдалося за останні роки у зонах новобудов здійснити охоронні дослідження на площі понад 1 га, детальні розвідки, а також зберегти неушкодженими забудовою рештки літописної Лтави⁸.

Цікавий досвід є і в масштабі районних центрів. Так, за рішенням Хорольської міськради визначені як місцеві пам'ятки 6 давніх поселень та кілька курганних груп. Рішення забороняє проведення земляних робіт в їх охоронних зонах⁹.

Не дивлячись на це, стан охорони пам'яток археології в Полтавській області викликає чимало занепокоєнь. На сьогодні на обліку та під охороною держави тут перебувають лише 82 найважливіші пам'ятки археології, переважно комплексного характеру. В них налічується понад 1600 внутрішньокомплексних об'єктів — курганів, поселень, окремих укріплень тощо. 12 з цих пам'яток, у тому числі у складі історико-культурних заповідників, включені до Державного реєстру Національного культурного надбання¹⁰. Необхідно ввести до останнього ще не менше 10-15 пам'яток комплексного характеру, адже це скарби нашої найдавнішої культурної спадщини. Згадаємо лише нещодавно відкритий комплекс у складі городища, селищ та курганів поблизу с. Стасі у Диканському районі, широко знане фахівцями городище літописного Полкостеня неподалік від Повстина Пирятинського району, В'язівцьку стоянку на Лубенщині.

Необхідно остаточно розглянути і затвердити укладений в області реєстр археологічних пам'яток, що за кількістю перевищує 3500, — курганів та курганних груп, майданів, окремих поселень і стоянок, який поки що затверджений лише колегією управління культури облдержадміністрації.

Облікова документація археологічних пам'яток знаходиться на рівні 1980-х рр., коли в ході розвідкових робіт з укладання "Зводу пам'яток історії та культури" було здійснено майже повне обстеження території області. На частину з цих пам'яток тоді уклали охоронну документацію. З 1998 р. така робота зовсім не велася. І хоча із залученням позабюджетних коштів та цільових асигнувань вдалося відкрити і вивчити ще понад 200 пам'яток, а на частині з них провести рятівні дослідження, це не може нас заспокоювати. Відомості про більшу частину пам'яток на сьогодні вже застаріли; змінилася й ситуація зі станом землеволодіння, навіть подекуди й із адміністративним поділом. Здійснена на кінець 1980-х рр. робота з укладання першої редакції "Зводу" вже також втратила необхідну точність та пам'яткоохоронний характер.

У плані охорони пам'яток археології накопилось чимало проблем. Найважливіші стосуються укладання пам'яткоохоронної документації, картосхем, розробки зон охорони. І хоча вирішення їх ґрунтується у недостатність фінансування, що справу необхідно продовжувати. Сподіваємося, всі ми разом зможемо зберегти той найдавніший "пласт" нашого минулого, який вивчає археологічна наука.

І ще одна проблема. Особливе занепокоєння викликає поширення скарбошукацтва. Стримує здійснення певних заходів щодо боротьби з цим злом відсутність відповідних нормативних актів, розробок оцінки нанесеної шкоди скарбошукачами окремим типам пам'яток. Адже, за даними Центру охорони та досліджень пам'яток археології, близько 300 курганів області "перевірялися" грабіжниками за допомогою металодетекторів чи шурфування. Особливо активно "працюють" у північно-східних районах області харківські скарбошукачі, озброєних університетськими знаннями, певним стажем експедиційної роботи та сучасною технікою. Оржицький і сусідні райони області обрали для своїх пошуків киявські аматори найдавнішого антикваріату. Що вже говорити про розмови узбережжя Кременчуцького та Дніпродзержинського водосховищ, де панують гразливі антиквари-торговці. Впіймати останніх "на гарчому", типу широко відомих акцій правоохоронних органів початку 1980-х рр. в області, на сьогодні не вдається. Не тільки археологам, співробітникам музеїв, а й захисникам правопорядку необхідно посилити увагу до цього неприємного явища.

Та, не дивлячись на ці сумні факти, маємо на сьогодні чимало активістів пам'яткоохоронництва, кілька наукових періодичних видань, до яких стікається необхідна інформація. Це і "Археологічний літопис Лівобережної України" та "Полтавський археологічний збірник" у Полтаві, і "Керамологія" та "Українське гончарство" в Опішні. В ряді районів щорічно проводяться охоронні археологічні дослідження, контролюється більшість фахових експедицій. Наукові археологічні роботи, крім архе-

ологів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури облдержадміністрації, в області проводять також Полтавський краєзнавчий музей, Полтавський державний педагогічний університет та Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні. Надходять до музейних колекцій археологічні знахідки, передані безкоштовно. Згадаємо хоча б великий монетно-речовий скарб XVII ст. з с. Лелюхівка у Поворсклі, нещодавно збережений і переданий, за дієвою участю співробітників обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології, до колекції Національного музею історії України. Подібні приклади можна навести й за колекціями Полтавського, Кременчуцького, Комсомольського краєзнавчих музеїв.

Приємно відзначити, що пам'яткоохоронні проблеми не зникають з поля зору закладів культури області. Свідчення тому — проведення наукових читань у Полтавському краєзнавчому музеї "Полтавська плеяда" до Міжнародного дня музеїв 18 травня 2001 р., де більшість доповідей була присвячена персоналіям найвідоміших українських археологів, свого часу співробітників музею. Цій меті слугує й проведення Центром археології щорічного науково-практичного семінару "Охорона та дослідження пам'яток археології", ініціатори якого знайшли добрих помічників цієї справи у Комсомольську, де відбувся 5-й ювілейний регіональний з'їзд археологів лісостепового Лівобережжя України та Подніпров'я. І, звісно, проведення заходу було б неможливим без значної підтримки з боку владних структур міста і Полтавського гірничо-збагачувального комбінату.

Робота семінару — дієвий засіб не тільки фахового підвищення кваліфікації, а й можливість викласти нагальні проблеми, довести до колег здобутки наукових досліджень, оприлюднити їх у періодичному академічному виданні, яке, сподіваємося, побачить світ протягом року. Науковий журнал "Археологічний літопис Лівобережної України" видається спільно з Інститутом археології НАН України і є фаховим "ВАКівським" виданням.

Значна частина пам'яткоохоронних проблем може бути знята при остаточному введенні в дію Закону України "Про охорону культурної спадщини". Це стосується, перш за все, укладання підзаконних нормативних документів, встановлення реальних умов обліку, надання рекомендацій місцевим владним структурам про обов'язкове реагування з приводу пам'яткоохоронних питань. Більшість з цих проблем можна буде вирішити при створенні центрального державного пам'яткоохоронного органу, розмежуванні його повноважень із повноваженнями пам'яткоохоронних служб на місцях, в тому числі й археологічних, більш тісній співпраці останніх з академічними науковими установами, зокрема Інститутом археології НАН України і громадськими організаціями.

Сподіваємося, що спільними зусиллями ми зможемо зберегти ті позитивні досягнення на Полтавщині, які має місцеве археологічне пам'яткоохоронництво, а також докласти максимум зусиль у справі охорони найдавнішої історико-культурної спадщини.

Література

1. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: Сб. топор. сведений. — Полтава: ПУАК, 1917. — 105 с.
2. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914. — 237 с.
3. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наукова думка, 1987. — С.4-26, 164-165.
4. **Кушнір Л.Л., Кушнір Л.М.** Про географічне положення Більського городища // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія. 1999. — С.108-109.
5. Там само. — С.110.
6. Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скифського часу" / Упорядн., наук. редактор Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — С.36-38, 42.
7. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології території та округи Полтави. — Полтава: Археологія, 1998. — 156 с.; Його ж. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛПУ. — Полтава, 1999. — Ч.1. — С.20-24.
8. **Толочко П.П.** Про 1100-літній вік Полтави // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.5-6.
9. Старожитності Хоролу. — Полтава: видання ЦОДПА, 1994. — С.3-5, 56-59.
10. Державний реєстр Національного культурного надбання: Пам'ятки історії, археології, історико-культурні заповідники // Пам'ятки України. — Київ, 2000. — № 2. — С.35-36, 47.

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК В УКРАЇНІ: ДЕЯКІ ПІДСУМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

1. Історія охорони пам'яток.

Від початку археологічних досліджень зусилля науковців усіх поколінь розвивалися у двох напрямках — розробка правил збереження та дослідження нерухомих пам'яток, забезпечення збору, збереження, дослідження та показу археологічних знахідок. Адже археологічна пам'ятка, яка фактично знищується під час дослідження, набуває друге життя у публікаціях і музейних колекціях.

У першому напрямку робота почалася ще В.М.Татищевим на початку XVIII ст., який перший писав про необхідність керівництва з боку держави дослідженнями з розшуку старожитностей. Пізніше М.В.Ломоносовим були підготовлені інструкції для геодезистів щодо збору відомостей про археологічні об'єкти. Коли ж виникала необхідність здійснення археологічних досліджень, поставало безліч запитань. Всі проблеми зводилися до того, як узгодити права приватного власника на землю, де розташовані археологічні об'єкти, і держави, яка має виключне право на надра і скарби у надрах. У 1869 р. на I Археологічному з'їзді обговорювався проект Закону про охорону пам'яток археології, та останній не був прийнятий. Його змінила низка височайших указів. Основний — указ 1889 р. — про передачу виключного права на археологічні розкопки і друкування їх звітів Імператорській Археологічній комісії. З того ж часу цей орган почав давати дозволи на розкопки і друкувати звіти про них у всіх відомих ОАКАх. Для того, щоб одержати дозвіл на розкопки, необхідно було бути, як мінімум, позаштатним член-кореспондентом Археологічної комісії. Одержанню Відкритого листа передувало, як правило, довге листування, необхідно було заручитися підтримкою когось із дійсних членів Археологічної комісії. У 1900 р. вийшла коротка інструкція до Відкритого листа, в якій уперше мова йшла про збереження протягом 5 років "авторського" права на результати археологічних досліджень.

У цих же документах було зазначено про те, що найцінніші речі повинні доставлятися до Археологічної комісії і тільки потім, після розгляду, передаватися до музеїв. У звітах ОАК, крім суто наукової інформації, подавалися найдокладніші звіти про витрачені кошти. Звіти про археологічні дослідження в обов'язковому порядку друкувалися у ґрунтовному виданні, яким ми користуємося і сьогодні — в "Отчетах Археологической комиссии".

Майже всі правила проведення археологічних досліджень та збереження археологічних цінностей були записані у нормативних документах, які діяли у СРСР. Через приблизно 150 років можна стверджувати, що організація охорони пам'яток як у царської Росії, так і у Радянському Союзі були організовані на досить високому рівні.

До 2000 р. ми користувалися Законом УРСР "Про охорону пам'яток історії та культури" від 1978 р. й "Інструкцією про проведення археологічних досліджень в Україні", розробленою Д.Я.Телегіним. Ця інструкція врахована при створенні нової тимчасової "Інструкції про охорону археологічних пам'яток", затвердженої Вченою Радою Інституту археології НАН України 1998 р. На базі цих документів було розроблено "Положення про "Відкриті Листи", що діє у правовому полі нового Закону України "Про охорону культурної спадщини" (2000 р.). Інститут археології намагається зберегти найкраще, що є у розробках наших попередників. У той же час ми включаємо до діючих правил нові положення, які відображають реалії сучасності, намагаємося узгодити ці положення з чинним законодавством.

2. Стан пам'ятоохоронних робіт в останні роки.

Нові реалії, що склалися в Україні з отриманням нею незалежності, поставили новітні завдання в галузі збереження археологічної спадщини в Україні. За час, коли старий закон вже не діяв, а новий — ще не був прийнятий, у справі охорони пам'яток склалася кризова ситуація. Ось її ознаки з деякими фактами і цифрами (за даними Польового комітету Інституту археології НАН України за 1997-2000 рр.).

1. *Скорочення обсягів необхідних охоронних археологічних досліджень і майже повне зникнення наукових розкопок.* І не тільки через брак коштів. Як не сумно це констатувати, — відхід коштів у "тінь". Тобто, фінансування йде не через профільні організації — Інститут археології чи інспекції, а через музеї, недержавні центри і навіть приватні організації, — так звані "спонсорські кошти". Це — база для різного роду зловживань. Суспільство втрачає контроль не тільки за фінансуванням, а й за якістю польових досліджень, обліком знахідок, станом польової документації. Польовий комітет увів, як необхідний документ, довідку про місце зберігання знахідок, що повинна доповнюватися актом їх передачі до фондів державної установи.

2. *Зниження професійного рівня досліджень.* Це, в першу чергу, стосується колег, що працюють в областях. Найбільш археологічна область України — Львівська, де пам'яток археології порівняно мало, а місцевих археологів — аж 20. При цьому (без урахування співробітників Інституту археології) археологією тут займаються: Інститут українознавства НАН України (4 дослідники), Інститут народознавства (3 дослідники), Університет (6 дослідників), Історичний музей (2 особи) та інспектор при Управлінні культури В.Коноплія, який кожного року бере Відкритий Лист на розвідки і ... повертає його як не використаний. Кожного року до Звітів багато зауважень. Інтереси нашого Інституту представляє рятувальна археологічна служба (РАС). В цьому році було зроблено все, щоб заборонити роботу у Львові саме Інститутській структурі. За даними з інших областей, інспекцією охорони культурної спадщини займаються всі, хто завгодно, за фахом — геологи, фітологи, хорві диригенти, бібліотекарі, музиканти. Аналіз роботи в областях показує, що робота з охорони пам'яток задовільно ведеться лише там, де ще працюють співробітники академічних структур — Одеська, частково Львівська, Запорізька, Харківська та Полтавська обл. При таких умовах є з ким порадитись, є конкуренція, а значить є й якість — з обох боків. Величезні проблеми з підготовкою фахівців на місцях — через брак коштів, відряджень — археологічної молоді немає, бібліотеки на місцях жалюгідні, на конференції дослідники не їздять, от і копають — як можуть. В областях же, де київські археологи витіснені (а це відбувається повсюдно), — і вчитися ні в кого.

3. Не можуть бути вирішені на місцях і питання *підготовки фахівців-археологів.* У цілому проблема формулюється так: як зберегти пам'ятки і як не допустити неякісних та непрофесійних розкопок. Тільки через рецензування звітів цієї проблеми не вирішити.

4. *Вкрай поганий стан обліку пам'яток культури.* В 80-90-ті рр. ХХ ст. всі археологи працювали над укладанням Зводу археологічних пам'яток. Був певний наробок у цій галузі — укладені списки пам'яток, їх короткі описи. Якби вони велися як слід, не було б проблем зі складанням Державного реєстру. А саме цій проблемі присвячений весь другий розділ "Закону про охорону культурної спадщини". Обласні інспекції фактично не працювали у цьому

напряму. Здавалося б чого простіше, — працює експедиція, досліджується курган, — чому б не зняти його з обліку. Хоча цього не робилося. Або інший випадок. Працює експедиція — відкриті нові пам'ятки — на облік останні не ставляться. Це виявляється дуже складним процесом, пов'язаним із бюрократичною тяганиною в органах виконавчої влади. Для прикладу, назвемо випадок з С.Д.Лисенком, який упродовж ряду років не може поставити на облік надто резонансну пам'ятку; при чому вона розташована не де-небудь у глухому кутку, а на території Київської обл. А от зняти рештки кургану світового значення — Солохи — з державного обліку у Запорізькій обл. "розуму" хватило.

5. *Відсутність вертикалі з охорони пам'яток* — інспекції підпорядковані місцевій владі. У деяких областях їх збираються навіть підпорядкувати фонду державного майна. Тоді при чому тут місцеві управління культури та Міністерство культури і мистецтв України? Тому не дивно, що інспекції і Центри при них часто відіграють роль комерційних структур при адміністраціях, або ж стають місцем зосередження "лодаткових" співробітників для штату управління.

6. *Зростання кількості грабіжницьких розкопок.* Якщо раніше це був тільки Крим, то сьогодні — і Ольвія, і береги водосховищ, у першу чергу Канівського, Кременчуцького і Каховського. За весь час незалежної України лише у Кам'янці-Дніпровській грабіжники були притягнені до відповідальності один раз — 7 тис. грн. штрафу і 2 роки позбавлення свободи. Напевне, відійшли у минуле широко розголосені акції з боротьби з грабіжниками. Згадаємо давній випадок у Полтавській області, з конфіскацією колекції знахідок В.Л.Таращенко.

7. *Відсутність координації та єдності в роботі охоронних структур* сказалася й у зв'язку з виходом нового закону. Закон був надрукований у червні 2000 р. Для археологів — це вже не початок, а "розпал" польового сезону. На місця з Міністерства культури і мистецтв України пішли циркуляри дивного, незрозумілого і навіть фантастичного змісту. Був єдиний вихід — не звертати уваги. А восени 2000 р. начебто необхідно було об'єднати зусилля щодо розробки підзаконних актів до закону. Що ми маємо? — "Положення про відкриті листи", прийняте Інститутом археології НАН України 7 грудня 2000 р., і "Положення про Дозвіл", переписане (з порушенням авторських прав — справа майже кримінальна) з "Положення про відкриті листи", розповсюджене міністерством нещодавно. Між іншим, новий сезон розпочався.

Висновки:

1. Фактично не існує "охоронної вертикалі" з пам'ятками археології. На місцях за охорону пам'яток археології практично ніхто не відповідає. Археологічна охорона культурної спадщини здійснюється всіма і ніким (обласними музеями, місцевими університетами або педінститутами, інспекціями), і ніким.

2. *Стан з охороною пам'яток археології в Україні* на сьогодні може кваліфікуватися як *гуманітарна катастрофа*. На відміну від викраденого Чорноморського пароплавства, яке, за технічними умовами, з часом можна буде відбудувати ще краще, археологічна спадщина є джерелом національного культурного надбання, що не відновлюється.

3. Шляхи подолання кризи.

Головне — раціонально розподілити обов'язки і відповідальність у сфері збереження пам'яток найдавнішої культурної спадщини.

1. Державному органу охорони — Міністерству культури і мистецтв України, як це визначено Розділом 2 Закону "Про охорону культурної спадщини", зручніше зосередитися на створенні *Державного реєстру* таких пам'яток та на підтримці стану його доповнення (чи то робочих змін до нього) за допомогою сучасних інформаційних технологій. Залучити також до перевірки та уточнення реєст-

рів пам'яток місцевих фахівців-археологів усіх рівнів. Посилити відповідальність як дослідників та власників, так і чиновників за облік пам'яток археології.

2. *Контроль за обліком і станом збереження пам'яток* повинні здійснювати державні органи їх охорони. До сьогодні цей контроль зводився до вимагання від археологів повних звітів, що є порушенням авторського права як фізичної особи — археолога, та і юридичної — Інституту археології, інших дослідницьких закладів. При цьому забувалися джерела прямого фінансування пам'яткоохоронних заходів — у першу чергу туристичне використання пам'яток, відеозйомки і т. ін.

3. *Стан збереження археологічних колекцій.* Якщо зараз зробити тотальну перевірку наявності колекцій на місцях збереження, підсумки будуть жахливими. Лише в деяких областях матеріали потрапляють до фондосховищ музейних закладів.

3. За Інститутом археології доцільно:

— залишити його довічну функцію — координацію робіт, проведення планових та рятувальних досліджень пам'яток. Такі роботи повинні виконувати фахівці. Тому введено до "Положення про Відкриті Листи" норму, за якою заявки на Відкритий Лист можуть подавати лише державні організації з археологічною спеціалізацією;

— також Інститутом археології повинна здійснюватися розробка нових методів і напрямків досліджень; поступовий розвиток превентивної археології. Тобто, разом із державною структурою, Інститут повинен визначити ряд принципових і головних напрямків у дослідженні археологічних пам'яток з державним їх фінансуванням, у вигляді певних державних програм. Наприклад, за "Програмою дослідження берегів водосховищ". На державному рівні треба прийняти рішення про першочергове дослідження курганів висотою до 0,50 м. Адже останні через інтенсивне розорювання зникнуть за 2-3 роки. Деякі дослідники розкопують величезні кургани, а кургани-плями просто закладають рештками насипів. Значна проблема — дослідження археологічних нашарувань великих міст, у центрі яких ведеться інтенсивне будівництво. Потрібні окремі програми по Києву, Львову, Харкову, Полтаві, Чернігову, Сумах;

— інспекційні поїздки на місця проведення розкопок під час польового сезону. Конче необхідні польові навчання, семінари, як це робилося раніше і як це з періодичністю у рік здійснює ЦОДПА. Необхідно, на мій погляд, увести обов'язкову атестацію спеціалістів з центру та областей, навіть атестацію співробітників фахових археологічних закладів;

— підготовку кваліфікованих кадрів, наприклад, через магістратуру НУКМА;

— проведення раз на 5 років атестацій археологів-розкопщиків". Першу можна провести вже восени цього року. З видачею Відкритих Листів надати інформацію про цей захід. Розробити положення про атестацію та знайти кошти на її проведення (можна об'єднати її зі зступними іспитами до аспірантури, а кошти на відрядження внести до кошторисів експедицій);

— визначення культурної приналежності пам'яток, їх стан, значення для науки. Це може здійснюватися через механізм відводу земель, що зараз і впроваджується на обласному рівні.

4. Продумати систему інформування археологів про нові закони та підзаконні акти України з охорони пам'яток культури. Віднайти кошти (за рахунок новобудовних експедицій) на їх публікацію.

Все ці заходи щодо подолання кризи в археологічному пам'яткоохоронництві можна здійснити тільки через розподіл обов'язків і через об'єднання зусиль державних органів охорони пам'яток у центрі та на місцях, академічної науки та громадських пам'яткоохоронців. Напевне, цій справі повинен і слугувати наш регіональний науково-практичний семінар у Комсомольську на Полтавщині.

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

90-ті роки ХХ — початок ХХІ ст. позначені новими процесами у вивченні, охороні та пропаганді культурної спадщини. Неупереджений погляд на історичні процеси і багатьох призабутих особистостей зробили можливим перегляд ставлення до цілого ряду пам'яток. Змінилися чи змістилися акценти, започатковано і продовжується порівняння так званих "білих плям" в історії, культурі і в їх матеріальному втіленні — об'єктах історико-культурної спадщини. Серйозні кількісні й якісні зміни у ставленні до пам'яток простежуються у збільшенні реєстру національного культурного надбання майже у півтора рази¹.

В останні роки поживився інтерес громадян України до культурної спадщини. Люди почали вивчати своє коріння. Цей процес знаходить яскраве втілення у некрополезнавчих студиях, які викристалізувалися в окрему галузь історичної науки саме у 90-ті роки, особливо завдяки діяльності секцій "Некрополі України", що працюють при всіх обласних організаціях Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі УТОПІК). На рахунок цих науково-громадських осередків близько 20 видань, присвячених історії окремих історичних кладовищ чи дослідженню некрополів цілого регіону².

Роки незалежності, вільної можливості вибору тематики і об'єктивних висновків позначилися, зокрема, і цілою низкою наукових розробок з проблем історії, економіки, культури, побуту українського козацтва. Розпочато здійснення цілих наукових програм по вивченню матеріальних пам'яток козацтва. У цьому плані цікавими є роботи Науково-дослідного центру "Часи козацькі", очолюваного професором Д.Я.Телегіним. Колективом науковців центру обстежено десятки пам'яток археології козацької доби (Січі Низового Дніпра, залишки зимівників, кладовищ, укріплень)³, проведено десять науково-практичних конференцій, на яких розглянуто матеріали новітніх археологічних розкопок пам'яток українського козацтва XVI-XVIII ст.⁴, підготовлено та видано кілька десятків збірок статей, монографій — досліджень рухомих та нерухомих козацьких пам'яток.

Актуальним напрямом пам'яткознавчих розробок стало виявлення та вивчення пам'яток історії державного устрою і суспільного життя, соціальних і національно-визвольних рухів в Україні, особливо пов'язаних з періодом визвольних змагань, діяльністю національно свідомих науковців, представників культури і мистецтва, на імена яких у радянські часи було накладене ідеологічне табу⁵. Розшук таких пам'яток і пам'ятних місць поживився у процесі підготовки чи перегляду раніше написаних статей до "Зводу пам'яток історії та культури України". Виявлені наукові матеріали повинні знаходити практичну реалізацію у встановленні на відповідних пам'ятках меморіальних дощок, пам'ятних знаків.

Позитивні зміни у громадській свідомості, напрямах наукових пам'яткознавчих досліджень не завжди одержують належну підтримку державних інституцій. У першу чергу, це проявляється у недосконалому державному регулюванні сфери охорони і використання історико-культурної спадщини. В Україні відсутній єдиний центральний незалежний орган охорони пам'яток, під контролем якого б знаходилися всі типи нерухомих пам'яток. Зараз же існує безглузда відомча розпороченість — пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, історико-культурні заповідники знаходяться на обліку Міністерства культури і мистецтв, пам'ятки архітектури, частково, історико-архітектурні заповідники — Держбуду України, парки — Міністерства природи та екології. Деякі заповідники (в тому числі, наприклад, "Софіївка", Ольвія) підвідомчі Національній Академії наук України чи навіть муніципальній

владі (Національний Києво-Печерський заповідник). Така ситуація викликає відсутність справжнього контролю держави за додержанням пам'яткоохоронного законодавства, що призводить до руйнацій і нігілізму.

Суттєвою проблемою довгий час залишалось невинуватиме затягування прийняття нового Закону України "Про охорону культурної спадщини". Майже вісім років на різних рівнях обговорювалися варіанти проекту цього Закону, запропоновані знову ж таки різними пам'яткоохоронними відомствами. Нарешті, 8 червня 2000 р. його було підписано Президентом. У Законі закладені принципові положення щодо статусу пам'яток у сучасному суспільстві, особливо стосовно проблем приватизації, оціночної вартості пам'яток, встановлення відповідальності за їх руйнацію, звільнення від оподаткування благодійних внесків, направлених на збереження історико-культурної спадщини⁶. Але саме прийняття Закону ще не вирішує проблеми забезпечення збереження пам'яток. Необхідно розробити величезну кількість (близько 200) нормативних підзаконних актів, у яких повинні бути визначені всі моменти охорони історико-культурної спадщини на практиці.

Сьогодні пам'ятки залишаються фактично не захищеними і у тих випадках, коли вони занесені до відповідних реєстрів, і тим більше тоді, коли про них відомо тільки науковцям, які внесли статті про дані об'єкти історико-культурної спадщини до Зводу пам'яток.

Підраховано, що щорічно втрачається кілька десятків пам'яток архітектури. А загалом у катастрофічному стані їх знаходиться кілька тисяч. Для фіксації пам'яток історії та культури, що знаходяться під загрозою руйнації, УТОПІК започаткувало "Червону книгу пам'яток", до якої занесені більшість замків Тернопільщини, Георгіївська церква у Седневі, будинок І.Рашевського у Чернігові, пам'ятка садово-паркової архітектури "Шарівка" на Харківщині, будинок анатомічного театру (Музею медицини) у Києві і ще близько 100 пам'яток (запис до сумного мартирологу пам'яток продовжується)⁷.

На пам'ятках архітектури через відсутність фінансування майже згорнуті реставраційні роботи. Скорочується проведення охоронних археологічних досліджень. Це загрожує ліквідацією реставраційних осередків, наукових пам'яткоохоронних установ. Відповідні фахівці часто розпошуються по комерціалізованих підприємствах. Наприклад, реставраційні майстерні при Музеї народної архітектури та побуту України займаються зараз, в основному, будівництвом різних приватних споруд, а безцінні шедеври народного дерев'яного зодчества Музею буквально на очах руйнуються. Держава, починаючи з 1994 р., не виділяла жодної копійки на реставрацію цих пам'яток⁸. Тільки у 2000 р. ситуація змінилася на краще, з'явилися щільові кошти на реставрацію музейних об'єктів, але це невелика крапля у безмежному океані фінансів, необхідних для спасіння народних скарбів.

Нині основні сили реставраторів, переважна більшість коштів, що виділяються державою на пам'ятки, зосереджені на відтворенні найвидатніших об'єктів національної спадщини. Чи доцільно зараз будувати макети пам'яток у натуральну величину, коли на межі зникнення знаходяться автентичні шедеври!? До проблеми відбудови треба підходити дуже виважено, обережно, залишаючи осторонь суб'єктивні моменти і виходячи виключно з історико-культурної доцільності.

Існуюче законодавство не в змозі захистити навіть заповідники. Одним із яскравих прикладів цього є інтенсивна забудова мисливськими будинками центральної частини історико-культурного заповідника "Трахтемирів", фактичне поглинення державної пам'яткоохоронної установи

першим в Україні приватним ландшафтним парком. Законодавча невизначеність ставить під загрозу й інші заповідники.

Загрозлива ситуація останнім часом складається з пам'ятками археології. Це пов'язано з активізацією процесу роздержавлення і приватизації земельного фонду України. Не дивлячись на те, що землі історико-культурного призначення, до яких належать і території пам'яток археології, не можуть передаватися у колективну та приватну власність і на них забороняється будь-яка діяльність, що суперечить їх цільовому призначенню (згідно з ст. 33, 48, 71 Земельного Кодексу України та ст. 17 Закону України "Про охорону культурної спадщини"), при видачі державних актів на право приватної власності на землі колишніх КСП, при виготовленні проєктної документації на роздержавлення земель території пам'яток археології не враховуються, не вилучаються із землекористування. Це призводить до загрози втрати безцінних скарбів не тільки українського народу, а й усього людства. За неповідомленими даними зараз на теренах України відомо понад 150 тисяч пам'яток археології, з них на державному обліку та під охороною знаходиться близько 60 тисяч пам'яток, і тільки 425 включено до Державного реєстру національного культурного надбання¹⁰, тобто їм держава приділяє особливо пильну увагу. Але необхідно не просто декларувати важливість збереження пам'яток археології. Треба створювати сприятливі умови для їх вивчення і використання в якості туристичних об'єктів.

Археологічні пам'ятки, як матеріальні виразники історії України, становлять поки ще дуже слабо задіяний туристичний ресурс держави. Вони як специфічний, своєрідний тип пам'яток можуть стати об'єктами міжнародного комерційного туризму.

У зв'язку зі введенням курсів народознавства і краєзнавства у школах та вузах України, а також із бажанням багатьох її дорослих громадян заповнити "білі плями" в освіті, у знанні рідної історії пам'ятки археології можуть бути використані в екскурсійній роботі, як наочні об'єкти при вивченні відповідних курсів. З проблемою використання пам'яток археології у туристичній діяльності щільно пов'язані актуальні у сьогоденній пам'яткоохоронній практиці питання консервації, музефікації відкритих археологічних об'єктів, створення археопарків, археодромів, які стали дуже популярними у світі і є зовсім відсутніми в Україні¹¹.

На жаль, накресленими проблемами не обмежується коло негараздів з пам'яткоохоронною справою в Україні. Потрібні докорінні зміни. А саме: чітке законодавче регулювання, розробка нормативної пам'яткоохоронної бази,

врахування міжнародного досвіду, додержання Україною міжнародних пам'яткоохоронних конвенцій, хартій ІКОМОСу¹², створення незалежного, вільного від відомчого підпорядкування центрального органу охорони пам'яток, з розгалуженою системою його представництв на місцях, надання цьому органу широких повноважень по контролю за станом пам'яток, розробка фундаментальних методик виявлення і збереження пам'яток, прискорення підготовки регіональних Зводів пам'яток історії та культури, створення комп'ютерного банку даних історико-культурної спадщини, розробка програми фінансування пам'яткоохоронних заходів зі впровадженням економічних стимулів до благодійницької діяльності по збереженню пам'яток, відпрацювання системи пільг на охоронні роботи, розвиток туризму із широким залученням об'єктів історико-культурної спадщини.

Література

1. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — Київ, 1995. — С.420-444.
2. Некрополі України / Упорядн. Дивний І.В., Пархоменко М.Т., Титова О.М. — Київ, 1999. — С.3-6.
3. Археологія доби українського козацтва XVI - XVIII ст.: Навч. посібник. — Київ, 1997. — С.3-5.
4. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 36. наук. статей. — Вип.9. — Київ, 2000. — С.3, 236-241.
5. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. — Частина друга. — Київ, 1999. — С.3-124.
6. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Вісник УТОГПК: Спеціальний випуск. — Київ, 2000.
7. Поточний архів УТОГПК.
8. Карнабід А.А. Що полишимо нащадкам? // Вісник УТОГПК. — Вип.2. — Київ, 1999. — С.17-18.
9. Толочко П.П. Доповідь на IV Пленумі Головної Ради УТОГПК // Вісник УТОГПК. — Вип.2. — Київ, 1999. — С.8-9.
10. Державний реєстр Національного культурного надбання. Пам'ятки археології // ПУ: Спецвипуск. — Число 2. — Київ, 2000. — С.19-45.
11. Титова О., Кепін Д. Принципи організації "археопарків" // Вісник УТОГПК. — Вип.1. — Київ, 2000. — С.55-62.
12. Прибста Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип.1. — Київ, 1992; Україна в міжнародно-правових відносинах: Правова охорона культурних цінностей. — Кн.2. — Київ, 1997. — С.511-580.

16.05.2001.

5-Й РЕГІОНАЛЬНИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР "ОХОРОНА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ"

(Комсомольськ, 28-31 травня 2001 р.)

28-31 травня 2001 р. у м.Комсомольську Полтавської обл. відбувся 5-й регіональний науково-практичний семінар "Охорона та дослідження пам'яток археології", організований Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації та Історико-краєзнавчим музеєм м.Комсомольська. Робота семінару збирала у місті на Дніпрі археологів, пам'яткоохоронців, музейників та краєзнавців зі століть і шести лісостепових областей українського Подніпров'я.

Ініціатори проведення семінару, за участю управління культури Полтавської облдержадміністрації, Інституту археології НАН України, Правління Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, завдячуючи підтримці керівництва ВАТ

"Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат" і Комсомольського міськвиконкому, створили належні умови для плідної роботи 50 дослідників та практиків археологічного пам'яткоохоронництва з Києва, Полтави, Харкова, Черкаса, Чернігова, Глухова, Комсомольська, Кременчука, Лубен, Переяслава-Хмельницького, Чигирини, Сумської, Полтавської, Харківської та Черкаської областей.

Робота семінару проходила у приміщенні Музею історії ВАТ "Полтавський ГЗК". Заслухано 45 доповідей та повідомлень, проведені практичні заняття з метою ознайомлення з вимогами нової Інструкції Польового комітету Інституту археології НАН України щодо видачі "Відкритих листів", підготовки польової звітності досліджень, обговорені проблеми формуван-

ня музейних археологічних збірок та організації пам'яткоохоронної діяльності місцевих органів охорони найдавнішої культурної спадщини.

Семінар викликав жвавий інтерес всеукраїнських і місцевих масмедіа, громадськості Комсомольська. На відкритті наукового зібрання були присутні відповідальні працівники Полтавської обласної державної адміністрації, Комсомольського міськвиконкому, представники Полтавського ГЗК, співробітники музеїв області, викладачі вищої і середньої школи, краєзнавці.

Пленарне засідання семінару відкрив начальник управління культури облдержадміністрації І.П.Глизи. З привітанням від Полтавської облдержадміністрації та доповіддю "Проблеми охорони пам'яток археології Полтавщини" виступив заступник голови обл-

держадміністрації, кандидат педагогічних наук *П.Г.Шемет*. Від імені Комсомольського міськвиконкому присутніх привітав заступник міського голови *С.А.Синиця*, від керівництва ВАТ "Полтавський ГЗК" — заступник генерального директора *В.А.Ткаченко*.

Пам'яткоохоронний аспект діяльності відобразили ряд доповідей на початку роботи науково-практичного форуму. Проблеми охорони культурної спадщини України окреслила вечірній секретар Правління Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник *О.М.Потова*. Голова Польового комітету ІА НАН України, доктор історичних наук *Н.О.Гаврилюк* охарактеризувала стан охорони пам'яток археології в Україні, зупинилася на сучасних негативних тенденціях у справі охоронних археологічних досліджень, запропонувала ряд заходів, направлених на вихід із "кризи" у веденні польових робіт та поліпшенні пам'яткоохоронної діяльності в цілому. Вона також ознайомила присутніх з новими вимогами щойно затвердженого "Положення про надання Інститутом археології НАН України кваліфікаційного документа ("Відкритого листа")", текст якого був виданий окремим буклетом полтавським ВЦ "Археологія" спільно з Інститутом археології НАН України.

Дослідження пам'яток археології на Полтавщині за останнє десятиліття стали темою доповіді директора Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника *О.Б.Супруненка*. Він охарактеризував розмаїття напрямків дослідницької діяльності полтавських археологів та колег з інших регіонів України, закордону в контексті вивчення пам'яток найдавнішого минулого Полтавської області, визначив складові чинники співпраці вчених на теренах виконання наукових програм та у справі публікації результатів досліджень.

Про стан вирішення археологічних і пам'яткоохоронних дослідницьких проблем археологів Харківщини повідомив присутній директор Науково-дослідного Центру археології Харкова і Харківської області — відділу Інституту археології НАН України *О.В.Батуровський*.

Завідуючий Музеєм історії ВАТ "Полтавський ГЗК" *М.П.Стахів* та член ради Історико-краєзнавчого музею м.Комсомольська *С.О.Єремєєв* познайомили з дослідницькими здобутками комсомольських музейників — вивченням і збереженням для нащадків унікальної знахідки в кар'єрі Полтавського ГЗК — частини зрубу дерев'яного колодязя козацької доби та результатами розвідок пам'яток археології в околицях міста.

Серед численних доповідей та повідомлень учасників семінару, виголошених на засіданнях 29 і 30 травня, лише кілька не ввійшли до цього числа "Археологічного літопису Лівобережної України". Вони, як і матеріали деяких учасників, що не мали змоги прибути до Комсомольська, будуть вміщені у черговий числах видання. Варто відзначити повідомлення *І.М.Ку-*

латової про новостворену, найбільшу в Україні охоронювану археологічну територію "Більське городище", що об'єднала пам'ятки відомого археологічного комплексу та округи на площі 7521 га у межах Полтавської області; *С.В.Сапегіна* "Дослідження майданів та майданоподібних споруд у науковій спадщині В.О.Городцова"; *В.С.Аксенова* "Нові поховальні комплекси сатівської культури на Харківщині"; *О.В.Тимокова* "Рицарський меч XV ст. з Диканьки на Полтавщині" та ін.

Учасники семінару ознайомилися з містом, експозиціями музеїв, побували на території кар'єру ГЗК, мали змогу переглянути останні полтавські археологічні та комсомольські видання², відвідали старе козацьке село Келеберда, оглянувши рештки фортеці пізньосередньовічної доби, окремі пам'ятки археології. Вони відвідали старе кладовище на північно-західній околиці села, оглянувши тут серію цікавих в історико-етнографічному плані надробків у вигляді стел з гранітного плитчака, а також кілька козацьких кам'яних хрестів XVIII-XIX ст., групу курганів. Змістовним доповненням до цієї екскурсії стала емоційна доповідь місцевого краєзнавця *І.М.Власюка* "Заселення пониззя р.Сухий Кобелячок в часи пізнього середньовіччя". Подорож до Келеберди та огляд відомих історичних пам'яток в околицях Комсомольська були доповнені мандрівкою на річковому катері, який люблять надати правління ВАТ "Полтавський ГЗК".

Звісно, комсомольський семінар, не тільки сприяв зростанню наукового потенціалу археологів Лісостепоного Подніпров'я, а й дав чимало нових ідей і чергову змогу оприлюднення результатів археологічних досліджень. Він заклав добрі стосунки співпраці фахівців різних напрямків археологічного знання, поновив втрачені зв'язки, позначив нові галузі контактів.

Учасники семінару від щирого серця вдячні його організаторам, музейникам та мешканцям Комсомольська, насамперед, завідуючому Музеєм історії ВАТ "Полтавський ГЗК" *М.П.Стахіву* за той рідкісний для нашого часу "момент істини" — торжество спільної фахової співпраці колег, друзів, об'єднаних спільним бажанням зберегти, вивчити та популяризувати надбання найдавнішої культурної спадщини нашого краю, Подніпров'я, всієї України.

Констатуючи складний сучасний стан з охороною, збереженням та дослідженням пам'яток археології Середньодніпровського лісостепоного регіону, учасники семінару пропонують до розгляду відповідних державних органів проведення цілого комплексу необхідних змін у системі збереження найдавнішої культурної спадщини:

— Розробка чіткого законодавчого регулювання та нормативної бази пам'яткоохоронництва.

— Використання міжнародного досвіду у сфері практичної пам'яткоохоронної справи, дотримання вимог міжнародних пам'яткоохоронних конвенцій, хартії ІКОМОС.

— Невідкладне створення Центрального державного органу охорони культурної спадщини, згідно із вимогами Закону України "Про охорону культурної спадщини", з розгалуженою системою його представництва на місцях, з наданням цьому органу широких повноважень контролю за станом пам'яток, їх

збереженням та дослідженням.

— Розробка фундаментальних методик виявлення і збереження пам'яток, створення інформаційних банків даних загальнонаціонального та регіонального рівнів.

— Розгортання роботи по доповненню Державного реєстру Національного культурного надбання, насамперед пам'ятками найдавнішої культурно-історичної спадщини.

— Прискорення робіт з укладання Державних (місцевих — обласних) реєстрів нерухомих пам'яток археології. Розгортання підготовки археологічних частин "Зводів пам'яток історії та культури" області України, забезпечення фінансування пов'язаних з цим об'єктів та фіксації об'єктів найдавнішої культурної спадщини.

— Розробка і затвердження підзаконних пам'яткоохоронних актів, насамперед, нової Інструкції про порядок обліку, забезпечення збереження, використання тощо нерухомих пам'яток України зі зразками пам'яткоохоронної документації.

— Розробка державних програм фінансування пам'яткоохоронних заходів зі втіленням у життя економічних стимулів до благодійницької діяльності у справі збереження пам'яток, системи податкових пільг на охоронні і рятівні дослідження, інші пам'яткоохоронні роботи.

— Впровадження у практику на всіх рівнях жорсткої регламентації у проведенні проектних, земляних, будівельних та інших робіт за погодженням з державними органами охорони культурної спадщини.

— Налаштування співпраці правоохоронних та пам'яткоохоронних органів з метою запобігання поширенню грабіництва, скарбошуацтва (в тому числі із застосуванням металодетекторів), руйнування пам'яток культурної спадщини, швидкого правоохоронного реагування на факти проявів цих явищ.

— Створення регіональних координаційних рад фахівців з проблем вивчення та збереження найзначніших пам'яток археології, наприклад, Більського городища та його округи, на які будуть покладені завдання з підготовки рішень щодо доцільності, необхідності та черговості проведення тих чи інших дослідницьких, реставраційних, рекреаційних та інших робіт, розгляд питань використання тієї чи іншої наукової методики, рекомендації до друку матеріалів досліджень, дискусійних питань тощо.

У плані проведення чергового науково-практичного семінару:

1. Встановити періодичність у проведенні регіональних науково-практичних семінарів — раз на 1,5-2 роки.

2. Черговий семінар поєднати із проведенням фахової польової атестації археологів Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя.

3. При відборі тематики семінару перевагу надавати матеріалам "прикладного", практичного пам'яткоохоронного характеру. Кожній із регіональних делегацій представити на зібранні повідомлення чи доповіді з оглядом проведеної в областях пам'яткоохоронної діяльності та здійснених рятівних робіт.

Література

1. Положення про надання Інститутом археології НАН України кваліфікаційного документа ("Відкритого листа") виконавлю археологічних робіт на території пам'яток, охоронюваної археологічної території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження релікто життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею / Авт. *Гаврилюк Н.О.* — Буклет. — Полтава: Археологія, 2001. — 6 с.

2. До семінару також були видані: *Стахів Н.П., Стахів Т.А., Дячків С.А.* Музей Полтавського ГОКа. Комсомольський історико-краєзнавчий музей. — Комсомольськ РА "Рубікон", 2001. — 16 с.: цвет. ил.; Програма 5-го регіонального науково-практичного семінару "Охорона та дослідження пам'яток археології". — Полтава-Комсомольськ Археологія, 2001. — 6 с.

ПАМ'ЯТНИКИ ПООРЕЛЬЯ В РАБОТАХ ЭКСПЕДИЦИИ "ДНЕПР-ДОНБАСС" (1970-1971 гг.)

Река Орель, протекающая в широтном направлении, впадает в Днепр несколько выше знаменитых Днепровских порогов. Её сравнительно хорошо выработанная широкая долина является как бы своеобразным пограничьем между лесостепной зоной и степями Левобережной Украины. В силу своего географического положения р.Орель во все времена играла заметную роль в истории населения Юга Украины, где проходила граница между степными кочевыми племенами и более оседлым населением лесостепи. Кроме того, истоки Орели, равно как и её притоков, лежат на отрогах Донецкого кряжа и вплотную подходят к рекам бассейна Северского Донца. Последнее обстоятельство представляет определенный интерес в плане возможных культурных связей Поднепровья и Донеччины.

К сожалению, археологические памятники долины Орели долгое время оставались очень слабо изученными. Такое положение, однако, заметно изменилось к лучшему после пятилетних (1970-1975 гг.) исследований, проведенных здесь экспедицией Института археологии НАН Украины в связи с сооружением канала "Днепр-Донбасс"*.

Канал "Днепр-Донбасс", который соединяет реки Днепр и Северский Донец, является одним из крупнейших гидротехнических сооружений своего времени на Украине. Основное его назначение — снабжать днепровской водой промышленность и население городов Донбасса. Трасса канала тянется от устья реки Орели у с. Шульговка, по её долине, до впадения в неё (выше с. Черноглазовка) реки Орельки; далее канал проходит по водоразделу рек Орелька — Берека у сс. Степановка и Краснопавловка, и, по долине рек Брита и Берека спускается к р.Северский Донец. Общая его протяженность — более 260 км.

В археологической литературе имеются сведения о том, что в конце XIX - начале XX вв. в

долине Орели проводил раскопки Д.Я.Яворницкий. Им накануне VIII Археологического съезда было раскопано 5 курганов в степи, в 5-15 км южнее с.Бузовка (имение гофмейстера Г.П.Алексеева), где обнаружено более десяти разновременных погребений, точную культурно-хронологическую атрибуцию которых установить сегодня сложно¹. Ещё больший объём раскопочных работ в долине Орели был произведен Д.И.Яворницким при подготовке к XIII Археологическому съезду, когда им были осуществлены исследования курганов у сс. Бузовка, Афанасьевка, Татарбинка (или Латышевка) и др., где учёным раскопано 17 курганов². Погребения, обнаруженные здесь, принадлежали различному времени, главным образом являлись позднекочевническими. К раскопкам курганов в долине р.Орель, в частности, у с.Перещепино, названный исследователь возвращался затем и в 1926 г. Тогда же в долине Орели, а также её правых притоков — Орчика и Берестовой, — проводил разведки А.К.Тахтай. Им, в частности, были обследованы окрестности сс. Залинейное, Сомовка, Зачепиловка и Абазовка³.

Одна мезолитическая стоянка и 4 поселения более позднего времени нами были открыты у с.Шульговка разведкой в 1960 г. в связи с обследованием побережья будущего Днепродзержинского водохранилища⁴. В 1960-х гг. в долине Орели проводила разведочные работы И.Ф.Ковалева⁵. Ею был обследован участок побережья реки от сс. Старое Село до Осиповка, где зафиксировано некоторое количество разновременных археологических пунктов. Напомним, что в инвентарной описи Днепропетровского исторического музея значится каменный вислообушный топор из с.Лысковка, золотая серьга с зернью и янтарными вставками из с.Байбаковка. В 1961-1962 гг. В.В.Балыченком была собрана керамика эпохи бронзы в пгт.Царичанка. В Эрмитаже хранится небольшая коллекция ямочно-гребенчатой керамики из окрестностей с.Котовка. В 1968 г. на участке Шульговка — Черноглазовка проводила работы маршрутная разведочная экспедиция под руководством Ю.Г.Колосова⁶. Накануне на-

*Исследования экспедиции "Днепр-Донбасс" производились под общим руководством автора, в её составе работали в качестве начальников отрядов и групп А.С.Беляев, С.А.Беляева, И.Ф.Ковалева, Н.В.Кравец, С.Н.Братченко, В.Ф.Клименко, В.Г.Бородуляк, С.П.Оренко, С.А.Татаринов и др. Всем участникам экспедиции автор выражает искреннюю благодарность за помощь в работе.

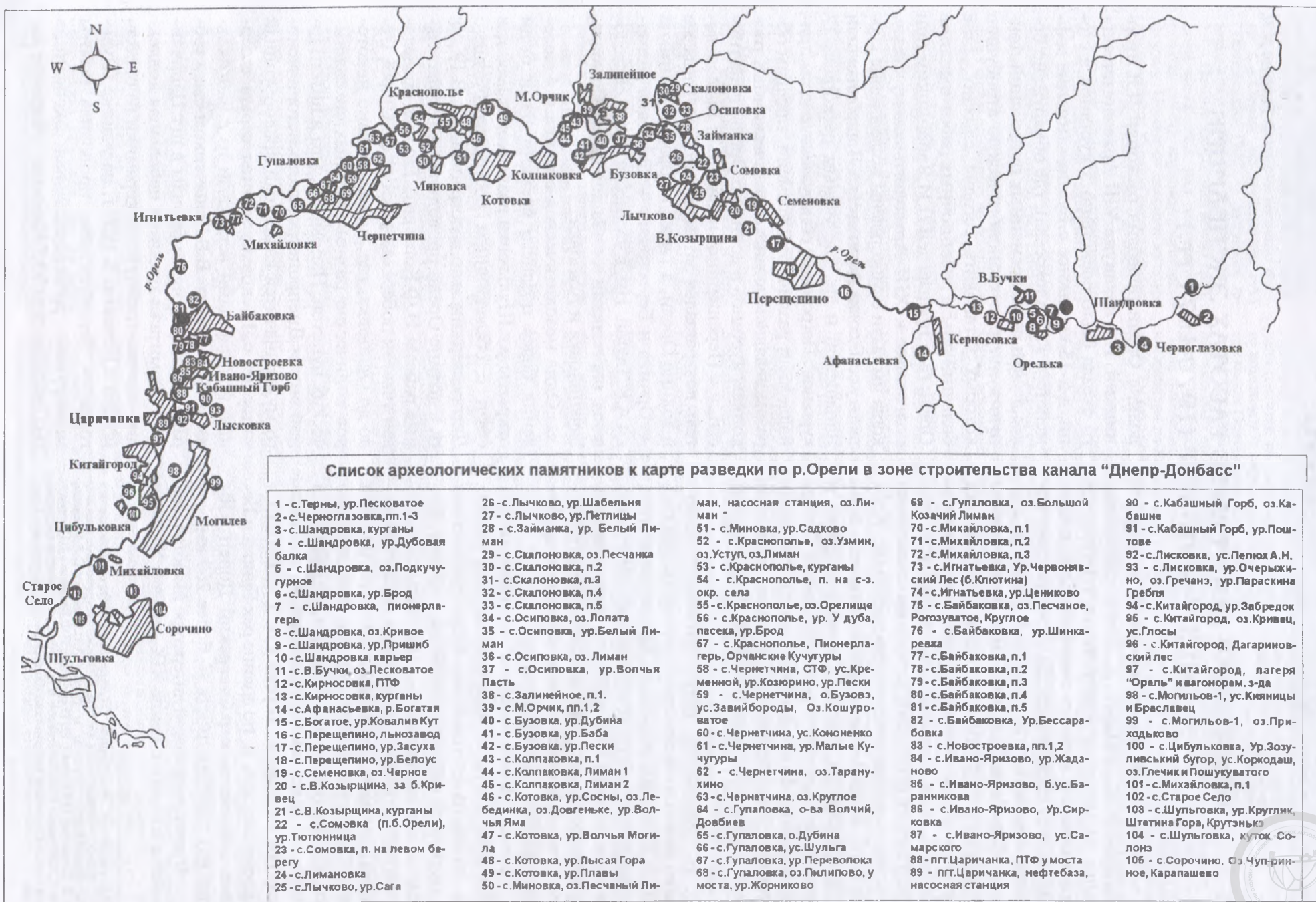

Рис.1. Карта-схема разведки по р.Орель

чала работ экспедиции "Днепр-Донбасс", в 1969 г. небольшую разведку памятников археологии в долине Орели на участке от с. Михайловка до с. Бузовка провел А.С.Беляев.

Работами экспедиции "Днепр-Донбасс" было охвачено все побережье р. Орель на территории Днепропетровской (Царичанский, Магдалиновский, Новомосковский и Павлоградский районы), Полтавской (Новосанжарский р-н) и Харьковской (Зачепиловский и Сахновский р-ны) областей.

Всего было обследовано более ста местонахождений с археологическими материалами, большинство из которых обнаружены впервые; на всех пунктах собран подъемный материал, иногда весьма обильный. Многие из них прошурфованы, а на ряде поселений проведены стационарные раскопки. Среди последних можно назвать двухслойное нео-энеолитическое поселение в ур. Засуха у пгт. Перещепино, многослойное поселение в ур. Пляж и большой грунтовой могильник эпохи неолита-бронзы в ур. Лиман возле с. Осиповка. Раскопаны и два раннеславянских поселения в ур. Ковалив Кут вблизи с. Багатое и у озера Круглое у с. Чернеччина. Экспедицией раскопано более 20 курганов, которым угрожало разрушение в результате строительства канала.

По завершению полевых работ нашей экспедиции, в Поорелье начала свои исследования новостроечная экспедиция Днепропетровского университета, которая работала под руководством И.Ф.Ковалёвой. Основной задачей этой экспедиции были раскопки курганов, которые попадали в зону сооружения оросительных систем на плато левого берега Орели. Такие работы были проведены в Царичанском, Магдалиновском и Павлоградском районах Днепропетровской области, то есть, практически вдоль всего течения Орели. Кроме того, Днепропетровская экспедиция некоторое время работала и в самой долине Орели, в частности по обследованию неолитических памятников у с. Байбаковка Царичанского района. Здесь был раскопан большой нео-энеолитический могильник Госпитальный холм у с. Залинейное Зачепиловского района Харьковской области⁷, поселения эпохи финальной бронзы — раннего железного века у сс. Бузовка — Залинейное⁸ и пр.

Значительная часть фактического материала, полученного Днепропетровской экспедицией, опубликована в сборниках Днепропетровского университета за 1977-1991 гг., что в определенной степени использовано на-

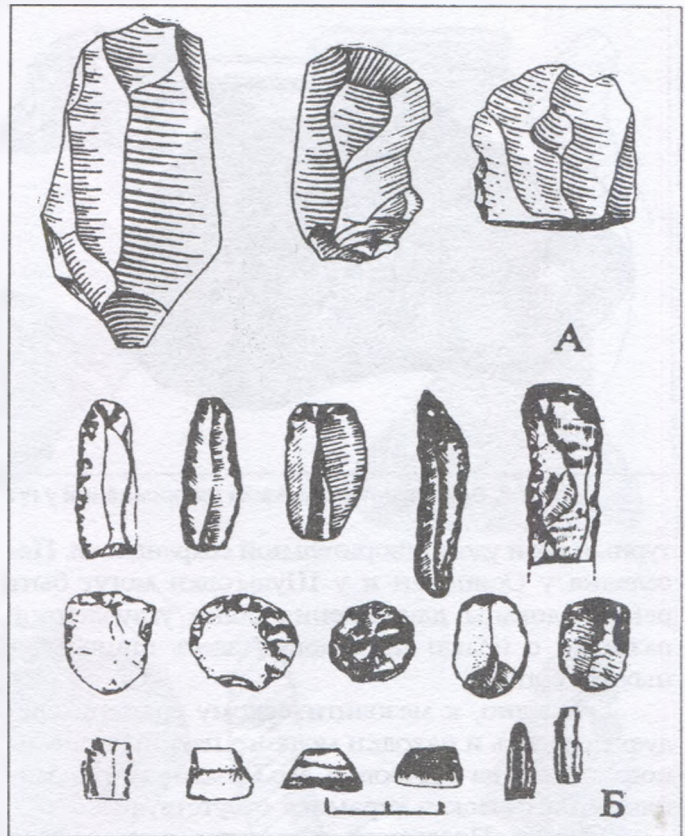

Рис.2. Кремневые изделия палеолитического облика из ур.Дубовая балка у с.Шандровка (А) и мезолитические находки у оз.Лиман около с.Осиповка (Б).

ми в этой работе для составления общего представления о древностях Поорелья.

Ниже приводим описание обследованных памятников.

Всего отрядами экспедиции обследовано 119 пунктов, в том числе более 100 местонахождений, обнаруженных преимущественно впервые (рис.1).

Среди них — следы неолитических и мезолитических стоянок, поселения и могильники эпохи неолита, бронзы, скифо-сарматского времени и эпохи ранних славян. Есть находки киево-русского времени. Зафиксировано также большое количество курганов. Иногда на местонахождениях представлены материалы одной эпохи или культуры, чаще же среди находок с одного пункта выделяется керамика и орудия труда нескольких эпох — двух, трех и более.

Палеолитическое местонахождение обследовано всего одно — у с. Шандровка, в ур. Дубовая балка, где собрано небольшое количество кремневых изделий (рис.2:А).

Мезолит. Кроме обнаруженного нашей разведкой в 1960 г. пункта с мезолитическими находками у с.Шульговка (ур.Реколка), по-видимому, мезолитическая стоянка с мелким микролитическим кремнем открыта у с.Осиповка, на северном берегу озера Лиман (рис.2:Б). Это местонахождение прошурфовано, в результате чего открыт куль-

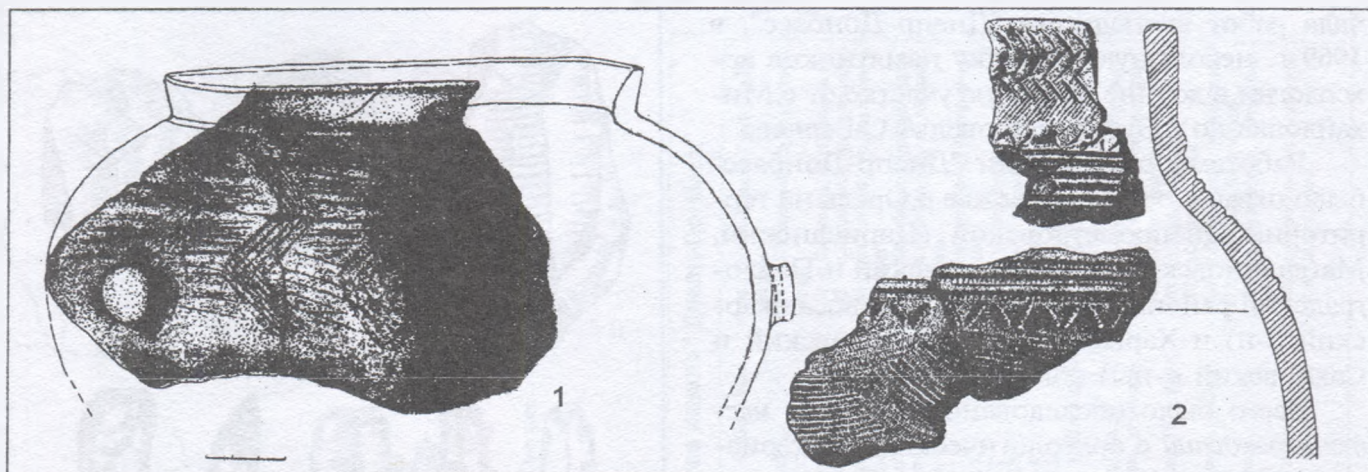

Рис.3. Раннеямная керамика из поселений у пгт.Перещепино (1) и ур.Круглое озеро у с.Чернечина (2).

турный слой удовлетворительной сохранности. Поселения у Осиповки и у Шульговки могут быть рекомендованы для ведения более углубленной разведки с целью постановки здесь стационарных раскопок.

Очевидно, к мезолитическому времени следует относить и находки мелкого патинизированного кремня на о.Дубовом, у с.Гупаловка, где ранняя неолитическая керамика отсутствует.

Неолит. Поселений и пунктов с находками неолитической керамики на обследованном участке побережья Орели известно много. Среди них — поселения с гребенчато-накольчатой днепродонецкой и ямочно-гребенчатой керамикой. Чаще всего оба типа этой керамики встречаются на памятниках совместно, но иногда представлен только один тип. Вместе с керамикой обычно встречается и множество кремневых изделий.

Существенным успехом работ экспедиции "Днепр-Донбасс" в области изучения неолитических

памятников было открытие в Поорелье сурской культуры, керамика которой собрана на поселении Засуха вблизи Перещепино, а также раскопки неолитического могильника в ур.Лиман около с.Осиповка⁹.

Из числа наиболее богатых находками местонахождений неолитического времени необходимо назвать следующие: ур.Тютюнница — между с.Сомовка и с.Лычково; поселение у оз.Лопата вблизи с.Осиповка; местонахождение за балкой Кривец, восточнее с.В.Козыршина; пункты Довнив Остров у с.Гупаловка и у оз.Гречаное вблизи с.Лысковка (Драговка) (рис.5).

На некоторых из этих местонахождений собран значительный археологический материал. Так, например, коллекция с местонахождения в ур.Тютюнница включает около 2000 кремневых изделий, а также много фрагментов керамики, в том числе 200 украшенных гребенчато-накольчатым орнаментом, и около 100 — ямочно-гребенчатого типа.

Следы неолита выявлены также около: с.Черноглазовка — у фермы (ПТФ); с.Орелька — над озером Подкучугурным; пгт. Перещепино — в ур.Засуха; с.Лычково — на усадьбе гр. Петлицы и в ур.Сага; с.Осиповка — в ур.Лиман и над озером Белый Лиман; сс. Скалоновка и Залинейное; с.Малый Орчик; с.Бузовка — в ур.Дубина и ур.Баба; с.Рижское; с.Гупаловка — на острове Дубина, на усадьбе Шульгина, в ур.Жорниковэ и у моста; с.Михайловка — в ур.Заплавка; с.Байбаковка — в ур.Шинкарёвка; с.Кабашний Горб — у озера Кабашнего; с.Лысковка — в ур.Парашина Гребля (рис.5).

В ур.Ясыновое, напротив с.Займанка, найден каменный шлифованный топор, очевидно, неолитического времени.

К сожалению, подавляющее большинство неолитических местонахождений сильно повреждено ветровой эрозией. При шурфовке пригодного к ведению стационарных раскопок культурного слоя не обнаружено.

Медный век. Местонахождений с материалами энеолитического времени выявлено сравнительно мало. Здесь может идти речь лишь об обнаружении в разных местах отдельных фрагментов керамики среднестоговской или раннеямной культур.

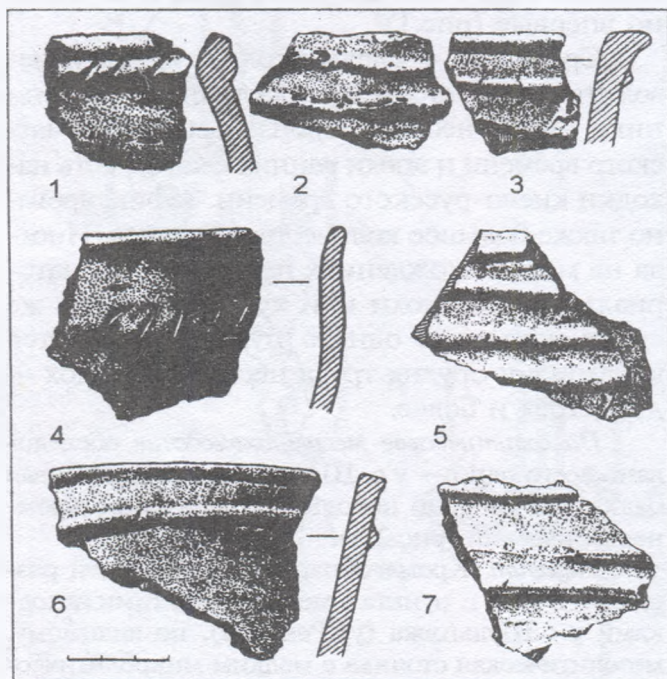

Рис.4. Материалы культуры многоваликовой керамики Поорелья.

1,3,7 — с.Старое Озеро, турбаза; 2,6 — с.Китайгород, ур.Забридок; 4,5 — с.Драговка, ур.Кочерижне.

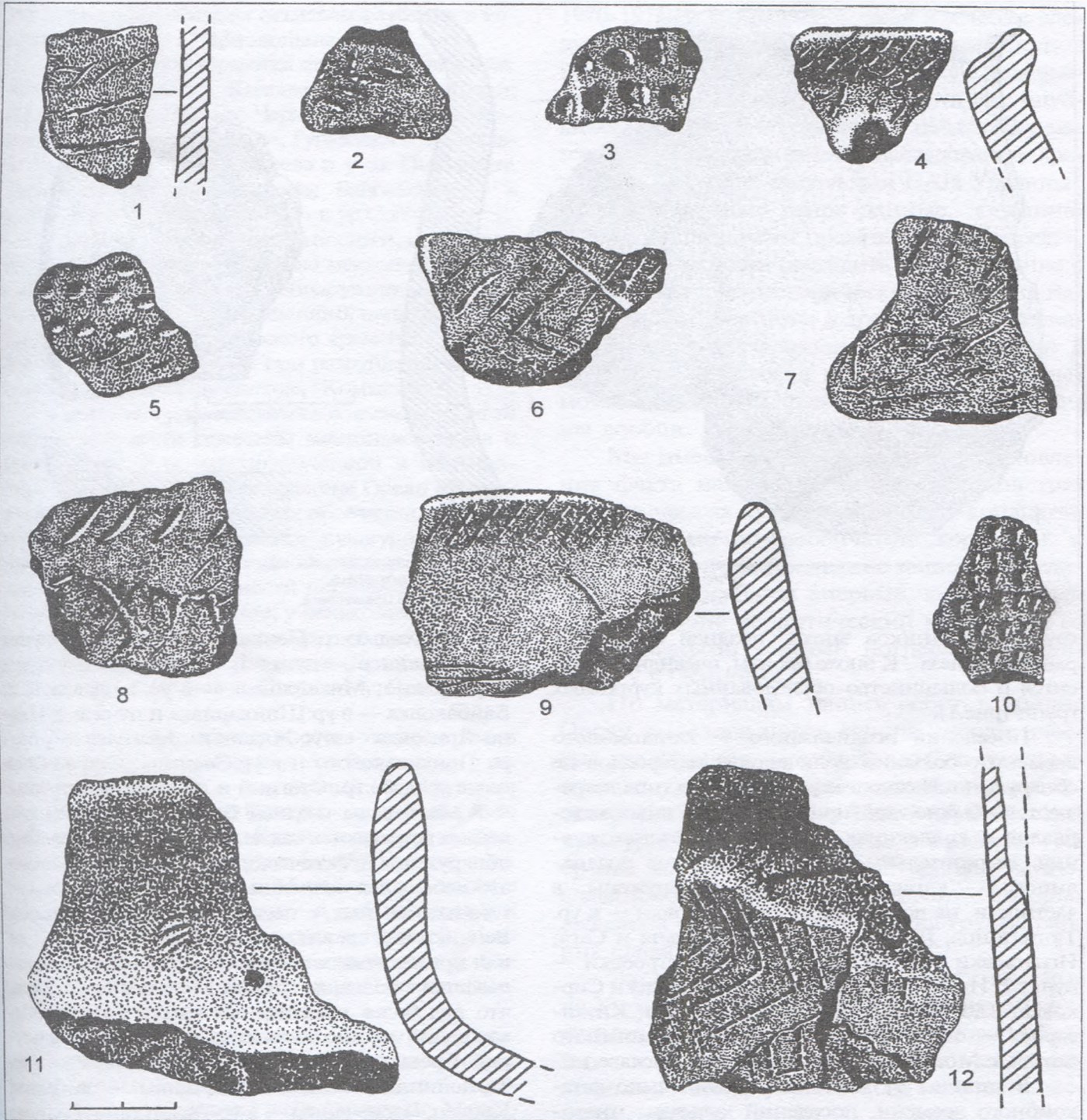

Рис.5. Неолитическая керамика Поорелья.

1 — с.Драговка, ур.Параскина гребля; 2 — с.Цыбульковка, оз.Пошукуватое; 3 — с.Залинейное; 4,8,10 — с.Осиповка, оз.Лиман;
5 — с.Осиповка, оз.Белый Лиман; 6 — пгт.Царичанка, левый берег, усадьба Лозы; 7 — с.Лысковка (Драговка), оз.Гречанэ;
9 — с.Осиповка, оз.Белый Лиман; 11 — пгт.Царичанка, насосная станция; 12 — с.Осиповка, оз.Лопата.

Керамика среднестоговского типа выявлена, в частности, у сел: Орельки — у брода через Орель; Скалоновки — в колхозном саду, пункт 4; Осиповки — в ур.Лопата; Чернетчины — в ур.Малые Кучугуры; у озера Гречаного вблизи Лысковки; Цыбульковки — у озера Помуковатое; Шульговки — в ур.Подол.

По материалам многослойного поселения в ур.Засуха неподалёку от Перещепино выделен отдельный тип энеолитических памятников — *тип Засуха*.

На нескольких пунктах имеются материалы раннеямного времени, в том числе — в ур.Круглое у с.Чернечина, между селами Игнатьевка и Михайловка; около пгт.Перещепино в ур.Засуха (рис.3).

Многослойное поселение в ур.Круглое у Чернечины прошурфовано. В нескольких шурфах на глубине около 1 м отмечено весьма кучное залегание раннеямных черепков, встречаются кремневые отщепы. Это поселение весьма рентабельно для постановки здесь более углубленных раскопочных работ.

Эпоха бронзы. Среди памятников эпохи бронзы имеются поселения различных культур — позднеямной, катакомбной, культуры многоваликовой керамики, а также культур эпохи поздней бронзы — срубной и бондарихинской. Поселения, где обнаружено небольшое количество керамических остатков, мы условно причислили к

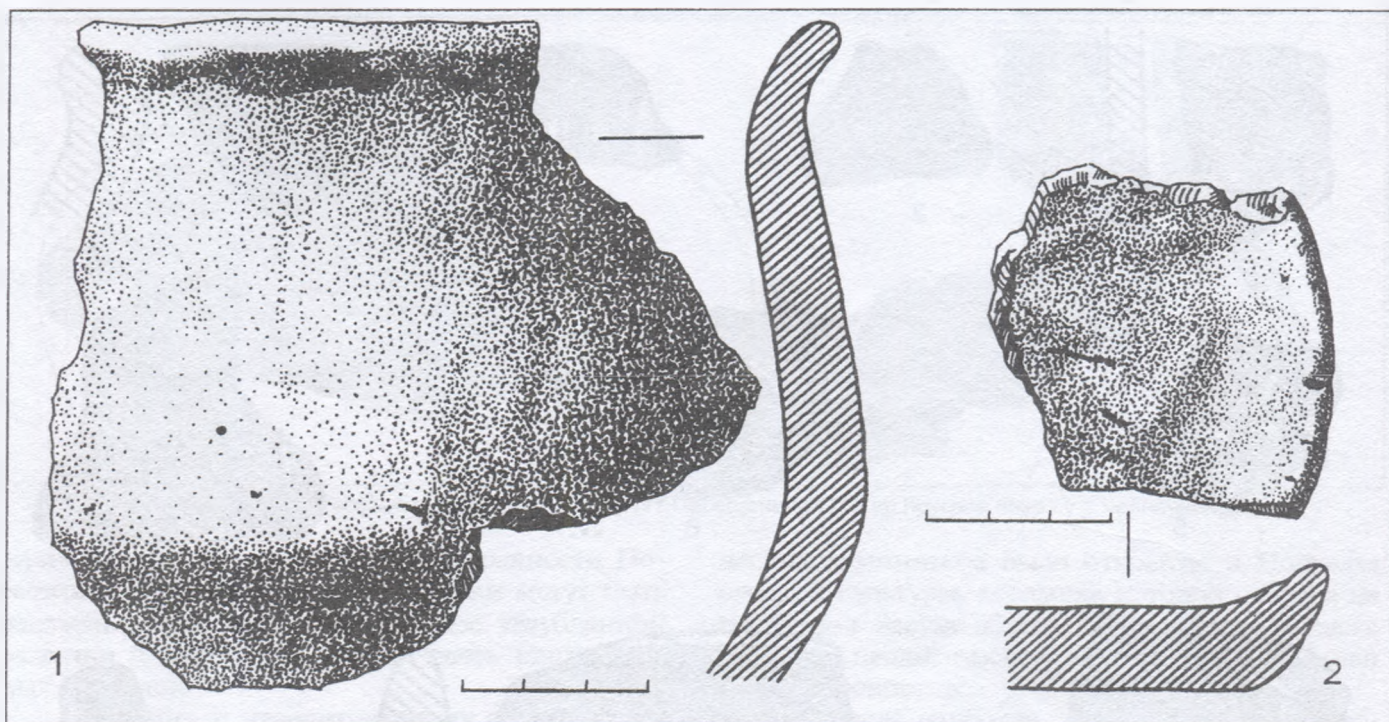

Рис.6. Раннеславянская керамика Поорелья.
1 — с.Лысковка, ур.Пельх; 2 — с.Байбаковка, ур.Шинкарёвка.

группе памятников эпохи "поздней бронзы — раннего железа". К эпохе бронзы, очевидно, относится и большинство обследованных курганных групп (рис.1).

Поселений позднего — катакомбного времени с большим количеством материалов не обнаружено. Находки керамики этого типа встречаются обычно как "примесь" среди иных материалов в коллекциях отдельных местонахождений. Выразительные обломки горшков позднего — катакомбного типа обнаружены, в частности, на поселениях у сел: Сомовки — в ур. Тютюнница; Лычково — в ур.Шабельня и Сага; Игнатевки — в ур.Цениковз; Новостроевки — пункт 2; Ивано-Яризовки — в ур.Жадановз и Сирковка; Кабашний Горб — в ур.Поштовз; Китай-городе — около дома отдыха вагоноремонтного завода, с.Могилёв — на усадьбе гр. Браславец.

В отличие от местонахождений ямно-катакомбного времени, поселений культуры многоваликовой керамики обнаружено много. Они нередко насыщены большим количеством керамических находок, а отдельные фрагменты сосудов с многоваликовой орнаментацией встречаются почти повсеместно (рис.4). К числу более богатых местонахождений культуры многоваликовой керамики следует отнести поселения в ур.Волчья пасть, около с.Осиповка; в ур.Забридок у с.Китайгород и др. Поселений с богатым и "чистым" слом многоваликовой керамики обнаружить, к сожалению, не удалось. Весьма перспективным для раскопок, однако, может стать пункт в ур.Волчья пасть, где отмечен также и культурный слой раннеславянского времени.

Следы материалов культуры многоваликовой керамики отмечены также около сел: Орелька — у оз.Подкучугурное и у пионерлагеря; Лычко-

во — на усадьбе гр. Петлицы; Скалоновка — пункт 2; Залинейное — пункт 1; Чернеччина и у озера Терепухино; Михайловка — в ур.Заплавка 1, 2; Байбаковка — в ур.Шинкаровка и пункте 2; Ивано-Яризовка — в ур.Жадановз; Могилёв — у озера Прихидьковского и в ур.Сыритке; Старое Село — на усадьбе гр. Стогний и на огородах турбазы.

Материалы поздней бронзы на местонахождениях встречаются также почти повсеместно. Они обнаружены практически около всех сёл. Чаще — это небольшая коллекция черепков сравнительно тонких, плотных, с песком в тесте, без расчёсов. Венчики под срезом украшены валиком. Культурная принадлежность этих находок нередко определяется с большим трудом. Можно лишь сказать, что ряд более насыщенных находками местонахождений можно связывать со срубной культурой. Среди них — пункты у сел: Сомовки — в ур. Тютюнница; Великой Козырщины — за балкой Кривец; Чернеччины — в ур.Таранухино; Гупаловки — в ур.Дубина и на усадьбе гр. Шульги; Могилёв — на усадьбе гр. Браславец. Около населённых пунктов Перещепино и Старое Село нами исследовано два срубных погребения, сопровождавшихся сосудами.

Среди памятников поздней бронзы выделяется несколько поселений, видимо, бондарихинской культуры, в том числе — у с. Бузовка (ур. Баба) и с.Залинейное (пункт 1).

Скифо-сарматское время. Материалы раннего железного века не всегда легко выделяются из общей массы находок "поздней бронзы — раннего железа". Среди обследованных пунктов всё же имеется некоторое количество поселений, где найдена несомненно скифская керамика: толстостенная, грубая, с примесью песка и мелкой дресвы в тесте или, наоборот, очень тонкостенная чер-

ная, орнаментированная оттисками зубчатого колёсика, а также — чернолощенная.

Находки такой керамики отмечены вблизи сел: Залинейного, пункт 1; Колпаковки — в ур. Лиман; Котовки — в ур. Плавни; Чернечины — в ур. Малые Кучугуры и у оз. Круглое; Гупаловки — на усадьбе гр. Шульги, в ур. Жорниковэ и у оз. Пыльповэ; Михайловки — в ур. Заплавка; Байбаковки — в ур. Шинкарипка; Шульговки — в ур. Солонэ.

К сарматскому времени относится, несомненно, подавляющее большинство местонахождений с амфорным материалом, обнаруженных вблизи ряда сёл Поорелья. В Перещепино, например, нам был передан сосудик римского времени, — красноглиняный, найденный при разрушении погребения на территории колхоза "Коминтерн".

Памятники раннеславянского времени. К этой группе поселений отнесены местонахождения с грубой лепной позднезарубинецкой и пеньковской керамикой, которых в долине Орели обнаружено очень много. Среди них поселения, где имеется хорошо сохранившийся культурный слой, пригодный к ведению стационарных раскопок. К числу таких следует отнести поселение в ур. Ковалив Кут около с. Багатое; у пенькозавода — восточнее Перещепино; у озера Круглое — около Чернечины; поселения в Лысковке (Драговке) — по ул. Гагарина; в ур. Вовча Пасть — у Осиповки и др. (рис. 6).

Находки керамики этого типа также входят в коллекции, обнаруженные у сёл: Орелька — у оз. Кривое; Лимановка — на усадьбе гр. Барилко; Осиповка — у оз. Лиман; Котовка — в ур. Вовча Яма; Миновка — в ур. Лиман; Краснополье — у оз. Оренище; Гупаловка — на усадьбе гр. Шульги; в ур. Переволока и у моста в с. Михайловка, а также в ур. Заплавка III; Байбаковка — в ур. Шинкарипка и на пунктах 2, 3, 5; Новостроевка — пункт 2; Ивано-Ярызовка — в ур. Жадановэ и на усадьбе гр. Самарского; Кабашний Горб — в ур. Почтовэ; Лысковка — в ур. Парашина Гребля.

Памятников киево-русского времени обнаружено очень мало. Они представлены главным образом отдельными находками древнерусской керамики, которые выявлены у сёл Осиповки, Малого Орчика, Байбаковки, Ивано-Ярызовки. Лишь у с. Лимановка, на усадьбе гр. Барилко и вблизи неё, открыто, очевидно, бедное поселение этого времени, где найдено небольшое количество фрагментов круговой киево-русской керамики, а также шиферное пряслище и обломки железных изделий.

В заключение отметим, что при исследовании могильника в ур. Лиман около с. Осиповка нами было раскопано несколько захоронений средневековых кочевников. В одном из них была найдена золотая подвеска, изготовленная из византийской монеты хорошей сохранности.

Некоторые итоги и заключения. В процессе полевых работ экспедиции "Днепр-Донбасс" 1970-1975 гг. собран огромный фактический материал археологического и антропологического характера. Результаты разведки

1970-1971 гг. учитывались нами в течение следующих четырех лет при раскопках курганов и поселений различных эпох. Часть полученных материалов этих исследований уже опубликована, другие — готовятся к печати. Все материалы раскопок, отчеты исследований хранятся в Институте археологии НАН Украины.

Приведенные выше данные, дополнившие результаты работ прежних лет в Поорелье, дают возможность составить представление о путях культурно-исторического развития населения этого региона в древности. Материалы разведок и раскопок на Орели вносят в ряде случаев новое в понимание некоторых моментов истории древнего населения Украины вообще.

Мы имеем в виду, например, установление факта наличия здесь памятников трех неолитических культур — днепро-донецкой, неолита ямочно-гребенчатой керамики и сурской. Причем последние нашей экспедицией здесь открыты впервые, как и первый в этом районе неолитический могильник со своеобразными чертами погребального ритуала у с. Осиповка¹⁰.

По материалам наших работ в долине Орели выделена новая группа энеолитических памятников — типа Засухи¹¹, а также установлен факт обитания населения предскифского времени киммерийско-чернолесской культуры¹². Нами получены впервые в Поорелье многочисленные материалы раннеславянского времени, на основании которых выделена отдельная Осиповская группа ранних славян середины I тыс. н.э.¹³

Экспедицией "Днепр-Донбасс" впервые на Украине у пгт. Перещепино проведены научные исследования так называемого майдана — остатков курганной насыпи, где производилась в эпоху украинского козачества добыча селитры.

В заключение следует подчеркнуть тот факт, что археологическими исследованиями в Поорелье была охвачена вся долина реки. Отрядами специалистов осмотрены практически все места, потенциально пригодные для заселения в древности, что дало возможность составить представление о степени освоения этого региона в различные исторические эпохи. Так, например, судя по количеству местонахождений, бассейн Орели основательно был заселён в неолитическое, ямное, срубное и раннеславянское время, материалы же катакомбной культуры и скифо-сарматского времени здесь представлены весьма слабо.

Анализ материалов Поорелья вносит новые данные и по ряду иных вопросов первобытной археологии. Мы имеем в виду, например, постановку проблемы о происхождении ямной культуры и синхронизации её со среднеднепровской¹⁴, а также вопрос в выделении И.Ф.Ковалевой постмариупольской культуры и др.

Литература

1. **Эварницкий Д.И.** Курганы у р.Орели Екатеринославской губернии // Тр. VIII АС. — Москва, 1890. — Т. III; **Его же.** Раскопки курганов в бассейне рек Орели и Самары // Исторический Вестник. — СПб., 1891. — Т. IX, XI.
2. **Эварницкий Д.И.** Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии // Тр. XIII АС. — Москва, 1907. — Т. 1.
3. **Тахтай О.К.** Археологічна Орчинщина в долині Лівобережжі: Рекогносціровка. — Машинопис. — Полтава, 1929 // НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — № 109/17.
4. **Телегин Д.Я., Махио Е.В., Шарафутдинова И.Н.** Отчёт о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1960-61/4.
5. **Ковалева И.Ф.** Отчет об археологических исследованиях в долине р.Орели в 1962-1964 гг. // НА ІА НАНУ; **Ковалева И.Ф.** Археологические разведки в долине р.Орели в 1965 г. // НА ІА НАНУ.
6. **Колосов Ю.Г.** Отчет о разведке в зоне канала Днепр-Донбасс в 1968 году // НА ІА НАНУ.
7. **Ковалева И.Ф.** Нео-энеолитический могильник "Госпитальный холм" // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984.
8. **Ромашко В.А.** Поселение финальной бронзы — раннего железного века у с. Бузовки Днепропетровской обл. // Древности степного Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1982.
9. **Телегин Д.Я.** Неолитические могильники Мариупольского типа. — Киев: Наукова думка, 1991.
10. Там же.
11. **Телегин Д.Я.** Кераміка раннього енеоліту типу Засуха в Лівобережному лісостепу // Археологія. — Київ, 1988. — Вип.64.
12. **Беляев О.С.** Розкопки поселення епохи бронзи поблизу с.Йосипівка // Археологія. — Київ, 1977. — Вип.22; **Беляев О.С.** Поховання зрубної культури і раннього залізного віку Йосипівського могильника // Археологія. — Київ, 1981. — Вип.36.
13. **Телегин Д.Я., Беляев О.С.** Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. — Київ, 1975. — Вип.18.
14. **Телегин Д.Я., Беляев О.С., Кравец Й.В.** Отчет о работе экспедиции "Днепр-Донбасс" // НА ІА НАНУ. — Ф.э. — 1972/1; **Марина З.П.** К вопросу о связях ямной и среднестоговской культуры // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1985.

Список обследованных памятников

Анновка (см. Орелья), Новомосковский р-н Днепропетровской обл.
 Афанасьевка, Новомосковский р-н Днепропетровской обл.
 Бабайковка, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Багатое, Новомосковский р-н Днепропетровской обл.
 Бузовка, Магдалиновский р-н Днепропетровской обл.
 Великая Козырщина, Б.Кравецы, Магдалиновской р-н Днепропетровской обл.
 Гупаловка, Магдалиновский р-н Днепропетровской обл.
 Егорино (часть с.Китайгород), Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Займанка, Зачепиловский р-н Харьковской обл.
 Залинейное, Зачепиловский р-н Харьковской обл.
 Ивано-Ярызовка (Ивано-Ярызово), Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Игнаньевка, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Кабашний Горб, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Керносовка, Новомосковский р-н Днепропетровской обл.
 Китайгород, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Краснополье, Магдалиновский р-н Днепропетровской обл.
 Колпаковка, Магдалиновский р-н Днепропетровской обл.
 Коминтерн, Новомосковский р-н Днепропетровской обл.
 Котовка, Магдалиновский р-н Днепропетровской обл.
 Лимановка, Зачепиловский р-н Харьковской обл.
 Лысовка (оз. Драговка), Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Лычково, Магдалиновский р-н Днепропетровской обл.
 Малый Орчик, Зачепиловский р-н Харьковской обл.
 Миновка, Магдалиновский р-н Днепропетровской обл.
 Михайловка, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Могилёв, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Новостроевка, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Орелья (Анновка), Новомосковский р-н Днепропетровской обл.
 Осиповка, Магдалиновский р-н Днепропетровской обл.
 Перещепино, Новомосковский р-н Днепропетровской обл.
 Преображенское, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Рясское (Ряжское), Новосанжарский р-н Полтавской обл.
 Семёновка, Зачепиловский р-н Харьковской обл.
 Скалоновка, Зачепиловский р-н Харьковской обл.
 Сомовка, Зачепиловский р-н Харьковской обл.
 Сорочино, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Старое Село, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Степановка, Магдалиновский р-н Днепропетровской обл.
 Терны, Павлоградский р-н Днепропетровской обл.
 Царичанка (райцентр), Днепропетровской обл.
 Цыбульковка, Царичанский р-н Днепропетровской обл.
 Чернеччина (Чернетчина), Магдалиновский р-н Днепропетровской обл.
 Черноглазовка, Павлоградский р-н Днепропетровской обл.
 Шандровка, Павлоградский р-н Днепропетровской обл.
 Шулиговка, Царичанский р-н Днепропетровской обл.

Телегин Д.Я.

ПАМ'ЯТКИ ПООРІЛЛЯ У РАБОТАХ ЕКСПЕДИЦІЇ "ДНІПРО-ДОНБАС" (1970-1971 рр.)

Резюме

Стаття є оглядом археологічних обстежень та рятівних археологічних розкопок експедиції "Дніпро-Донбас" Інституту археології АН УРСР, що вела дослідження по трасі спорудження великої підротехнічної споруди — каналу "Дніпро-Донбас" у Пооріллі, на території Дніпропетровської, Полтавської та Харківської областей Лівобережної України в 1970-1971 роках. Наводиться список і стисла характеристика пам'яток різних епох — від палеоліту до пізнього середньовіччя.

12.09.2000.

РИТУАЛЬНІ МАЛЮНКИ ВОХРОЮ З ПОХОВАНЬ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ В СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ

У польовий сезон 1989 р. у Нижньому Посуллі, поблизу с.Кліщинці Чернобаївського району Черкаської області, автором було досліджено п'ять курганів¹. У геоморфологічному відношенні район розкопок є сплющеною ділянкою слабдорозчленованого плато Лівобережної Придніпровської терасової рівнини.

Найбільшим із розкопаних був курган № 4: висота — 3,0 м, діаметр — 51 м. Тут було досліджено 9 різночасових поховань, з них — 6 ямної культури. Найдавніші ямні поховання №№ 6, 7 і 8, орієнтовані на захід і здійснені у центри насипів за послідовним принципом, були перекриті, відповідно, насипами I, II і III. Далі у південно-східну полу, за круговим принципом (за годинниковою стрілкою), було впусcene поховання № 2. За ним же, в цю ж полу, прорізаючи насипи II і III, в похований ґрунт було впусcene поховання №5 (радіальний принцип орієнтації, небіжчик орієнтований головою на північний захід/захід, поза — скорчено на спині, впи́воберта на правий бік). Ці два поховання були перекриті останнім ямним насипом IV. Слідом за ним, у товщу потужного насипу IV, у його північно-східну полу, було впусcene ямне поховання № 4, виявлене на відстані 6,3 м на північний схід/схід від центру, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні насипу. Воно було здійснене за радіальним принципом і, як це видно із стратиграфії, досипками не супроводжувалося.

Могильна яма прямокутної у плані форми (звужена на північний схід), із закругленими кутами, розміром 1,86x1,2-1,0 м, орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Стінки ями вертикальні, дно рівне, зі скосом на північний схід (до ніг) до 6 см. Дно — на глибині 0,75 м від рівня впуску (1,63 м від вершини кургану, 1,15 м від сучасної поверхні насипу). Поховання було перекрите поперечно укладеними дерев'яними плахами зі слідами обвуглення, що просіли під тиском землі в могилу. Розміри плах — до 1,64x0,36x0,06 м. У південно-західній частині ями виявлено ще один елемент перекриття — фрагмент рослинного тліну (кора?), завтовшки близько 3 мм. На дні могили, по кутках ями і поблизу середини стінок, були виявлені пустоти від кілочків, в основному, зруйновані норами — простежені лише 4 із 8, їх діаметр у верхній частині — 3-7 см, глиби-

на — до 27 см. На уцілілих від нір ділянках дна збереглися рештки тришарової підстилки. Нижній шар — підсипка з крейди (окремі шматки її досягали 1 см), далі — шар різнонаправленого рослинного тліну біло-лілового кольору, потужністю 0,2-0,4 см (очевидно, очерет). Поверх останнього знаходився шар коричневого рослинного тліну (кора?), завтовшки близько 0,5 см. На підстилці лежав сильно пошкоджений землеріями скелет похованого (можливо, підлітка). Небіжчик був орієнтований головою на південний захід і лежав горілиць на спині, з випростаними вздовж тіла руками. Ноги збереглися погано і були, ймовірно, підігнуті вгору коліньми, що завалилися досередини. Кістки скелету мали червоний відтінок, а біля черепа та ступнів ніг, які не збереглися, виявлена посипка темно-червоною (аж до бурякового кольору) зернистою вохрою. Пляма такої ж вохри, діаметром близько 18 см й потужністю до 0,5 см, знаходилася на південний схід (праворуч) від голови похованого. Поховальний інвентар у могилі був відсутній. Характер поховальної споруди і деталі обряду характерні для середньодніпровської групи пам'яток ямної культури², та дані стратиграфії переконують, що поховання № 4 було найпізнішим із шести ямних поховань кургану № 4, і, вірогідно, може бути датоване кінцем III тис. до н. е.

Найбільш цікавою особливістю поховання № 4 були рештки малюнка вохрою, виявлені між двома шарами підстилки — між очеретом і корою. Малюнок був зроблений яскраво-червоною вохрою, мазками завтовшки близько 0,1 см і завширшки 0,5 см, тобто, вохра з посипки і вохра малюнка різко відрізнялися між собою за кольором і структурою. Судячи з консистенції яскраво-червоної вохри, вона була розтовчена до пілоподібного стану, після чого змішана з якоюсь в'язкою речовиною і доведена до стану однорідної маси. Рештки розпису простежувалися по обидва боки від верхньої частини тіла похованого, а також між черепом і торцевою стінкою могильної ями. На жаль, завдяки переритості норами, корінням рослин та загальному незадовільному станові підстилки, малюнок мав погану збереженість. Часто, після зняття кори, від зображення лишався лише відбиток з фрагментами вохри. Найкраще збереглася композиція, розташована на північний захід (ліворуч)

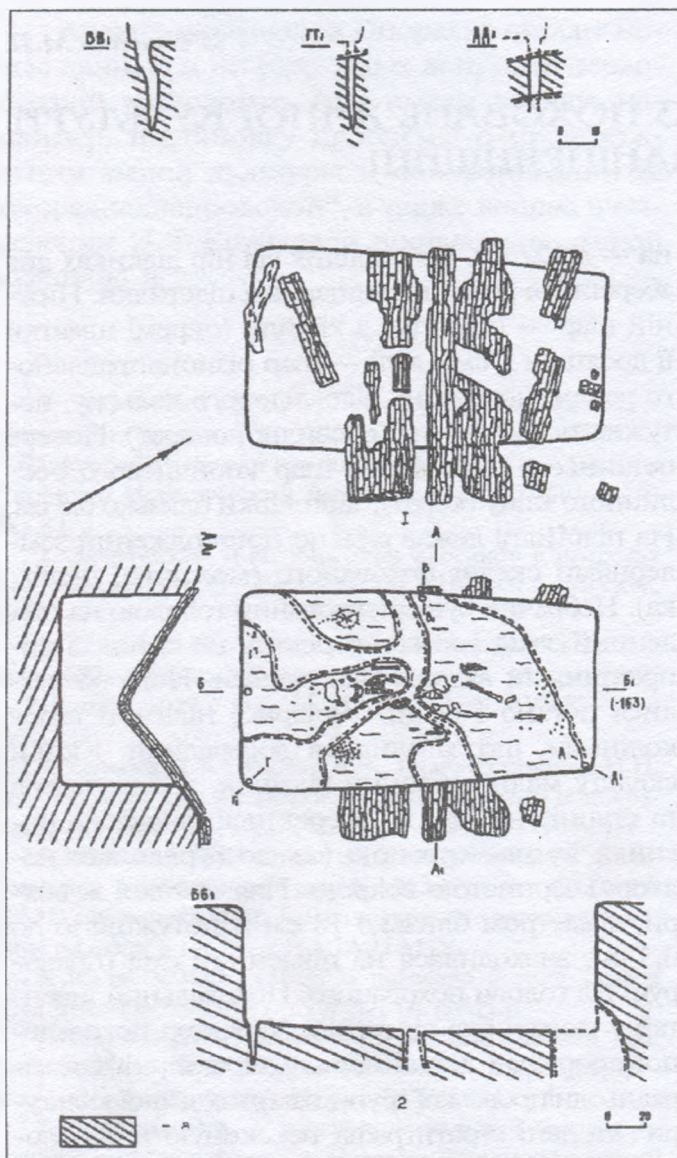

Рис. 1. Поховання № 4 кургану № 4 біля с.Кліщинці.
а — насип IV.

від голови похованого. Вона нагадувала "колесо" з шістьма "спицями", що виходили за "обід" "колеса", та "відросток", спрямований на південь. Розміри "колеса" 10,5x10,0 см, довжина "відростка" близько 10 см. Сліди ще якогось зображення, що складалося із прямих мазків, котрі перетиналися перпендикулярно (ярмо?), помітні в узголів'ї похованого, біля торцевої стінки могили. Від решти елементів розпису лишилися тільки невеликі фрагменти (розміром до кількох мм), у розміщенні яких неможливо вловити якусь систему.

Судячи з однакової ширини мазків, малюнок було зроблено за допомогою знарядь типу писала, відомих й іншим племенам епохи бронзи, що використовувалися, як, наприклад, у катакомбників Донеччини³ саме для нанесення малюнків вохрою на різні поверхні. Позаяк під рештками малюнка залягала підстилка з різнонаправлених стебел очерету, на які, у свіжому вигляді, нанести малюнок було неможливо, ли-

шається припустити існування якоїсь основи, що не збереглася. Хоча відбитків на вохрі простежити не вдалося, за рядом аналогій⁴ можна припустити, що основою служила тканина.

Фрагменти малюнка вохрою з поховання № 4 поблизу с.Кліщинці були частиною складної композиції, що відображала міфологічні і космологічні уявлення племен ямної культури Середньої Наддніпряниці. Так, зображене "колесо" з шістьма "спицями" відоме у багатьох індоєвропейських народів, у тому числі й у слов'ян, як "колесо Юпітера", "громовий знак", символ сонця, світла, верховного небесного божества⁵, колісниця⁶ і т.п. Таким чином, даний фрагмент малюнка може бути зображенням підземного сонця чи частиною зображення колісниця, що везе душу померлого. Завершення людиною земного шляху здавна асоціювалося із шляхом сонця по небу⁷. Все це пов'язується з червоним кольором малюнка вохрою, що є символом вогню, крові⁸, сонця. Очищувальний вогонь, очевидно, й викликав сліди обвуглення на глинах перебиття. Підстилка під похованням також є важливим елементом поховального обряду і прямо пов'язана із потойбічним світом. Нижній шар підстилки — крейда — символізує "той світ", очищення. Шар очерету ("комишу"), як водної рослини, — це символ води (підводного й підземного світу), а також життя, основою якого є вода. Тому поєднання водної рослини і червоної вохри, що є символами води і вогню, — основних елементів всього суцього¹⁰, цілком закономірне для поховального ритуалу. Малюнок вохрою є органічною складовою частиною поховального обряду, що відображає світогляд стародавнього населення Лісостепу.

Крім цього поховання, рештки подібних малюнків були виявлені автором ще двічі. Так, у похованні № 5 цього ж кургану, на дні, поряд з верхньою частиною тіла похованого, були помітні дрібні (до кількох мм) цятки яскраво-червоної вохри, точно такої ж, з якої склалися малюнки на дні вищеописаного поховання № 4. Завдяки поганій збереженості підстилки, виявилось неможливим скласти уявлення про якусь систему у розташуванні фрагментів імовірного розпису.

Рештки ще одного подібного малюнка були виявлені автором 1990 р. в кургані № 11 "Валявкина Могила" поблизу с.Леськи Черкаського району, на вододілі другої тераси Дніпро-Тясминського межиріччя. Курган № 11 (висота 0,5 м, діаметр 32 м) був споруджений в один прийом над основним і єдиним ямним похованням № 1, впускеним з рівня давнього гори-

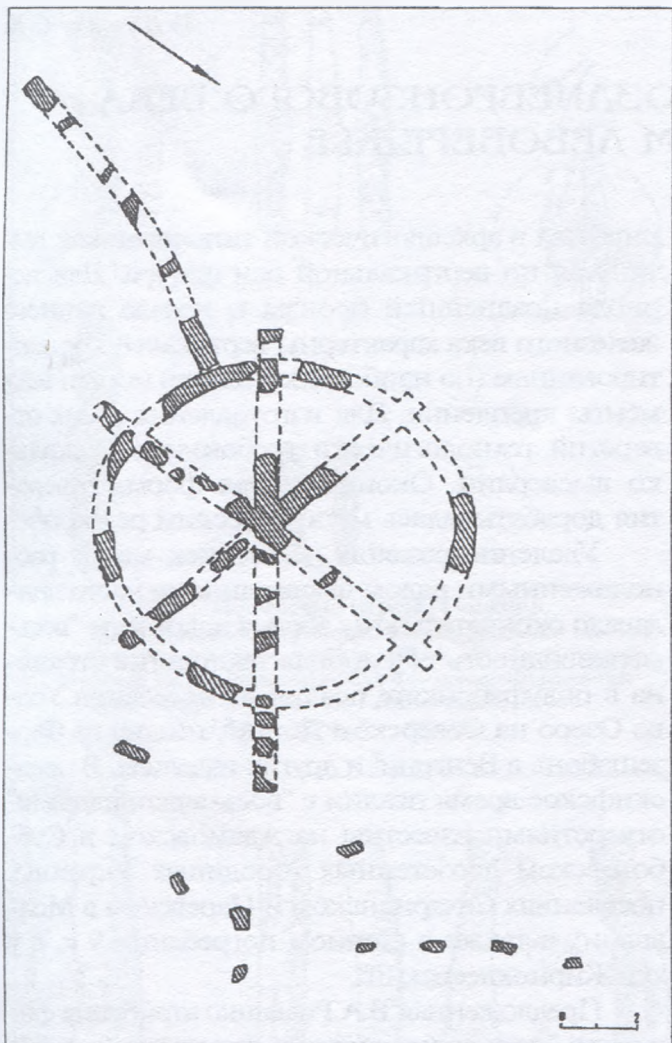

Рис.2. "Колесоподібний" фрагмент малюнка вохрою з поховання № 4 кургану № 4 поблизу с.Кліщинці.

зонту в центр майже круглого майданчика, оточеного кільцевим переривчастим ровом (8 перемичок). Слідів перекриття не виявлено, могильна яма підпрямокутної форми, орієнтація по вісі південний захід/захід — північний схід/схід, стінки вертикальні, дно рівне, дуже поповане норами. Розмір ями біля дна: 1,68x1,0 м, глибина від рівня впуску — 0,92 м (1,41 м від репера). На дні уцілило ямки від 2-х кілочків з 8-ми, діаметр ямок — 3-5 см, глибина — не менше 20 см. На дні рештки рослинної підстилки (волоконнами вздовж ями) коричневого кольору (кора?). Фрагментований скелет дорослого небіжчика, орієнтований головою на південний захід/захід, лежав горілиць на спині, ліва рука простягнута вздовж тулуба (права не збереглася), підігнуті ноги впали ліворуч. Поховальний інвентар представлений двома крем'яними знаряддями: ножеподібною обушковою пластиною та ножем-скреблом на первинному відщепі. На черепі, ступнях ніг та на дні, біля гомілкових кісток, — сліди посипки темно-червоною вохрою. У північно-східному кутку могили, ліворуч від черепа небіжчика, по-

верх підстилки виявлено смужку (обрізану з обох боків норами), завдовжки 6 см, завширшки 0,5 см і завтовшки не більше 0,1 см, нанесену яскравою світло-червоною вохрою (фрагмент малюнка вохрою?)¹¹.

Знахідка у ямних похованнях малюнка вохрою та решток ще двох — важливі як джерело для дослідження образотворчого мистецтва племен ямної культури і, зокрема, її середньодніпровського варіанту, для якого характерна надзвичайна бідність, або й відсутність поховального інвентаря, а відтак і надзвичайно мала кількість декорованих пам'яток. Крім того, ця знахідка доповнює джерелознавчу базу вивчення ідеологічних уявлень населення України епохи ранньої бронзи.

Література

1. Сиволап М.П. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції в 1989 році // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1989/177. — Арк.15-20.
2. Мерперт Н.Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — Москва, 1968. — С.37-38; Археология Украинской ССР: В 3-х тт. — Киев: Наукова думка, 1985. — Т.1. — С.348.
3. Санжаров С.Н. Охра в изобразительной деятельности племен эпохи средней бронзы Донеччины // СА. — Москва, 1989. — № 2. — С.108-126.
4. Там само.
5. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — Москва: Наука, 1981. — С.455.
6. Мифы народов мира: В 2-х тт. — Москва: Сов. энциклопедия, 1980. — Т.1. — С.664.
7. Новикова Л.А., Шилов Ю.А. Погребения с лицевыми накладками эпохи бронзы // СА. — Москва, 1989. — № 2. — С.127-135.
8. Балабина В.И. К вопросу об использовании охры в катакомбных погребениях // Древности Дона. — Москва: Наука, 1983. — С.188-197.
9. Новикова Л.А., Шилов Ю.А. Погребения... — С.133.
10. Там само. — С.132.
11. Сиволап М.П., Сиволап Л.Г. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1990 році // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1990. — Арк.32-36.

Сиволап М.П.

РИТУАЛЬНЫЕ РИСУНКИ ОХРОЙ ИЗ ПОГРЕБЕНИЙ ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ Резюме

Автор описывает случаи использования охры населением ямной культуры Среднего Поднепровья в изобразительном творчестве с ритуальной целью как элементы погребального обряда. Приводится описание остатков изображений в трёх погребениях и деталей погребального обряда трех комплексов на Черкащине.

14.04.2001

ЗАГАДОЧНЫЕ ПЛАСТИНЫ ПОЗДНЕБРОНЗОВОГО ВЕКА НА ДНЕПРОВСКОМ ЛЕВОБЕРЕЖЬЕ

Заключительный период эпохи поздней бронзы (конец II - начало I тыс. до н.э.) единодушно рассматривается археологами как время глобальных изменений в хозяйстве и общественной жизни многих групп населения юга Восточной Европы. Климатогенные, а, возможно, и антропогенные факторы привели к переходу части племен к кочевому скотоводству, изменению социальной структуры племенных сообществ и смене их материальной культуры.¹

В это время на юге Восточной Европы возникает целый ряд новых археологических культур: белозерская, кобяковская и другие, появляются поселенческие и погребальные комплексы с неизвестными ранее вещами. Назначение некоторых из этих находок остается неясным и сегодня. Одна из категорий таких находок представляется интересной для подробного анализа.

В 1982 г. на поселении белозерской культуры, которое расположено на полуострове Игрень-Подкова, у впадения реки Самара в Днепр (г.Днепропетровск), были найдены два костяных предмета.² Один из них представлял собой заготовку псаля с тремя намеченными, но незаконченными отверстиями (рис.1:2). Другой находкой была пластина подтреугольного сечения (длиной 13,2 см), в плане напоминающая пропеллер "с равновеликими овальными лопастями и утолщением в центральной части". В утолщении этой пластины имелось два сквозных отверстия. Лицевая поверхность изделия была орнаментирована "высверленными в определенной системе неглубокими ямками" (рис.1:1)³.

Оба костяных предмета были интерпретированы автором публикации как псалии разной конструкции, предположительно, относящиеся к одному археологическому комплексу. Не вызывает сомнения, что форма первого изделия (полуфабриката) соответствует по ряду признаков костяным псалиям позднейшего периода позднебронзовой эпохи⁴ и отражает технологический процесс изготовления подобного рода изделий (рис.1,2).

В эпоху поздней бронзы и предскифское время элементы крепления в костяных псалиях изготавливались путем двустороннего сверления одного или нескольких отверстий. Исходя из своей функции, любой псалий рассмат-

ривается в археологической типологии как вытянутая по вертикальной оси фигура. Для периода позднейшей бронзы и начала раннего железного века характерны вертикально ориентированные (по наибольшей длине) псаля элементы крепления. Для изготовления таких отверстий технологически требовалось несколько высверлин. Окончательная форма отверстия дорабатывалась металлическим резаком⁵.

Удаление резакон перемычек между расположенными рядом высверлинами часто придавало окончательному абрису некоторую "восьмерковидность". Подобная технология отражена в полуфабрикаты псаля из поселения Усово Озеро на Северском Донце⁶, псаля из Фюзешабонь в Венгрии⁷ и других изделиях. В предскифское время псалии с "восьмерковидными" отверстиями известны на Адамовском и Субботовском лесостепных городищах Украины, поселениях Сахарнянском и Царевском в Молдавии⁸, а также в степном погребении 9 к. 6 у хут.Жирноклеевский⁹.

Предложенная В.А.Ромашко атрибуция фигурной "пропеллеровидной" пластины (рис.1:3) вызывает некоторые сомнения. Помимо отсутствия обычных для костяных псаляев юга Восточной Европы верхнего и нижнего отверстий (служивших для соединения псаляев с ремненным оголовьем уздечки), бросается в глаза хрупкость и ненадежность пропеллеровидного предмета при его использовании в качестве псаля¹⁰.

Костяные псалии в рассматриваемое время чаще всего имеют утолщения вокруг отверстий, поскольку в рабочем состоянии испытывают значительные нагрузки на эти участки. Толщина же упомянутой више пластины, диаметр отверстий в ней и близость их к краю изделия не позволяют предполагать её функциональное назначение. Если фигурная пластина имела какое-либо отношение к уздечке, то, скорее, являлась её декоративным элементом. Диаметр отверстий этой пластины (0,4 см) вполне пригоден для крепления на какой-либо органической основе.

Материалы раскопок поселения Игрень позволили В.А.Ромашко датировать найденные здесь костяные предметы XI-X вв. до н.э.¹¹

Практически полная аналогия орнаментированному изделию из находок на поселении Игрень обнаружена среди инвентаря грунтово-

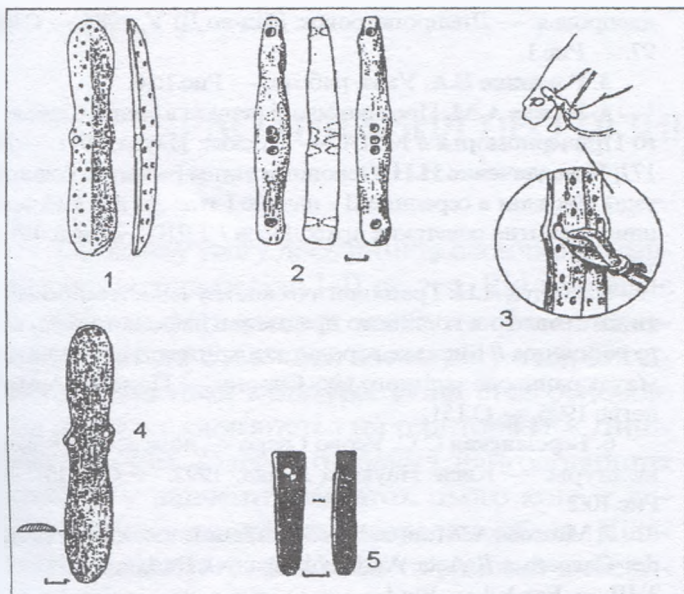

Рис. 1. Поселение Игрень-Подкова.

1 — орнаментированная пластина, 2 — полуфабрикат псаля, 3 — реконструкция функционального назначения и местоположения пластины (по В.А.Ромашко, 1985); 4 — орнаментированная пластина, 5 — оселок (по Г.Л.Евдокимову, 1999).
1-2,4 — кость, 5 — камень.

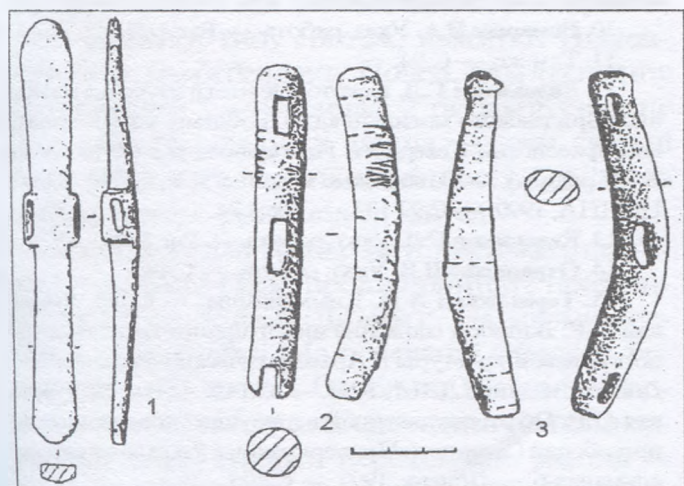

Рис.2. Поселение Фирсово-XVIII.

1 — пластина; 2-3 — псаля (по Д.В.Папину и А.Б.Шамшину, 1999).
1-3 — кость.

по погребения 186 Брилевского могильника белозерской культуры, который расположен в Херсонской области (рис.1:4). Датировка могильника определена Г.Л.Евдокимовым в рамках XII-X вв. до н.э.¹²

Брилевская пластина практически аналогична игреньской по форме, размерам и характеру орнаментации. В этом же погребении был найден и каменный оселок с отверстием для подвешивания (рис.1:5)¹³. Подобные оселки достаточно редки в погребальном инвентаре белозерской культуры. Есть предположение, что они появляются на её позднейшем этапе, наряду с железными и биметаллическими орудиями¹⁴. В более поздних черноговорских и новочеркасских памятниках юга Восточной Европы оселки являются одной из характерных составляю-

щих погребального инвентаря¹⁵. На мой взгляд, рассматривать погребения с оселками необходимо с учетом контекста древностей предскифского времени. Возможен вариант их определения как позднейших белозерских, переходных от памятников эпохи поздней бронзы к комплексам раннего железного века.

Таким образом, встреченные с псалием и оселком костяные "пропеллеровидные" пластины можно отнести к финальному этапу развития белозерской культуры Северного Причерноморья.

Интересным фактом является то, что обозначенная относительная хронологическая позиция рассматриваемых изделий подтверждается (в некоторой степени) материалами достаточно удаленного от юга Восточной Европы региона.

Недавно в Алтайском Приобье, на поселении Фирсово-XVIII большереченской культуры было обнаружено очень близкое по форме костяное изделие (рис.2:1). Авторы публикации трактуют это изделие как "элемент конской упряжи — наносник", что, на мой взгляд, является более предпочтительной версией, чем предложенная В.А.Ромашко. Датировка поселения в рамках (IX) VIII-VI вв. до н.э.¹⁶

Размеры и форма алтайской пластины близки северопричерноморским. Отличия заключаются в отсутствии орнаментации и ином конструктивном решении элемента крепления. Вместо двух маленьких отверстий в средней части, у пластины из Фирсово-XVIII имеется выступающая с двух сторон поперечная муфта-утолщение, с крупным подпрямоугольно-овальным отверстием¹⁷. Размеры отверстия вполне подходят для крепления изделия на поперечном ремешке. Именно в таком качестве видится использование фигурной пластины в уздечке (рис.3). На этом же поселении найдены и два костяных псаля с тремя равновеликими овальными и прямоугольными отверстиями¹⁸.

Псаля подобной конструкции повсеместно характерны для культур предскифского времени Евразии. Относя поселение Фирсово-XVIII к большереченской культуре раннескифского времени и анализируя археологический материал региона, Д.В.Папин и А.Б.Шамшин замечают, что "позднебронзовая культурная традиция продолжает развиваться в лесостепном Алтае вплоть до VI в. до н.э., когда эти территории окончательно осваиваются носителями круга скифских культур"¹⁹.

Отражая общие законы развития, близкие по времени археологические памятники разных территорий могут демонстрировать пора-

Рис.3. Реконструкция положения костяных пластин в узде.

зительное сходство элементов материальной культуры и этапов её генезиса. Вполне вероятно, что и на юге Восточной Европы в определенный период также сосуществовали традиции позднебронзовых культур и новации раннежелезного времени (предскифские памятники "киммерийского" пласта). Трудно представить мгновенную смену материального комплекса на рубеже эпох, равно как и "археологический вакуум" между ними. Следовательно, подобные восточноевропейские находки резонно было бы датировать не ранее IX и не позднее начала VIII вв. до н.э.

Литература

1. **Отрошенко В.В.** Белозерская культура // Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев: Наукова думка 1986. — С.144,145; **Чмхлов М.О., Черняков І.Т.** Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. — Київ: видання КДУ, 1988. — С.11-13; **Махортых С.В., Иевлев М.М.** О путях и времени формирования раннекочевнических образований на юге Европейской части СССР в позднейший предскифский период // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М.: издание ИА РАН, 1991. — С.18-30.

2. **Ромашко В.А.** Об одном из типов псалнев рубежа II - начала I тысячелетия до н.э. // Проблемы археологии По-

днепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1985. — С.90-97. — Рис.1.

3. **Ромашко В.А.** Указ. работа. — Рис.1:10.

4. **Лесков А.М.** Предскифский период в степях Северного Причерноморья // МИА. — Москва: Наука, 1971. — № 177; **Чередниченко Н.Н.** Основные этапы развития конской узды Евразии в середине II - начале I тыс. до н.э. // Новейшие открытия советских археологов / ТДК. — Киев, 1975. — Ч.1.

5. **Усачук А.Н.** Трассологическое изучение и особенности изготовления костяного предмета с Западного Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.151.

6. **Березанская С.С.** Усово Озеро — поселение срубной культуры. — Киев: Наукова думка, 1992. — С.51,107. — Рис.10:2.

7. **Mozsolis A.** Mors en bois de cerf sur le territoire du bassin des Carpathes // Acta Archaeologica. — Budapest, 1953. — Т.III. — Fas.1-4. — Fig.1.

8. **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — Киев: Наукова думка, 1976. — Рис.36:1; 54:2,4; 62:17; 64:2.

9. **Вальчак С.Б., Мамонтов В.И., Сазонов А.А.** Ранние памятники черноморовского этапа в Восточной Европе: происхождение и хронология // Историко-археологический альманах. — Армавир-Москва, 1996. — Вып.2. — Рис.4:72.

10. **Ромашко В.А.** Указ. работа. — Рис.1:77.

11. Там же. — С.94.

12. **Евдокимов Г.Л.** Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б.Н.Гракова). — Запорожье: издание ЗГУ, МГУ, ЗОКМ, ЦОДПА, 1999. — С.99-103. — Рис.3:74.

13. **Евдокимов Г.Л.** Указ. работа. — Рис.3:76.

14. **Отрошенко В.В.** Указ. работа. — С.143.

15. **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — С.146; **Дубовская О.Р.** Вопросы сложения инвентарного комплекса черноморовской культуры // Археологический альманах-2. — Донецк: издание ДКМ, 1993. — С.142. — Рис.77; **Дубовская О.Р.** Об этнокультурной атрибуции "новочеркасских" погребений Северного Причерноморья // Археологический альманах-6. — Донецк, 1997. — С.195.

16. **Папин Д.В., Шамшин А.Б.** Материалы переходного времени от эпохи бронзы к эпохе железа в лесостепном Алтайском Приобье // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. — Барнаул, 1999. — С.141-144.

17. Там же. — Рис.2:2.

18. Там же. — Рис.2:3,4.

19. Там же. — С.141.

Вальчак С.Б.

ЗАГАДКОВІ ПЛАСТИНИ ПІЗНЬОБРОНЗОВОГО ВІКУ НА ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ

Резюме

Аналізуються кістяні пластини доби пізньої бронзи білозерської культури з півострова Ігрень-Підкова поблизу м.Дніпропетровськ, поховання 186 Брилівського могильника тієї ж культури на Херсоцині та Алтайського Приоб'я, з поселення Фірсове-XVIII більшореченської культури. Наводиться висновок, що, так звані, "проперелоподібні" пластини є наносниками до кінської упряжі, які для Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя варто датувати не раніше IX - початку VIII ст. до н.е.

24.04.2000.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКЕ ЖИТЛО

Особливу увагу дослідників слов'янства завжди привертав період I-II ст. н.е. Він припадає на початок формування майбутньої слов'янської спільноти. Саме цим часом датується і пізньозарубинецька культура. Вона стає основою для розвитку слов'янства на території між Дніпром і Доном. Однак, однією з найголовніших проблем у вивченні пам'яток цього кола є досить слабка насиченість джерельної бази. Кількість досліджених пам'яток порівняно невелика. Хоча деякі висновки можна зробити і зараз. Так, на думку провідних дослідників цього питання Р.В.Терпиловського та А.М.Обломського, територія розповсюдження пізньозарубинецьких пам'яток поділяється на кілька конкретних культурних груп¹. Їх на сьогодні нараховується п'ять: пам'ятки типу Лютеж, пам'ятки Південного Бугу, пам'ятки типу Почеп, пам'ятки типу Картамишеве 2 — Тернівка 2 та пам'ятки типу Грині. Всі ці культурні явища, маючи спільні риси, зберігають і певні відмінності. Однією із розбіжностей є різні моделі жител.

За еталон для пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я прийняте поселення поблизу с.Лютеж (Лютеж)². На ньому досліджено три будівлі. На поселенні Оболонь було вивчено 61 житло. Особлива їх цінність полягає в тому, що 55 з них виявилися не пошкодженими більш пізніми перекопами. Житла — чотирикутні напівземлянки, заглиблені на 0,3-0,7 м, довжина стін — 3,0-3,5 — 4,0-4,5 м (рис.1:1). Окремо стоїть будівля 2 з поселення Лютеж, що має форму неправильного прямокутника, який наближається до овалу. Опалювальні споруди жител були двох типів. Перший — це залишки багаття округлої в плані форми, діаметром 0,7-1,0 м, які простежені на рівні підлоги, інколи — розташовані в ямках, глибиною 5-10 см. Другий тип репрезентовано спорудами у вигляді поду, який розташовувався на дні котловану. Інколи він міг бути замощений фрагментами кераміки. Поди завжди були вище долівки, найбільша із зафіксованих висота досягала 20 см. Опалювальні споруди здебільшого розташовувалися у кутку житла чи біля однієї зі стін. Лише у чотирьох будівлях вони знаходилися в центрі (житла 13, 16, 49 Оболоні та житло 2 Лютежа). Стіни будувалися, вірогідно, кількома способами. Ями від опорних стовпів було зафіксовано у 20 випадках, у 36 житлах

— їх не виявлено. А в житлі 11 Оболоні вздовж стін, по лінії опорних стовпів, простежено фрагменти обмазки. Саме такий тип стін на класичних зарубинецьких поселеннях Є.В.Максимов інтерпретував як каркасно-плетневі³. У тих же будівлях, де не було зафіксовано стовпових ям чи завалів обмазки, швидше за все, стіни мали зрубну конструкцію. Житла ж із стовпами також, вірогідно, мали зрубну конструкцію, з додатковою опорою на стовпи чи колоди, що закладалися між стовпами, які виконували роль каркасу. У трьох випадках було зафіксовано опорний стовп у центрі будівлі. Однак, здебільшого середня частина будівлі залишалася вільною, якщо не була зайнята вогнищем (рос. — "очагом").

Виходячи з наведеного вище, можна порівняти пам'ятки типу Лютеж з класичними зарубинецькими старожитностями. Типове зарубинецьке житло було напівземлянкою, з підлогою на глибині, в залежності від місцевості, 0,3-0,8 м, з довжиною стін 3-5 м, за визначенням Є.В.Максимова⁴. Також співпадає конструкція опалювальної споруди. Це — відкрите вогнище, яке могло зберегтися як пляма випаленої долівки з вугіллям (житла 2, 22, 25 Пилипенкової гори), або ж якоїсь конструкції, до складу котрої входила кераміка⁵. Однак, на зарубинецьких пам'ятках опалювальна споруда переважно знаходилася у центрі будівлі чи ближче до якоїсь з її стін⁶. Також має відмінності і конструкція стін. У переважній більшості зарубинецьких жител стіни каркасно-плетневої конструкції, обмазані з обох боків глиною⁷. Таким чином, можна відзначити генетичну спорідненість житлобудівництва у племен — носіїв зарубинецької та пізньозарубинецької культур.

Пам'ятки пізньозарубинецького кола верхівів Південного Бугу, на жаль, опубліковані лише частково, що затруднює опрацювання цих матеріалів. Дані про житлобудівництво вказаного регіону у цей період досить бідні. Виходячи з публікації, можна зробити висновок про те, що ці житла були напівземлянковими і за розмірами наближалися до будівель Оболоні. На планах не зафіксовані стовпові ями, що дозволяє зробити висновок про зрубну конструкцію стін. На поселенні Носівка виявлені залишки наземної будівлі з каркасно-плетневою конструкцією стін, обмазаних глиною⁸.

Житлобудівництво Почепської групи найкраще можна прослідкувати за поселеннями Синькове і Почеп. Їх будинки відносяться до двох типів — прямокутних невеликих напівземлянок та довгих наземних будівель із заглибленою частиною. Останні являли собою споруди з каркасними, закладеними колодами, стінами, обмазка глиною не застосовувалась, у середній частині довгого будинку розташовувалося велике овальне у плані вогнище, а в одному з кінців — прямокутне заглиблення. Напівземлянки мали прямокутну форму (рис.1:2), з довжиною стін від 3 до 5 м. З цього правила є лише три винятки. Це житла 2 розкопу в Почепі (кругле), споруда А поселення Спартак (округле), житло 1 Киселівки 3 (шестикутне). Ступінь заглибленості будівель чіткого стандарту не мала і, вірогідно, залежала від місцевих обставин. Найменш заглиблені — будівлі з поселення Киселівка 3, а найбільш глибокі — у Почепі. У будь-якому випадку котловани їх не були глибше за 1 м. Також можна вважати сталою традицією використання центрального стовпа. Стіни жител на поселеннях почепського типу мали зрубну конструкцію, з опорою на стовпи. На поселенні Синькове виявлено також плетінь чи частокіл з тонких жердин. Поки що не знайдено жодної споруди зі стінами, обмазаними глиною⁹.

На поселеннях групи пам'яток типу Картамишеве 2 — Тернівка 2 досліджено 20 жител, з них 10 — на селищі Картамишеве 2. Більшість з них (18) є прямокутними напівземлянками, з розмірами стін 2,4 x 5,5 м, але переважна більшість має довжину лише 3,5-4,5 м. Стовпові ями по кутах та вздовж стін будівлі зафіксовано тільки у трьох випадках: житло 1 — Приоскольського 1; 3 та 4 — Гочевого 1. У всіх інших випадках стіни, вірогідно, також були зрубними. У п'яти напівземлянках простежені центральні опорні стовпи даху. Також вивчені залишки двох наземних жител. Одне з них (житло 1 Картамишевого 2) має прямокутну форму. Чітко були зафіксовані лінії стовпів вздовж стін та яма від центрального стовпа. Розміри житла дещо більші за середні напівземлянок: 5,8x3,4-3,6 м. Друга будівля (споруда 4 Тернівки 2) значно менша: 3,6x2,4 м. Стовпових ям на її долівці не зафіксовано. У 7 будівлях простежені залишки відкритих вогнищ, у 6 випадках — у вигляді залишків багать. У будівлі 4 Тернівки 2 знаходилося овальне глинобитне вогнище, споруджене з каменів, підмазаних двома шарами глини. У всіх житлах вогнище розташовувалося в центрі, крім двох, — зсунутих у куток. Обмазка при спорудженні стін не використовувалась¹⁰. Вихо-

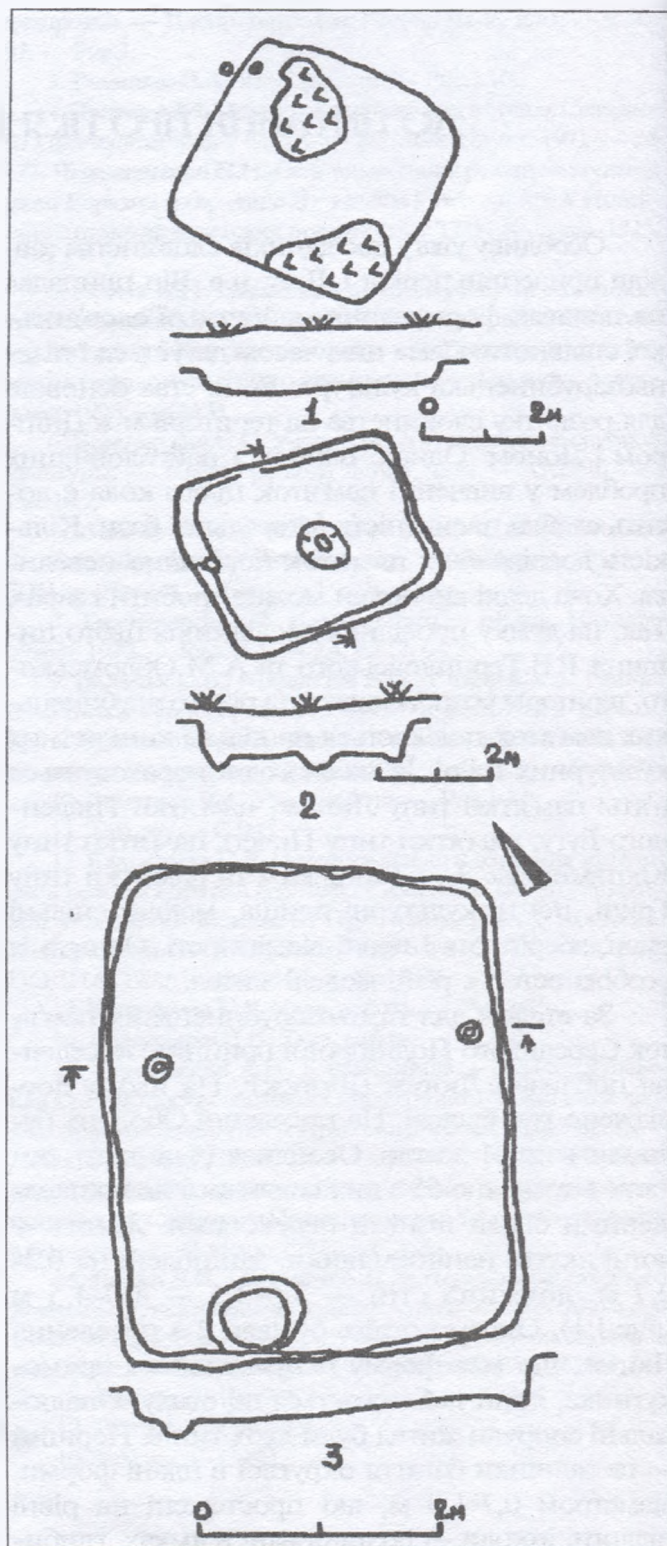

Рис.1. Житла пізньозарубинецького часу.
1 — споруда 1 з Лютежа; 2 — споруда 2 з Почепі;
3 — споруда 3 з Головіного 1.

дючи з вищенаведеного, можна зробити висновки про те, що житлобудівництво Сходу Лівобережжя не мало прямого генетичного зв'язку із зарубинецьким.

На пам'ятниках типу Грині ранньоримського часу будівлі репрезентовані тільки житлом 1 з поселення Грині, житлом 6, а також керамічною вимостою долівки з поселення Вовки. Обидві будівлі — напівземлянки, із заглиблен-

ням у материк на 0,3 м. Їх розміри, відповідно, — 3,1х3,2 м та 3,4 на 2,6 м, у центрі зафіксована яма від опорного стовпа даху. Ще 2 стовпа по одній лінії з центральним простежено в житлі 6 Вовків. По кутах будівель стовпові ями не зафіксовані, завали обмазки стін відсутні. Тому стіни можна реконструювати як зрубні. У кутах будівель простежено гарно збережені поди зі слідами бортиків, вимощені фрагментами великих посудин. Достеменно невідомо, чи належали вони до вогнищ з невисокими глиняними бортиками, чи до печей. Встановити це важко у зв'язку з тим, що фрагменти обмазки, які можна було б інтерпретувати як залишки склепіння, виявлені у невеликій кількості¹¹. Таким чином, можна вказати про близьку спорідненість цих пам'яток з іншими пізньозарубинецькими комплексами.

Виходячи з вищенаведеного, можна із достатньою впевненістю стверджувати близьку спорідненість цих пам'яток, не дивлячись на деякі розбіжності у конструкціях та формах будівель. Основна форма пізньозарубинецького житла — напівземлянка підквадратної чи прямокутної форми, зі стінами в 3,5–4,5 м та відкритим вогнищем. Як регіональні відмінності відзначаємо залишки плетневих стін у Подесенні. На пам'ятках типу Почепа частіше, ніж в інших місцях, зустрічаються житла з центральним опорним стовпом. Також можна відмітити високу спорідненість пам'яток типу Лютеж з класичною зарубинецькою традицією та відмінність від неї пам'яток типу Картамишеве 2 — Тернівка 2 і типу Почепа. Подальший розвиток пам'яток пізньозарубинецького часу йде до старожитностей київської культури. Так, досить помітним є зв'язок класичних невеликих напівземлянок з відкритим вогнищем київської культури з пізньозарубинецькими житлами I–II ст., пам'яток типу Лютеж, Грині, Картамишеве 2 — Тернівка 2. Цілком можливо простежити за відмінностями конструкцій і форми будівель, які саме групи населення брали участь у формуванні нової культури¹². Не зовсім зрозумілою залишається доля пам'яток Південного Бугу і

типу Почепа. На жаль, матеріалів для цього ще замало і вони опубліковані тільки частково. Це стосується і всіх пізньозарубинецьких пам'яток. Отже, існує нагальна необхідність продовження вивчення пізньозарубинецьких старожитностей, що надасть можливість більш ґрунтовно з'ясувати їх місце у процесі розвитку слов'янства.

Література

1. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — Москва, 1991. — С.20-85.
2. Бидзиля В.И., Пачкова С.П. Зарубинецкое поселение у села Лютеж // МИА. — Москва: Наука, 1969. — № 160.
3. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев: Наукова думка, 1972. — С.67.
4. Там само. — С.66.
5. Максимов Е.В. Зарубинецкое городище Пилипенкова Гора // Археология. — Київ, 1971. — С.43-45.
6. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев: Наукова думка, 1972. — С.66.
7. Там само. — С.67.
8. Обломский А.М. Поздnezарубинецкие памятники // Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. — первой половине I тысячелетия н.э. — Москва: Наука, 1993. — С.45.
9. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — С.54-56.
10. Обломский А.М. Этнокультурные процессы на водоразделе Днепра и Дона в I - V вв. н.э. — Москва-Сумы, 1991. — С.40-43.
11. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — С.82-83.
12. Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. — Киев: Наукова думка, 1992. — С.34.

Башкатов Ю.Ю.

К ВОПРОСУ О ПОЗДНЕЗАРУБИНЕЦКОМ ЖИЛИЩЕ Резюме

В работе рассматриваются результаты изучения позднезарубинецких жилищ, анализируются конструктивные особенности различного типа жилых сооружений на поселениях ряда регионов Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья.

30.03.2001.

КОМПЛЕКС ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ ЗНАРЯДЬ З ГОРОДИЩА БИТИЦЯ-1

Битицьке городище, що знаходиться у Сумському районі Сумської області, в басейні р.Псел (рис.1:1а), постійно привертає увагу дослідників слов'янських старожитностей останньої чверті I тис. н.е. Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Серед учених, які працювали на Битицькому городищі, — відомі археологи І.І.Ляпушкін, В.В.Приймак, О.В.Сухобоков, С.П.Юренко. За час досліджень (сезони 1953, 1984-1991 рр.) було проведено розкопки на загальній площі близько 4500 кв. м, що однак, на жаль, становить незначну частку від площі поселення у цілому.

Матеріали, отримані при розкопках цієї пам'ятки, були опубліковані в ряді наукових робіт — статтях і монографіях¹. Не лишилися поза увагою дослідників і знайдені тут знаряддя землеробства — частину з них було оприлюднено у працях, присвячених загальному аналізу Битицького комплексу², частина ж знарядь обробітку ґрунту та збирання врожаю стала предметом спеціального дослідження³. Та повний комплекс землеробських знарядь, в т.ч. їх виміри, порівняльний аналіз, залишався до цього часу недоступним для широкого кола фахівців.

Комплекс відомих на сьогодні знарядь землеробства з городища Битиця-1 включає в себе 3 наральники (рис.2; табл.1) та 2 чересла (рис.3; табл.2), 5 мотичок (рис.4; табл.3), 31 серп (рис.5; табл.4), 6 кос-горбуш (рис.6; табл.5)* та кільце для їх кріплення (рис.6:7). На території Дніпровського Лівобережжя — це найбагатший та найповніший комплекс. Навіть у межах сучасної України досить проблематично відшукати синхронну пам'ятку, з якої походила б така кількість землеробських знарядь (майже п'ятдесят одиниць).

*Наральники*⁴ (рис.2; табл.1). Перший із накінецьників на знаряддя обробки ґрунту було знайдено І.І.Ляпушкіним в 1953 р. на південному закінченні Битицького городища. У 1984 р. при закладенні шурфа, в 30 м на північний схід від розкопу 1953 р., В.В.Приймак відкрив скарб прикрас та знарядь праці, серед яких також знаходився наральник. При продовженні досліджень у північній частині городища О.В.Сухобоковим у 1990 р. був виявлений ще один аналогічний накінецьник на рало (рис.16:1-3). Всі вони приблизно однакові за формою, розмі-

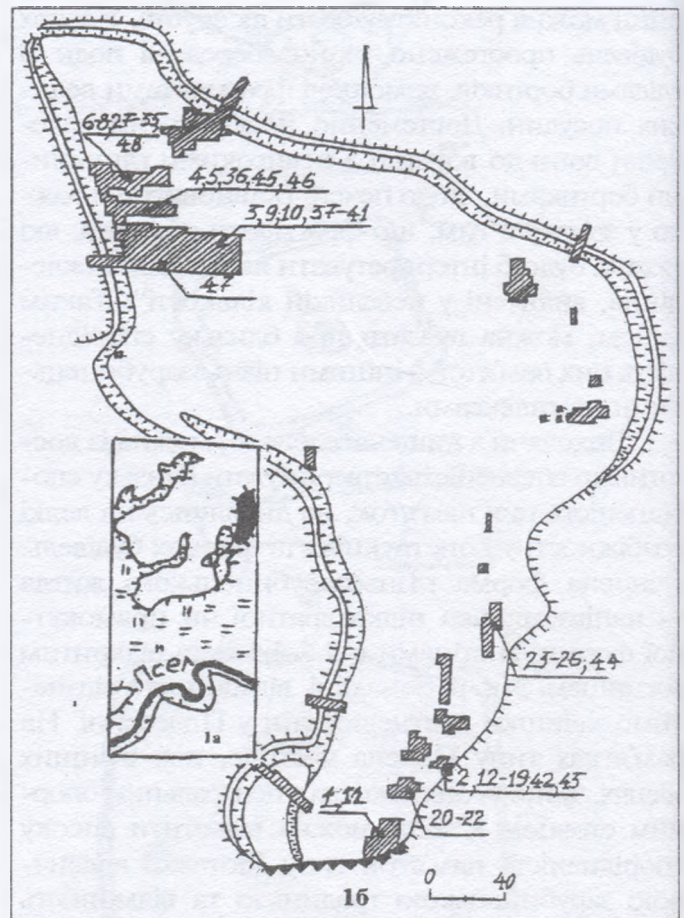

Рис.1. Битиця-1:

1а - ситуаційний план місцезросташування;
16 - план знахідок землеробських знарядь.

рами та пропорціями — загальна довжина коливається в межах від 17,5 до 19,0 см; втулки — 5,5-6,5 см; леза — 11,5-13,0 см; ширина втулки — 6-7 см; леза — 10-11 см; — і відносяться до типу ІВ2 за класифікацією Ю.А.Краснова⁵ (табл.1). Привертає увагу те, що всі наральники мають ледь помітну асиметрію. Варто також відмітити, що у всіх накінецьників одне з плечиків знаходиться нижче від іншого. Такі незначні деталі можна було б вважати випадковими, та вони помічені і на інших широколопастевих наральниках.

На теренах сучасної України наральники з плечиками відомі з черняхівських часів⁶. На території Дніпровського Лівобережжя широколопастевий наральник з'являється у V-VII ст.⁷, а у волинцевсько-роменський період — набуває широкого розповсюдження⁸. Аналогії таких накінецьників на знаряддя обробітку ґрунту відомі зі слов'янських пам'яток Правобережжя⁹ та салтівської культури¹⁰.

* Нумерація рис.2, табл.1; рис.3, табл.2; рис.4, табл.3; рис.5, табл.4; рис.6, табл.5 співпадають

№ п/п	Знахідка		Розміри (см)					Тип
	місце	рік	довжина			ширина		
			загальна	втулки	леза	втулки	леза	
1.	Розкоп І.І.Ляпушкіна	1953	18,5	5,5	13	6,0	10	І В 2
2.	Шурф В.В.Приймака	1984	17,5	6	11,5	7	11	І В 2
3.	Розкоп 6б	1990	19	6,5	12,5	6,5	10,5	І В 2

Табл.1. Наральники.

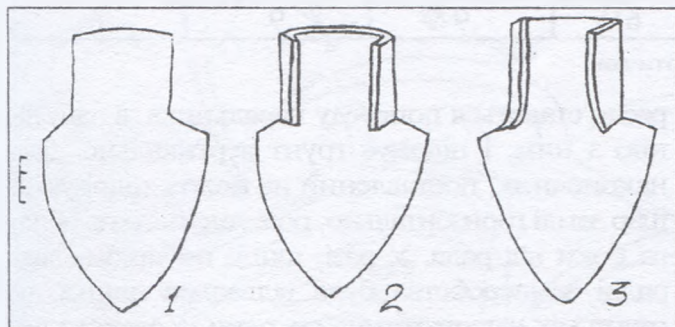

Рис.2. Наральники.

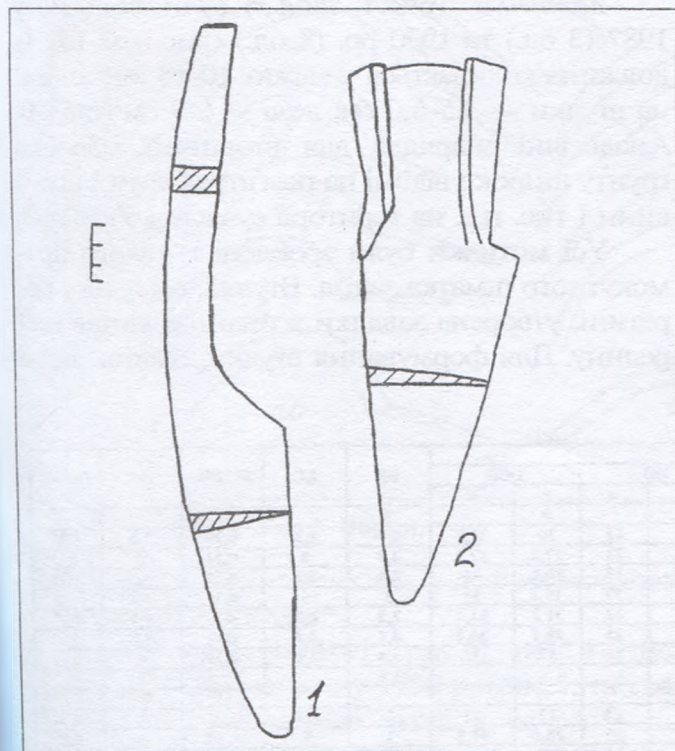

Рис.3. Чересла.

*Чересла*¹¹ (рис.3; табл.2). З Битицького городища походить два чересла, знайдені у 1988 р. в розкопі 6-б (рис.16:4-5). Викликає інтерес чересло з черешковим типом кріплення. Загалом, черешкові плужні ножі не характерні для слов'янських пам'яток Дніпровського Лівобережжя. До цього часу достеменно відомо лише два приклади таких знарядь землеробства: з поселення пенківської культури Нові Гути, яке має загалом незначні розміри (до 18 см)¹² та зі скарбу поблизу с.Коровинці, з невизначеною хронологічною приналежністю, яке має значно більші від Битицького параметри¹³. Широко розповсюджені аналогічні за розмірами черешкові чересла в матеріалах салтівської культури¹⁴, що може свідчити про походження описуваного чересла.

Втульчасті чересла викликають інтерес тим, що вони відомі лише з лівобережних пам'яток волинсько-роменського періоду¹⁵. Прикладом таких землеробських знарядь є плужні ножі з городища Новотроїцького¹⁶ та Глухівського скарбу X ст.¹⁷, аналогічні за своїми формами та параметрами Битицькому.

Довжина леза обох чересел приблизно рівна — 18,5 та 20,0 см, а ширина — 5,5 см у черешкового і 7,5 см у втульчастого ножа (табл.2), що пояснюється різним типом кріплення. Загалом, за функціональними властивостями ці чересла не відрізняються між собою і могли використовуватися на орних знаряддях одного типу.

Наральники і чересла могли використовуватися на одному типі знаряддя обробітку ґрунту. У цьому разі найбільш прийнятною фор-

№ п/п	Знахідка		Тип кріплення	Довжина (см)			Ширина (см)	
	місце	рік		загальна	леза	кріплення	леза	кріплення
1.	Розкоп 6-б	1988	черешок	37	20	17	5,5	2,5
2.	Розкоп 6-б	1988	втулка	28	18,5	9,5	7,5	6 – 7,7

Табл.2. Чересла.

№ п/п	Знахідка		Довжина (см)			Ширина (см)	
	місце	рік	загалн а	леза	втулки	леза	втулки
1.	Розкоп ба	1987	10	6	4	6	3,5
2.	Розкоп ба	1987	10	6	4	7	3,5
3.	Розкоп ба	1987	10,5	6,4	4,5	6,5	4
4.	Розкоп 6б	1990	13	7	6	6,5	5
5.	Розкоп 6б	1990	15	6	9	9	6

Табл. 3. Мотички.

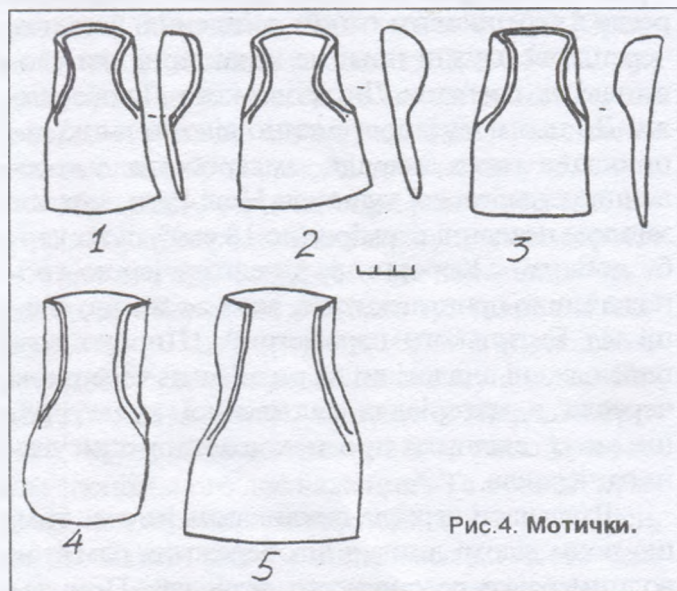

Рис. 4. Мотички.

мою є наступна реконструкція: їх використовували на кривоградильному ралі з полозом. Че-

ресло ставиться попереду наральника, в одну лінію з ним, і підрізує ґрунт вертикально. Далі наконечник, поставлений на полоз, підрізує шар землі горизонтально, розсуває його по обидва боки від рала. У разі, якщо на такому знарядді землеробства була відвальна дошка, то ґрунт міг відсовуватись на одну із сторін і перевертатись.

Мотички¹⁸ (рис.4; табл.3) були знайдені у 1987 (3 од.) та 1990 рр. (2 од.) (рис.1б:6-10). Їх довжина коливається у межах 10-15 см; ширина втулки — 3,5-6,0 см, леза — 6-9 см (табл.3). Аналогічні знаряддя для вторинної обробки ґрунту широко відомі на пам'ятках другої половини I тис. н.е. на території сучасної України¹⁹.

Усі мотички були зроблені із цілого прямокутного шматка заліза. Втулка, овальна у перетині, утворена завдяки згинанню кінців всередину. Для формування втулки шматок заліза

№	Знахідка		Довжина								EF	ES	ES/DB	DS	DS/DB
	місце	час	AB		AD		DB		DEB						
			у	м	у	м	у	м	у	м					
1	Розкоп І.П.Липушкіна	1953	18		10		8		9		3				
2	Шурф В.В.Крейбека	1984	22,8				21	23	30	35,2	2,4	8,5	0,39	3,5	0,16
3	Там же	1984	30	30	9	9	23	23	37,2	37,2	2,4	8	0,31	4	0,15
4	Там же	1984	17,2	26	2	9	16,2	19	20,8	26	2,4	5,2	0,29	3,2	0,18
5	Там же	1984	15,6	24		9	16	17	19,2	26	2	6	0,38	3,2	0,2
6	Там же	1984	24,6	28	3,6	9	22	22	31,2	31,2	2,2	8,3	0,4	4,4	0,21
7	Там же	1984	29	32	9	9	22	25	28,5	36,5	2,4	8,8	0,42	3,8	0,16
8	Там же	1984	30	33,2	4,8	9	26	26	37	37	2,8	8,8	0,35	4	0,16
9	Там же	1984	6				6				1,6				
10	Розкоп 2	1985	10		10										
11	Там же	1985	23	26,5	11	11	12	17	17	22	2	4,5	0,3	4	0,26
12	Там же	1985	28,5	30,5	12	12	17,5	20	28,5	31,5	2	7	0,38	4	0,22
13	Розкоп 4б	1986	22,5	30	3	10,5	21	21	27	27	2	7	0,32	9	0,45
14	Там же	1986	30	30	12	12	19,5	19,5	26,2	26,2	2,2	6	0,32	3	0,16
15	Там же	1986	32	32	12	12	22	22	26,6	26,6	2,2	6,4	0,32	4	0,2
16	Там же	1986	13,5		13,5	13,5					1,8				
17	Розкоп 6а	1987	30	30	10	10	20,5	20,5	30	30	2,3	8	0,34	2	0,09
18	Там же	1987	34,5	34,5	12	12	25,5	25,5	36,8	36,8	2	9,5	0,37	6	0,24
19	Там же	1987	33	33	13	13	23	23	32	32	2,2	7	0,45	4	0,33
20	Там же	1987	34,5	34,5	12	12	25	25	34,2	34,2	2	8,4	0,35	7,2	0,28
21	Там же	1987	34,5	34,5	12,8	12,8	24	24	30	30	2	7	0,29	6	0,25
22	Там же	1987	33	34	13,5	13,5	22	23	29,5	29,5	2	6,8	0,29	5,3	0,23
23	Там же	1987	33	33	12	12	23	23	31,5	31,5	2	6,8	0,29	6,8	0,29
24	Там же	1987	28,5	30	13	13	17,5	19	24,5	26	2	6	0,31	4,5	0,24
25	Там же	1987	26,3	33	5	12	23	23	31	31	2	7,5	0,33	6,3	0,26
26	Розкоп 6б	1988	34	34	11	11	25	25	33	33	2	8	0,33	4	0,17
27	Там же	1990	25	25	10	10	17,5	17,5	26	26	2	6	0,35	3	0,18
28	Там же	1990	22	25	9	9	15	18	23	23	2	6	0,43	3	0,21
29	Там же	1990	24	24	10	10	16	16	25	25	1,8	6	0,4	3	0,2
30	Там же	1990	29	29	11	11	19	19	28	28	2,2	7,5	0,41	4	0,22
31	Там же	1990	23	23	3	3	20	20	24	24	1,8	4	0,2	7,5	0,38

Скорочення: у — уцілка; м — можливість; АВ — загальна довжина; AD — довжина кріплення; DB — довжина лека; DEB — довжина дуги; EF — ширина лека; ES — висота дуги лека; DS — відстань від початку лека до висоти дуги лека.

Табл. 4. Серпи.

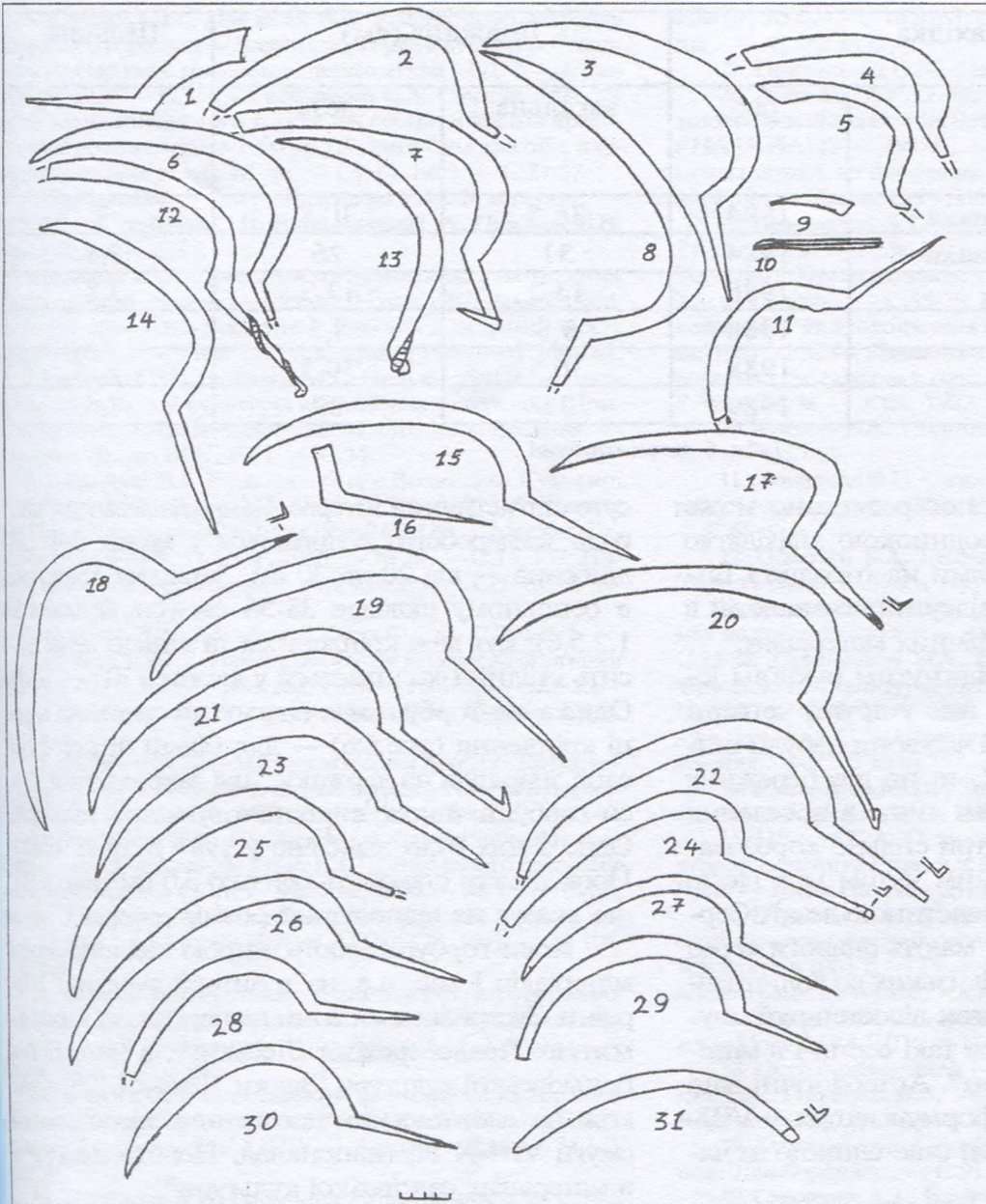

Рис.5. Серпи.

не підрізався, як, наприклад, у деяких мотичок пеньківської культури²⁰

Серпи²¹ (рис.1б:11-41; рис.5; табл.4). Всі серпи, крім знайденого у 1990 р. (рис.5; табл.4: 31), про який мова піде пізніше, та № 9, від якого майже нічого не залишилося, — черешкові. Довжина черешка коливається у межах від 9,0 до 13,5 см; середня — 10-11 см. Ширина леза, що зустрічається найчастіше, — 2,0 см.

Переважає більшість серпів має пропорції, що максимально наближаються до сучасних. У таких знарядь збирання врожаю точка висоти вигину леза коливається у межах $1/6$ — $1/4$ (0,15-0,26) від загальної довжини леза, при висоті вигину приблизно $1/3$ (від 0,29 до 0,42). Менш сталими є показники довжини леза і, відповідно, дуги. Загалом же, ці показники не перевищують 27 і 37 см (табл.4). Простежити залежність показників основних параметрів ($ES/$

BD , DC/BD) від розмірів леза не вдалося.

Заслужовує на увагу серп № 13. Точка його максимальної висоти вигину леза наближається до середини довжини леза (0,45). Майже такі ж показники мають серпи IV-VII ст. з Хлопкова²², Роїща²³, Курган-Азаку²⁴, Ігрени²⁵. Висота вигину леза, що складає приблизно третину його довжини, також відома з більш ранніх матеріалів. Так, наприклад, серп з Роїща має аналогічне співвідношення — 0,37; серп з гачковим кріпленням з Курган-Азаку — 0,28.

Серп № 17 також має цікаву конструкцію. Співвідношення DC/BD цього серпа складає менше ніж $1/10$. Ймовірно, така пропорція виникла у ході пошуків оптимальної форми, але переконавшись у малоефективності цього серпа, майстри повернулися до виготовлення випробуваних знарядь збирання вро-

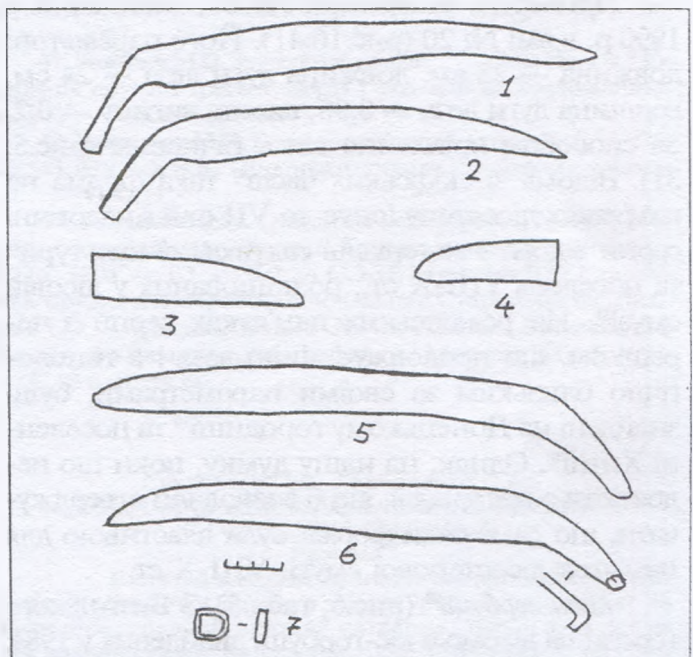

Рис.6. Коси-горбуші, кільце.

№ п/п	Знахідка		Довжина (см)		Ширина (см)
	місце	рік	загальна	леза	
1.	Шурф В.В.Приймака	1984	36,5	30,8	3
2.	Шурф В.В.Приймака	1984	31	26	3,1
3.	Розкоп 4б	1986	13,2	13,2	3,8
4.	Розкоп 6б	1988	8,5	8,5	3
5.	Розкоп 6-б	1988	36,5	30,5	3,2
6.	Розкоп 6б	1989	35	29	3,5

Табл. 5. Коси-горбуші

жаю. Таке припущення опосередковано може бути підтверджене як поодинокую знахідкою серпа з такими пропорціями на городищі Битиця-1, так і, фактично, відсутністю аналогій в археологічних та етнографічних матеріалах.

Черешкові серпи з відігнутих руків'ям існували на Правобережжі вже у другій чверті I тис. н.е.²⁶ У пеньківський час вони набули широкого розповсюдження²⁷, та на лівобережних пам'ятках такі серпи відомі лише з поселення Занки, де було знайдено три сильно корозованих фрагменти з незначним кутом між віссю кріплення та початковою частиною леза²⁸. Серпи Битицького городища мають аналоги серед матеріалів, хронологічно близьких до волинцевських і роменських пам'яток лісостепової смуги України²⁹; зустрічаються такі серпи і в матеріалах салтівської культури³⁰. Археологічні дані свідчать, що остаточно сформувавшись у VIII-X ст., "прогресивна" форма стає єдиною за часів Київської Русі³¹.

Привертає увагу серп № 31, знайдений у 1990 р. в ямі № 20 (рис.16:41). Його параметри: довжина — 23 см, довжина дуги леза — 24 см, вершина дуги леза — 0,38, висота вигину — 0,2. За способом кріплення він є гачковим (рис.5:31). Відома зі скіфських часів³² така форма на пам'ятках лісостепу існує до VII ст.³³ Аналогічні серпи відомі з матеріалів салтівської культури³⁴ та поселень VIII-X ст., розташованих у лісовій смузі³⁵. На роменських пам'ятках серпи з черешком, що продовжує лінію леза і є типологічно близьким за своїми параметрами, були знайдені на Донецькому городищі³⁶ та поселенні Хипці³⁷. Однак, на нашу думку, поки що недостатньо матеріалів, які б дозволяли стверджувати, що саме така форма була властивою для пам'яток лісостепової смуги VIII-X ст.

*Коси-горбуші*³⁸ (рис.6; табл.5). З Битицького городища відомо 6 кіс-горбуш, знайдених у 1984, 1986, 1988-1989 рр. (рис.16:42-47). Дві з них представлені фрагментарно (рис.6:3,4), тому мають

суто статистичний інтерес. Ширина леза цих знарядь землеробства коливається у межах 3-4 см, довжина — від 20 до 30 см. Загальна довжина в основному складає 35-36 см (рис.6; табл.5:1,2,5,6); кут між кріпленням та лінією леза досить сталий і коливається у межах 130° — 140°. Одна з кіс-горбуш має відігнутий гачок на кінці кріплення (рис.6:6) — для більш чіткої фіксації знаряддя на держаку. Для закріплення коси-горбуші також використовувались кільця³⁹. Одне з них було знайдене у 1987 р. (рис.16:48). Його діаметр становить близько 3,0 см (рис.6:7), що вказує на відповідний розмір держака.

Коси-горбуші мають широкі аналогії серед матеріалів I тис. н.е. на території сучасної України. Зустрічаються вони на черняхівських пам'ятках Правобережжя (Леськи)⁴⁰, в матеріалах пеньківської культури (Занки, Феськи-3)⁴¹, а також на слов'янських поселеннях лісостепової смуги VIII-X ст. (наприклад, Новотроїцьке)⁴² і в матеріалах салтівської культури⁴³.

Усі наведені вище землеробські знаряддя мають етнографічні паралелі в матеріалах XVIII-XX ст.⁴⁴

Література та примітки

1. *Наприклад: Ляпушкін И.И.* К вопросу о памятниках Вольненского типа // СА. — Москва, 1958. — № 29-30. — С.71-75; *Сухобоков О.В.* Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — Киев: Наукова думка, 1975. — С.52 и др.; *Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.* Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древности славян и Киевской Руси. — Киев: Наукова думка, 1989. — С.92-105; *Сухобоков О.В.* Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VII-XII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). — Київ: Наукова думка, 1992. — С.26-28; *Сухобоков О.В., Юренко С.П.* Из работ Левобережной Славяно-русской экспедиции ИА АН УССР // Археология и история Юго-Востока Руси / ТД. — Курск, 1991. — С.78; *Сухобоков О.В.* До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури лісостепових сіверян // Археологія. — Київ, 1992. — № 2. — С.27-29 та ін.
2. *Ляпушкін И.И.* К вопросу... — С.72,74; *Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.* Указ. работа. — С.95-98; *Сухобоков О.В.* Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... — С.27.

3. **Юренко С.П., Приймак В.В.** Землеробські знаряддя Битицького городища // Вивчення історії та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи / ТДП. — Суми - Ромни, 1990. — С.71-74; **Горбаненко С.А.** Статистична обробка серпів Битицького городища (за матеріалами археологічних розкопок 1984-1990 рр.) // Третя Сумська обл. науково-краєзнавча конф.: М-ли. — Суми, 1999. — С.21-22.
4. *Опубліковано:* № 1. — **Ляпушкин И.И.** К вопросу... — С.72; № 2 — **Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.** Указ. работа. — С.98.
5. **Краснов Ю.А.** Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — Москва: Наука, 1987. — С.37 і далі.
6. Славяне Юго-Восточной Европы в предосударственный период. — Киев: Наукова думка, 1990. — С.160-162.
7. **Береснев С.И., Любичев М.В.** Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. — С.34.
8. **Довженко В.І.** Розкопки біля с.Волинцеве Сумської області // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т.3. — С.255; **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. — № 74. — С.15, 137; **Никольская Г.Н.** Шуклинское городище // КСИИМК. — Москва, 1958. — № 72. — С.76.
9. Славяне Юго-Восточной Европы... — С.291-292.
10. **Краснов Ю.А.** Пахотные орудия Волжской Болгарии // КСИА АН СССР. — Москва, 1986. — № 108. — С.16-23.
11. *Опубліковано:* № 2. — **Юренко С.П., Приймак В.В.** Вказ. работа. — С.72.
12. **Любичев М.В.** Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти первого тысячелетия н.э. // ВХУ. — Харків, 1997. — № 396: Історія. — Вип. 29. — С.40.
13. **Ляпушкин И.И.** Памятники культуры "полей погребений" первой половины I тыс. н.э. Днепровского лесостепного Левобережья // СА. — Москва, 1950. — № 13. — С.18.; **Он же.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.157.
14. **Михеев В.К.** Техника и технология изготовления сельскохозяйственных орудий салтовской культуры // Археологические памятники Юго-Восточной Европы. — Курск, 1985. — С.87-90.
15. **Белыева С.А.** Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепровском Левобережье // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.39.
16. **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое. — С.145.
17. **Приймак В.В.** Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII-X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — Киев: Наукова думка, 1990. — С.70-71.
18. *Опубліковано:* №№ 1-3 — **Сухобоков О.В.** Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... — С.27.
19. Славяне Юго-Восточной Европы... — С.238, 292; **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата. — Харків: Вища школа, 1985. — С.39; та ін.
20. **Приходнюк О.М.** Пеньковская культура. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. — С.131.
21. *Опубліковано:* № 1 — **Ляпушкин И.И.** К вопросу... — С.74; №№ 2-9 — **Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.** Указ. работа. — С.95-97; №№ 17-24 — **Сухобоков О.В.** Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... — Фото 7.
22. **Некрасова Г.М.** Поселения черняховской культуры Хлопків-1 на Київщині // Археология. — Київ, 1988. — № 62. — С.73.
23. **Терпиловский Р.В.** Ранние славяне Подесенья III-V вв. — Киев: Наукова думка, 1984. — С.62.
24. **Сухобоков О.В.** Славяне Днепровского Левобережья... — С.36.
25. **Смиленко А.Т.** Слов'яни та їх сусіди в Середньому Подніпр'ї. — Київ: Наукова думка, 1975. — С.88
26. **Вакулєнко Л.В.** Знахідки сільськогосподарських знарядь в похованнях культури карпатських курганів // Вікентій Вячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — Київ: видання
- НМІУ, 2000. — С.162-163; Славяне Юго-Восточной Европы... — С.162 та ін.
27. **Приходнюк О.М.** Пеньковская культура. — С.37.
28. **Дьяченко А.Г.** Отчет о работах Славяно-русской археологической экспедиции Белгородского пединститута в 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/61. — Арк.33; **Горбаненко С.А.** Фрагменты серпов из поселения Занки // Проблемы истории и археологии Украины / ТДК. — Харьков, 2001.
29. **Березовець Д.Т.** До питання про літописних сіверян // Археология. — Київ, 1953. — № 8. — С.35; **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое. — С.16, 321-323; **Довженко В.И.** Землеробство... — С.58-70; **Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В.** Походження слов'ян. — Київ: Наукова думка, 1991. — С.94; **Пашкевич Г.О., Петрашенко В.О.** Землеробство і скотарство в середньому Подніпр'ї в VIII-X ст. // Археология. — Київ, 1982. — № 41. — С.58-59 та ін.
30. **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата... — С.27-28.
31. **Левашова В.П.** Сельское хозяйство: Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — Москва, 1956. — № 32. — С.60 и сл.
32. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наукова думка, 1987. — С.87.
33. **Пачкова С.П.** Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — Київ: Наукова думка, 1974. — С.35-38; **Сьмонович Э.А.** Северная граница памятников черняховской культуры // МИА. — Москва: Наука, 1964. — № 116. — С.34; **Некрасова Г.М.** Поселения черняховской культуры... — С.73; **Шрамко Б.А.** Ранньосередньовічне поселення... — С.77 та ін.
34. **Кухаренко Ю.В.** Новопокровський могильник і поселення // Археология. — Київ, 1952. — Т. 6. — С.38.
35. **Шмидт Е.А.** О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н.э. // Древности славян и Киевской Руси. — Киев: Наукова думка, 1989. — С.71-73.
36. **Шрамко Б.А.** Краткий отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского Госуниверситета в 1961 г. — Рукопись. — Харьков, 1962; Альбом иллюстраций. — Табл. XXXIV:1 // Архив АМХНУ.
37. **Тітков О.В., Сидоренко О.В.** Про розвідки у Лубенському Посуллі // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.94,96.
38. *Опубліковано:* №№ 1-2. — **Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.** Указ. работа. — С.95-97; № 5. — **Юренко С.П., Приймак В.В.** Вказ. работа. — С.73
39. *Опубліковано:* **Сухобоков О.В.** Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... — С.91.
40. **Смиленко А.Т., Брайчевський М.Ю.** Черняховское поселение в с.Леськи близ г.Черкасы // МИА. — Москва: Наука, 1967. — № 139. — С.57-58.
41. **Любичев М.В.** Земледелие славян... — С.42; **Його ж.** Поселення другої і третьої чверті I тис. н.е. на Харківщині // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — С.18.
42. **Ляпушкин И.И.** Городище Новотроицкое. — С.16, 145.
43. **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата... — С.29,31.
44. **Гильденштедт.** Описание некоторых в Малой России употребляемых плугов // Технологический журнал. — СПб., 1804. — Т.1. — Ч.2. — С.3-31; **Мамонов В.С.** Старинные орудия для обработки почвы из с.Староселье на Днепре // СЭ. — Москва, 1952. — № 4. — С.67-90; **Зеленин Д.К.** Восточнославянская этнография. — Москва: Наука, 1991. — С.18 и сл.; та ін.

Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.
КОМПЛЕКС ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ОРУДИЙ
С ГОРОДИЩА БИТИЦА-1
Резюме

В статье впервые публикуется полный комплекс орудий обработки почвы и сбора урожая, найденных на Битицком городище третьей четверти I тыс. н.э. за время его исследований. За сезоны 1953, 1984-1991 гг. на этом памятнике было обнаружено почти пятьдесят единиц различных орудий земледелия.

15.02.2001.

СТАРОЖИТНОСТІ с.МОХНАЧ ТА ЙОГО ОКРУГИ

Дніпровське Лівобережжя та сусідня з ним Слобожанщина завжди викликали зацікавленість дослідників розмаїттям археологічних пам'яток, що фіксують складну етнокультурну історію українського Лісостепового Лівобережжя, починаючи від кам'яної доби по новий період. Протягом всього часу Слобідська територія була тією зоною, де відбувалися найбільш інтенсивні контакти між номадами та осілим населенням. Це твердження у повній мірі стосується старожитностей Сіверського Дінця, особливо його верхньої та середньої течії. Тому вивчення пам'яток зазначеного регіону здатне пролити світло чимало питань історичного розвитку місцевих та прийшлих племен на різних хронологічних етапах їх існування.

Зрозумілою є та увага, яку приділяє Середньовічна експедиція Харківського держпедуніверситету до старожитностей с.Мохнач Зміївського району, що на Харківщині. Сучасне село розташоване на правому березі Сіверського Дінця. На його території та в окрузі виявлені городище зі складною системою оборони та 12 різних за часом і етносом поселень (рис.1).

Головна мохначанська пам'ятка — городище — відома ще з XVII ст. і згадується в "Книге Большому чертежу"(1627 р.)¹. У XIX ст. городище обстежувалося В.В.Пассеком². Незначні за площею розкопки розпочалися діяльністю Б.О.Рибаківа, який 1950 р. здійснив перетин західної частини валу та відкрив два селища — "А" і "Б"³. У 1953 р. Б.А.Шрамко зробив два розрізи валу і рову у східній частині городища, розкопав кілька квадратних метрів його площі, вперше провів розкопки на селищі "А"⁴. У наступному сезоні невеликий загін на чолі з С.О.Плетньовою продовжив роботи на городищі та розвідки навколишньої території, під час яких були виявлені ще 8 селищ — "В"- "К" (рис.1). На селищах "Б" та "В" проведено шурфування⁵. В 1999-2000 рр. роботи в Мохначі здійснювала вищезгадана експедиція ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Під час останніх досліджень вивчено понад 1200 м² площі городища, відновлені дослідження на селищі "Б", виявлено два нових поселення ("Л", "М").

Таким чином, на сьогодні в Мохначі та навколо нього відомо чимало старожитностей різних епох, що дає змогу відновити етапи освоєння цієї території. Для полегшення сприйняття матеріалу відомості про всі поселення зведе-

ні в Таблицю I. Вона та карта-схема повною мірою ілюструють динаміку заселення вказаної території.

Виявлені пам'ятки свідчать, що вперше людина з'являється тут за бронзової доби. Це підтверджують роботи на селищі "В" і підйомні матеріали з поселень "Д" та "Е"⁶, а також розкопки на пункті "Б"⁷. Всі поселення розташовані на першій надзаплавній терасі лівого берега Дінця. Матеріали пунктів "В", "Д" і "Е" нечисленні та фрагментовані, що не дає змоги встановити археологічну культуру чи період бронзової доби. Відносно селища "Б" варто вказати, що тут знайдені нечисленні фрагменти кераміки бондарихинської археологічної культури.

Наступний період, коли людина намагається опанувати цю територію, — скіфська доба. Матеріали цього часу виявлені на 7 селищах — "Г"- "З", "К"⁸ та "М". Вони розташовані по обидва боки Дінця. Поселення займали першу надзаплавну терасу лівого і схили правого берегів ріки. Окрім того, артефакти скіфського часу виявлені на території мису городища (рис.1). Зазначимо, що тільки на селищі "М" ці знахідки відкриті під час розкопок; вони містилися у слабко насиченому культурному шарі потужністю 20-25 см. На всіх, без винятку, селищах матеріали скіфського часу нечисленні. На багатошарових пам'ятках вони завжди є другорядними за кількістю. Відносно знахідок ранньої залізної доби на території городища, то слід зазначити, що вони трапляються порівняно рідко, не складають окремого культурного горизонту і знаходяться переважно в основі ранньосередньовічного культурного шару чи передматерика. За два роки робіт на городищі не виявлено будь-якого комплексу доби раннього заліза. Розрізи чотирьох південних ліній оборони виявили їх непричетність до скіфського часу. Твердження про належність частини захисних споруд до вказаного періоду базується на інформації зі звіту Б.А.Шрамка⁹. Підстави до такого висновку автора у звіті ми не знаходимо. До того ж, шурфування великого північного дворища, що традиційно інтерпретується як скіфське¹⁰, не виявило артефактів скіфської доби.

Таким чином, можна зробити висновок, що у скіфський час на мохначанську територію просунулася невелика група скіфоїдного землеробського населення (найвірогідніше, з басейнів Вор-

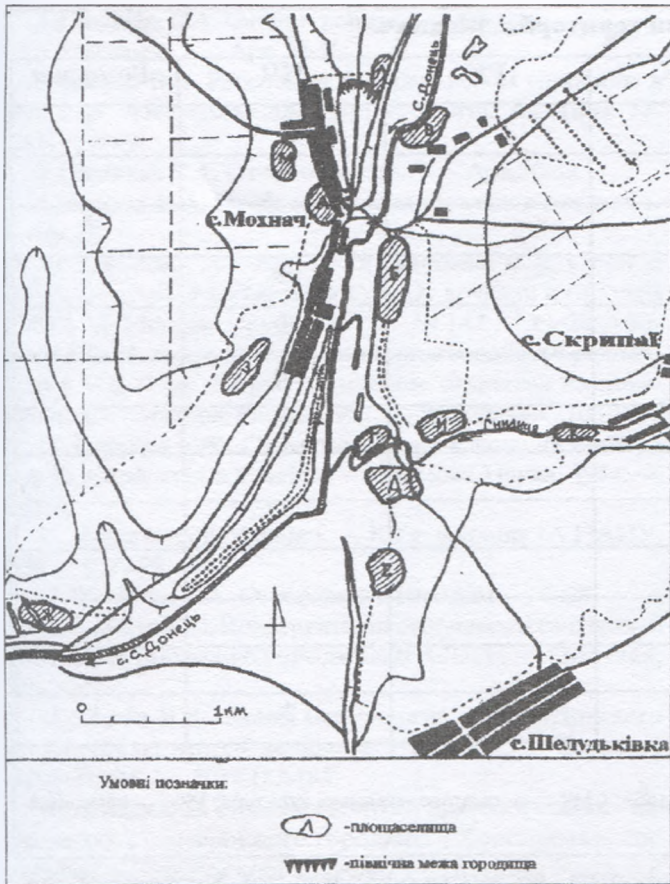

Рис.1. Мохнач та його округа.

скли, Пела чи Сули). Привід до такої міграції криється, на наш погляд, у необхідності господарського опанування нових територій при тогочасному екстенсивному, а тому екологічно ризикованому, господарстві. Це відбулося не раніше межі VI-V ст. до н.е., бо чітко визначених ранньоскіфських матеріалів тут не виявлено. Та створити тут розвинутий господарський осередок на кшталт тих, що були на "батьківських" територіях, вони не змогли. Складнощі освоєння нового місця проживання крилися в тім, що лівий степовий берег Дінця займали племена кочівників — чи то савроматів¹¹, чи то скіфів¹². Так чи інакше, зіткнення господарських інтересів різних племінних угруповань не дали змоги землеробам твердо осісти у Мохначі. Аналогічна картина спостерігається на більшості територій середньої та півдня верхньої течії Сіверського Дінця. Тут переважна кількість пам'яток скіфського часу розташована у верхів'ях його лівих притоків. Їх значно менше саме вздовж Дінця, що був, фактично, межею між степом і лісостепом (кочовими та осілими народами).

Знову населення з'являється на цій території у часи існування салтівської археологічної культури (сер. VIII - сер. X ст.). Артефакти цього періоду знаходимо на 9 селищах ("А"- "Е", "І"- "Л") та на городищі (рис.1). На більшості

селищ салтівські знахідки чисельно переважають, або виявляються єдиними, і лише в трьох випадках — поступаються матеріалам нового часу ("Г"- "Е"). Частина захисних споруд городища була створена, безумовно, в ці часи, про що свідчать як попередні дослідження¹³, так і роботи останнього польового сезону¹⁴. Окрім оборонних ліній, на городищі виявлений культурний шар хозарського часу, з артефактами салтівської культури.

У часи існування Хозарського каганату на території с. Мохнач був створений значний господарсько-адміністративний осередок. Він складався з городища та розвинутої системи селищ, одне з яких можна вважати посадом ("А"), а друге — подолом ("Л"). Ще ряд селищ займав надзаплавну терасу вздовж лівого берега Дінця. Серед них розмірами та насиченістю культурного шару знахідками вирізняється селище "Б". Заселений салтівським населенням мікрорегіон мав всі можливості розвивати землеробство та скотарство. Про перше свідчать ральні знаряддя та жорна, що знайдені на городищі, а також наявність родючих чорноземів по обох берегах ріки. Скотарі для випасу худоби мали використовувати широку заплаву Дінця (цій меті вона слугує й сьогодні), а також низинний лівий берег, що виходив на степові простори Дону. Уламки стінок залізоборних горнів лісостепового салтівського типу, а також чорнометалургійні шлаки, що виявлені на північно-західних околицях селища "Б", свідчать про місцеве добування заліза¹⁵. Даний мікрорегіон у хозарські часи не виглядає ізольованим. Про його зовнішні зв'язки свідчать знахідки арабських дирхемів, сирійських скляних намистин та різноманітної амфорної кераміки.

Роменська археологічна культура на її пізньому етапі (X - поч. XI ст.) представлена тут лише двома пам'ятками. Це, перш за все, городище, де в південній частині виявлені три захисні лінії, які створені за сіверянських часів, та кілька заглиблених жител¹⁶. Ще одним пунктом є селище "А" (рис.1), але роменські знахідки тут за кількістю поступаються салтівським¹⁷. Наявні матеріали свідчать про синкретичність культури мешканців, яка включала в себе риси як салтівського, так і роменського населення¹⁸. Зменшення життєвого простору, згортання господарської діяльності, а згодом — відхід з цієї території сіверянського населення в сер. XI ст. — пов'язані, насамперед, із печенізькою загрозою.

На певний час територія Мохнача стає "диким полем". Відновлення життя спостерігається тут близько першої половини XVII ст., коли виникають окремі хутірські поселення, здебіль-

Таблиця І. Динаміка освоєння території с. Мохнач.

Поселення	БД	РЗД	СМК	РК	НЧ	Розкопки
А			⊕	+		+
Б	+		⊕		⊕	+
В	+		⊕		+	+
Г		+	+		⊕	
Д	+	+	+		⊕	
Е	+	+	+		⊕	
Ж		+			+	
З		+				
И			+			
К		+	⊕			
Л			+			
М		+				+
Городище		+	⊕	⊕	+	+

Умовні позначення: БД — бронзова доба; РЗД — рання залізна доба; СМК — салтово-маяцька культура; РК — роменська культура; НЧ — новий час; ⊕ — матеріали, що переважають.

шого, на лівому березі Дінця (селища "Б" — "Ж")¹⁹. Напевне, окремі садиби були і в південній частині сучасного села (рис. 1). Про це свідчать керамічні матеріали, які зустрічаються на сучасних городах. Залишки поодиноких будівель XVIII ст. виявлені у південно-східній частині городища під час робіт 1953²⁰ та 2000 рр. Найбільш інтенсивно в XVII-XVIII ст. була заселена територія пункту "Б". Сільський цвинтар того часу розташовувався на південно-східній частині мису з городищем, де ще в XIX ст. стояла дерев'яна капличка²¹. У зв'язку із перенесенням села з кінця XIX ст. на правий берег Дінця (де воно існує і зараз), останнім поглинаються всі окремі хутірці та садиби попередніх часів, що були на його території. Одночасно з тим на захід південної частини мису переноситься і цвинтар.

Підсумовуючи наведене потрібно зосередити увагу на динаміці опанування населенням попередніх епох мохначанської території. Першопоселенці з'являються тут лише за доби бронзи. У наступний період раннього заліза спостерігається спроба землеробських племен скіфського часу опанувати дану місцевість у більш значному масштабі. Та це їм у повному обсязі не вдалося здійснити за причин, що носили, вірогідно, етнополітичний характер. Далі, протягом наступної тисячі років, будь-які дані про заселення вказаної території відсутні. Наступний період припадає на кінець I тис. н.е. Спочатку, близько другої половини VIII ст., даний регіон

входить до ранньофеодальної Хозарської держави, матеріальними залишками якої є салтівська археологічна культура. Тоді ж тут формується один із господарських мікрорегіонів, що складається з городища, значного числа селищ та пункту чорної металургії. З приходом сюди сіверян, що сталося не раніше межі IX-X ст., зазначений адміністративно-господарський осередок починає занепадати. Це знаходить свій вияв у зменшенні площі городища і припиненні існування практично всіх селищ (окрім єдиного). Відтік звідси ранньосередньовічного населення припадає на середину — другу половину XI ст.

У зв'язку із заселенням Слобожанщини за пізньосередньовічної доби людина знову опановує цю територією, починаючи з сер. XVII ст. Виникає с. Мохнач, яке з певними територіальними змінами існує й дотепер.

Література

1. Книга Большому чертежу. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СРСР, 1950. — С. 71.
2. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — Киев: Наукова думка, 1977. — С. 77.
3. Плетнёва С.А. Отчёт о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 г. — Машинопись. — Москва, 1954 // Архив ИА РАН. — Р. 1. — № 1025. — Арк. 2, 26.
4. Шрамко Б.А. Отчёт об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. — Машинопись. — Харьков, 1954 // Архив ИА НАНУ. — 1953/19. — Ф. е. — № 1859. — Арк. 11-16.

5. Плетнієва С.А. Отчёт о работе... — 36 арк.

6. Там само... — Арк.30-31.

7. Колода В.В. Работы на Мохначанском городище в 2000 г. // АБУ 2000-2001 рр. — Київ: видання ІА НАНУ, 2001.

8. Плетнієва С.А. Отчёт о работе... — Арк.30-32.

9. Шрамко Б.А. Отчёт об археологических разведках... — Арк.12.

10. Там само... — Арк.11-15; Плетнієва С.А. Отчёт о работе... — Арк.3-4; Плетнієва С.А. От кочевий к городам // МИА. — Москва: Наука, 1967. — № 142. — С. 28; Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв. // Археологические открытия на ново-стройках. — Москва: Наука, 1987. — Вып. 2. — С.106-108.

11. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — Москва: Наука, 1984. — С.39-40.

12. Давня історія України. — Київ: видання ІА НАНУ, 1998. — С.97-98.

13. Плетнієва С.А. От кочевий к городам. — С.28.

14. Свистун Г.Є. Конструктивні особливості салтівської лінії Мохначанського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч.2.

15. Колода В.В. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э. — Харьков: РЦНТ, 1999. — С.77,182-185.

16. Колода В.В. Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С.40-45; Колода В.В. Житло з жертвником на

Мохначанському городищі // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч.1. — С.42-46.

17. Шрамко Б.А. Отчёт об археологических разведках... — Арк.15; Плетнієва С.А. Отчёт о работе... — Арк.25-26.

18. Колода В.В. Некоторые итоги... — С.41-45; Колода В.В. Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по материалам Северского Донца) // Праця готується до друку у видавництві Білгородського держуніверситету (Росія).

19. Плетнієва С.А. Отчёт о работе... — Арк.25-31.

20. Шрамко Б.А. Отчёт об археологических разведках... — Арк.13.

21. Плетнієва С.А. Отчёт о работе... — Арк.18-19.

Колода В.В., Колода Т.А. ДРЕВНОСТИ с. МОХНАЧ И ЕГО ОКРУГИ Резюме

В работе рассматривается динамика освоения территории с. Мохнач и его округа на Харьковщине. Исследования показывают, что население появляется здесь в бронзовом веке. Первая попытка масштабного освоения указанной местности была проведена в скифское время (V-IV вв. до н.э.). Однако, она была неудачной. Во времена Хазарского каганата здесь находился один из хозяйственно-административных микрорегионов салтовской археологической культуры (сер. VIII - IX вв.). В позднероменское время (X - нач. XI вв.) жизнь здесь постепенно затихает и возрождается лишь в новое время, начиная с XVII в., когда возникает современное с.Мохнач.

11.04.2001.

ПОВІДОМЛЕННЯ ♦ ІНФОРМАЦІЯ

© С.

ПОХОВАННЯ КУЛЬТУРИ БАГАТОВАЛИКОВОЇ КЕРАМІКИ У СВИНКІВЦІ ПІД ПОЛТАВОЮ

У червні 1940 р., під час досліджень мопильника черняхівської культури в с.Новоселівка (станція Свинківка Південної залізниці) Полтавського району, археолог Полтавського краєзнавчого музею М.А.Стан отримав інформацію про руйнування невеликого кургану. Його насип практично був знищений глинищем, що функціонує біля краю другої надзапвної тераси лівого берега р.Свинківка (правий приток р.Коломак у Поворсклі), на південний захід від станції. Саме тут було вирішено алаштувати новий садок колишнього місцевому колгоспу з багатобіччю назвою "Культура".

М.А.Стан та співробітник музею П.Д.Сич оглянули глинище, де на глибині близько 1,0 м натрапили у центрі решток насипу на напіваруїновану яму поховання, яка й була досліджена. Щоденникова інформація про розкопки загинула в роки Великої Вітчизняної війни у знищеному архіві музею, колекція знайдених предметів виявилася розпорощеною чи депаспортизованою. Але опис знахідок в інвентарі закладу зберіг достатню інформацію щодо культурно-хронологічної атрибуції поховання.

Поховальний комплекс був зруйнований внаслідок діяльності землерів ще у давнину, хоча положення кількох великих кісток скелета дозволяло встановити скорочений характер трупопокладення на лівому боці. Нечисленний сукупний інвентар включав уламки вінець і стінки сфероподібного ліпного горщика, орнаментованого по верху "вдавнено-пунктирними" смужками. Розміри цих уламків склали 3,0х3,5 та 3,8х4,8 см. Разом із ними у заловненні трапився фрагмент світлоїрної пісковикової точилища видовженої форми розміром 3,0х4,5 см, а також крем'яне відщепове знаряддя трикутної форми, з відретушованими краями, "по тилу сиребок-проколка", роз-

міром 2,3х4,3 см¹. Найбільший інтерес у дослідників викликав лискований виріб з білої тонкої кістки овальної форми розміром 3,1х2,6 см з двома отворами: більшим по центру, діаметром 1,3 см, та меншим — збоку — 0,3 см. Знахідка виявилася порівняно мініаторною кістяною пряжкою, характерною для інвентарних поховань культури багатоваликівської кераміки². Як на нашу думку, то це один з перших випадків виявлення поховання доби середньої бронзи у Поворсклі. Й не дивно, що дослідники лише попередньо надали йому атрибуцію, як пам'ятці доби бронзи. Не допоміг в цьому їм і І.І.Ляпушкін, який оглянув місце розкопок. Та пам'ятка залишилася забутою серед коротких повідомлень музейного інвентаря через загальне дослідження у 1943 р.³

Таким чином, досліджений курган (інших поховань, крім основного, серед його решток виявлено не було) належить до поховальних пам'яток культури багатоваликівської кераміки. Інформація про нього може використовуватися фахівцями у відповідних археологічних побудовах, починаючи в околицях Полтави групу поховальних комплексів культури багатоваликівської кераміки, репрезентовану такими пам'ятками, як поховання 3 кургану №2 поблизу с.Мале Ладичине (розкопки Л.М.Луговой 1977 р.)⁴, групи поховань №№ 2-5 першого карпусівського кургану (дослідження О.Б.Супруненка 1994 р.)⁵, подібні поховання дмитрівських курганів №№ 1-2 (розкопки І.М.Кулатової та О.Б.Супруненка 1996 р.)⁶. Поблизу місця знахідки відомо чимало поселень цієї культури доби середньої бронзи, з яких варто назвати пам'ятки у Ковалівці⁷, Марках⁸, Крутому Березі⁹ та на Білій Горі і в Трибах¹⁰. Численні знахідки кераміки цієї культури зі зборів на цих поселеннях представлені у збірці Полтавського краєзнавчого музею. За повідомленням І.О.Післарія, який у 1962-1963 рр. оглядав околиці Новоселівки, поряд із селом він виявив два поселення культури багатоваликівської кераміки, колекції з яких надійшли до обласного музею¹¹.

Література

1. Ляпушкін І.І. Дніпровське Лесостепне Левобережжя в епоху заліза // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С. 172. — № 184.
2. Стан М. Ціне надбання // Більшовик Полтавщини. — м.Полтава. — 1940. — 4 липня. — №152. — С.4.
3. Каталог археологічного відділу Полтавського краєзнавчого музею. — Рукопис. — Полтава, 1914-1941 // Фонди ПКМ. — Т.2. — Арк. 236-236а.
4. Там само. — Арк.236а.
5. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев: Наукова думка, 1986. — С. 11.
6. Степанович С.П., Супруненко О.Б. Останній польовий сезон Микити Стана // ПАЗ. — Полтава: Полтавський літератор, 194. — Ч.2. — С.23-24.
7. Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — С.35-36. — Рис.30.
8. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — С.15-22.
9. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани поблизу с.Дмитрівка у межах трикутника Орелі. — Київ-Полтава: Археологія, 1999. — С.15-17, 23-25.
10. Салєгін С.В. Різномасштабне поселення у с.Ковалівка на Коломаку // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.11-12.
11. Неприна В.И. Отчёт о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. — Машинопись. — Киев, 1976 // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1976/23. — № 8420. — Арк.4-8.
12. Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей. — Полтава: видання ПКМ, 1988. — С. 11.
13. Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки пониззя р.Коломак // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Вип.1. — С.47-52.
14. Неприна В.І., Післарій І.О. Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археологія. — Київ, 1972. — Вип.7. — С.91.

25.02.1999.

ПРО ОДИН РОМЕНСЬКО-ДАВНЬОРУСЬКИЙ КОМПЛЕКС З ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ (за розкопками 1997 р.)

У статті продовжена публікація матеріалів досліджень посаду літописної Лтави, здійснених 1997 р. у ході охоронних археологічних розкопок на місці спорудження готельного комплексу Бізнес-центру у м.Полтава, по Першотравневому просп. та вул. Братів Литвинович. Розглядається прояв традиційного обрання за місце влаштування давньоруського житла решток оселі пізньороменського часу.

Охоронні археологічні дослідження в Полтаві, на майданчику будівництва комплексу Бізнес-центру по Першотравневому проспекту і вулиці Братів Литвинович, проведені у 1997-1999 рр. археологічною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник — канд. іст. наук Супруненко О.Б.), дозволили виявити чимало об'єктів роменсько-давньоруської доби. Введення останніх до наукового обігу вже розпочате серією публікацій¹. Готуючи до друку матеріали розкопок 1997 р., автори вже зверталися до теми традиційності у розміщенні давньоруських жител XII-XIII ст. на місці котлованів напівземлянок рубежу X-XI ст.² Найбільш виразно такий приклад відзначений при дослідженнях у розкопі № 7 / 1997 р., що вже знайшло відображення у підготовлених до відзначення ювілею Полтави публікаціях³.

Розкоп №7 / 1997 р. був закладений під колишнім будинком по вул. Братів Литвинович, № 15. Його неправильна форма та орієнтація на місцевості були зумовлені будівельною ситуацією на майданчику майбутнього котловану.

Загальна площа розкопу (з прирізкою) — 81 кв. м (рис.1). Ділянка, що досліджувалася, мала ухил до північного сходу — Мазурівського яру та вул. Леніна, із перепадом висот у 0,7 м, була перекрита шаром будівельного сміття і пізніх нашарувань. За умовний нуль було прийнято найвищий західний кут розкопу, що лежав на абсолютному рівні 154,73 м.

Стратиграфія шарів на ділянках, не пошкоджених пізніми перекопами, в цілому відповідала загальній картині, простеженій в інших розкопах. У південно-східній частині виявлені сліди вулиці XVII-XIX ст., напрям якої майже співпадає із напрямком сучасної вулиці Братів Литвинович (рис.1). Стратиграфічна ситуація характеризувалася наявністю у профілі південно-західної й східної стінок розкопу шару культурних відкладень XVIII-XIX ст., з превалюванням уламків цегли, включень вапняного та глиняного розчину, піску, що підстилався на глибині 0,1-0,8 м тонким наїздженим прошарком колишньої вулиці. Цей прошарок цілком співпадав з шаром, пов'язаним із облогою Полтави

1708-1709 рр., збагаченим наявністю крупних вуглин, шматків обгорілого дерева і попелу, характерних для згарища. Це досить тонкий шар, що сформувався внаслідок життєдіяльності Полтавського форштадту в останній третині XVII ст. Нижче, на глибині 1,00-1,45 м залягав культурний шар у вигляді гумусованого сіро-чорного чорнозему зі знахідками кераміки роменської культури та XI-XIII ст. У його верхній частині відзначалася помітна концентрація вугілля та попелу — сліди пожежі. Рівень залягання передматерика — сіро-чорноземного ґрунту з природними включеннями суглинку, відзначений на глибині 1,45-1,80 м. Нижче, з 1,80-1,85 м знаходився материк — палевий суглинок. Розкоп з північного сходу-півночі на південний захід перерізували вузькі траншеї сучасних водо- та газопроводів.

На глибині 1,65-2,20 м, було виявлено дві плями ям, пляму-жигла та котлован підвальної форми частини будинку XIX ст., що займав більшу частину розкопу. Зі знахідок на цьому рівні відзначимо склопастову намистинку блакитного кольору, фрагмент обковки пізньосередньовічної скрині, астрагал з нарізками, кілька уламків кераміки й кістки тварин, що датуються XVII-XVIII ст. (рис.2:1,6-7).

Яма № 1 (рис.1; 3) знаходилася в південно-західній частині розкопу. Округла в плані, розміром 1,25x1,30 м, вона дещо розширювалася до дна. Її розміри на рівні дна — 1,36x1,40 м, глибина від рівня зачистки — 1,20 м (3,42 м від репера). Стінка ями зі сходу виявилася пошкодженою будівлею XIX ст. Дно рівне, стінки та дно подекуди мають сліди випалу. Заповнення сіро-коричневе, гумусоване, з вугіллям та шматками випаленої обмазки. В західній частині ями, з глибини 2,35 м простежено вуглистий прошарок потужністю до 4 см, під ним — завал випаленої глини, конкрецій, шматки череня печі. Ще один вуглистий прошарок простежувався майже по всій площі ями, за 10-18 см вище рівня дна (рис.1).

У заповненні ями виявлена досить велика кількість кераміки (рис.4-7) та кісток тварин (зі свійських — бик, свиня, кінь, з диких — козуля, олень, кабан, ведмідь), особливо у його верхній частині, а також луску риби родини карпових.

Серед *індивідуальних знахідок* трапилися уламки бронзової дрютяної серезки, пошкоджений бронзовий бубонець, уламок ліпного хлібця, 3 астрагали з кіток вівці та уламок кременю (рис.2:2-4,8-9).

Керамічні матеріали з ями репрезентують розвали

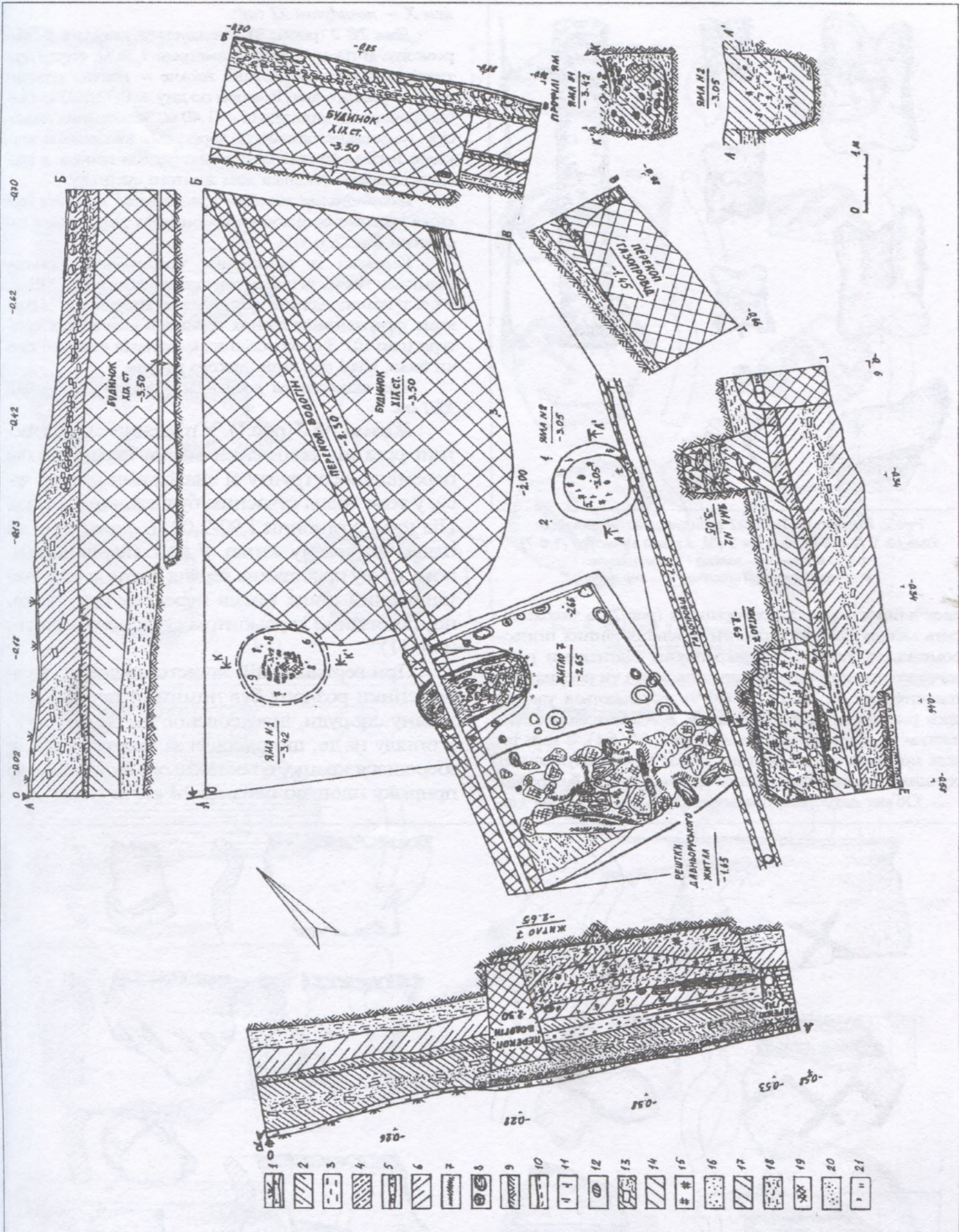

Рис. 1. Полтава, форштадт, вул. Братів Литвинович, 15. Розкоп № 7 / 1997 р. План, профілі стінок і перетини.
 Цифри на плані позначені: 1 — намістина; 2, 4, 8 — астрагали; 3 — оковка шкіри; 5, 7 — бронзові бубонці; 6 — уламок бронзового перстня;
 9 — фрагмент керамічного хлібця; 10 — уламок кременю.
 1 — дерновий шар; 2 — культурний шар роменсько-давньоруського часу; 3 — глина; 4 — суглинково-чорноземне заповнення;
 5 — асфальт, гранвісіє; 6 — культурний шар XVII-XVIII ст.; 7 — попіл; 8 — дерево; 9 — материк; 10 — сліди дороги XVII-XVIII ст.;
 11 — вуглини; 12 — конкреції, каміння; 13 — будівельне сміття; 14 — чорноземне заповнення об'єктів; 15 — обмазка; 16 — пісок;
 17 — чорноземний культурний шар; 18 — суглинок; 19 — піщина, випалений черень печі; 20 — побілка.

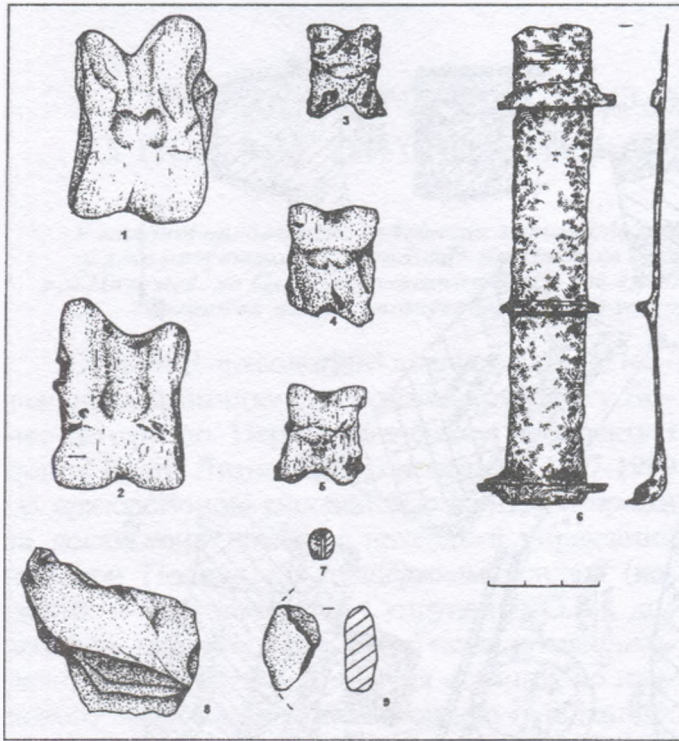

Рис.2. Розкоп № 7 / 1997 р. Індивідуальні знахідки.
Яма № 1 (2-4,8-9), яма № 2 (5), з рівня зачистки (1,6-7).
1-5 — кістка; 6 — залізо; 7 — склопаста;
8 — пірофілітовий сланець; 9 — кераміка.

двох ліпних роменських горщиків (рис.7), а також досить значну добірку фрагментів вінець ліпних пізньороменських посудин, прикрашених відтисками гусеничного штампу, вдавленнями палички чи неорнаментованих (рис.4:1,2,7-12; 5; 6:4-9). Виділяються уламки двох ранньогончарних горщиків, орнаментованих хвилястим та лінійним візерунком (рис.4:5; 6:1). З ями також походять фрагменти декількох вінець кружалних горщиків з манжетоподібним вінцем (рис.4:3,4,6; 6:2-3).

Об'єкт датується пізньороменським часом — кі-

цем X — початком XI ст.

Яма № 2 (рис.1; 8) знаходилася у східній частині розкопу. В плані кругла, діаметром 1,36 м, стінки вертикальні у верхній частині, нижче — плавно звужувалися до рівного дна. Розміри по дну — 0,92x1,02 м. Глибина від рівня виявлення — 1,40 м. Заповнення темносіре, гумусоване, близьке до чорнозему, з невеликою кількістю вугілля та дрібними шматочками піщини, в якому відзначено декілька лінз жовтого суглинку.

Індивідуальні знахідки представлені уламком верхньої частини бронзового бубонця та астрагалом з насічками (рис.2:5; 9:5).

Кераміка із заповнення представлена кількома уламками вінець та стінок гончарного посуду XII-XIII ст., в т.ч. з "комоподібним" заглибленим візерунком, та кількома фрагментами ліпних горщиків роменської культури (рис.10). З остеологічних матеріалів виявлені кістки бика, вівці або кози, дикого кабана.

Яма відноситься до давньоруського часу — XII-XIII ст.

Житло № 7 (рис.1). У південно-східній частині розкопу виявлений масив неоднорідного перемішаного ґрунту зі знахідками різного часу, у тому числі сучасним будівельним сміттям. Під ним, з глибини 1,90-2,00 м, окреслювалася пляма котловану житла. У його північно-західному кутку простежена верхня частина печі. Розташований вище масив перекопу був, імовірно, пов'язаний із ремонтом сучасного водогону (рис.11).

При вертикальній зачистці південно-західної стінки розкопу був помітний профіль котловану споруди, індексованої, як "житло № 7". З огляду на те, що споруда за межами розкопу збереглася краще, до останнього було зроблено прирізку площею близько 14 кв. м (рис.1).

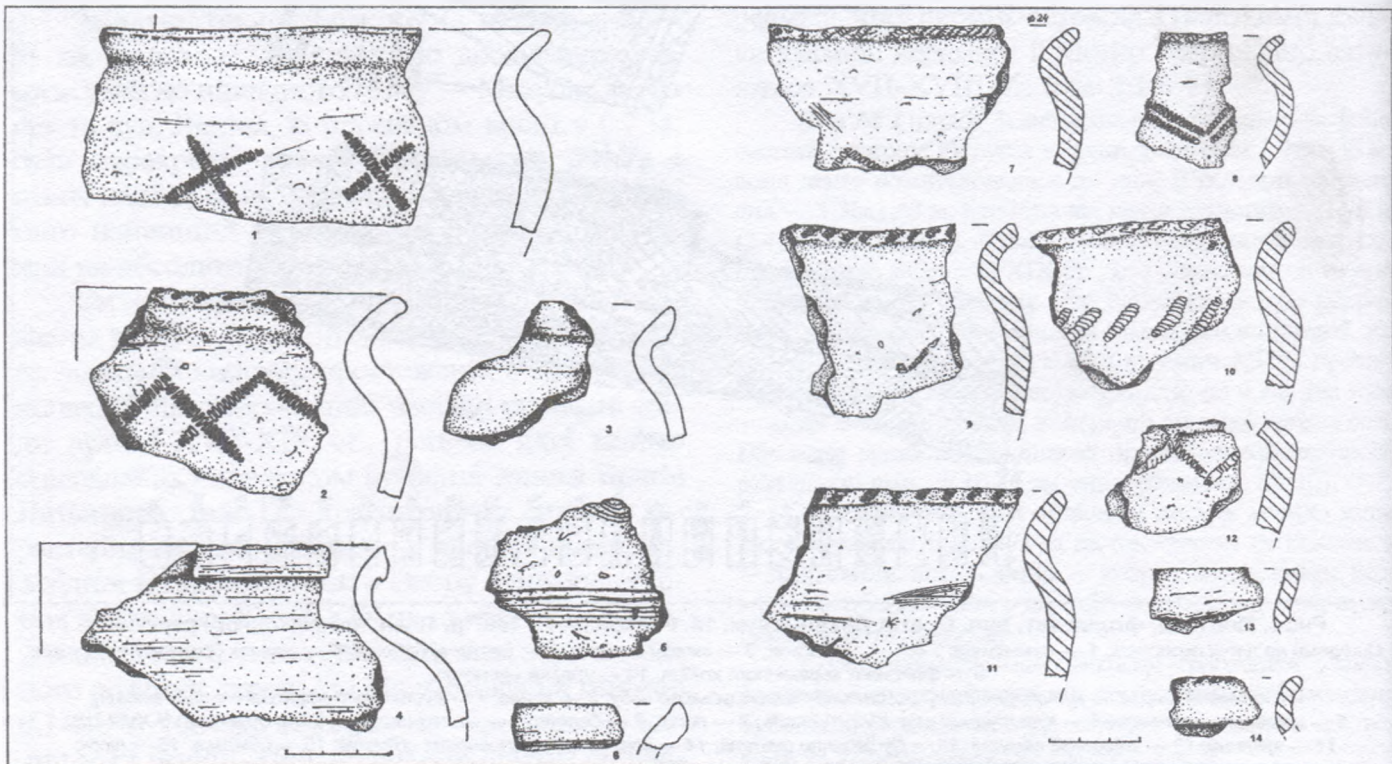

Рис.4. Яма № 1. Пізньороменська ліпна (1,2,7-14) та ранньокружална (3-6) кераміка.

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ МАСОВОЇ ЗАБУДОВИ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ. ДВОПОВЕРХОВА БУДІВЛЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XII ст.

У 2000 р. виповнилося 50 років від початку стаціонарних досліджень Київського Подолу, розпочатих під керівництвом В.Л.Богусевича на вул. Волоській, №№ 14-16¹. Вже тоді виникло багато питань стосовно масової забудови Подолу і ремісничої спеціалізації населення. Через деякий час, у 1969 р. роботи відновилися П.П.Толочком на садибі №№ 41-43. по вул. Ярославській². Взагалі ж, з 1969 до 1980 рр. у складі очолюваної П.П.Толочком експедиції дослідженнями Київського Подолу займалися К.М.Гупало, М.А.Сагайдак, В.М.Даниленко, Г.Ю.Івакін та інші. За цей час було виявлено і ретельно досліджено кілька локально-територіальних археологічних комплексів, які відображали життя посаду впродовж IX-XIII ст., зроблено цікаві спостереження зі стратиграфії та хронології. Важливі отримані матеріали та будівництво на Подолі спонукали створити у 1984 р. Подільську постійно діючу археологічну експедицію ІА АН УРСР, яка працює і сьогодні. За час досліджень виникло чимало питань щодо масового будівництва давньоруського міста, які знаходили своє вирішення. Хоча лишилося і багато "білих плям".

Насамперед, це — поверховість будівель. Це питання стосується не тільки Подолу, а й у цілому Києва, Південної Русі. Дослідниками висловлювалися різні думки: від обережних — про можливість існування двоповерхових будівель³, до більш категоричних — про переважно двоповерхову забудову Києва⁴. Але, як здається, такі питання можна вирішувати, базуючись на конкретних археологічних даних (які з'явилися зараз), а не виходячи з теоретичних міркувань⁵. Адже двоповерхові будинки можна виділити з достовірністю лише у тому випадку, коли в ямі напівземлянки знайдені залишки печі, що впала з верхнього поверху⁶, а такі випадки зустрічаються дуже рідко. Саме такий випадок зафіксований на вул. Волоській, №№ 14-16, під час розкопок Волоського загону Подільської постійно діючої експедиції⁷.

Звертає увагу те, що північно-західна стіна котловану майже впритул прилягала до розкопу 1950 р. В.Л.Богусевича. В межах розкопу було зафіксовано кордони та об'єкти двох давньоруських садиб, які прослідковано на декількох горизонтах. У західній частині — "садиба Б" — виявлена і досліджена будівля № 12, яку хотілося б ретельно розглянути.

Будівля № 12 — підквадратна у плані пляма заповнення, до якої примикала із заходу прямокутна пляма (вхід у нижнє приміщення). Котлован із розмірами стін від 3,5 до 4,0 м і глибиною 1,4 м орієнтований стінами за сторонами світу, підлога земляна, рівна, горизонтальна (рис.1). По кутах простежені стовпові ями: в північно-східному і південно-східному — парні, $d = 0,3-0,4$ м і глибиною 0,35-0,50 м від рівня підлоги, у північно-східному куті зафіксовані залишки стовпа $d = 0,25$ м. Залишки дерев'яних стін (запазовані у стовпи плахи) збереглися по периметру будівлі (окрім південної стіни), їх розміри 3,00-3,25 м. Таким чином, нижнє приміщення мало каркасно-стовпову конструкцію, що ставить під сумнів висновок К.М.Гупала про те, що в XII-XIII ст. зрубний дім був єдиним типом житла на Подолі⁸. Стосовно ж верхнього приміщення, то даних для його реконструкції немає, хоча в цьому випадку можна вважати, що воно мало теж каркасно-стовпову конструкцію⁹. Від нього лишилися у верхній частині заповнення котловану фрагменти лаги з дошками настилу (підлоги) та пічний розвал, що лежав зверху — округла в плані пляма жовто-зеленої глини. Настил та пічний розвал виходили за кордони нижнього приміщення (північної стіни). При розбиранні розвалу було зафіксовано: центральна частина печі з фрагментами череню, підбитого керамікою; сліди від дерев'яного каркасу склепіння — ямки $d = 5-7$ см, глибиною 8-10 см, з обугленою деревиною по периметру череня, відстань між кілочками каркасу 0,3-0,5 м. Черень мав два рівня глиняної підмазки, кожен з яких підстилався фрагментами кераміки, товщина кожного прошарку 2-3 см. Типове для першої половини XII ст. вмазування в основу печі залізного шлаку не зафіксоване¹⁰.

З розвалу печі походило декілька індивідуальних знахідок: хрест бронзовий, рівнокінцевий, розміром 22x22 мм, з вушком у 8 мм, на кінцях — з округлими широкими короткими лопастями, які окислені, тому класифікувати його ще не вдалося; фрагмент залізного виробу Т-подібної у плані форми, розміром 20x20 мм, ширина перекладини — 8 мм, вертикальної частини — 11 мм.

Дерев'яний настил (підлога) складався з дощок шириною 0,25 м. Збережена їх довжина — 1,3-1,7 м, широтного напрямку, торці зі схід-

ної сторони були рівно обрізаними та лежали на розташованій перпендикулярно до напрямку дощок лазі — переводині шириною 0,15 м (збережена її довжина — 1,4 м).

Дуже цікавою виявилася глиняна піч з нижнього приміщення будівлі № 12. У першу чергу, її форма — підквадратна (рис.2), розміри 1,2x1,2 м, висота 0,3 м; знаходилася в південно-західному куті будівлі челюстями на північ, справа від входу. Центральна частина куполоподібного склепіння впала на підлогу; частково склепіння збереглося (висота 0,22 м), з перетином над топкою печі. Піч, яка була впритул розташована до стін будівлі зі східного боку і мала дерев'яну обноску — горизонтальні, покладені на ребрі дошки шириною 0,2 м (3 од.), запазовані кінцями у вертикальні стовпи, що стояли по кутах печі, $d = 0,15$ м. Нижні кінці цих дощок були закопані у ґрунт на глибину 0,2-0,4 м нижче рівня підлоги. Піч стояла на земляній підлозі (підлога рівна, сіро-чорного кольору, ґрунт з вугіллям та попелом, потужністю 0,10-0,15 м). Конструктивні особливості печі такі: на долівці розташовувалася овальна у плані (співпадала з черенем) вимостка з щільно викладених шматків пісковика, граніту, фрагментів плінфи товщиною 38-45 мм і жорно з черепашника; на підлозі лежав глинобитний, складений з двох прошарків (по 40 мм кожен), черинь: рівний, горизонтальний, овальний в плані, розмірами 0,8-1,1 м, ширина гирла 0,5 м; перед черенем зафіксовано напівкруглий у плані глиняний майданчик, конструктивно пов'язаний з черенем, сильно випалений; по периметру череня простежувалися залишки дерев'яного каркасу склепіння. Специфічною особливістю цієї опалювальної споруди є наявність міцного теплоізоляційного кожуха. Склепіння печі та його основа зроблені з крупних уламків жорен, фрагментів плінфи, шматків пісковика, граніту та рожевого шиферу, скріплених глиною. Товщина бокових стін печі по периметру $\approx 0,2$ м, склепіння — 0,15-0,20 м. В розвалі печі знайдені частина блюдця керамічного світильника, денце з клеймом у вигляді двох концентричних кіл ($d = 33$ мм, $d_2 = 70$ мм) та, найбільш цікава, фрагментована перепалена діоритова сокира доби бронзи, яка використовувалася при спорудженні теплоізоляційного кожуха. Вона мала просвердлений ($d = 28$ мм) отвір, висоту, що збереглася, 140 мм (дається серединою П тис. до н.е. — визначення В.І.Бідзілі). Ця сокира настановує на думку про залишки язичництва серед мешканців Подолу того часу, адже знаряддя можна інтерпретувати як предмет культу Перуна, його символ, і, взагалі, розглядати як оберіг¹¹.

Треба зазначити, що піч такої форми знайдено вперше на Подолі, і вона досі залишається єдиною. Відома піч, що походить з будівлі кінця X — початку XI ст. на схилах Старокиївської гори, яка теж мала підквадратну форму¹².

Тобто, цей тип печей існував на Подолі у першій половині XII ст., але, за висновком П.А.Раппопорта, у "X-XI ст. ці печі вже ніде не утворюють суцільного району, тому що є лише пережитками більш раннього етапу розвитку жител і поступово поступаються місцем круглим глинобитним печам"¹³.

Прямокутна у плані яма, що була зафіксована одночасно у котловані, примикала перпендикулярно до західної стінки в її середній частині і мала ідентичне котловану будівлі заповнення. При дослідженні вона виявилася входом у нижнє приміщення. Було простежено три земляні сходинки, які мали дерев'яну обшивку (зафіксована вертикальна на ребрі дошка другої сходинки), бо вхід був відкритий у розташованих нижче алювіальних шарах і без обшивки не міг утримувати форму сходинки. Загальна довжина ями зі сходинками — 2,0 м, ширина — 0,75 м, нижня сходинка примикає до останньої плахи західної стіни будівлі. Чітко по лінії стін ями — входу, на відстані 0,6 м на захід, зафіксовані дві стовпові ями $d = 0,35$ м, глибиною 0,15 — 0,20 м. Цілком вірогідно, що стовпи конструктивно пов'язані зі входом, вони тримали сіни верхнього поверху, а вхід було виконано як ганок з драбиною. Сіни були своєрідним дахом над входом у нижнє приміщення. Така реконструкція каркасно-стовпвої конструкції для житла XI-XIII ст. є у праці П.П.Толочка¹⁴.

При розгляді будівлі № 12 виникає закономірне питання щодо часу припинення життєдіяльності житла. Останній не можна пов'язати зі стихійним лихом (повінь, пожежа), адже стіни споруди та настил верхнього приміщення, що збереглися, не випалені, немає і характерних знахідок: алювіальний пісок перекрив вже зруйновану будівлю.

Із заповнення будівлі походити: окислений бубонець пірамідальної форми та прямокутного поперечного перетину; бронзовий хрест, аналогічний знайденому у розвалі печі верхнього поверху; більше, ніж 10 великих фрагментів жорен з черепашника, шматки рожевого шиферу, залізний шлак, фрагменти плінфи (товщиною 34, 41, 43 мм), амфора з грушоподібним корпусом, з борозенками, округлим дном та високими ручками (нижче горла ззовні нанесений лінійно-хвилястий орнамент, отвір поруч з ручкою, $d = 7$ мм); придонна частина

червоноглиняного світильника "закритого" типу, денце з клеймом у вигляді двох концентричних кіл та хрестом, що вписаний у менше з них; денце з хрестом у вигляді восьмикінцевого хреста, а також багато фрагментів кружальної кераміки.

З рівня підлоги взято два розвали крупномірних, з округлим (із закраїною) завершенням вінця, лінійним орнаментом на плічках, а також із округлим, піднесеним догори із закраїною, вінцем та лінійно-хвилястим орнаментом по плічках. Знахідки дають змогу визначити час існування будівлі № 12 першою половиною XII ст.¹⁵, а будівлю розглядати як рештки двоповерхового житлового будинку з майстернею у нижньому приміщенні¹⁶.

Як вже зазначалося, описана будівля — єдина поки що споруда каркасно-стовпової конструкції, яку було знайдено на Подолі. У Верхньому місті (Київ) є аналогічні споруди XII-XIII ст. (з міцними завалами обгорілих дощок та балок): по вул. Великій Житомирській, № 4; Володимирській, № 7-9; Десятинній № 2¹⁷. Для цього часу є також поодинокі приклади двоповерхових будівель: в околицях давнього Галича, Старої Рязані¹⁸.

Саме унікальність будівлі № 12 спонукала до ретельного опису цієї споруди. І мета цієї роботи — не аналіз, а, в першу чергу, оприлюднення нових, вірніше забутих, матеріалів. Описана будівля доводить, як мінімум, існування двоповерхових жител на Подолі у першій половині XII ст. Те, що їх існування було масовим, ще потребує доказів. Але рішення цього питання, в першу чергу, залежить від обробки матеріалів, накопичених за роки досліджень Подільською постійнодіючою археологічною експедицією. А розв'язання питань масової забудови і, зокрема, характеру поверховості, дозволять вирішити чимало проблем археології та історії середньовічного давньоруського міста.

Автор висловлює щиру подяку М.А.Сагайдаку за люб'язно надані для публікації матеріали.

Література

1. Богусевич В.Л. Археологические раскопки на Киевском Подоле в 1950 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — №1136.

2. Толочко П.П., Гупало К.М. Розкопки Києва у 1969-70 рр. // Стародавній Київ. — Київ: Наукова думка, 1975.

3. Гупало К.Н. Деревянные постройки древнекиевского Подола // Древности Среднего Поднепровья. — Киев: Наукова думка, 1981. — С.152.

4. Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв. // Древнерусские города. — Москва: Наука, 1981. — С.78.

5. Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв. — С.65.

6. Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. — Москва: Наука, 1988. — С.15.

7. Сагайдак М.А., Тимошук В.Н., Сергеева М.С. Отчет Подольской постоянно действующей экспедиции о раскопках по ул. Волошской, 16, в 1987-88 гг. // НА ІА НАНУ.

8. Гупало К.Н. Деревянные постройки древнекиевского Подола // Древности Среднего Поднепровья. — Киев: Наукова думка, 1981. — С.151.

9. Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. — Москва: Наука, 1988. — С.15.

10. Сагайдак М.А., Тимошук В.Н., Сергеева М.Е. Указ. отчёт. — Арк.67-68.

11. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. — Київ: Наукова думка, 1992. — С.122.

12. Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв. — С.83.

13. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // Древние жилища народов Восточной Европы. — Москва: Наука, 1973. — С.126.

14. Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв. — С.80-81.

15. Сагайдак М.А., Тимошук В.Н., Сергеева М.С. Указ. отчёт. — Арк.69.

16. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. — Київ: Наукова думка, 1991. — С.45.

17. Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв. — С.78.

18. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. — С.141.

Тараненко С.П.

К ВОПРОСУ О МАССОВОЙ ЗАСТРОЙКЕ КИЕВСКОГО ПОДОЛА. ДВУХЭТАЖНАЯ ПОСТРОЙКА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XII в.

Резюме

В предлагаемой работе рассматривается одна из проблем архитектуры древнерусского города — многоэтажность застройки городских кварталов. Автор публикует информацию об одном из редких достоверных артефактов — остатках двухэтажной постройки первой половины XII в., выявленной в Киеве, на Подоле, по улице Волошской, № 16, в 1987 г.

30.03.2001.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ РАТИБОРОВОГО ДВОРУ В ПЕРЕЯСЛАВЛІ РУСЬКОМУ

В статті розглядається проблема локалізації феодального двору одного з найвпливовіших переяславських бояр посадника Ратибора, визначаються його розміри та деякі об'єкти.

У кінці X ст. великий київський князь Володимир Святославич заснував на броді через р.Трубіж нове місто — Переяславль Руський¹. Одночасно навколо нього у межиріччі Дніпра та Супою формувався землеробський регіон. Характерною особливістю таких міст як Переяславль була значна концентрація в них представників феодальної верхівки суспільства. Власне, найбільшими серед таких центрів були саме ті міста, в яких проживало багато великих землевласників. Феодальні двори князів, бояр, єпископів, інших представників княжої та церковної адміністрації мали велике значення у господарському житті давньоруських міст².

В історико-археологічній літературі, що присвячена питанням історичної топографії Переяславля Руського, також неодноразово відзначалася наявність дворів феодальної знаті на території його укріплених частин — дитинця та "окольного міста". Однак, особливістю переяславського дитинця, на думку окремих дослідників, було існування на його території двох дворів-замків — княжого та єпископського. Ці двори займали протилежні частини дитинця, прилягали до різних воріт, названих саме за близькістю до відповідних дворів Княжими та Єпископськими, і чітко фіксувалися за різними архітектурними домінантами: княжий двір — церквою Успіння Богородиці, єпископський двір — собором св.Архістратиґа Михаїла³.

Дійсно, княжий та єпископський двори Переяславля були найбільш істотними компонентами у формуванні дитинця і одними з найважливіших центрів його наступного розвитку. Однак, на нашу думку, на території дитинця Переяславля розташовувалися й інші феодальні садиби.

Уважне вивчення північної частини дитинця дозволяє стверджувати, що княжий двір розташовувався на захід від церкви Успіння Богородиці XI ст. Зі сходу, одразу за нею, проходила центральна вулиця дитинця, що з'єднувала Княжі та Єпископські ворота. Таким чином, княжий двір обмежувався зі сходу центральною вулицею, з півночі та заходу — валом дитинця, з півдня — поперечною вулицею, що відходила від центрального майдану дитинця (площі біля Княжих воріт). Окреслена територія займає площу близько 2,5 га⁴.

Територія єпископського двору у південно-західній частині дитинця на даний час є найкраще дослідженою частиною Переяславля Руського. До ансамблю єпископського двору, входили: кам'яні Єпископські ворота дитинця з надбрамною церквою св.Феодора Стратилата; кам'яна стіна єпископського двору з воротами, що починалася від церкви св.Феодора й виходила до валу дитинця на лівому березі р. Альти; собор св.Архістратиґа Михаїла з "великою пристроєю" — прибудованою до північно-східного кута собору в процесі його зведення каплицею та численними поховальними прибудовами до південної стіни собору; невелика капличка біля південно-східного кута собору; "строєньє баньное камено" — громадська лазня, що використовувалась також і з метою лікування хворих. За нашими підрахунками, загальна площа, яку мали займати всі перераховані вище об'єкти, складала близько 1,85 га. У головних рисах ансамбль єпископського двору сформувався у кінці XI ст., однак його територія була виділена ще в кінці X ст., коли засновувалося місто⁵.

Отже, два названих феодальних двори дитинця Переяславля займали площу близько 4,35 га. Ще 2-3 га території дитинця могли займати його вулиці та дві невеликі площі, розташовані біля Єпископських і Княжих воріт. Враховуючи, що загальна площа дитинця Переяславля становить близько 12 га, є підстави передбачати існування на його території ще деяких значних феодальних садиб.

Територію ще одного феодального двору дитинця Переяславля, на нашу думку, визначає місце розташування невеликої церкви кінця XI ст. на вул. Радянській, 7. Залишки названої церкви були виявлені і досліджені у 1952 р. М.К.Каргером. Дослідження показали, що фундаментні рови цієї церкви були вириті не в материк, а в темному гумусованому культурному шарі, тобто, ця територія була добре обжита за попередній час існування міста. Фундаментні рови досягають глибини 0,8 м від рівня давньої денної поверхні, на їх дні — щільний материковий ґрунт, що слугував основою для фундаменту⁶.

Незважаючи на погану збереженість залишків та досить щільну забудову території роз-

копок, дослідникам все ж вдалося в основному з'ясувати план цієї споруди. Це була невелика безстовпова, майже квадратна в плані, церква з однією напівциркульною апсидою зі східного боку. Довжина (без притвору) — 15,8 м, ширина — 10,2-10,5 м, азимут 116°⁷.

М.К.Каргер, виходячи з даних будівельної техніки, відніс цей невеликий одноапсидний храм до другої половини-кінця XI ст. Пов'язати його з якоюсь зі згаданих у літопису будівель неможливо. Однак, на його думку, до ансамблю "кам'яного міста" (єпископського двору) єпископа Єфрема дана споруда не входила⁸. Вона відноситься до типу малих одноапсидних храмів, характерних для ансамблів князівських чи боярських вотчин другої половини XI ст. Навряд чи можна бачити в ній приходську церкву, як вважає О.І.Комеч⁹. М.К.Каргер спеціально зазначив, що вся доступна для розкопок площа навколо руїн храму була ретельно досліджена, але ніяких пам'яток не було виявлено¹⁰. Приходські ж церкви, як правило, були оточені численними похованнями прихожан, тобто церковним цвинтарем, чого в даному випадку немає, хоч потужний культурний шар навколо церкви зберігся й до цього часу. До того ж, археологічними дослідженнями у цій частині дитинця досі не було виявлено жодної житлової споруди рядових мешканців Переяславля, хоча залишки таких будівель у великій кількості виявлені на території "окольного міста".

Знайдена та досліджена М.К.Каргером церква на вул. Радянській, як показує її розташування, знаходилася за межами як єпископського, так і княжого дворів. Це не дозволяє вважати її результатом будівельної діяльності єпископа Єфрема чи князя Володимира Мономаха. Отже, ця невелика церква була збудована коштом одного із впливових переяславських бояр, що займав значне місце у княжій адміністрації і міг, після зведення Мономахом церкви Богородиці у 1098 р., запросити артіль будівельників для побудови власного вотчинного храму. В літописах, на жаль, не наведено розгорнутого списку всіх впливових і багатих мешканців Переяславля, але серед переяславських бояр нам відома людина, що виділялася своїми заслугами і впливом на рід Володимира Мономаха. Мається на увазі боярин Ратибор, відомий своїми заслугами ще перед Всеволодом Ярославичем¹¹.

Вперше на сторінках літописів цей переяславський боярин з'являється як посадник Всеволода Ярославича у Тмуторокані (1079-1081)¹². На початку 1096 р. Ратибор фігурує в літопису вже як воєвода і найближчий порадник переяславського князя Володимира Мономаха¹³. На

Увігницькому з'їзді 30 серпня 1100 р. боярин Ратибор разом з Орогостем репрезентував Володимира Мономаха у стосунках з Давидом Ігоревичем¹⁴. На цей час переяславський тисяцький Ратибор уже був власником печатки із зображенням св.Климента та оригінальним руським написом "ОТЬ РАТИБОРА"¹⁵. Двоє його синів — переяславські бояри Ольбег та Фома Ратиборичі, — також залишили свій слід в історії Русі.

На рубежі XI та XII ст. Ратибор мав незаперечний авторитет у Переяславлі та князівстві, підкріплений як реальною владою, так і значними земельними володіннями та багатством. Очевидно, що двір Ратибора знаходився на території дитинця. Про це свідчить літописна стаття 1095 р., коли в Переяславлі на переговори про викуп "за мир" з'явився половецький хан Ітлар. Володимир Мономах, за намовою Славяти, воєводи великого київського князя Святотоплка, організував вбивство цього хана: "Вечеру сущю тогда сѣботному, а Итларевн вѣ ту ноць лежашю у Ратибора на дворѣ с дружиною своєю и не вѣдущю, что ся надѣ Кыгганюмь створи. Наутрня же, вinedѣлю, заутрени сущи годинѣ, пристрои Ратиборѣ отроки вѣ оружьи, и истобку пристави истопити имѣ. И присла Володимерѣ отрока своего Бяндюка по Итлареву чадѣ, и рече Бяндюкѣ Итларевн: "Зовѣт вѣ князь Володимерѣ, рекѣ тако: обущешя вѣ теплѣ избѣ и заутроковше у Ратибора, приѣдигте ко мнѣ". И рече Итларь: "Тако бѣди". И яко влѣзоша вѣ истобку, тако заперени быша"¹⁶.

Ітларя було вбито у теплій хаті, розашованій на території Ратиборового двору, в переяславському дитинці. Зрозуміло, що Ітларя завели до дитинця не через густозаселену територію посаду, а через новозбудовані Єпископські ворота, повз єпископський двір та церкву св. Андрія до Ратиборового двору, який, за логікою літописної розповіді, знаходився недалеко від княжого двору.

На нашу думку, Ратибор збудував на своєму дворі невелику церкву на рубежі XI-XII ст., після побудови Володимиром Мономахом церкви Богородиці на княжому дворі¹⁷. Можливо, вона була присвячена імені св.Климента, патронального святого боярина Ратибора. Як відомо, патрональними святыми переяславського князя Ростислава Всеволодовича та його батька, великого київського князя Всеволода Ярославича були, відповідно, св.Архістратиг Михаїл та св.Андрій Первозваний, на честь яких у Переяславлі було збудовано храми¹⁸.

Ратиборів двір, як і єпископський та княжий, згідно з принципами забудови привілейо-

Література

ваних районів давньоруських міст, мав виходити на центральну вулицю дитинця¹⁹. Враховуючи цей факт, а також розташування церкви в глибині імовірного двору Ратибора, є можливість визначити його приблизні межі та площу. Садиба І.С.Динника (вул. Радянська, 7) знаходиться приблизно посередині — між Михайлівським собором та каплицею XII ст. під сучасною Успенською церквою. Тобто, двір Ратибора займав простір між єпископським та княжим дворами. Він межував з ними, відповідно, з півдня та півночі. Зі сходу його ворота виходили на центральну вулицю, із заходу він прилягав до валу дитинця. Площа двору — приблизно 1,8 га. Це значно перевищує середні площі дворів заможних киян чи новгородців, які, за дослідженнями останніх десятиліть, досягали 1,2-2,0 тис. кв. м²⁰. Однак, нагадаємо, що мова йде про двір боярина Ратибора, який за владою та багатством у Переяславлі поступався лише князю Володимирі Мономаху та єпископу Єфрему.

Не підлягає сумніву, що на території дитинця Переяславля Руського розташовувались й інші боярські двори. Так, окрім Ратибора, джерела називають імена ще деяких переяславських бояр. Наприклад, Никифор брав участь разом із князем Всеволодом Ярославичем у складанні "Правди Ярославичів"²¹. Тисяцький Станіслав репрезентував Переяславль на з'їзді 1116 р. в Берестовому, де приймався "Устав Володимира Всеволодовича"²². Боярин Орогость разом з Ратибором був представником Володимира Мономаха на вже згаданому Увіпичькому з'їзді 1100 р²³. Відомі з літописів назви двох приміських сіл — Куднове сільце та Мажеве сільце — це топоніми відантропонімного походження, які називають імена ще двох переяславських бояр-землевласників — Кудина та Мажа (Домажира)²⁴.

Археологічними дослідженнями на дитинці інших боярських дворів поки що не виявлено. Невідомі на дитинці також і знахідки багатих скарбів, захованих у час небезпеки, в першу чергу — у 1239 р., як це простежується, наприклад, на території "города Володимира" у Києві²⁵. Навпаки, окремі багаті скарби, які можна пов'язати з боярськими заощадженнями, були виявлені в "окольному місті"²⁶. Очевидно, більшість боярських дворів розташовувалася саме в "окольному місті" Переяславля.

1. Повесть временных лет (далі — ПВЛ). — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. — Ч.1. — С.84.
2. **Толочко П.П.** Древнерусский феодальный город. — Киев: Наукова думка, 1989. — С.89.
3. **Коринный Н.Н.** Некоторые проблемы исторической топографии древнего Переяслава // Актуальные вопросы исторической науки. — Киев: Наукова думка, 1984. — С.12.
4. **Колыбенко О.В.** Княжий двор Переяславля Руського // Рідна школа. — Київ, 1999. — № 10. — С.21.
5. **Колыбенко О.В.** Про походження Переяславля Руського // Археологія. — Київ, 1999. — № 1. — С.56.
6. **Каргер М.К.** Розкопки в Переяславлі-Хмельницькому в 1952-1953 рр. // Археологія. — Київ, 1954. — Т.9. — С.5.
7. **Раппопорт П.А.** Русская архитектура X-XIII вв. // САИ. — Ленинград: Наука, 1982. — С.35.
8. **Каргер М.К.** Указ. работа. — С.8.
9. **Комеч А.И.** Древнерусское зодчество конца X — начала XII вв. — Москва: Наука, 1987. — С.290.
10. **Каргер М.К.** Указ. работа. — С.7.
11. **Толочко П.П.** Указ. работа. — С.222.
12. ПВЛ. — С.135.
13. Там само. — С.148-149.
14. Там само. — С.181.
15. **Янин В.Л.** Актовые печати Древней Руси. — Москва: Наука, 1970. — Т.1. — С.60.
16. ПВЛ. — С.148-149.
17. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — Москва: Наука, 1962. — Т.2. — Стб.248.
18. **Махновець Л.Є.** Літопис Руський. — Київ: Дніпро, 1989. — С.476, 504, 506.
19. **Кудрявцева Т.Н.** Композиция улиц древнерусских городов // Архитектурное наследие. — Москва: Стройиздат, 1985. — № 33. — С.15.
20. **Куза А.В.** Древнерусские города // Древняя Русь: Город, замок, село. — Москва: Наука, 1985. — С.63-64.
21. Правда Русская. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1940. — Т.1. — С.402. — Ст.2.
22. Там само. — С.424. — Ст.53.
23. ПВЛ. — С.181.
24. **Колыбенко О.В.** Топонимия Переяславщины как историчне джерело // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: (Матеріали I Всеукраїнської наукової конференції). — Луганськ: видання СНУ, 2001. — С.15-17.
25. **Кияшевич С.Р.** Детинец Киева IX — первой половины XII вв. — Киев: Наукова думка, 1982. — С.170-173.
26. **Коринный Н.Н.** Переяславская земля. X - первая половина XIII в. — Киев: Наукова думка, 1992. — С.266-272.

Колыбенко А.В.

К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ РАТИБОРОВОГО ДВОРА В ПЕРЕЯСЛАВЛЕ РУССКОМ

Резюме

В статье рассматривается проблема локализации феодальной усадьбы одного из наиболее влиятельных переяславльских бояр — посадника Ратибора, определяются ее размеры и некоторые объекты.

27.04.2001.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ КИЇВСЬКОЇ КУХОННОЇ КЕРАМІКИ X-XIII ст.

Вивчення кераміки як джерела важливої та різнобічної інформації вже давно стало окремою і самостійною дослідницькою темою. Особливо помітно цікавість до неї посилилась за останні десятиріччя. Активізації роботи та виходу на новий рівень пізнання сприяли симпозіум з давньоруської кераміки у 1989 р.¹ та всесоюзна нарада "Кераміка як історичне джерело" в м. Самара у 1991 р.

Керамічні комплекси Південної Русі і, зокрема, Києва також неодноразово розглядалися у літературі й на сьогодні накопичено значні матеріали щодо вивчення цієї категорії археологічних джерел. Для Києва з цього приводу установчою та програмною є праця П.П.Толочка, де представлена типологія та хронологічна таблиця київської кухонної кераміки X-XIII ст., а також викладено ряд завдань досліджень на майбутнє². Зазначимо, що матеріали із Середнього Подніпров'я розглянуті в ряді праць В.О.Петрашенко³, для Південної Русі основною залишається типологія М.П.Кучери⁴. Керамічні комплекси Київського Подолу досліджувалися М.А.Сагайдаком та В.М.Зоценком, з власним баченням і розумінням типології та хронології кухонного посуду⁵.

Підкреслюючи всю важливість та значення зробленого, слід, однак, відмітити, що в справі вивчення кераміки залишається ще ряд невирішених проблем і завдань, без чого не може бути отримана вся повнота закладеної у цьому джерелі інформації. В першу чергу це стосується питань методичного плану, по-друге, накопичений матеріал, а також особливий характер стратиграфії Подолу дозволяють розробити більш широку і точну типологію кухонного посуду Києва, встановити відносну хронологію типів та варіантів, провести кореляцію виділених комплексів з речовим матеріалом для уточнення абсолютних датуваль⁶. Поки що ж ми досить часто маємо для горизонтів і об'єктів датування у межах 50-150 років, що не відповідає реаліям минулого.

Незважаючи на те, що вже з 60-х рр. XX ст. при класифікаційно-типологічних побудовах різних епох і регіонів дослідниками використовуються формалізовано-статистичні методики, беруться в першу чергу кількісні ознаки, все ж основним методом до сьогодні є традиційний візуально-типологічний (дехто доповнює це виз-

начення термінами "інтуїтивний", або ж "суб'єктивний") метод обробки керамічного матеріалу. Математичні методи виправдовують себе при вирішенні проблем і завдань більш широкого історико-культурного та соціо-етнічного планів, детальна програма такого напрямку розроблена В.Ф.Генінгом, є вже окремі праці стосовно конкретних культур і регіонів⁷. Типологія київської кераміки середини X-XIII ст. (а також і пізнішого часу), насамперед, необхідна для побудови хронологічної шкали київських старожитностей, датування горизонтів і об'єктів культурного шару. Таке конкретне завдання не потребує, на наш погляд, застосування математичних методик, хоча приклади цього для Подолу вже існують⁸. Правда, щодо спроби поєднати в одному дослідженні математику та традиційний візуально-типологічний метод, в літературі вже давно підкреслювалось, що "така практика ... не є кращим засобом обробки будь-якого археологічного матеріалу"⁹, а досягнуті результати і висновки різних учених важко чи зовсім неможливо порівнювати, математична частина досліджень буває занадто громіздкою. На нашу думку, для вирішення ряду завдань відносної та абсолютної хронології, створення узагальнюючої типології для Середнього Подніпров'я і Південної Русі більш оптимістичними є перспективи у традиційного методу. А для цього потрібен ряд попередніх підготовчих розробок, перевірки методик та результатів на емпіричному рівні.

Одним із таких важливих завдань для створення типології і опрацювання кераміки зі щорічних розкопів, прийняття єдиної системи її опису та фіксації є укладання коду опису матеріалів, доповненого ілюстративною частиною, визначення основних термінів та понять. Запропонована нижче вербальна частина систематизації та групування посуду за типами і варіантами є результатом спостережень за матеріалами подільських розкопів за останні 15 років, а також результатом постійних консультацій і дискусій з київськими колегами. Система є відкритою і може (і обов'язково буде) доповнюватися новими варіантами, типами, в чомусь змінюючись.

Існуючі сьогодні типології кухонної кераміки за основу виділення типів та варіантів мають профіль вінець, "як найбільш інформатив-

них деталей форми посуду¹⁰. Щоправда, Ю.Л.Шапова не визнає за профілем вінця права на основу для типології¹¹. Проте, це виняток на фоні широкого загалу робіт по кераміці всієї давньоруської території¹².

Виконуючи функцію ребра жорсткості посудини в її верхній частині, вінця також несуть естетичне навантаження, тобто, вони є предметом особливої уваги майстра-гончара. Вінця оформлювалися згідно з існуючими панівними (або, в певні періоди, по-новому) стилівими традиціями, нормами, стереотипами. Таке поєднання типового та нового і зробило вінця посудин носіями хронологічної інформації та предметом особливої уваги дослідників. Естетична, декоративна функція вінець робить можливим визнати їх профіль (контур перетину) як основну якісну ознаку для побудови типології. Вінця ж, позбавлені індивідуальних ознак (непрофільовані, немодельовані), що виконують тільки конструктивну функцію, не можуть бути використані для хронологічних розробок як ненадійні, хоч і займають в типології певне місце.

Таким чином, беручи за основу типології профіль вінця, тобто геометрію поперечного перетину, основним і головним принципом такої систематизації є "принцип контуру", що вже давно використовується у переважній кількості праць класифікаційного плану. Таке їх використання, як підкреслює А.М.Біанкі, "... веде до припущення, що цей метод має за основу не просто випадкову зручність чи тільки прагматичну цінність, а спирається на якісь більш глибокі закономірності в культурі та людині", і що "такий засіб опису форм предметів найбільше відповідає механізмам роботи людського мозку взагалі"¹³. Як відзначала Р.М.Грановська, "контур є найбільш інформативною частиною зорового об'єкту", а "першою операцією його опрацювання є виділення контуру"¹⁴.

Контур вінця може бути простим, що полегшує його опис разом із доповненням рисунком; може бути складним — тоді в ньому потрібно виділяти (розбивати контур) геометричні фігури та їх сполучення. Якщо ж це неможливо, слід брати терміни, визначення яких стійкі і не мають двоякого тлумачення. Залишаючи терміни, що вже давно використовуються, як-то: "манжет, валик, дзьоб, гриб" і мають звичні, візуально виразні, визначення, основну частину опису слід будувати на основі геометричних фігур і символів.

Принцип контурності, здається, слід доповнювати (при хронологічних визначеннях у пер-

шу чергу) принципом технологічного конструювання вінця, що часом є хронологічно значущою, або датованою ознакою¹⁵.

Беручи за основу типології якісну ознаку, необхідно при створенні коду опису матеріалу визначитись з питанням про дискретність цієї ознаки. Як відзначив І.С.Каменецький, "визначаючи дискретність виділених варіантів ознаки, ми, по суті справи, повинні встановити, чи розрізняли давні люди ці варіанти, чи звертали увагу на ці відмінності...", і, "...якщо ми знаходимо чіткі розмежування в матеріалі, то маємо право допустити, що це результат свідомої діяльності і прагнення розмежувати варіанти"¹⁶.

Коли ж питання про свідоме розмежування не має однозначного вирішення, цілком продуктивними, вже опрацьованими, є кілька методів, запропонованих тим же І.С.Каменецьким — метод експертизи, промісних визначень та метод подвійних визначень¹⁷.

Таким чином, взявши за основу принцип контурності, та, в основному, геометричні символи, отримаємо наступні типи та варіанти кухонної кераміки XI-XIII ст. з Київського Подолу (рис.1):

Тип I. Масивне валикоподібне, із закраїною, завершення вінця:

Варіанти: 1. Кругле у перетині; 2. Округле (ближче до овалу) в перетині; 3. Сплющене в горизонтальній площині; 4. Кругле в перетині, з ребром над закраїною; 5. Те ж саме в перетині, з ребром по верху; інші варіанти можливі зі врахуванням профілю шийки.

Тип II. Округле із закраїною завершення. Тип II передує типу I стратиграфічно і відрізняється технологією формування (не масивний):

Варіанти: 1. Округле, близьке до кола; 2. Округле, з ребром по краю і з середини; 3. Округле, з ребром по верху та канелюром із зовнішнього боку (по верху); 4. Округле, із ребром зовні; 5. Сплющене в горизонтальній площині; 5а. Сплющене по горизонталі, з ребром зовні; 6. Округле, з канелюром зовні, посередині — ущільнення.

Тип III. Підняте вертикально догори, прямокутної форми в перетині, завершення із закраїною:

Варіанти: 1. Округле завершення, з округлим ребром зовні внизу; 2. Горизонтально зрізане; 3. Округле, з ребром зовні внизу; 4. Горизонтально зрізане, з ребром зовні внизу; 4а. Те ж саме, але з канелюрами по верху та посередині зовні завершення; 5. Ребристе завершення; 5а. Те ж саме, з ребром зовні внизу; 6. Округле завершення, з канелюром посередині

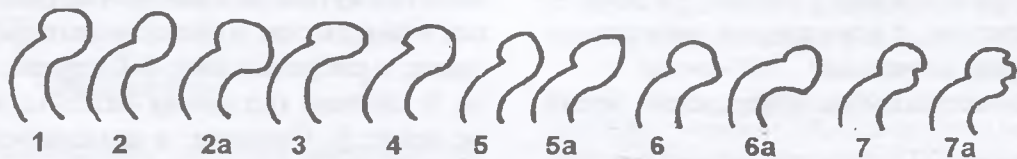
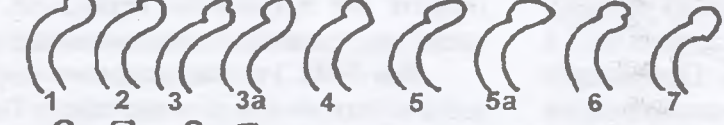
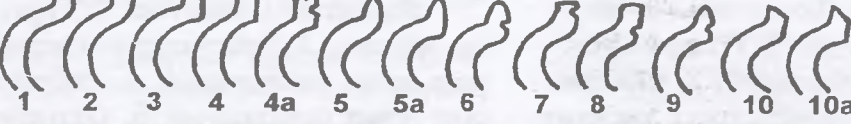

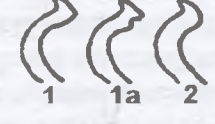

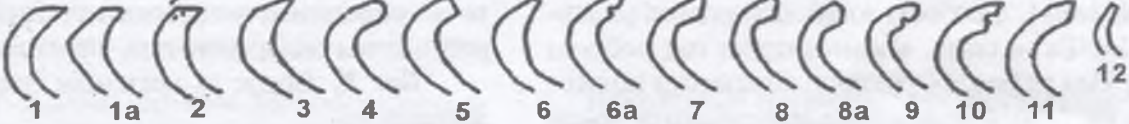
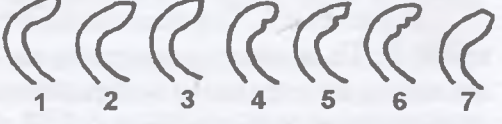
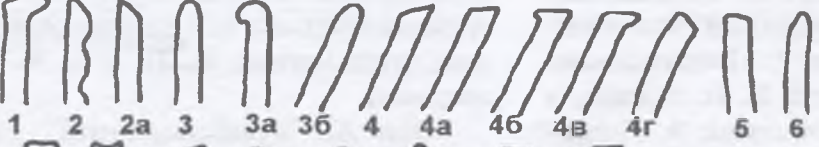
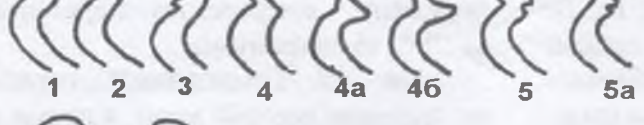
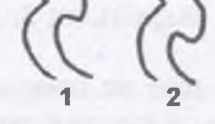
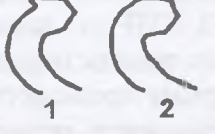
ТИП	ВАРІАНТИ
I	 <p>1 2 2a 3 4 5 5a 6 6a 7 7a</p>
II	 <p>1 2 3 3a 4 5 5a 6 7</p>
III	 <p>1 2 3 4 4a 5 5a 6 7 8 9 10 10a</p>
IV	 <p>1 2 2a 3 4 5 6 6a 7 8 9 10 11 12 12a 13 14 15 15a 16 17 18</p>
V	 <p>1 1a 2</p>
VI	 <p>1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 10a 11 12 13 13a 14 15 16 17</p>
VII	 <p>1 1a 2 3 4 5 6 6a 7 8 8a 9 10 11 12</p>
VIII	 <p>1 2 3 4 5 6 7</p>
IX	 <p>1 2 2a 3 3a 3b 4 4a 4b 4в 4г 5 6</p>
X	 <p>1 2 3 4 4a 4b 5 5a</p>
XI	 <p>1 2</p>
XII	 <p>1 2</p>

Рис.1. Типологія кераміки Київського Подолу середини XI-XIII ст.

зовні; 7. Горизонтально рівно зрізане завершення, з канелюром зовні у верхній частині; 8. Те ж саме, з канелюром зовні у нижній частині; 9. Ребристе завершення, з канелюром зовні посередині та з ребром внизу.

Тип VI. Манжетоподібне завершення вінця без закраїни:

Варіанти: 1. Підтрикутне; 2. Напівовальне; 3. Трапецієподібне (рівнобедренна трапеція); 4. Підпрямокутне; 5. Підквадратне; 6. Прямокутне, із зрізаними під кутом назовні завершення (прямокутна трапеція); 6а. Те ж саме, з канелюром зовні, в нижній частині; 7. Підпрямокутне, з канелюром посередині зовні; 8. Підпрямокутне із загладженням (округлим) ребром зовні внизу манжета; 9. Напівовальне, з ребром зовні посередині; 10. Підпрямокутне, зі зрізаним до середини верхнім краєм; 11. Напівовальне, з горизонтально зрізаним верхнім краєм та канелюром зовні внизу; 12. Сектороподібне; 13. Напівовальне, з двома канелюрами зовні; 14. Те ж саме, з одним канелюром; 15. Підтрикутне, із горизонтально зрізаним верхнім краєм; 16. Напівовальне, із горизонтально зрізаним верхнім краєм.

Тип V. Ребристе, загнуте до середини (т. зв., "дзьоб") завершення вінця, із закраїною.

Варіанти: 1. З ребром зовні, посередині ущільнення; 1а. Те ж саме, з канелюром під ребром зовні; 2. Без ребра, округле ущільнення зовні.

Тип VI. Манжетоподібне завершення вінця із закраїною (дугоподібний завиток, що її створює, при визначенні геометричних фігур перетину до уваги не брався).

Варіанти: 1. Підпрямокутне; 2. Підквадратне; 3. Підтрикутне; 4. Трапецієподібне; 5. Сектороподібне; 6. Напівовальне; 7. Напівовальне, з канелюром зовні посередині; 8. Те ж саме, з канелюром зовні в нижній частині; 9. Напівовальне, з горизонтально зрізаним краєм; 10. Те ж саме, зі зрізаним до середини верхнім краєм; 10а. Те ж саме, з канелюром зовні в нижній частині; 11. Підтрикутне, з канелюром зовні в нижній частині; 12. Підтрикутне, зі зрізаним до середини верхнім краєм; 13. Напівовальне, з горизонтально зрізаним краєм та канелюром зовні в нижній частині; 13а. Те ж саме, з канелюром зовні посередині; 14. Підпрямокутне, з канелюром зовні посередині; 15. Напівовальне, з двома канелюрами зовні; 16. Напівовальне, з ребром посередині зовні.

Тип VII. Слабкопрофільоване, без закраїни завершення вінця.

Варіанти: 1. Горизонтально зрізане. 1а. Те ж саме, з ребром по верхній частині шийки з середини; 2. З горизонтальним верхом і пря-

мою насічкою по внутрішньому ребру; 3. Зрізане під кутом до середини; 4. Округле; 5. Зрізане під кутом назовні; 6. Ребристе; 6а. Те ж саме, з канелюром зовні по верхньому краю; 7. Ребристе, з ребром зовні; 8. Округле, з ребром зовні; 8. Зрізане під кутом назовні, з ребром нижче зрізу; 9. Округле, з канелюром зовні посередині; 10. Зрізане до середини, з канелюром зовні посередині і ребром внизу ущільнення.

Тип VIII. Напівовального перетину, завершення ущільнення зовні вінця без закраїни.

Варіанти: 1. Округле; 2. Горизонтально рівно зрізане; 3. Ребристе; 4. Округле, з канелюром зовні посередині; 5. Ребристе, з канелюром зовні посередині; 6. Округле, з двома канелюрами зовні; 7. Зрізане назовні під кутом.

Тип IX. Пряме вінце з різноманітним оформленням завершення.

Варіанти: 1. Вертикальне, з горизонтально зрізаним верхом і відтягнутим назовні ребром; 2. Вертикальне, з ребристим завершенням і зрізаним під кутом назовні верхнім краєм, зовні — широкі канелюри по всій висоті; 3. Вертикальне, з округлим завершенням; 3а. Те ж саме, із закраїною; 4. Злегка відігнуте назовні, із зрізаним до середини верхом; 4а. Те ж саме, з горизонтальним завершенням; 5. Злегка загнуте до середини, з горизонтальним верхом; 6. З ребристим завершенням, вертикальне.

Тип X. Вінце зі зрізаним завершенням та закраїною.

Варіанти: 1. Горизонтально рівно зрізаний край; 2. Те ж саме, з канелюром по зрізу; 3. Зі зрізаним до середини завершенням; 4. Зі зрізаним назовні завершенням; 5. З горизонтально зрізаним верхом та з канелюром зовні, посередині ущільнення; 5а. Те ж саме, з двома канелюрами.

Тип XI. "Трибоподібний", напівовального перетину, завершення перпендикулярне до шийки із закраїною.

Тип XII. "Гранований", горизонтально рівно зрізаний верхній край, з двома гранями зовні.
Варіанти: 1. Із закраїною; 2. Без закраїни.

Таким чином, вже на першому етапі вивчення і систематизації кухонної кераміки з горизонтів середини XI-XIII ст. вдалося виділити як мінімум 12 типів вінця горщиків. Типи та їх варіанти мають різну хронологічну і датуєчу значимість, але встановлені розміри статті роблять неможливим обговорення та аргументацію хронологічних аспектів типології. Зауважимо тільки, що хронологічні межі у типології встановлюються не окремими типами, а локалізованими в стратиграфії (тобто, і в часі) співісну-

ючими варіантами різних типів. Мова йде поки що, в першу чергу, про відносну хронологію, абсолютна ж — є завданням і процедурою не одного моменту.

Литература

1. Древнерусская керамика. — Москва: Эвтектика, 1992. — С.179.
2. Толочко П.П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — Киев: Наукова думка, 1981. — С.284-301.
3. Петрашенко В.А. Керамика IX-XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. — Москва: Эвтектика, 1992. — С.7-20.
4. Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. — Київ: Наукова думка, 1992. — С.138.
5. Кучера М.П. Кераміка // Археология Украинской ССР. — Киев: Наукова думка, 1986. — Т.3. — С.449. — Рис.106.
6. Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // Археологія. — Київ, 1988. — № 61. — С.36-47.
7. Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ. — Київ: Наукова думка, 1991. — С.87. — Рис.42.
8. Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI-XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984-1989 рр. — Київ: Наукова думка, 1993. — С.62.
9. Тимошук В.Н. К проблеме хронологии киевских древностей // Древности-1996. — Харьков: АО "Бизнес Информ", 1997. — С.43-48.
10. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — Москва, 1973. — № 1. — С.114-136.
11. Генинг В.Ф. Древняя керамика. Методы и программы исследования в археологии. — Киев: Наукова думка, 1992. — С.186.
12. Статистико-комбинаторные методы в археологии. — Москва: Наука, 1970. — С.217.
13. Обломский А.М. Классификация керамики верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры // СА. — Москва, 1985. — № 1. — С.90-109.

14. Пачкова С.П. К методике классификации зарубинецкой керамики // Древние славяне и Киевская Русь. — Киев: Наукова думка, 1989. — С.34-45.

15. Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу. — С.36-47.

16. Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI-XII ст. на Київському Подолі. — С.43-103.

17. Пустовалов С.Ж. О некоторых методах формализованной обработки керамики // Теория и методы археологических исследований. — Киев: Наукова думка, 1982. — С.202.

18. Петрашенко В.А. Керамика IX-XIII вв. Среднего Поднепровья. — С.10.

19. Вингородська Л.І., Петрашенко В.О. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с.Григорівка на Дніпрі // Старожитності Південної Русі. — Чернігів: Сіверянська думка, 1993. — С.56.

20. Щапова Ю.Л. Програма изучения керамики // Древнерусская керамика. — Москва: Эвтектика, 1992. — С.175.

21. Древнерусская керамика. — Москва: Эвтектика, 1992. — С.180.

22. Бианки А.М. Этюд о "кинжалах" // Клейн Л.С. Археологическая типология. — Ленинград, 1991. — С.267.

23. Там само.

24. Вингородська Л.І., Петрашенко В.О. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с.Григорівка на Дніпрі. — С.56, 59.

25. Каменецкий И.С. К определению дискретности качественных признаков // КСИА АН СССР. — Москва: Наука, 1990. — Вып.201. — С.25.

26. Там само. — С.25-30.

Тимошук В.М.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТИПОЛОГИИ КИЕВСКОЙ КУХОННОЙ КЕРАМИКИ X-XIII вв.

Резюме

Публикуется типологическая схема кухонной гончарной керамики Киевского Подола X-XIII вв., созданная на основе многолетних охранных исследований Подольской экспедиции Института археологии НАН Украины.

30.03.2001

ПРО "ПІВДЕННИЙ" ВАЛ НА ТЕРИТОРІЇ ВЕЛИКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Вивчення оборонних споруд найбільших городищ раннього залізного віку лісостепового Лівобережжя України залишається одним із важливих напрямків скіфознавства. Показовим у цьому плані є, насамперед, дослідження укріплень Більського городища на Полтавщині і Сумщині, центральна частина якого розташована на території та в широкій окрузі с.Більськ Котелевського району Полтавської обл., на вододільному плато рр. Ворскла і Суха Грунь. Лише за останній час з'явилося до десятка робіт, котрі в тій чи іншій мірі висвітлюють питання, пов'язані з оборонними спорудами цієї величної фортеці скіфської доби¹. Звісно, серед розмаїття проблематики, присвяченої оборонним спорудам комплексу, існує чимало ще далеко не вирішених проблем, серед яких — час побудови фортифікації Великого та Куземинського укріплень, характер влаштування в'їздних та підротехнічних конструкцій в районі наявних ярів і балок, пролягання під'їздних шляхів, що виходили на стародавні торгові магістралі, формування селищної округи комплексу тощо. Серед цих проблем завжди викликала цікавість дослідників наявність якихось загадкових, досі не виявлених, решток допоміжної фортифікації на території Великого укріплення. Це і стало темою пропонованої публікації.

При детальному обстеженні Великого укріплення Більського городища В.О.Городцов відзначив наявність двох збережених на 1906 р. "внутрішніх" відрізків валів: одного — на схід від Західного укріплення, іншого — на південь від с.Більськ, між Холодівським яром та ґрунтовою дорогою на сс. Лазьки і Глинське, сучасного Зіньківського району Полтавської області² (рис.1). Знайти їх після В.О.Городцова не вдалося жодному із дослідників пам'ятки другої половини ХХ ст.³ Аналізуючи етапи спорудження укріплень городища, відомий фахівець з вивчення старожитностей скіфського часу Дніпровського Лісостепу професор Б.А.Шрамко зауважив, що: "Можливо, ці два відрізки валів свідчать про те, що здійснювалася спроба виділити на внутрішній території Великого Більського городища ще одне внутрішнє укріплення, основним ядром якого було б поселення із зольниками в урочищі Царина (Царина Могила), однак з якихось причин це внутрішнє укріплення не було добудоване. Можливі й інші по-

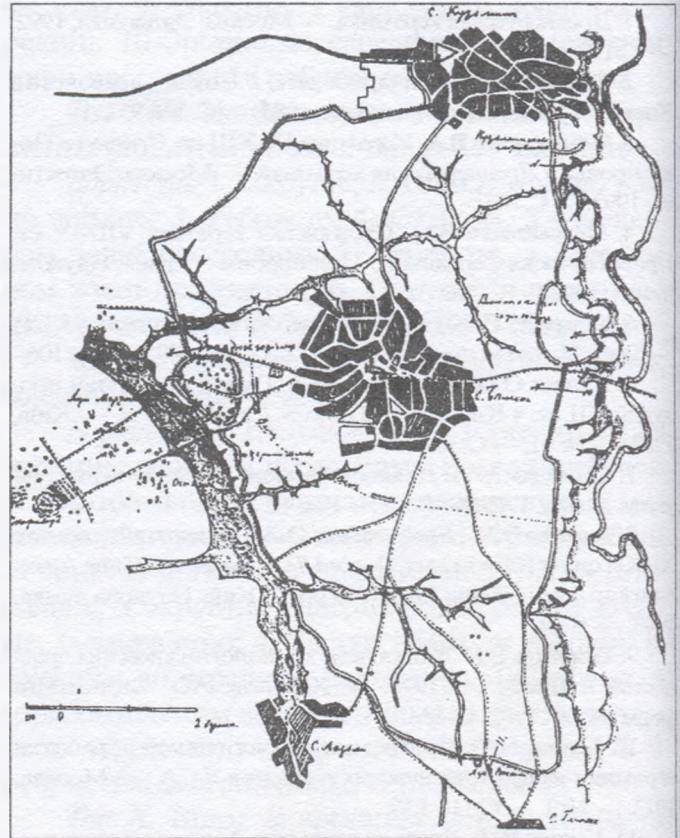

Рис.1. Схема Більського городища, за В.О.Городцовим (1906 р.).

яснення походження цих обривків валів⁴. Але для остаточного вирішення цього питання у дослідників бракувало даних щодо реального існування стародавнього валу, його уточненого проходження по території Великого укріплення, конкретних знахідок навкруги і в масиві споруди тощо. До того ж, територія із залишками валу неодноразово переорювалася чи була зайнята забудовою та насадженнями лісосмуг, садків, сільськогосподарських угідь.

У всякому разі, існувало кілька припущень щодо призначення цього "південного"⁵ валу. Зокрема О.П.Смирнов та П.Д.Ліберов вважали, що відділена смугою фортифікації південна частина городища використовувалася в якості загону для худоби⁶. Досить резонним зауваженням з приводу такого припущення виявилася відповідь Б.А.Шрамка, яку варто навести дослівно: "Таке припущення свідчить лише про те, що деякі автори погано уявляли собі розміри Більського городища, якщо припускали наявність загону для худоби площею 1,5-2,0 тисячі га⁷."

Знайти цей "південний" вал Великого укріплення Більського городища ставили собі на

меті і полтавські дослідники, які здійснили упродовж 1994-1999 рр. детальні розвідки території та округи археологічного комплексу⁸, виявивши лише у південній частині городища, поза межею валу на схемі В.О.Городцова, ряд поселень скіфського часу, кілька курганних могильників⁹. Отже, територія Великого укріплення на південь від валу виявилася обжитою після зведення грандіозних валів по краю корінних берегів Ворскли і Сухої Груні. Наведемо короткі описи деяких з цих пам'яток.

Селище-передгороддя IV Східного укріплення Більського городища займає вершину панівного підвищення вододілу на межі Котелевського і Зіньківського районів Полтавської області, за 4,0-4,2 км на південний схід від центру с.Більськ та 3,7 км на північ від с.Глинське. Поверхня пам'ятки розорюється, перетинається лісосмугами і складає близько 4,5 га (150x300 м)¹⁰. З селища походять фрагменти ліпних горщиків, обмазки, ліпне пряслице, кілька уламків лез залізних ножів та фрагмент бронзового трилопатевого наконечника стріли V — першої половини IV ст. до н.е. Встановлена шурфуванням товщина культурних нашарувань становить 0,5-0,6 м. У східній частині селища вирізняється розораний насип кургану висотою 0,7 та діаметром 16-18 м, напів-

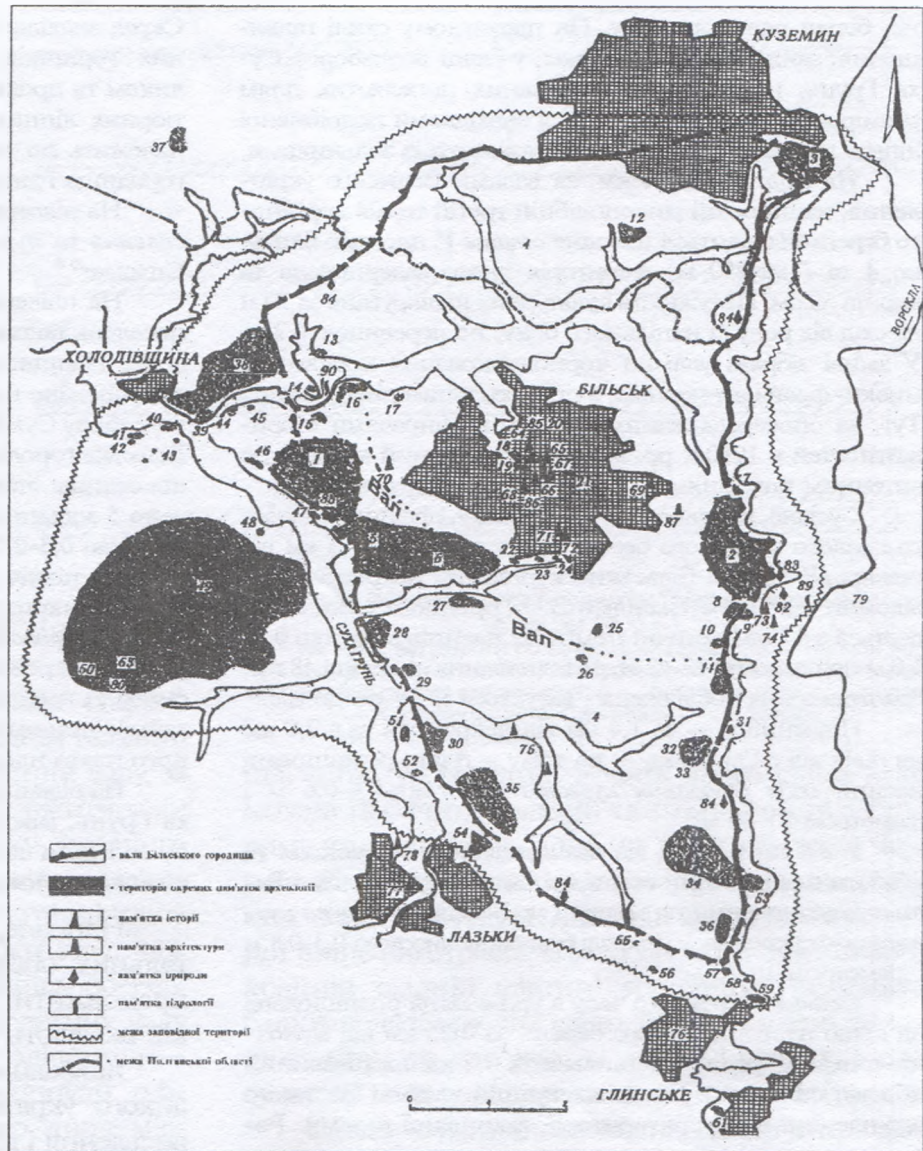

Рис.2. Схема розташування пам'яток на території та в окрузі Більського городища (2000 р.).

Пам'ятки археології: 1 — "південний" вал Великого укріплення; 1 — Західне укріплення; 2 — Східне укріплення; 3 — Куземинське укріплення; 4 — Велике укріплення Більського городища; 5 — селище-передгороддя Західного укріплення скіфського часу в ур.Царина Могила; 6 — селище-передгороддя Західного укріплення скіфського часу та київської культури в ур.Сад; 7-11 — селища-передгороддя Східного укріплення скіфського часу; 12 — селище скіфського часу поблизу братської могили радянських воїнів; 13-14 — селища скіфського часу в ур. Кут і Лісовий Кут; 15-17 — селища та місцезнаходження скіфського і пізньозарубинського часу в ур.Озеро; 18 — поселення доби бронзи-скіфського часу в ур.Шпилівка; 19 — поселення бондарихинської культури та доби раннього залізного віку поблизу Більської середньої школи; 20 — місцезнаходження черняхівської культури поряд із Більською сільрадою; 21 — поселення бондарихинської культури і скіфського часу в ур.Майдан; 22-24 — селища доби бронзи та скіфського часу в ур. Холодівський яр; 25-26 — місцезнаходження скіфського часу; 27-28 — селища епохи бронзи-скіфського часу в ур. Холодівський яр; 29-30 — селища скіфського часу; 31 — селище скіфського часу; 32-33 — селище скіфського часу та кургани в ур.Безодня; 34 — Більський курганний некрополь "Б" скіфського часу; 35 — Більський курганний некрополь "А" скіфського часу; 36 — селище скіфського часу в ур.Кутул; 37 — селище скіфського часу в ур.Геюсів Яр; 38 — Перещепинський курганний могильник скіфського часу; 39 — селище черняхівської культури в ур.Перещепине; 40 — селище черняхівської культури в ур.Марченки; 41 — місцезнаходження скіфського часу в ур.Марченки; 42-43 — групи курганів скіфського часу в ур.Марченки; 44 — селище черняхівської культури в ур.Перещепине; 45 — місцезнаходження скіфського часу в ур.Перещепине; 46 — селище скіфського часу в ур.Опішнянський яр; 47 — місцезнаходження скіфського часу в ур. Опішнянський яр; 48 — місцезнаходження скіфського часу в ур.Марченки; 49 — курганний некрополь скіфського часу в ур. Марченки, Осняги та Скоробірі; 50 — майданоподібні споруди в ур. Скоробірі; 51-52 — селища скіфського часу;

53 — група курганів скіфського часу в ур. Безодня; 54 — група курганів скіфського часу; 55 — курган; 56 — група курганів; 57 — місцезнаходження скіфського часу в ур.Кутул; 58 — група курганів скіфського часу в ур.Кутул; 59 — селище скіфського часу; 61 — Глинське городище (два укріплення, посад, острог та курганний могильник у складі понад 300 насипів) VIII-XV ст.

Пам'ятки історії. с.Більськ Котелевського району: 63 — пам'ятний знак на місці подвигу Героя Радянського Союзу лейтенанта Шишкіна М.В. в ур.Скоробірі; 64 — група братських могил радянських воїнів на Шпилівському кладовищі; 65 — пам'ятний знак на честь земляків, які загинули в роки громадянської війни по вул.Першотравневій; 66 — пам'ятний знак на честь воїнів-визволителів у центрі села, у парку; 67 — братська могила радянських воїнів, там же; 68 — пам'ятний знак воїнам-односельцям та жертвам фашизму у центральному сквері; 69 — пам'ятний знак на братській могилі воїнів 80-ї гвардійської дивізії на Дубинському кладовищі; 70 — братська могила воїнів (1943 р.) на кладовищі "Трогоя"; 71-72 — могили невідомих солдат на Холодівському кладовищі; 73 — пам'ятний знак на честь партизан загону С.А.Ковпака на Барвінковій горі; 74 — пам'ятний знак на честь воїнів 7-ї та 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій на Барвінковій горі. с.Глинське Зіньківського району: 75 — залишки бліндажів та артилерійських позицій; 76 — пам'ятник загиблим воїнам-односельцям. с.Лазьки Зіньківського району: 77 — пам'ятник воїнам-визволителям; 78 — група могил воїнів-визволителів.

Пам'ятки природи: 79 — Ковпаківський дендропарк; 80 — Скоробірі, ботанічний заказник; 82 — Барвінкова Гора, ботанічна пам'ятка природи; 83 — "Дуб Г.С.Сковороди", пам'ятка природи; 84 — вали Більського городища — ділянка комплексної пам'ятки природи з рідкісною рослинністю.

Пам'ятки архітектури та промислового будівництва у с.Більськ: 85 — Паровий млин поч. XX ст.; 86 — будинок школи поч. XX ст.; 87 — рештки Млина-вітряка кін. XIX ст.; 88 — бурти селітрового заводу XVIII ст.

Гідрологічні пам'ятки: 89 — Більське джерело; 90 — Більське озеро

не, більш раннього часу. На південному схилі підвищення, зайнятого поселенням, у балці-водозборі р.Су-ха Грунь, помітні вісім розораних попелястих плям розміром від 8x15 до 10x16 м зі знахідками подрібненої ліпної кераміки, які важко ототожнити із зольниками.

На схід, у 0,2-0,4 км, за валами Великого укріплення, на широкій мисоподібній третій терасі корінного берега знаходиться ще одне селище V, площею близько 4 га (180x250 м), територія якого задернована та вкрита лісом. Потужність культурних нашарувань за 20 м на схід від рову (з напільного боку) не перевищує 0,2 м. У змиві зібрані уламки чорнолискованих корчаги та миски, фрагмент черпака з прокресленим візерунком¹¹. Тут, за опосередкованими даними, збирачами старожитностей у 1980-х рр. виявлений залізний кинджал с антенним навершям та почкоподібним перехрестям.

Сусіднє, на південь — через балку, підвищення плато правого корінного берега Ворскли, за 0,8-1,5 км від селища IV, займає Більський курганний некрополь "Б", відомий ще за обстеженнями В.О.Городцова¹². Він складається з 17 на сьогодні помітних насипів висотою 0,3-1,0 м при діаметрі 12-42 м, розташованих на площі 48 га¹³. Частина з них досліджена і датується V-IV ст. до н.е.¹⁴

Південніше — за 1,4 км від некрополя та в 2,0 км на півч від с.Глинське — на тому ж плато розташовані насипи двох розораних курганів висотою 0,4-0,6 м і діаметром 21-40 м¹⁵.

У 0,8 км на схід від вищезгаданого некрополя та в 2,5 км на північний схід від с.Глинське, за валами Великого укріплення на мису, в ур.Безодня — група курганів скіфського часу у складі 6 насипів висотою 0,3-0,8 м і діаметром 10-25 м¹⁶.

Селище скіфського часу в ур.Безодня розташоване на краю плато корінного берега, за 0,25 км від молочно-товарної ферми с.Глинське та 5,5 км на південний схід від с.Більськ, у найпівденнішій частині Великого укріплення, в межах території, захищеної валами. Розорана площа пам'ятки витягнута в меридіальному напрямку і складає 2 га (100x200 м). З селища походять матеріали VI-IV ст. до н.е.¹⁷ На південь від цього поселення, відразу ж за валами Великого укріплення, розташована ціла низка поселень скіфського часу. Назвемо, для прикладу, кілька з них.

Селище скіфського часу в ур.Кутул (пункт Глинське-6) виявлене на північній околиці нагірної частини села, біля молочно-товарної ферми. Воно займає звужений на північний схід мис плато правого корінного берега, висотою 89 м над рівнем заплави, який з північного сходу та сходу обмежується урвищем, з південного заходу має пологі схили, зайняті чагарниками. Розміри поселення — 260x460 м. Площа 11,9 га¹⁸. Знахідки представлені уламками вінець ліпних горщиків з прямим зрізом, прикрашеними по шийці навскісними проколами та пальцево-розчленованим валиком, фрагментами лискованих ліпних мисок. Товщина культурних нашарувань у центрі поселення — 0,6 м. На його території, частково забудованій, помітні насипи 5 зольників висотою 0,4-1,2 м та діаметром 12-30 м. Селище є типовою пам'яткою населення скіфського часу Поворскля.

До останнього прилягає, відділене яром, ще одне селище — Глинське-7, обстежене на краю плато, за 0,1-0,2 км на південний захід від села. Воно займає ділянку тераси площею 8 га (200x400 м), видовжену у меридіальному напрямку. Висота плато 89 м. Є сліди 5 розораних зольників діаметром 10-25 м та висотою 0,2-0,7 м.

Серед знахідок — типові уламки вінець та стінок ліпних горщиків, орнаментованих розчленованим валиком та проколами, ліпних мисок і фрагменти мініатюрних ліпних посудин, уламків корчаги. Селище належить до округи Великого укріплення Більського городища і датується часом VII-IV ст. до н.е.¹⁹

На південному сході до нього прилягає відоме поселення та курганний могильник в ур.Гуринівщина-Спаське²⁰.

На південний захід від цього меридіального ряду поселень також знаходяться чимало пам'яток скіфської доби. Наприклад, селище скіфського часу у с.Лазьки, розташоване на підвищенні правого берега струмка — водозбору Сухої Груні, неподалік від сучасного в'їзду на Більське городище з боку зазначеного вище села. Площа селища становить близько 2,4 га, на ньому відзначено 5 зольників. Поряд — курганна група з 4 насипів висотою 0,3-0,7 м та діаметром 12-18 м²¹.

На північ від поселення, у південно-західній частині Великого укріплення знаходиться Більський курганний некрополь "А", відомий за обстеженнями В.О.Городцова²² і розкопками Б.А.Шрамка²³. Група курганів у складі 11 насипів висотою 0,4-3,1 м та діаметром 15-45 м займає понижену до долини струмка ділянку вододільного плато площею 32 га.

На підвищенні плато правого високого берега р.Су-ха Грунь, між в'їздом до Великого укріплення з боку с.Лазьки та лівобіччям Опішлянського яру, розташовані ще чотири селища скіфської доби²⁴.

Напевне, з часом та проведенням більш детальних обстежень, цей перелік можна буде продовжити. На перспективність таких пошуків вказують результати розвідок 1999 р.²⁵

Яскравим наслідком обстежень території Великого укріплення польового сезону 2000 р. є виявлення і простеження на значній протяжності (близько 5,6 км) решток внутрішнього, вже згаданого, "південного" валу²⁶, що перетинав Більське городище дугою у широтному напрямку через південну частину — від ур.Безодня (основи водозбору балки між селищами III та IV передгороддя Східного укріплення) до Холодівського яру. Проходячи за 0,6-1,2 км на південь від сучасного с.Більськ, вал звертає за 0,5-0,7 км на південний захід від села до відрогів Холодівського яру, далі прямував через ур.Сад і Царину, де відзначався візуально ледь помітним підвищенням серед насаджень. Ще далі змінював напрямок практично на північ, в районі сучасної ділянки для скирдування соломи, на північний захід від поселення Царина Могила, проходив поряд із найзахіднішою спорудою серед тваринницьких ферм на південно-західній околиці с.Більськ, за 120-180 м на схід від Західного укріплення городища, і прямував ледь помітною смужкою майже паралельно сучасній західній околиці села, закінчуючись поблизу долини Більського струмка. Саме цей вал 1906 р. і оглядав В.О.Городцов, здогадно позначивши його "трасу" на відомій схемі Більського городища²⁷.

Проведення охоронних досліджень напередодні зими дало змогу повністю підтвердити припущення відомого археолога про існування валу, простежити його на всій протяжності, виявивши кілька більш-менш вцілілих ділянок, в тому числі перетнутих рештками Зіньківського шляху XVIII ст. Кілька координат розташування валу знайшли відображення на сучасних топографічних картах різного масштабу. У південній частині городища — це одне з пануючих підвищень плато справа від дороги на с.Лазьки, з абсолютною відміткою 186,4 м, на якому здійснюється опора високовольтної лінії електропередач²⁸. Тимчасовий тригопункт з позначкою 180,3 м, розташований у межах старого колгоспного саду на південно-західній околиці с.Більськ, позначає трасу проходження валу за 20 м на південь. Досить відомими орієнтирами проходження валу є остання, з боку Західного укріплення, тваринницька ферма сільськогосподарського підприємства "Скіф", північніше — установка попередньої переробки газу, між якою та старим сільським кладовищем збереглися залишки укріплення. Після перетину валу сучасним шосе с.Більськ — с.Холодівщина — с.Саранчівка — м.Зіньків сліди споруди губляться серед розораного схилу плато, лише місцями здіймаючись курганоподібними підвищеннями, відзначеними на крупномасштабних топографічних картах

Збережені ділянки валу, які оглядав перший дослідник пам'ятки, знаходяться 1) обабіч сучасної дороги на сс.Лазьки і Глинськ, на південь від с.Більськ, 2) біля Холодівського яру, 3) між тваринницькою фермою і Західним укріпленням Більського городища, 4) на захід від нової забудови села, справа від шосе сс.Більськ-Холодівщина - м.Зіньків. Перша з них — найвиразніша, збереглася на протязі 250 м і перерізна сучасним автогрейдером; друга — трохи коротша (до 150 м), зате досить чітко вирізнена на тлі розораного поля; третя — ледь помітна, хоча поблизу старого сільського кладовища збереглася розорана ділянка валу (80-90 м) порівняно доброї збереженості, перерізна старою Зіньківською дорогою, згадуваною ще О.Ф.Шафонським²⁹; четверта — позначена трьома курганоподібними підвищеннями на відрізу у 110 м (рис.2). Крім того, траса проходження валу "читається" ледь помітним підвищенням на 100 м вздовж лісосмуги у південній частині городи-

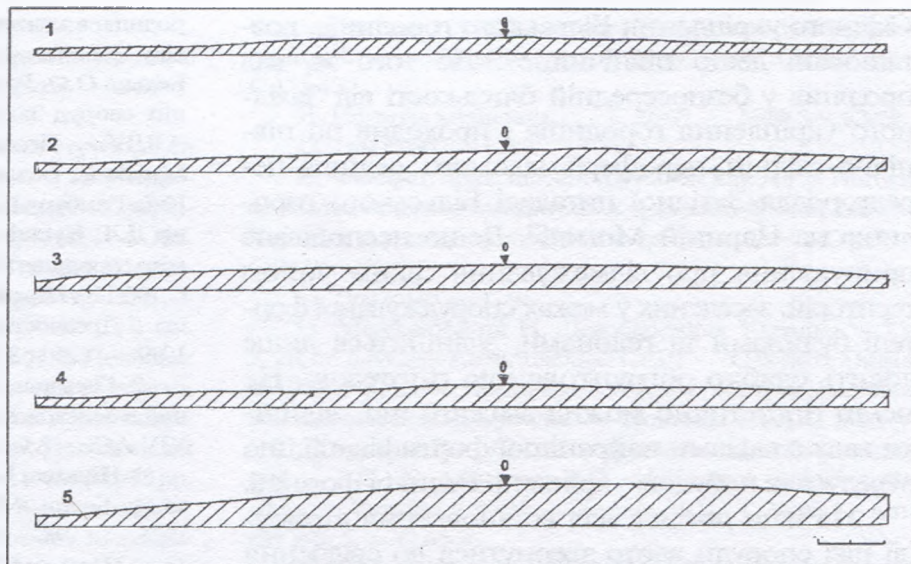

Рис.3. Обмірні профілі решток "південного" валу (розвідки 2000 р.).

1 — на захід від дороги сс.Більськ — Лазьки; 2 — на схід від цієї ж дороги; 3 — там же, за лісосмугою; 4 — неподалік від старого більського кладовища; 5 — поблизу шосе сс.Більськ — Холодівщина — Саранчівка — м.Зіньків.

ща, в бік ур.Безодня; досить легко сліди валу можна побачити навесні та пізньої осені у старому колгоспному садку, де вони місцями "перебиті" поперечною оранкою; рештки валу також помітні й на відтинку від ферм до зазначеної вище автотраси. Щодо проходження валу у крайній східній частині городища, по схилу балки-водозбору, то сліди його знищені розорванням та ерозією, а також прокладанням сучасної польової дороги до с.Глинське (рис.2).

Щодо характеристики параметрів простеженого валу, необхідно зазначити, що зберігся він досить погано, надзвичайно розораним, на висоту 0,5-1,1 м. Ширина розтягнутого масиву насипу складає 14-20 м (рис.3). З напільного боку — з півдня чи заходу — вал має незначне, до 0,3-0,5 м, заглиблення — сліди заораного рову шириною близько 2-3 м.

У районі обстежень валу траплялася переважно кружальна кераміка XVII-XVIII, а частіше — XIX ст., шматки цегли, вапняку чи пісковика, що могли потрапити сюди випадково. Вряди-годи вдавалося виявити й ліпні черепки доби пізньої бронзи та скіфського часу.

Звісно, припущення про функціональне призначення споруди для захисту якихось поселень скіфської доби на території Великого укріплення Більського городища тут, практично, не матиме сенсу. Будь-яких поселень на його території вал не захищав³⁰. Залишки їх, не дивлячись на ретельні розвідки, на північ від валу відсутні. Можна лише назвати рештки кількох невеликих пам'яток ранньоскіфського часу на краю плато вздовж схилів горішньої частини Холодівського яру та селище-передгороддя III

Східного укріплення Більського городища, розташовані дещо північніше³¹. До того ж, вал пролягав у безпосередній близькості від Західного укріплення городища і проходив по північно-східній периферії відомого селища-передгороддя Західної цитаделі Більського городища на Цариній Могилі³². Дещо несподіване припущення про відмежування таким чином територій, заселених у межах споруджуваної фортеці будинами та гелонами, залишиться лише досить слабо обґрунтованою гіпотезою. Не менш гіпотетично можна вважати що, залишки валу є слідами найранішої фортифікації, що передувала побудові укріплень Великої фортеці.

На наш погляд, для встановлення атрибуції цієї споруди варто звернутися до свідчення автора відомого "Опису Харківської єпархії", архієпископа Філарета (Д.Г.Гумілевського)³³, який навів повідомлення про переговори з метою влаштування у 1642 р. в окрузі і через Більське городище укріпленого кордону між Московською державою та Річчю Посполитою³⁴. Відомості про існування такого кордону саме вздовж валів Великого укріплення чи через його територію дещо раніше також знайшли відображення у джерелах³⁵. Про це свідчать і численні топоніми та гідроніми пізньосередньовічного походження — "Рубіж", "Рубіжна", "Рубіжне" на лівому березі Ворскли, навпроти Більського городища. Функціонування такого кордону зумовлювалося економічними інтересами — видобуванням у прикордонні селітри, на що годилися чорноземні насипи курганів і вали³⁶, що й стимулювало зазіхання на територію Більського городища та його округи з обох боків.

Отже, остаточному вирішенню питання про створення цієї фортифікаційної споруди, напевне, сприятимуть археологічні дослідження — здійснення перетину валу, що, сподіваємося, буде проведений у наступні польові сезони, та більш детальні розвідки.

Література

1. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наукова думка, 1987. — С.23-36; **Шрамко І.Б., Шрамко Б.А.** Оборонні споруди Великого Більського городища // ПАП. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — С.44-49; **Šramko V.A.** Östeuropäische Steppe und Waldsteppe in ihren wechselseitigen Beziehungen während der frühen Eisenzeit // Archäologische Mitteilungen aus Iran. — Berlin, 1992. — В.25. — С.47-65; **Гавриш П.Я.** Розкопки на Більському Західному городищі // ПАЗ. — Полтава: Полтавський літератор, 1995. — Ч.3. — С.72-78; **Rolle R., Murzin V.J., Šramko V.A.** Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine): Eine frühe Stadtartige Anlage im Skythischen Landesinnern // Hamburger Beiträge zur Archäologie. — Mainz, 1996. — В.18/1991. — С.57-84; **Мурзін В.Ю., Ролле Р.** Скифські міста у Лісостепу (до постановки проблеми) // Більське го-

родище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.181-182; **Белько О.О.** Розміри та кількісна характеристика оборонних споруд Західного укріплення Більського городища // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — Додаток. — С.ІІ-ІІІ; **Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.** Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — С.20-27; **Кушнір Л.Л., Кушнір Л.М.** Про географічне положення Більського городища // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.106-120; **Шрамко Б.А.** Возникновение Бельского городища // Древности. 1997-1998. — Харьков: Бизнес Информ, 1999. — С.50-58; та ін.

2. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском у., Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т.3. — С.94. — Рис.97.

3. **Шрамко Б.А.** Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон // Скифский мир. — Киев: Наукова думка, 1975. — С.98.

4. **Шрамко Б.А.** Возникновение Бельского городища. — С.53.

5. **Шрамко Б.А.** Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон. — С.98.

6. **Либеров П.Д.** Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных // МИА. — Москва: Наука, 1969. — №151. — С.26.

7. **Шрамко Б.А.** Возникновение Бельского городища. — С.53.

8. **Степанович С.П.** Археологические разведки на территории Великого Бильского укреплённого та його округи // ПАЗ. — Полтава: Полтавський літератор, 1995. — Ч.3. — С.87-92; **Гавриленко Л.М., Ткаченко О.М.** Розвідка у Середньому Поворсклі // Там само. — С.93-95; **Кулатова Л.М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.121-137; **Мироненко К.М.** Розвідки в південній окрузі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пселі // АБУ 1997-1998 рр. — Київ: видання ІА НАНУ, 1998. — С.113-114; **Супруненко О.Б., Терпяловський Р.В.** Охоронні розкопки пізньозарубинецького поселення у Більську // АБУ 1998-1999 рр. — Київ: видання ІА НАНУ, 1999. — С.43-44; **Гейко А.В.** Археологічні розкопки на селищі скифського часу біля с.Глинське у Поворсклі // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.24-26; **Левченко Д.І., Супруненко О.Б.** Поселення першої половини I тис. н.е. в ур.Саду с.Більськ // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.126-127.

9. Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скифського часу" / Упорядн. наук. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — С.36-38, 42.

10. **Кулатова І.М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища. — С.123.

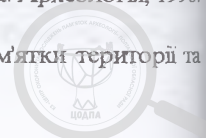
11. Пам'ятка виявлена **О.Б.Супруненко та О.В.Титковим** 1995 р.

12. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований... — С.94. — Рис.97.

13. Наукова концепція... — С.44. — № 34.

14. **Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А.** Дослідження курганів на території Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полтавський літератор, 1995. — Ч.3. — С.79-86; **Супруненко О.Б.** Розкопки Більського курганного некрополю "Б" // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.88-120.

15. **Кулатова І.М.** Археологічні пам'ятки території та

найближчої округи Більського городища. — С.126.

16. **Степанович С.П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського укріплення та його округи. — С.88.

17. Там само. — С.88.

18. **Кулатова І.М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища. — С.126; **Мироненко К.М.** Розвідки в південній округі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пелі. — С.113.

19. **Мироненко К.М.** Розвідки в південній округі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пелі. — С.113.

20. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наукова думка, 1982. — С.48; **Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997-1998 рр. — Київ: видання ІА НАНУ. 1998. — С.92; **Мироненко К.М.** Розвідки в південній округі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пелі. — С.113; **Гейко А.В.** Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля с.Глинське у Поворсклі. — С.24-26.

21. **Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Сашетін С.В.** Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ — Головні споруди "Солоха" — УСК Селещчина на території Диканського, Зінківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області 1999 р. // НА ІА НАН України. — Ф.е. — 1999. — Арк.16-20.

22. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований... — С.94. — Рис.97.

23. **Шрамко Б.А.** Розкопки курганів VII-IV ст. до н.е. поблизу Більська // Археологія. — Київ, 1994. — №4. — С.117-133.

24. Наукова концепція... — С.44-45. — №№ 27-30.

25. **Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Сашетін С.В.** Звіт ... 1999 р. — Арк.6-24.

26. **Шрамко Б.А.** Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон. — С.98, 100.

27. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований... — Рис.97.

28. Для зручності див. схему: **Кушнір Л.Л., Кушнір Л.М.** Про географічне положення Більського городища. — С.111. — Рис.1.

29. **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание... — Киев, 1851. — С.653.

30. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи

(город Гелон). — С.34; **Кулатова І.М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища. — С.121-137.

31. Наукова концепція... — С.36-37. — №№ 8-9, 22-24.

32. Там само. — С.42.

33. **Филарет**, архиепископ (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Харьков: В университетской типографии, 1859. — Отд.І. — С.93-96.

34. Там само. — С.95.

35. **Молчановский Н.** Левобережная Украина в XV-XVII ст. // КС. — Киев, 1896. — Т.ІІІ. — С.96, 265; **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.71; **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований... — С.139; **Андрієнко В.П.** Майдани і майдановидні споруди України // ВХУ. — Харків, 1971. — № 62. — Історія: вип.5. — С.65-76.

36. **Супруненко О.Б., Супруненко О.О.** До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: видання ЦП НАНУ, УТОПСК, 2000. — Вип.9. — С.86-89.

Супруненко О.Б.

О "ЮЖНОМ" ВАЛЕ НА ТЕРРИТОРИИ БОЛЬШОГО УКРЕПЛЕНИЯ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

В публикации приводятся описание остатков так называемого "южного" вала Большого укрепления Бельского городища (с.Бельськ Котелевского района Полтавской области) и гипотезы о его культурно-хронологической атрибуции. Вал пересекает Большое укрепление в широтном направлении к востоку от урочища Безодня до Холодивского оврага, далее проходит через урочище Сад и возле поселения в урочище Царина (Царина Могила) поворачивает на север, к долине Бельского ручья, к западу от с.Бельськ. Общая протяженность вала — около 5,6 км. Его высота — 0,5-1,1 м, ширина в основании — 14-20 м. Насыпь сильно распахана, с юга или запада едва заметны следы оплывшего рва шириной 2-3 м. Остатки вала обнаружены в 1906 г. В.А.Городцовым, после него ни разу не обследовались.

Высказывается предположение о том, что "южный" вал является остатками укрепленной границы между Московским государством и Речью Посполитой и сооружен в конце второй четверти XVII века.

21.04.2001.

ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОГО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ СКАКАЛКА

Майже в усіх зведеннях палеолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я, а також в регіональних довідникових виданнях впродовж багатьох десятиріч фігурує місцезнаходження Скакалка. Відомо про нього мало. Відкритє М.Я.Рудинським 1922 року. Матеріали (залишки мамутової фауни та окремі вироби з кременю) виявлені в яру, який і має таку назву. Цим, власне, вичерпується та достовірна інформація, що повторюється, у разі подання розгорнутого опису, в різних джерелах. Набагато важче зрозуміти зі вказаної літератури, де ж розташовувалося урочище Скакалка. Стосовно цього існує значний різнобій думок.

Так, П.Й.Борисковський та М.Д.Праслов локалізували ур.Скакалка на р.Оржиці, пригоці Сули, поблизу с.Городище Пириятинського району Полтавської області¹. Услід за цими поважними авторами про пам'ятку доби палеоліту біля містечка Городище Пириятинського повіту повідомив том "Історії міст і сіл"². На карті пізньопалеолітичних пам'яток Середньодніпровського басейну, складеній І.Г.Шовкоплясом, місцезнаходження також позначене на р.Оржиця³. Десь поблизу Пириятина показане Городище і на карті пам'яток доби пізнього палеоліту О.П.Черниша⁴.

Цікаво, що в одній з попередніх праць П.Й.Борисковського йшлося про містечко Городище, неподалік від Кременчука⁵, а це, зауважимо, забігаючи дещо наперед, значною мірою відповідало істині. Лише назва населеного пункту на той час була іншою: ще 1789 р. Городище перейменоване на Градизьк⁶.

До речі, остання назва теж потрапила до фахової літератури. Градизьк згадував І.Г.Підолічко серед відомих на 1940-і рр. малодосліджених палеолітичних стоянок і місцезнаходжень⁷. О.П.Черниш також вказував Градизьк в числі сумнівних палеолітичних місцезнаходжень, або таких, що потребують перевірки⁸, однак при цьому описував як цілковито достовірне палеолітичне місцезнаходження біля с.Городище Гребінківського р-ну, в ур.Скалка на р.Оржиця⁹. Посилався при цьому дослідник на звід П.П.Єфименка та Н.О.Берегової, 1941 р., а також на згадану ними статтю М.І.Кришгафовича 1907 р., вірогідно, не звірившись з текстом останньої.

У першій з цих праць місцезнаходження було помилково назване уроч.Скалка, але прив'язка до населеного пункту наводилася вірна — містечко Городище в районі Кременчука¹⁰. Що ж до посилання на статтю М.І.Кришгафовича¹¹, то це також є результатом плутанини: по-перше, вона побачила світ за півтора десятиліття до відкриття пам'ятки у 1922 р., по-друге, праця починалася зі сторінки 174, тоді як Єфименко та Берегова вказують сторінку 150. У дійсності М.І.Кришгафовичем стоянки із назвами Скакалка, Скалка, Городище чи Градизьк ніколи не згадувались. У названій, як і в інших працях, дослідник описував Гінці, Кирилівську стоянку, Кривий Ріг, Протасів Яр, Селище та Студеницю¹².

Згодом Н.О.Берегова теж "розмістила" пам'ятку на Оржиці неподалік від с.Городище Гребінківського р-ну Полтавської області. При цьому вона знову помилково назвала урочище Скалкою¹³. Можливо, дослідниця мала на увазі інше місцезнаходження? Ні, в цьому переконує те, що Берегова називає датою його відкриття 1922 р. і посилається на згадану вище працю Борисковського 1953 р., а обидва автори — на один із випусків "Бюлетеню Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв.Вовка", де йшлося про "можливість палеолітичних знахідок біля м.Городище на Кременчуччині (Яр "Скакалка")"¹⁴. Щоправда, Н.О.Берегова відсилає читача, крім того, до робіт О.П.Черниша та М.І.Кришгафовича¹⁵, але про них вже йшлося.

Описка П.П.Єфименка та Н.О.Берегової¹⁶ поклала початок "існуванню" палеолітичного місцезнаходження Скалка. Наступні автори, видно, не знаючи всієї літератури, не могли зіставити відомості, які наводилися про Скалку і Скакалку, і зрозуміти, що мова йде про ту саму пам'ятку. Гірше того, Скалки — Скакалки почали "розмножуватися". У "Довіднику з археології України. Полтавська область" ми на с.46 зустрічаємо ур.Скалку в околицях колишнього с.Городище, поблизу м.Гребінки, на с.89 — таке саме урочище біля с.Городище Мелехівської сільської Ради Чорнухинського р-ну (в обох випадках, з посиланням на працю Берегової 1960 року, повідомлялось про знахідку на березі р.Оржиця кісток викопних тварин і пізньопалеолі-

тичних крем'яних виробів, хоча територією Чорнухинського р-ну така річка взагалі не протікає), на с. 43 — ур. Скакалку, що зберегла сліди палеолітичної стоянки, в околицях смт. Градизьк Глобинського р-ну, на с. 61 — ще одне ур. Скакалка, з якого походили рештки кісток мамута та крем'яні відщепи, поблизу с. Максимівка Кременчуцького р-ну¹⁷. В останніх двох випадках автори довідника робили посилання на статтю М.Я.Рудинського 1927 р. Та в цій праці йшлося про одне місцезнаходження, хоча й давалася його подвійна "прив'язка".

Процитуємо М.Я.Рудинського: "Огляд високого лівого берега Дніпрового між м. Городищем (Градизьк) та Максимівкою, насамперед, торкнувся ур. Скакалки та його околиць, де трапляються рештки мамутової фавни й свого часу було піднято добрий кремінний відщепок". Далі дослідник повідомляв, що розшуки 1926 р. не підтвердили його думки "про можливість виявити там палеолітичні рештки"¹⁸. Однак, про ймовірність відшукання палеолітичних матеріалів на місці випадкових знахідок в "ур. Скакалка біля м. Городище на Кременчуччині" М.Я.Рудинський згадував і пізніше¹⁹.

З "легкої руки" авторів довідника про низку місцезнаходжень доби пізнього палеоліту, розташованих в околицях м. Гребінки, с. Городище Чорнухинського р-ну, с. Максимівки Кременчуцького р-ну та смт. Градизьк Глобинського р-ну, як про чотири (!) окремі пам'ятки почали писати й інші дослідники²⁰. Крім того, ця хибна інформація встигла потрапити, хоча б і частково, на сторінки енциклопедичних видань. Так, довідник "Полтавщина" повідомив про знахідки виробів пізньопалеолітичного часу неподалік с. Городище Пирятинського р-ну, на території Гребінківського р-ну, а також в ур. Скакалка, на схилах розташованої поблизу смт. Градизьк гори Пивиха²¹.

Причиною численних помилок з локалізацією урочища Скакалка стало те, що більшість авторів зверталися не до першоджерел, а до вторинних літературних повідомлень. Орієнтуючись на подану М.Я.Рудинським колишню назву Градизька, вони шукали Городище на сучасних географічних картах. Сприяли плутани з розміщенням "палеолітичного" Городища й зміни адміністративно-територіальної підпорядкованості відповідного населеного пункту, який не мав жодного відношення до описаного М.Я.Рудинським. До 1923 р. містечко, а згодом село Городище було волосним центром Пирятинського повіту, з 1923 по 1935 р. та з 1962 по 1966 р. — входило до складу Пирятинського р-ну, з 1935 по 1962 р. та з кінця 1966 р. і до сьо-

годні — складу Гребінківського р-ну. Нарешті, у 1958 р. с. Городище було приєднане до смт. Гребінка, яке з 1959 р. отримало статус міста²². При цьому окремі дослідники навіть не намагалися врахувати всю наявну інформацію про пам'ятку, покладаючись на назву населеного пункту, — ігнорували інші дані (назву річки, тощо). Інакше б не "з'явилася" р. Оржиця у Чорнухинському р-ні.

Водночас, знайомство фахівців з оригінальними документами з фонду М.Я.Рудинського²³ та описом маршрутів розвідок дослідника 1922 р. однозначно вказувало на розташування ур. Скакалка в околицях Градизька²⁴.

Наведемо детальнішу інформацію про виявлене М.Я.Рудинським місцезнаходження. Згідно з архівними даними, величезний яр Скакалка був розташований поблизу гори Пивиха, що на відстані 1 версти від Градизька у напрямку до с. Максимівка (до Максимівки — 3 версти). Яр, з лесовими схилами, в центрі мав оголення білого кварцевого піску. На оголеному піску Скакалки і трохи далі, під Максимівкою, 1922 р. М.Я.Рудинський знайшов залишки мамутової фауни, а в "головному кориті Скакалки" — крім уламків кременю та скрем'янілого пісковика, — "нуклеусовидний оброблений кусень кременю і прекрасний lame", попередньо датовані ним добою палеоліту²⁵. Про lame відомо, що він був широкий і патинований²⁶.

Принадно зауважимо, що вживання М.Я.Рудинським терміну "lame" ввело в оману фахівців-палеолітознавців, які повідомляли про знахідку крем'яної платівки, спираючись на значення цього слова французькою мовою²⁷. Та сам М.Я.Рудинський використовував вказаний термін, розуміючи під ним відщеп. Про це свідчить, по-перше, повідомлення дослідника про обстеження ур. Скакалка 1926 р., в якому він згадує про попередню знахідку "кремінного відщепка"²⁸, по-друге, інші тогочасні праці вченого, де він наводив тлумачення вживаних ним термінів і "lame" перекладав як "відщепок"²⁹. Таким чином, датування місцезнаходження добою пізнього палеоліту є невиправдано вузьким і не підкріпленим надійно датованими матеріалами. Не може виключатися більш ранній вік пам'ятки.

М.Я.Рудинський передав колекцію з розвідок до Центрального пролетарського (нині Полтавського краєзнавчого) музею. Під записом від 02.01.1923 р. значилися такі матеріали: відщеп з каламутно-сірого кременю, 2,2x1,4 см; відщеп дуже патинований з відбитим кінцем, 6,1x2,9 см; відбійник (percuteur) зі світло-сірого непрозорого кременю, із закругленими краями, 5,5x4,5x4 см; уламок ("кавалок") темного кременю із слідами оббивки, вкритий кіркою, 5x5x2,5 см; невизначені дрібні уламки кісток тварин "мамутової фавни" (їхня кількість не вказувалася). Всі вироби з кременю отримали за "Археологічним каталогом", ч. II, — № 3317, а палеонтологічні рештки — № 3318. Місце їхньої знахідки вказувалося так: яр "Скакалка" біля м. Городища (Градизька) на Кременчуччині.

Згодом ці ж речі були записані до інвентарної книги № 21 Полтавського державного краєзнавчого музею (продатована 11.08.1939 р.), коли крем'яні вироби отримали №№ 20125-20131, а фауністичні матеріали — №№ 20132-20142. При цьому перелік перших був доповнений відщепом темним, гладким, 2,2x1,2 см; "кремінцями" (29 од.), довжиною 5-5,5 см; "кремінцями"

(14 од.) дрібними, білими, довжиною і шириною 1-1,5 см. Загальна кількість кісток становила 25 од., серед яких називалася одна з нарізками, вона мала довжину 4 см, при ширині 1,7 см.

Крім того, невизначені уламки кісток тварин (загальна їх кількість незрозуміла, але не менше 21 од.) були занесені під №№ 28655-28657 до інвентарної книги № 25 Полтавського державного краєзнавчого музею (теж продатована 11.08.1939 р.) з помилковим посиланням на № 3317 "Археологічного каталогу" (треба було № 3318) і з неправильним написанням назви урочища — "Скаківка". Як бачимо, лиха доля переслідувала бідолашну Скакалку і тут.

Вище згадувалося, що М.Я.Рудинський вважався стосовно існування в ур. Скакалка місцезнаходження з палеолітичними матеріалами. Однак, загалом, околиці сучасного Градизька є досить перспективними для плідних пошуків там решток стоянок палеолітичної людини. На це вказує, як топографія місцевості, так і численність знахідок залишків плейстоценової фауни, адже верхньопалеолітична людина оселялася у центрі Східноєвропейської рівнини, орієнтуючись на мамутові "кладовища"³⁰.

Вже М.Я.Рудинський 1922 р., крім Скакалки, виявив у цьому районі два місцезнаходження решток мамутової фауни: одне — трохи в північний бік від цього урочища, друге — поблизу с. Максимівка, на порівняно низькій ділянці корінного берега р. Дніпро. Останнє супроводжувалося знахідками патинованих кременів³¹.

Багато знахідок залишків мамута, шерстистого носорога, трогонтерієвого слона, носорога Мерка, сайгака, довгорогого бізона, печерного лева, хазарського коня, печерного ведмеда та інших тварин походить зі схилів гори Пивиха. Основна частина зібраної тут в різні роки колекції зберігається у фондах Національного науково-природничого музею НАНУ (м. Київ); у Полтавському краєзнавчому музеї представлені фаланга бізона (1969 р., № П 3007), зуб (1963 р., № П 3441) та уламки ребер мамута (1969 р., № П 3008)(32).

Поблизу с. Максимівка 1965 р. знайдена частина скелету мамута (3 уламки трубчастих кісток, по 2 уламки верхньої і нижньої щелепи, фаланга). Ці рештки надійшли до Полтавського краєзнавчого музею, № П 2778³³.

Нарешті, археологічні матеріали останніх десятиліть засвідчують перебування палеолітичної людини в околицях сучасного Градизька ще з мустьєрського часу. На останнє вказує знахідка місцевими краєзнавцями одностороннього гостроконечника з частковим ретушуванням вентральної частини, що надійшов до Полтавського краєзнавчого музею (на жаль, точне місце знахідки не відоме)³⁴, а також відкриття в ур.

Кардашівка пізньопалеолітичної стоянки, обстеженої та опублікованої Д.Я.Телегіним³⁵.

Наостанок висловимо сподівання, що палеолітичне місцезнаходження Градизьк, ур. Скакалка, припинить врешті-решт свої "блукання" по географічній карті, а віртуальному існуванню "палеолітичних" Скалок, Городищ та Максимівок настане кінець.

Література

1. **Борисковский П.И., Праслов Н.Д.** Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. — Москва-Ленинград: Наука, 1964. — Вып. А 1-5. — С. 36.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. — Київ: УРЕ, 1967. — С. 10.
3. **Шовкопляс И.Г.** Мезинская стоянка (к истории Среднеднепровского бассейна в позднелепестолитическую эпоху). — Київ: Наук. думка, 1965. — С. 6.
4. **Черныш А.П.** Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. — Київ: Наук. думка, 1985. — Т. 1. — С. 56-57. — Карта 2.
5. **Борисковский П.И.** Палеолит Украины: (Историко-археологические очерки) // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. — № 40. — С. 444.
6. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. — Київ: УЕ, 1992. — С. 205.
7. **Підолітка І.Г.** Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т. I. — С. 9.
8. **Черныш О.П.** Карта палеоліту УРСР // Наук. зап. / АН УРСР. Ін-т. сусп. наук. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. — Т. II (Матеріали і дослідження по археології УРСР). — С. 135.
9. Там само. — С. 88.
10. **Ефименко П.П., Береговая Н.А.** Палеолитические местонахождения СССР // Палеолит и неолит СССР / МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. — № 2. — С. 271.
11. **Крипгафович Н.И.** О геологическом исследовании палеолитических стоянок в Европейской России летом 1904 г. // Древности. Тр. МАО. — Москва, 1907. — Т. XXI, вып. 2. — С. 174-183.
12. *Див.: Вінберг Н.А.* Бібліографія по палеоліту УРСР // Палеоліт і неоліт України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т. I. — С. 416-417.
13. **Береговая Н.А.** Палеолитические местонахождения СССР // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — № 81. — С. 146. — Карта 3.
14. Полтавщина // Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв.Вовка. — Київ: УАН, 1925. — Ч. 1. — С. 27.
15. **Крипгафович Н.И.** Указ. работа.; **Черныш О.П.** Вказ. праця.
16. **Ефименко П.П., Береговая Н.А.** Указ. работа. — С. 271.
17. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 107 с.
18. **Рудинський М.** Досліди на Полтавщині // КЗ ВУАК за 1926 рік. — Київ, 1927. — С. 151.
19. **Рудинський М.** Деякі підсумки та ближчі завдання палеонтологічних вивчень у межах УСРР // Антропологія: Річник Кабінету антропології ім. Ф.Вовка. — Київ: ВУАН, 1931. — Вып. IV (1930). — С. 150.
20. **Сухобоков О.В., Юренко С.П.** Археологические памятники Полтавщины // Историко-культурное наследие

Полтавщини. — Киев, 1987. — С. 137-138.

21. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. — С. 7, 207, 213, 657.

22. Там само. — С. 210, 212, 665.

23. НА ІА НАНУ. — Ф. 10. — Р. 69.

24. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского музея в первые годы Советской власти // Обл. науч.-практич. конф., посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского / ТДС. — Полтава, 1987. — С. 15.

25. Рудинський М.Я. Результати екскурсій в Кременчуцький та Кобеляцький повіти 20-IX — 29-X. 1922 р. (Доповідь Полтавському науковому товариству) // ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 192. — Арк. 55.

26. Полтавщина // Бюлетень Кабінету Антропології... — С. 27.

27. Борисовский П.И. Указ. соч. — С. 444; Чернип О.П. Вказ. праця. — С. 88; Береговая Н.А. Указ. работа. — С. 146; Борисовский П.И., Праслов Н.Д. Указ. работа. — С. 36.

28. Рудинський М. Досліди на Полтавщині. — С. 151.

29. Рудинський М. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині // КЗ ВУАК за археологічні дослідження року 1925. — Київ, 1926. — С. 17.

30. Чубур А.А. Система человек — мамонт в бассейне Десны. Культурная адаптация в верхнем палеолите. — Курск, 1993. — С. 19-32; Залізник Л.Л. Передісторія України

X-V тис. до н. е. — Київ: Вид-во "Бібліотека українця", 1998. — С. 69.

31. Рудинський М.Я. Результати екскурсій... — Арк. 53 зв.

32. Кондратенко Т.К. Знахідки плейстоценової фауни на Полтавщині // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — № 1-2. — С. 122.

33. Там само.

34. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины. Каталог выставки / Сост. Гороховский Е.Д., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава: видання ПКМ, 1985. — С. 5.

35. Телегин Д.Я. Посульская группа палеолитических стоянок на Нижнем Днепре // РА. — Москва, 1996. — № 2. — С. 131-136, 140-141.

Гавриленко И.Н.

К ЛОКАЛИЗАЦИИ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ СКАКАЛКА

Резюме

В публикации анализируются имеющиеся неточности в литературе по поводу локализации палеолитического местонахождения в урочище Скакалка, расположенного вблизи пгт. Градижск (до 1789 г. — Городище) современного Глобинского района Полтавской области.

12.04.2001.

ПОВІДОМЛЕННЯ ♦ ІНФОРМАЦІЯ

© Троцька В.І., Гейко А.В.

МЕЧ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ІЗ С.КАРАБАЗІВКИ

За випадкових обставин до фондів ДМЗУГ надійшов меч-акінак скіфської доби. Він був знайдений під час розбирання старих речей новими мешканцями одного із будинків с.Карабазівка Зіньківського району Полтавської області, і був визначений ними, як кинджал сучасних жителів Кавказу. Скоріше за все, знахідка була підібрана в околицях села Карабазівка, або походить із археологічних пам'яток — поселень чи курганних могильників, розташованих біля села Лихачівка, відомих за розкопками та зборами на дюнах І.А.Зарецького у кінці XIX ст.¹ У 70-80-х рр. XX ст. лихачівські селища та кургани у їх околиці досліджувала експедиція Донецького університету, під керівництвом А.О.Моруженко².

Довжина меча — 41,4 см. Він не набагато більший за кинджали скіфської доби, що за Г.І.Мелюковою, мають параметри від 17 до 40 см³ і відносяться до 1 відділу, 1 типу⁴. Навершя меча у вигляді широкого короткого бруска, шириною 4,3 см та довжиною 1,3 см, у плані має форму витягнутого овалу. Ниркоподібне перехрестя гласкою стороною звернуте до руків'я. Отвір для насаджування на вершці, як і сліди кріплення перехрестя, яке зварене з двох частин, майже непомітні.

Руків'я, довжиною — 8,9 см, шириною — 1,8-2,0 см, було з двома округлими жолобками. Розміри перехрестя: довжина — 2,6-2,8 см, ширина — 5,3 см, товщина — 1,2 см.

Двосічне лезо звужується до низу у останній третині меча, зі слідами заточування. Клинок меча у перетині має форму

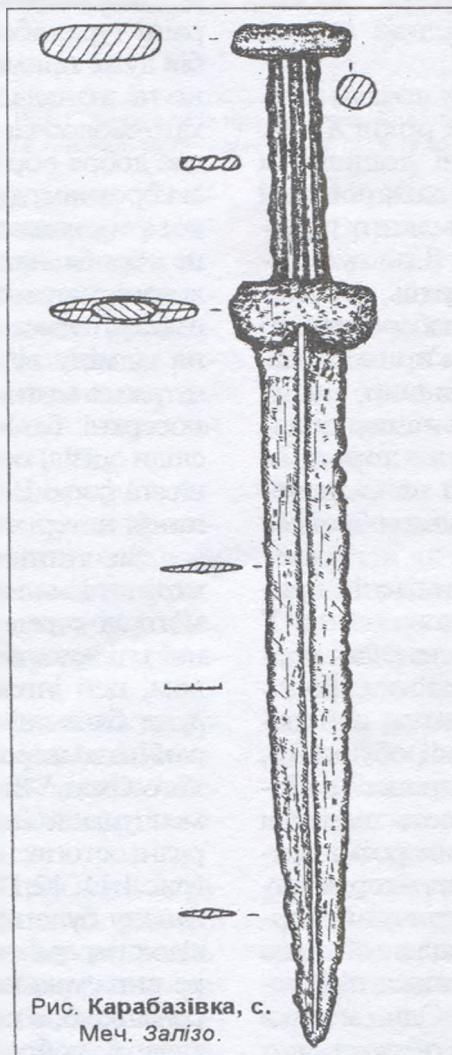

Рис. Карабазівка, с. Меч. Залізо.

втягнутого ромбу, з виступаючими посередині нервюрами. До речі, останні зберег-

лися на всю довжину клинка. Довжина леза — 28,4 см, ширина у верхній та середній частинах — 3,0-3,2 см, товщина — 0,45 см.

Мечі подібного типу були у вжитку, головним чином, у другій половині VI ст. до н.е. Саме цим часом, незважаючи на відсутність прямих аналогій, можна датувати і акінак з Карабазівки. Слід відмітити, що знахідки мечів з Полтавщини, представлені досить численною добіркою. В останній час, ці предмети озброєння вводяться до наукового обігу⁵.

Отже, меч з Карабазівки доповнює колекцію подібних видів озброєння, які походять з басейну Ворскли. У могилах простого населення даного регіону вони майже не зустрічаються, тому можна говорити про високий соціальний статус першого володаря меча.

Література

1. Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник: Лит.-научн. прилож. к "Харьковскому календарю". — Харьков, 1888. — Вып. 2. — С. 229-246.

2. Моруженко А.А. Раскопки поселения у с.Лихачевка // АО 1977 г. — Москва: Наука, 1978. — С.374-375; Вона ж. Скифские погребения в бассейне Ворсклы // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1986. — С.111.

3. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып. Д 1-4. — С. 46.

4. Там само — С.47-49.

5. Кулатова И.Н. Архаичный меч скіфського часу з басейну Середнього Псла // АЗ ПКМ. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — С.80-84; Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.25, 38. — Рис. 9:1. 20.03.2000.

ЕНЕОЛІТИЧНІ МАТЕРІАЛИ З КРЕМЕНЧУКА

25-річчю Кременчуцького
краєзнавчого музею присвячується

На території Кременчука виявлено чимало пам'яток археології. Тут представлені практично всі археологічні культури, поширені у межах Дніпровського Лівобережжя.¹

Окремо хотілося б зупинитися на цікавих енеолітичних знахідках, які нещодавно були виявлені неподалік заводу силікатної цегли. За допомогою земснаряда з підводного піщаного кар'єру, що розміщений між лівобережною частиною міста і островом Шаламай², були підняті численні енеолітичні артефакти та речі, що належать до інших археологічних культур.

Це родовище будівельного піску, потужністю 8-15 м³, знаходиться за 2 км на північний захід від с. Мала Кохнівка (р-н 1-го Занасипу). Внаслідок промислового видобутку піску з русла Дніпра берегова лінія тут відступила на значній площі, руйнуються береги острова Шаламай⁴ (Шеломай, Советон), що лежить навпроти заводу, на межі підводного кар'єра. На корінному березі утворилися дві великі штучні затоки.

Перші кістяні молоти і мотики почали надходити до музею наприкінці 80-х років ХХ ст. Пізніше до них додалися кістяні лощила та муфти для крем'яних знарядь, а також роговий молот (рис. 1:8), знайдений при земляних роботах у центрі міста (у дворі буд. № 8 по вул. 29-го Вересня). З 13-ти великих знарядь, виявлених на сьогодні, добрим станом збереженості відзначаються три мотики і дві сокири-молота. З решти — чотири мають, безсумнівно, також форму мотики, з видовженим масивним обламаним кінцем, два вироби — з дуже коротким обламаним лезом — залишаються не визначеними, два розколоті вздовж, і до уваги братися не будуть.

Мотики і сокири-молоти виготовлені з прикореневої частини рога благородного оленя. У всіх, без виключення, знарядь видалено два перші від кореня невеличкі бічні відростки. Робочий кінець на мотиках, що збереглися найкраще (рис. 1:4,7) в 2-2,5 рази довший обушного, косо зрізаний і заполірований у процесі роботи, край спрацьований. Переважають знаряддя (7 з 11 відносно цілих) з поперечним розміщенням леза щодо отвору для закріплення рукоятки. Один молот має суто циліндричний корпус. Отвір більшості виробів свердлений дещо навскіс, так, що держак закріплювався під гострим кутом до поверхні знаряддя. Одна мотика не має отвору. Замість нього біля обуха, з двох протилежних боків зроблені округлі виїмки для закріплення ручки. Робочий кінець цієї мотики

сильно спрацьований, що дозволяє відкинути думку про її недообробленість. Довжина мотик коливається від 14 до 27 см, молотів — від 12 до 15 см. Враховуючи, що деякі, дуже пошкоджені мотики, мають довжину близько 18-22 см, можна припустити, що окремі з них в цілому вигляді перевищували 30-сантиметрову межу.

Молоти (рис. 1:5,6) схожі за будовою на мотики. В обох випадках обушкова частина — базальна частина оленього рогу, протилежний кінець зрізаний, часом навскіс (рис. 1:6) чи прямо (рис. 1:5). Сокира-молот (рис. 1:6) має широке лезо, з добре заполірованим краєм, що наводить на думку про її бойове призначення. Натомість інший молот (рис. 1:5) вирізняється серед усіх виробів правильною, майже циліндричною формою, відсутністю слідів прикореневибок бокових галузок, характерних для оленьчих рогів. Цілком імовірно, що він виготовлений з рогу широко розповсюдженого на той час на Україні тура, або бізона. Зовнішній вигляд виробів дуже примітивний. Поверхня рогу практично не зазнала зглаження, має характерну шерехато-жолобчасту поверхню. Виключення складає добре оброблене підциліндричне знаряддя, із коротким, дуже збитим краєм (рис. 1:5). Обушкова частина в кількох випадках також майже не оброблена. Обухи не дуже спрацьовані, лисковані, натомість — леза обов'язково стерті, або, взагалі, зламані. Напрошується висновок, що, на відміну від трипільських, обухами кременчуцьких мотик грудок землі не розбивали. На поверхні багатьох знарядь чітко виділяються сліди зрізів, основного методу знищення бокових галузок. В одному випадку наявні сліди стругання поверхні і підправлення свердленого отвору.

За технікою виготовлення кременчуцькі мотики і молоти мають прямі аналоги як в пам'ятках середньостогівської культурно-історичної спільності⁵, так і пізнього Трипілья⁶. Загалом, цей інвентар типологічно і функціонально дуже близький відповідній категорії знахідок з ранньоземлеробських пам'яток Кавказу⁷ і Близького Сходу⁸. Зважаючи на факт наявності на кременчуцькій пам'ятці керамічних матеріалів середньостогівського типу дереївської культури (рис. 1:11, 12, 17), рогові знаряддя із силікатного заводу були віднесені до останньої. Серед знахідок переважає сіро-срібляста тонкостінна, добре випалена кераміка, з дрібно потовченою черепашкою, є також нечисленні фрагменти з жовтуватого, добре відмуденої глини, з крупно потовченою черепашкою в тісті і поганим випалом. І зовсім зрідка трапляються зразки, що ма-

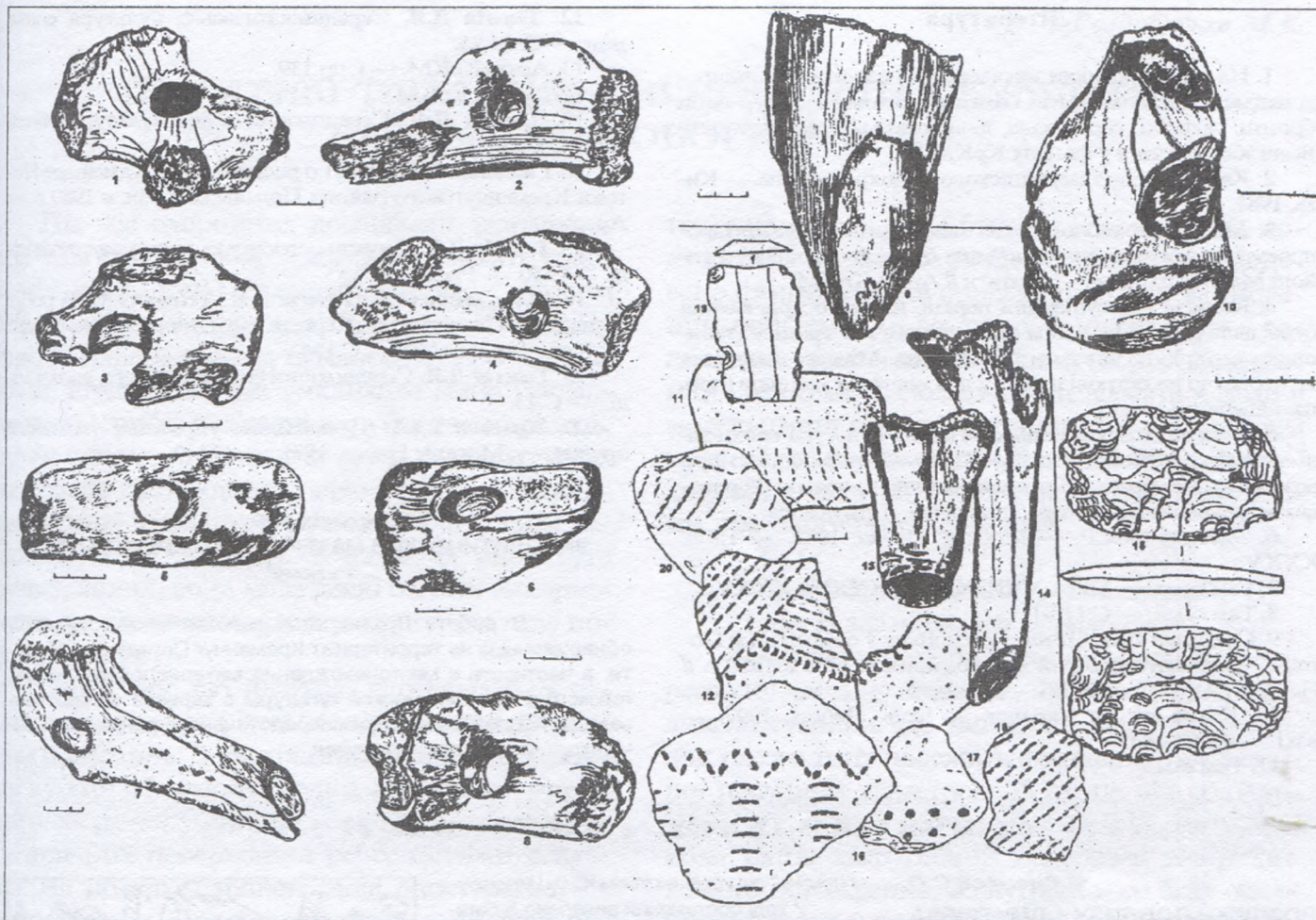

Рис.1. Знахідки із Кременчука. Енеоліт.
1-10, 13, 14 — кістка; 15, 19 — кремій; 11, 12, 16-18, 20 — кераміка.

ють, крім черепашки, рослинну домішку. Більшість фрагментів належить високогорлому гостродонному посуду, з плавним перегином в основі вінець. Орнаментация розміщена переважно на шийці та плічках і має вигляд горизонтальних смуг з прямо чи косо поставлених рисок, рядів наколів (рис.1:17). Багатством орнаментации різняться фрагменти з фестончастими гребінцевими композиціями (рис.1:12).

Середньостогівські знахідки відомі і в інших районах Кременчука, зокрема, на правобережжі, майже навпроти силікатного заводу (район Раківки). Цікавою знахідкою тут є фрагмент кістяного насаду поворотного гарпуна. Кераміка з Раківки повністю ідентична вищеписаній (рис.1:16,18,20).

Поселення і могильник дереївської культури було досліджено неподалік с.Кам'яні Потокі⁹, Успенка, Деревка¹⁰. Біля сс.Жовнине і Вереміївка Черкаської обл. до дереївських пам'яток додаються квітнянські¹¹.

Загалом середньостогівські пам'ятки в даному регіоні Подніпров'я охоплюють райони сіл Деревки, Успенка, Табурище Кіровоградської обл., Кам'яні Потокі¹² Кременчуцького району — на правобережжі, на лівобережжі — Підлужне¹³, Кременчук, Самусіївка¹⁴, Радущківка Кременчуцького району, Пронозівка, Воїн-

ська Гребля Глобинського району Полтавщини, Бузьки, Вереміївка, Жовнине Чорнобаївського району Черкаської обл.¹⁵

На деяких середньостогівських пам'ятках нашого краю відомі знахідки трипільської кераміки: з Кам'янопотоцького поселення походить фрагмент етапу VI¹⁶, з Дерев'яського могильника — трипільська мисочка етапу VII¹⁷, біконічний пізньотрипільський кубок — з ур.Колони біля с.Солошине Кобеляцького району на Полтавщині¹⁸. Поблизу Жовнина і Вереміївки виявлені як трипільські, так і середньостогівські матеріали¹⁹.

Район заводу силікатної цегли — найбільше на Кременчуччині місцезнаходження кістяних енеолітичних знарядь праці. Крім вищезгаданих, на території міста відоме лише масивне (20x10 см) кістяне знаряддя (рис.1:9) із навкісно зрізаним краєм і обламаною верхньою частиною, яка нагадує грядиль давнього рала²⁰.

Лісостепові племена дереївської енеолітичної культури були найдавнішим в Європі населенням, що одомашнило коня і пристосувало його до верхової їзди. Цим пояснюється актуальність матеріалів цієї культури з Кременчука, які допоможуть краще окреслити ареал становлення первісного скотарства, а також землеробського господарства на території України.

Література

1. На території міста виявлені речі неолітичної дніпро-донецької, катакомбної та багатопружкової культур доби бронзи, скіфські, сарматські, давньоруські старожитності. Вони зберігаються у фондах КрКМ.
2. Карта Днепродзержинского водохранилища. — Киев, 1983.
3. Матеріали геологічного звіту інституту "Укргідропроєкт" по обстеженню родовища будівельного піску в районі Малої Кохнівки. — Витяги // Архів КрКМ.
4. Колись, у посушливий період, на цей острів можна було дістатись пішки; там вівся видобуток граніту (залишився кар'єр), що вивозився підводами. Місцеве населення заготовляло на острові шельгу для плетіння кошиків (пор. шел/шеллога/-ламай).
5. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — Київ: Наукова думка. — С.58. — Згадаємо, що при розкопках Дерев'яного поселення було виявлено 26 рогових мотик-молотів і мотик, три клевці, п'ять псалів.
6. Энеолит СССР. — Москва: Наука, 1982. — Табл. XXXV.
7. Там само. — Табл. XXX, XXXII, XXXIII, XXXVI.
8. Там само. — С.110-111.
9. Гладылин В.Н. Отчет о раскопках у с.Каменные Потоки Кременчугского района Полтавской обл. в 1960 г. // НА ІА НАНУ. — 1960/36. — Ф.е.
10. Давня історія України. — Київ: Либідь, 1997. — Кн.І. — С.284-285.
11. Там само.

12. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — С. 24-25.
13. Архів КрКМ. — Спр.139.
14. Фонди КрКМ.
15. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — С.24-25.
16. Гладылин В.Н. Отчет о раскопках у с.Каменные Потоки Кременчугского района Полтавской обл. в 1960 г. — Арк.3-10.
17. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — С.50. — Рис.62.
18. Супруненко О.Б., Телегін Д.Я., Тітова О.М. Из робіт експедиції "Славутич" на Середньому Дніпрі // Археологія. — Київ, 1989. — №2. — С.134.
19. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — С.13.
20. Краснов Ю.А. Древнейшие упряжные пахотные орудия. — Москва: Наука, 1975. — С.112.

Кракало И.В.

ЭНЕОЛИТИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ С КРЕМЕНЧУГА
Резюме

В работе публикуются энеолитические находки, обнаруженные на территории г.Кременчуг Полтавской области, в частности с местонахождения материалов средне-неолитического этапа деревянской культуры в карьере силикатного завода. Коллекция находок сосредоточена в фондах Кременчугского краеведческого музея.

11.01.2001.

ПОВІДОМЛЕННЯ ♦ ІНФОРМАЦІЯ

© Еремеев С.О.

РОЗВІДКИ ПОБЛИЗУ С.ДМИТРІВКА

Починаючи з 1989 р. гуртком археології Палацу культури Полтавського ГЗК проводилися обстеження околиць с.Дмитрівка Кременчугського р-ну Полтавської обл. з метою виявлення нових пам'яток археології та збору знахідок. У 1993 р. обстеження здійснювалися разом із співробітниками "Лабораторії охоронних археологічних до-

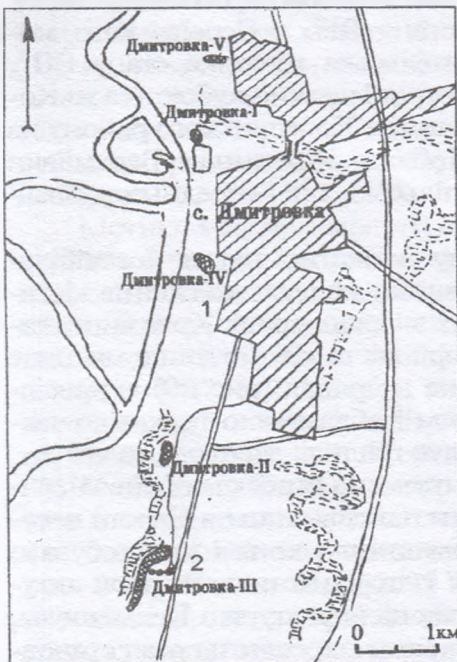

Рис.1. Схема розташування пам'яток поблизу с.Дмитрівка.
1 - поселення; 2 - кургани.

сліджень" під керівництвом Ю.О.Шилова¹.

У ході обстеження виявлено 5 багатощарових поселень, розташованих на першій надзаплавній терасі між правим берегом старого та лівим берегом сучасного річища Псла (рис. 1).

1. *Дмитрівка-I*. Розташоване на західній околиці села, в 1,0 км на захід від мосту через старицю ріки. Поселення займає мис площею 100х50 м. Тут виявлені уламки кераміки доби неоліту, енеоліту і бронзи (рис.2:1-3). Зустріналися також фрагменти античних амфор та кружально-го посуду доби Київської Русі.

2. *Дмитрівка-II*. Знаходиться за 1,3 км на південний захід від села, на мису лівого берега стариці Псла. Серед знахідок — уламки кераміки і крем'яні доби неоліту, бронзи, передскіфського періоду, черняхівської культури та часу Київської Русі (рис.2:4-7).

3. *Дмитрівка-III*. Розташоване в 1,2 км на південь від пункту Дмитрівка-II, між лівим берегом стариці Псла та курганною групою "Три могили". Поселення виявлене і обстежувалося 1947 р. Дніпровською Лівобережною експедицією ІІМК АН СРСР під керівництвом І.І.Ляпушкіна². На розорваній поверхні виявлені уламки кераміки доби неоліту, бронзи, передскіфського часу, близько 500 фрагментів кружального посуду з лисківаною і шерехатою поверхнею черняхівської культури, уламки пізноримських амфор, фрагменти горщиків доби Київської Русі, а також кілька склопастових намістин (рис.2:8-9).

4. *Дмитрівка-IV*. Виявлене між рікою і західною окраїною села. Знахідки — уламки кераміки доби бронзи, передскіфського періоду, черняхівської культури, кам'яні розтиральник та уламок сокири.

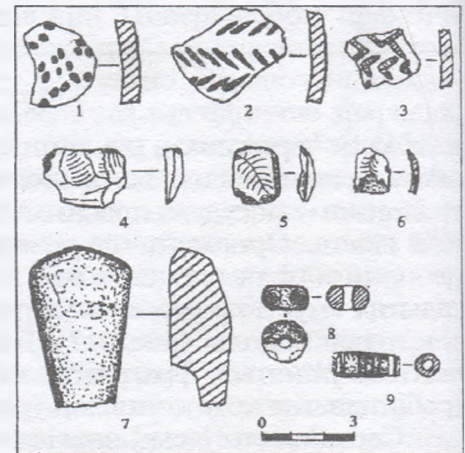

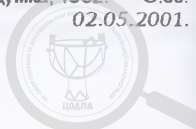
Рис.2. Знахідки з пам'яток в околицях с.Дмитрівка.
1-3 - кераміка; 4-6 - крем'яні;
- граніт; 8, 9 - склопаста.

5. *Дмитрівка-V*. Розташоване на південно-західній околиці села. Знахідки представлені уламками посуду доби неоліту, бронзи, черняхівської культури та періоду Київської Русі.

Література

1. Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А. Отчет о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском районе Полтавской области. — Машинопись. — Киев, 1993 // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — Арк.27-32.
2. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наукова думка, 1982. — С.60.

02.05.2001.

ПРО ДЕЯКІ ТИПИ ВІНЕЦЬ В ПОСУДИНАХ КУЛЬТУРИ БАГАТОВАЛИКОВОЇ КЕРАМІКИ

Під час охоронних досліджень різночасових пам'яток лівобережжя Канівського водосховища в районі Переяславської луки автором зібрана колекція фрагментів посуду зі своєрідними, за оформленням та манерою обробки, вінцями, атрибуція яких викликала деякі ускладнення. Останні пов'язані як з формами вінець, що не знаходили аналогій серед опублікованих матеріалів відповідного періоду, так і з можливою технологією їх формування, яка носила неоднозначний характер. Зберігаючи риси суто ручної, ліпної, вона мала деякі ознаки використання спеціальних знарядь та пристрою типу поворотного круга.

Вінця, про які йдеться, відзначаються несиметричним профілем зовнішньої та внутрішньої поверхонь. З внутрішнього боку під різними кутами сформовані одна, або кілька, оперізуючих граней у вигляді геометризованих концентричних поверхонь з реберчастими стицями. На поверхні граней іноді спостерігаються кругові траси. Деякі фрагменти, з не дуже виразними гранями, позбавлені трасологічних ознак використання знарядь і сформовані традиційними прийомами ліпної технології. Серед матеріалів колекції трапляються також фрагменти посудин з гранчастими вінцями різних типів та виразною орнаментациєю, композиції і техніка виконання якої однозначно вказують на їх культурно-хронологічну приналежність (рис.1). Чисельність колекції кераміки з різними видами гранчастого оформлення дала можливість встановити аналогії в моделюванні вінець різних посудин і простежити типологічні переходи між ними. Зокрема, між гранчастим оформленням вінець безумовно ліпних посудин та посудин з ознаками деяких елементів примітивно-кружальної технології. Наявність типологічного ряду, до якого входять також фрагменти з виразними ознаками культурної приналежності, дозволяє віднести матеріали колекції до єдиного керамічного комплексу цілком певної археологічної культури.

Слід зазначити, що всі фрагменти з колекції складають лише верхню частину посудин. Реставрувати повний профіль хоча б однієї посудини чи визначити приналежне їм денце поки що не вдалося.

Розглянемо детальніше моделювання вінець матеріалів колекції. Для зручності викладу ма-

теріали, за наявністю і типом орнаментациї, поділяються на дві групи. До першої групи віднесено фрагменти без орнаментациї та з заглибленим орнаментом, до другої — фрагменти з рельєфним орнаментом. Такий поділ зумовлений і деякими типологічними відмінностями в моделюванні вінець, притаманними посудинам з рельєфним орнаментом, що пояснюється, очевидно, як естетичним підходом, так і причинами технологічного характеру.

1. Фрагменти без орнаментациї та із заглибленим орнаментом.

Фрагменти без орнаментациї складають переважну частину знахідок, атрибуція яких викликала сумніви. До найбільш виразних знахідок такого типу належить фрагмент товстостінної посудини діаметром 35 см по вінцю, ймовірно, біконічної форми (рис.1:5; 2:1). Зовнішній край вінця закруглений на зразок валикоподібного потовщення. З внутрішнього боку сформована грань у вигляді правильної конічної поверхні, під кутом 45 градусів, а нижче — ще одна — у формі жолоба з чіткими, досить гострими реберчастими стицями. На поверхні конічної грані та внутрішній поверхні стінки нижче жолоба помітні чіткі траси кругового характеру — сліди формування поверхні твердим знаряддям з допомогою поворотної підставки. Зовнішня поверхня фрагмента не має подібних трас, а лише невиразні пальцеві канелюри. Дуже подібний за формою та моделюванням вінця невеликий фрагмент, знайдений на пам'ятці Затока (рис.2:3). Навіть на незначній, за площею, поверхні маленького уламка з внутрішнього боку, на гранях, добре помітні траси від загладжування знаряддям. Подібний тип моделювання, але з незначним вигином вінця назовні, мають два фрагменти з пам'ятки Горіле (рис.2:4,5). Грані сформовано не так чітко та ретельно, ребра між гранями зглажені, відсутні кругові траси. Не викликає сумнівів формування посудин традиційними прийомами ліпної технології.

Уламок верхньої частини порівняно товстостінної посудини діаметром 20 см з пам'ятки Гать-4, звідки походить і перший з вищезгаданих фрагментів, має типологічно близьке до останнього оформлення вінця. Край різко вигнутий назовні і закруглений. На внут-

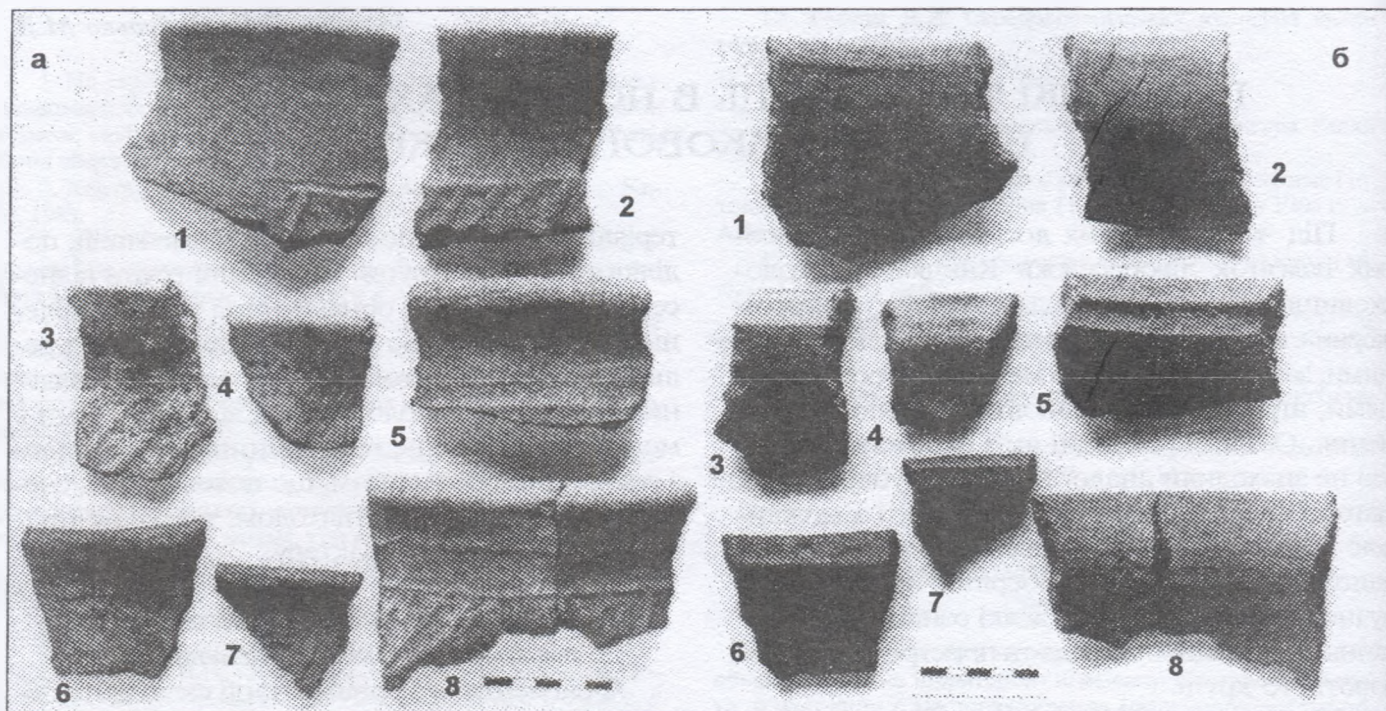

Рис.1. Фрагменти посудин з гранчастими вінцями:

а — зовнішній бік; б — внутрішній бік.

1- Гать 1; 2 — Сосновий бір; 3 — Церква; 4,5,7 — Гать 4; 6 — Затока; 8 — Горіле.

рішній поверхні сформована під кутом 45 градусів порівняно широка конічна грань, під якою, на різкому перегині шийки та стінки, зроблений вузький, ледь увігнутий, жолобок (рис.1:7; 2:6). Грані чіткі, геометрично правильні, з гострими ребрами. На поверхні граней помітні кругові траси. Та зовні, нижче вінця і на плічках, посудина вкрита ромбічними композиціями з прогладжених ліній — орнаментациєю, характерною для культури багатоваликів кераміки¹. Зокрема, аналогічні орнаментальні композиції притаманні численним знахідкам типової "багатоваликів" кераміки, зроблених автором на пам'ятках лівобережжя Переяславської луки, в тому числі і на поселенні Гать-4. Схожий тип моделювання, але з двома ледь увігнутими гранями вище різкого перегину вінця, має фрагмент, безсумнівно, ліпної посудини з пам'ятки Сосновий бір (рис.2:2). Як і у попередньо розглянутого фрагмента, привертає увагу різке потовщення вінця на ребрі нижньої грані. Різновид подібного оформлення вінця належить посудині діаметром близько 20 см з пам'ятки Гать-4 (рис.1:4; 2:7). Вінце вигнуте назовні під меншим кутом, з внутрішнього боку сформовані дві жолобчастого профілю грані, з закругленими ребрами. Формування вінця, як і посудини в цілому, не виходить за рамки ліпної технології. Зовні нижче вінця посудина була прикрашена композиціями з прогладжених ліній та наколів. Подібне ж моделювання вінця має і фрагмент з пам'ятки Підпоринці. На внутрішній грані вінця сформовані, очевидно, за

допомогою пальця, три жолобчасті грані, із закругленими ребрами (рис.2:9).

Досить близькі, за моделюванням вінця, між собою та з вищенаведеними типами посудин три фрагменти з пам'ятки Дубки (рис.2:8, 10,13). У перших двох значний вигин вінця підкреслюється конічною гранню, поставленою під кутом 45 градусів, нижче якої сформована ще одна, у вигляді широкого, ледь заглибленого, жолоба. Чітко сформовані, геометрично правильні, грані з гострими ребрами свідчать про використання спеціального знаряддя. Третій фрагмент відрізняється значно меншим нахилом вінця та ретельністю обробки поверхні. Не дуже чіткі грані із закругленими ребрами вказують на винятково ручну техніку формування (рис.2:13).

У двох наступних фрагментів з пам'ятки Затока на внутрішньому боці різко відхиленого вінця сформована лише одна широка конічна грань. Менший за розміром фрагмент товстостінної посудини на зовнішній поверхні зберіг невизначні залишки геометричних композицій з прогладжених ліній (рис.2:11). Більший фрагмент тонкостінної посудини діаметром 18 см має помітні сліди кругових трас на поверхні грані. Зовні, нижче перегину вінця, збереглися залишки орнаментациї у вигляді слабкорельєфного наліпного валика з насічками та підпрямокутної сітки заглиблених ліній (рис.2:12). Подібні композиції дуже поширені в орнаментациї посуду середньодніпровського варіанту культури багатоваликів кераміки².

Дещо інший тип оформлення вінець демонструють два фрагменти товстостінних посудин з пам'ятки Дубки (рис.3:1,2). Гострий край вінця утворюють дві грані, що сходяться під кутом, близьким до прямого. Зовні, під вінцем, сформований широкий оперізуючий жолоб, обмежений знизу валиком. З внутрішнього боку сформована дещо вужча, ледь увігнута, грань. Зовнішній жолоб та внутрішні грані надають вінцю форму плавно вигнутого назовні. Подібний профіль вінця мають і два фрагменти товстостінних, великого діаметру, посудин з пам'ятки Церква (рис.3:3,4). Всі розглянуті різновиди є, по суті, модифікаціями вигнутого назовні вінця, форма якого підкреслена однією чи кількома, переважно двома, внутрішніми гранями.

Зовсім інший тип оформлення вінець належить посудині з пам'ятки Дубки, від якої знайдено два фрагменти, що вирізняються досконалою обробкою поверхні (рис.3:5). Вінце посудини мало підчотирикутну форму з виразним валикоподібним манжетом. Верхній край вінця формує широка горизонтальна грань. Зовні під манжетом пролощений неглибокий пояс, а з внутрішнього боку під вінцями — інший, значно вужчий. На добре заглаженій ангобованій поверхні помітні кругові траси — сліди використання знарядь при формуванні та заглажуванні і поворотного пристрою. Дещо подібну підчотирикутну форму вінця мала типова ліпна посудина, фрагмент якої знайдений на цій же пам'ятці (рис.3:6). По верхньому краю вінця та з внутрішнього боку сформовані не дуже чіткі грані, відсутня ретельна обробка поверхні та кругові траси.

2. Фрагменти з рельєфним орнаментом.

Останні з вищеописаних фрагментів (рис.3:1-5) є, в певному розумінні, перехідними до даної групи. Вони мають на зовнішній поверхні рельєфний декор у вигляді жолобків, поясків, валиків. Але він технологічно пов'язаний з гранчастим оформленням вінець, має концентричний, круговий характер, не притаманний виключно ліпному посуду. До розглянутої нижче групи віднесені фрагменти, які поєднують технологію гранчастого оформлення вінець з традиційною ліпною технікою рельєфного орнаменту.

Яскравим прикладом такого поєднання є фрагмент посудини з пам'ятки Церква (рис.1:3; 4:1). Вінце сформоване трьома чіткими гранями з реберчатими стилями. Моделювання дуже близьке до деяких фрагментів попередньої групи (рис.2:2,6). Характерне таке ж різке потовщення вінця на ребрі нижньої грані. Геометрично правильна верхня грань та кругові

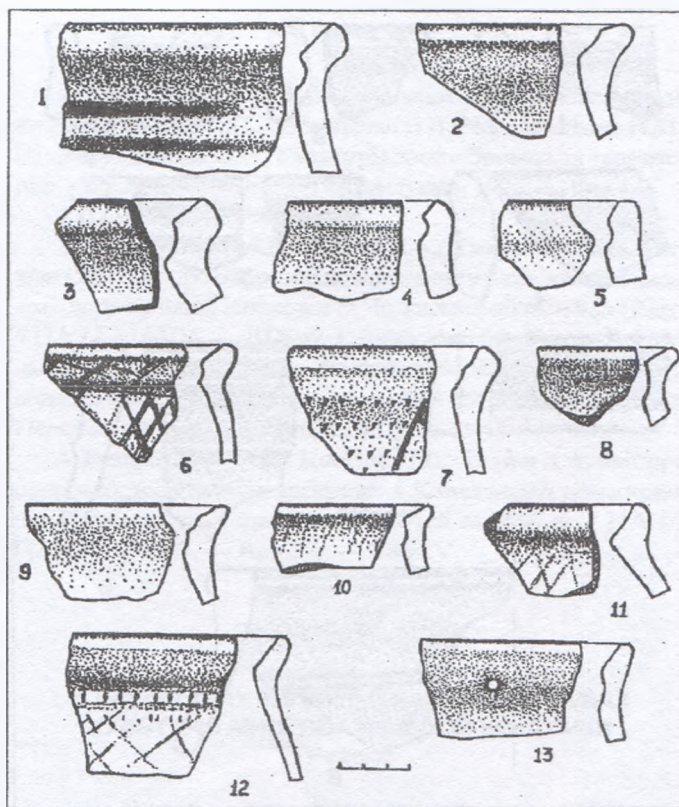

Рис.2. Фрагменти без орнаменту та із заглибленим орнаментом:

1,6,7 — Гать 4; 2 — Сосновий бір; 3,11,12 — Затока; 4,5 — Горіле; 8,10,13 — Дубки; 9 — Підпоринці.

траси на них свідчать про використання спеціального знаряддя при формуванні і поворотної підставки. Нижче шийки посудина була прикрашена діагональними наліпними валиками, в манері, характерній для культури багатоваликової кераміки (далі — КБК). Ще один уламок товстостінної посудини великого діаметру з пам'ятки Церква має подібні за профілем, але простіші за оформленням вінця (рис.4:2). Чіткі, з геометризованою поверхнею грані, відсутні, зовні посудина орнаментована горизонтальними та вертикальними композиціями з наліпних валиків. Модифікацію вищезгаданого типу оформлення значно відхиленого вінця з різким потовщенням ілюструє уламок досить оригінальної за орнаментикою посудини з Соснового бору (рис.1:2; 4:3). Край вінця закруглений, з внутрішнього боку сформована одна широка грань. По шийці нижче вінця зроблені вертикальні пальцеві канелюри, а по тулубу, нижче оперізуючого валика на плічках, йдуть діагонально розміщені наліпні валики. Невеличкий фрагмент з пам'ятки Гать-4 належав посудині з подібним оформленням вінця та валиковим декором (рис.4:4).

Розглянуті нижче фрагменти ілюструють інший тип гранчастого оформлення — з горизонтальною гранню по краю вінця. Уламок товстостінної посудини з пам'ятки Горіле найближчий за моделюванням вінець до попередніх. Він-

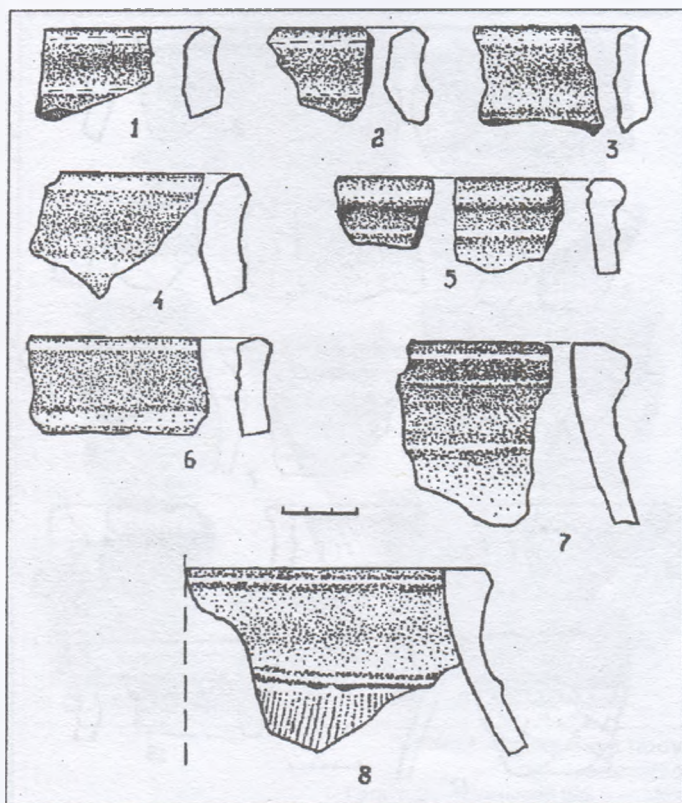

Рис.3. Фрагменти без орнаментациі та з рельєфним орнаментом.

це значно потовщене, з внутрішнього боку зроблена широка грань з різким перегином до стінки. Але є досить чітка горизонтальна грань по зрізу. На внутрішній поверхні спостерігаються виразні, густі кругові траси. Посудина орнаментована композиціями з горизонтальних та діагональних наліпних валиків (рис.1:8, 4:7). Фрагменти двох менших за розмірами посудин з пам'яток Горіле та Біле озеро повторюють цей же тип моделювання вінець (рис.4:6,8). Посудини прикрашені слабкорельєфним оперізуючим валиком нижче вінця. Дещо ускладнене, порівняно з попередніми, моделювання вінця фрагмента з пам'ятки Гать-1 (рис.1:1; 4:9). Верхній край вінця оформлений чіткою широкою горизонтальною гранню, а з внутрішнього боку сформовані дві вузькі реберчасті грані. Посудина була орнаментована оперізуючими валиками та композицією з наліпних валиків типу "ялинка", широко розповсюдженою у кераміці КБК, зокрема, серед виявленої на пам'ятці Гать-1, а також інших вищезгаданих. Типологічно близьке до чотирьох вищенаведених, особливо останнього, вінце невеликого фрагмента з пам'ятки Підпоринці. На його внутрішній поверхні під різними кутами сформовано три грані, нижня у вигляді жолобка. Зовні, під вінцями, збереглися два оперізуючі наліпні валики (рис.4:5).

Фрагменти двох товстостінних посудин великого діаметра з пам'ятки Церква мають лише

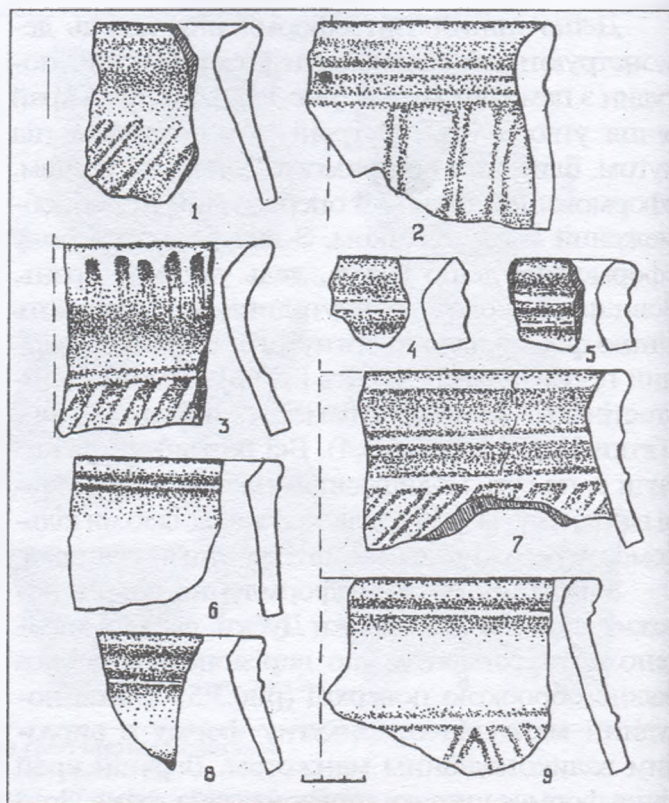

Рис.4. Фрагменти з рельєфним орнаментом:
1,2 — Церква; 3 — Сосновий бір; 4 — Гать 4; 5 — Підпоринці;
6,7 — Горіле; 8 — Біле озеро; 9 — Гать 1.

одну чітку грань, сформовану по максимально потовщеному зрізу вінця (рис.3:7,8). При формуванні грані та внутрішньої поверхні посудин використовувалися спеціальні знаряддя, про що свідчать численні траси, частина з яких має круговий характер. Посудини прикрашені оперізуючими наліпними валиками. Профіль вінця вищенаведених фрагментів з пам'ятки Церква близький до профіля посудини з Дубків, розглянутий у першій групі (рис.3:5).

Як бачимо, друга група кераміки також має досить виразне гранчасте оформлення вінця, типологічно близьке, а в деяких випадках — тотожне фрагментам посудин першої групи. Зовнішні ознаки певної технології формування вінця, у вигляді правильних концентричних граней та кругового характеру трас, однаково притаманні багатьом фрагментам як першої, так і другої груп. Все це дає підстави віднести фрагменти посудин обох груп до одного культурно-хронологічного комплексу. Виразна орнаментация притаманна окремим фрагментам першої групи та всім фрагментам другої групи, вказує на приналежність розглянутого комплексу культурі багатоваликової кераміки. Правомірність такого висновку стосовно фрагментів без виразної орнаментациі підкріплюється іншими фактами та спостереженнями. На всіх без винятку пам'ятках, де зроблені знахідки кераміки з гранчастими вінцями: Біле озеро 1, Гать-1, 2, Горі-

ле, Дубки, Затока, Підпоринці, Церква, Сосновий бір виявлені численні матеріали КБК³. На пам'ятці Дубки, звідки походить значна частина розглянутих фрагментів, — досліджений зачистками і розкопом культурний шар поселення КБК, що вмщував лише матеріали ранньобронзового часу⁴. Безпосередньо в культурному шарі поселення знайдений фрагмент з гранчастим оформленням вінець поширеного типу. Склад керамічної маси переважної більшості таких фрагментів характерний саме для кераміки багатоваликівої культури з вищезгаданого кола пам'яток.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що питання культурно-хронологічної атрибуції посудин із своєрідним гранчастим оформленням вінець вирішується досить однозначно. Відкритим залишається лише питання технології формування посудин з чіткими концентричними гранями, на поверхні яких спостерігаються траси кругового характеру. Недостатність отриманих матеріалів, а саме — відсутність повного профілю посудин, особливо денець, не дозволяє робити однозначні висновки. Більш впевнено можна вказувати на використання спеціальних знарядь для формування і загладжування граней. Відносно застосування пристрою типу поворотного круга чи підставки можна висловлювати лише припущення.

Література

1. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередищенко Н.Н., Шарфутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев: Наукова думка, 1986. — Рис.4.

2. Там само. — Рис. 4:6.

3. Роздобудько М.В., Тетеря Д.А., Товкайло М.Т., Костюк О.В. Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища Київської та Черкаської областей за 1996 р. // НА ІА НАНУ. — 1996/49; Роздобудько М., Тетеря Д. Нові дані про археологічні пам'ятки лівобережжя Канівського водосховища // Переяславська земля і світ людини. — Київ-Переяслав-Хмельницький, 1998. — С.43-45.

4. Роздобудько М.В., Костюк О.В., Тетеря Д.А. Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища Київської та Черкаської областей за 1997 р. // НА ІА НАНУ. — 1997. — Арх.3-6. — Табл. V.

Роздобудько М.В.

О НЕКОТОРЫХ ТИПАХ ВЕНЧИКОВ В СОСУДАХ КУЛЬТУРЫ МНОГОВАЛИКОВОЙ КЕРАМИКИ

Резюме

В статье рассматривается коллекция керамики со своеобразным типом граненных венчиков, происходящая из ряда многослойных поселений левого берега Среднего Днепра. Фрагменты сосудов с гранеными венчиками составляют один керамический комплекс, относящийся к культуре многоваликовой керамики, появление которого может быть связано с некоторыми нетрадиционными технологическими приемами формирования сосудов.

23.03.2001

ПОВІДОМЛЕННЯ • ІНФОРМАЦІЯ

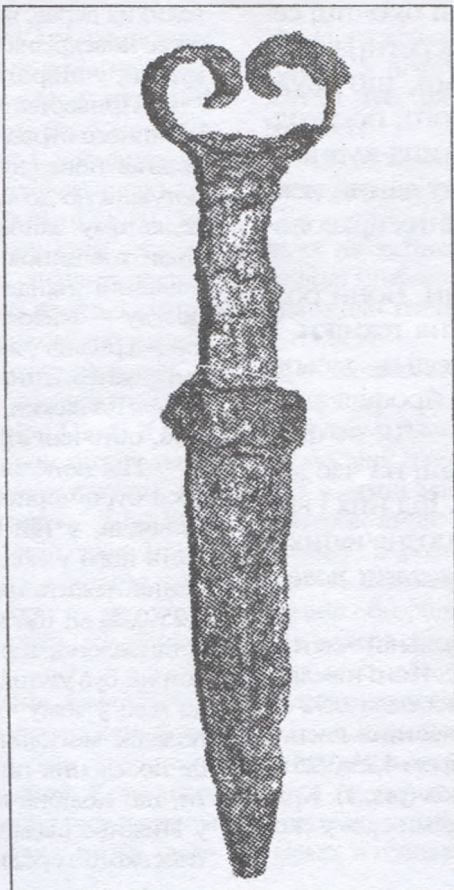
© Стахів М.П., Гейко А.В.

КИНДЖАЛ З ФОНДІВ ІСТОРИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ м.КОМСОМОЛЬСЬКА

Кинджал скіфської доби був виявлений випадково в околицях с.Низи Кременчуцького р-ну Полтавської обл., на дачній ділянці гр. Півня Н.С., у передмісті Комсомольська (друга надзаплавна тераса р.Псел) 1991 року. Це ще одна знахідка предметів озброєння скіфської доби за останнє десятиріччя, що походить з Полтавщини: кинджал експонується у Історико-краєзнавчому музеї м.Комсомольська (Комсом. ІКМ, інв № А.1). Він відноситься до групи мечів та кинжалів з простим атенним навершям і, так званим, "ніркоподібним" перехрестям (відділ 2, тип 1, за Г.І.Мелюковою)².

Не зважаючи на руйнівну дію часу, корозію, виріб досить непогано зберігся. Цей вид наступального озброєння має великі волюти, що не торкаються основи кинджалу. Перехрестя було виконане окремо і приварене з двох боків до виробу. Гострий під трикутний у плані, лінзоподібний у перетині, клинок має два паралельні леза, що плавно звужуються донизу. Вздовж вісі клинка зберглося чітко виражене ребро, яке розширюється до основи руків'я.

Довжина кинджалу — 34,0 см; на-

версія: довжина — 5,5 см, ширина — 7,5 см, товщина — 0,5 см; руків'я: довжина — 9,0 см, ширина — 2,5 см, товщина — 0,8 см; перехрестя: довжина — 2,5 см, ширина — 5,0 см, товщина — 1,4 см; клинок: довжина — 17,0 см, ширина макс. — 3,7 см, товщина — 0,7 см (рис.).

Зважаючи на далекі аналогії подібних знахідок, кинджал можна датувати VI ст. до н.е.

Література

1. Кулатова І.М. Кинджал ранньоскіфського часу з Сумщини // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С.49-50. — Табл V; Кулатова І.Н. Раннескифский кинжал из Нижнего Посулья // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювілейної наук. конф. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — С.66-69; Кулатова І.М. Кинджал [скіфського часу з передгороддя Сухоносівського городища] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.174-175.

2. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып. Д 1-4. — С.53-54.

Рис. Низи, с. Кинджал. Залізо.

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ КУРГАНІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПОБЛИЗУ с.МАЛИЙ ТРОСТЯНЕЦЬ

Пам'ятки скіфського часу, у тому числі і курганні некрополі, у Нижньому Поворсклі, зокрема у Полтавському районі, досліджені досить непогано. У 1920-х рр. та у 1946 р. М.Я.Рудинський провів розкопки 38-ми курганів на Тараноярському могильнику біля с.Судіївка¹. О.С.Федоровський 1925 р. дослідив курган неподалік с.Гора². Є відомості, що В.А.Грінченко в 20-х рр. XX ст. розкопав курган в ур.Кисла Балка поблизу с.Мачухи³. Пізніше В.П.Андрієнко, одночасно із роботами на селищі Пожарна Балка, дослідив 11 курганів скіфської доби в його околицях⁴.

У 2000 р. проведені охоронні дослідження курганів в околицях с.Малий Тростянець Полтавського р-ну Полтавської області. Тут, завдяки повідомленню місцевих жителів про грабіжницькі розкопки на одному з курганів у середині 90-х років XX ст., був відкритий курганний могильник скіфського часу. Він знаходиться в діброві, на околиці с.Малий Тростянець, по лівий бік обводненої балки, в ур.Ворожейське.

Кургани (близько 70-ти), що витягнуті вузьким ланцюжком з північного сходу на південний захід, розташовані на північній околиці села. У багатьох місцях могильник перетинається лісовими та грейдованою дорогами, що зруйнували деякі з насипів, які, крім того, пошкоджені грабіжницькими ямами. Частина курганів перетворена на сміттєзвалища, тому даний некрополь потребує активних охоронних археологічних робіт.

Всього досліджено три кургани. Вони розкопувалися вручну, без застосування техніки. У процесі робіт залишалися контрольні вісьові бровки (північ-південь, схід-захід), профілі яких графічно фіксувалися. За репер — "0" — при розкопках курганів бралися найвищі на час досліджень позначки висоти насипів. Від них і вівся відлік глибин, крім випадків, позначених у тексті окремо. Після досліджень насипам повернуто первісну форму.

Курган №1. Знаходиться у центральній частині могильника. Має округлу у плані форму. Його нівельована висота на момент дослідження складала 0,92 м, діаметр — 17,5 м. (рис.). Центральна частина насипу пошкоджена грабіжницькою ямою, розміром 4,25х3,25 м, глибиною 1,66 м, а також норами борсуків (рис.1). Крім того, курган був перетворений мешканцями села у скотомогильник.

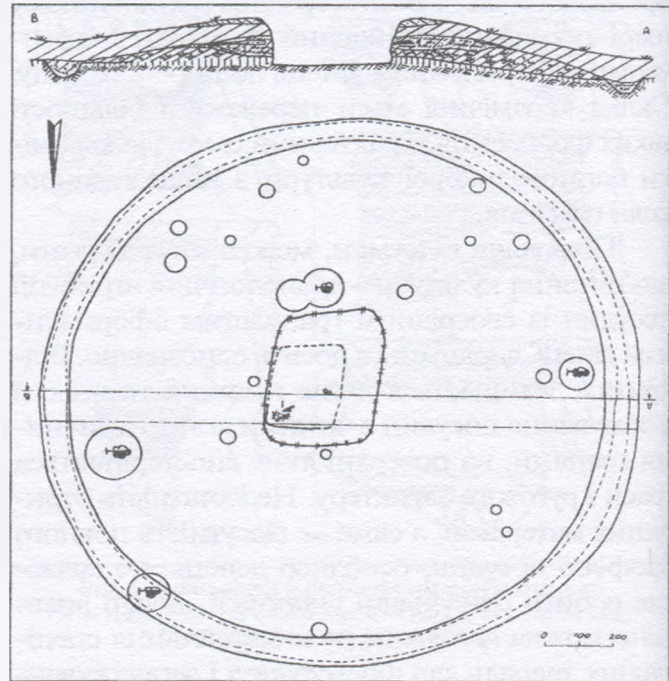

Рис. 1. Малий Тростянець. Курган №1.
План кургана, поховальної ями та профілі бровок.

З викидів ями під час огляду поверхні кургану зібрані невиразні фрагменти кераміки, уламки кісток тварини, які можна віднести до скіфської доби. Повністю провести розкопки кургана не вдалося через наявність великих дерев, які росли на насипу. Лише була прокладена навскрізна траншея шириною в 1 м через весь курган, у широтному напрямку.

Привертає увагу стратиграфія насипу. Під шаром насипного бурого лісового ґрунту, товщиною 0,29-0,68 м, залягав попелястий шар зольника, діаметром 9,90 м, потужністю до 0,70 м, що звужувався по краях. У попелястому заповненні зустрічалися тонкі сулинкові лінзи товщиною до 0,12 м. У цьому попелястому заповненні знайдена цікава колекція фрагментів ліпного посуду — мисок (рис.2:1), горщиків (рис.2:4,5) та кубків і черпаків, які нерідко декорувалися врізними лініями, заповненими білою пастою (рис.2:3). Крім того, виявлено важки, пряслиця, "блоки" до ткацького верстата, обточені стінки ліпного посуду (рис.2:2).

Під попелом, на глибині близько 1 м, розпочиналося буро-чорноземне заповнення, верхня лінія якого хвиляста, у ній також зустрічалися знахідки. Потужність його у східному секторі сягала 0,70 м. Це заповнення лежить на стародавньому горизонті, товщиною 0,25-0,30 м, що має нахил на схід. Таким чином, було встановлено, що насип кургана споруджено з ґрунту, котрий був узятий з території селища кін. VIII - сер. VII ст. до н.е., у тому числі з попелища, що знаходилося неподалік могильника. Шляхом археологічних розвідок це поселення поки-що не виявлене. Можна відзначити, що подібна висипка насипу курганів зустрічається у Нижньогівській курганній групі, в околицях Люботинського городища⁵.

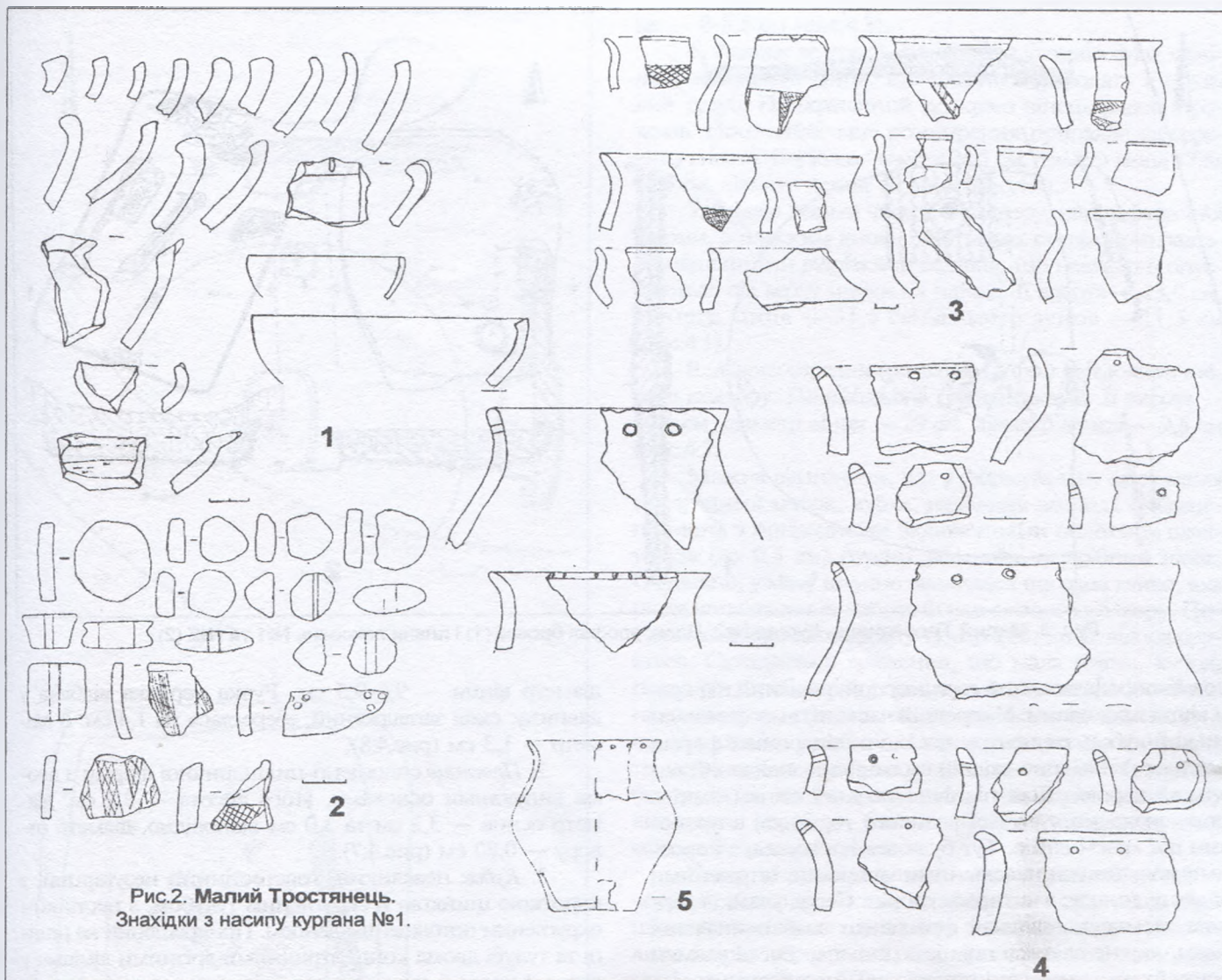

Рис.2. Малий Тростянець.
Знахідки з насипу кургана №1.

Насип оточував рів шириною 1,0-1,1 м, діаметром з внутрішнього краю — 16 м. Глибина рову на сході досягає 0,4 м від рівня материка. Він має у перетині форму неправильної трапеції. На заході його глибина — 0,55 м, округле дно дещо заглиблене із зовнішнього боку. Неоднакова форма рову може свідчити про те, що над його спорудженням працювали різні люди. Заповнення рову — чорноземне із включеннями суглинку, вуглинок, шматків обмазки, попелу, особливо у східній частині. У рові знайдено фрагменти вінець і стінок горщиків, прикрашених наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями, та уламки черпаків.

Стінки грабіжницької ями ледь звужувалися донизу, дно знаходилося на рівні материка. Після її розчистки виявлено слабо виражені контури поховальної ями прямокутної форми, із закругленими кутами, які не завжди чітко читалися. Її приблизні розміри — 2,7x2,10 м. Розрізнені кістки чоловіка (вік 30-37 років, зріст 169,6-172,0 см)⁶ були скинуті грабіжниками у північно-східний кут ями. Отримана інформація про те, що у могилі було знайдено вістря залізного списа, цілий горщик, але речі не збереглися.

Курган №2. Розташований у південно-західній частині могильника. Вибір кургану для дослідження зумовлений тим, що ґрунтова дорога від села до дачного кооперативу знищила західну полу насипу. Крім того, південна пола була частково знівельована бульдозером під час заготівлі лісу. Курган мав округлу у плані фор-

му. Його діаметр становив — 7-8 м. Висота — близько 0,30 м. У північно-східному секторі кургану росте столітній дуб, який був залишений під час розкопок (рис.3:1).

Курган споруджений з однорідного бурого лісового ґрунту на стародавній поверхні, товщиною 0,25 м. Під насипом знаходилося дві могильні ями, викиди з яких не зафіксовані (рис.3:2). Це пов'язане не тільки з малою глибиною ям, а й з руйнівною дією коріння дерев, коли навіть стародавня поверхня не завжди чітко читалася.

Поховання №1. Знаходилося в центральній частині кургану. Поховальна камера являла собою підпрямокутну у плані яму зі скругленими кутами, орієнтовану по лінії північний захід-південний схід. Вона у верхній частині мала розміри 2,15x1,32 м і була опущена у материк лише на 0,25 м. Стінки ями ледь звужувалися донизу, її розміри в нижній частині становили 2,10x1,27 м. Заповнення — суглинок, із включеннями шматочків обгорілого дерева (дуба). На глибині 0,81-1,08 м від репера збереглися сліди спалених поздовжніх дубових плах, шириною 0,14-0,30 м, від дерев'яної конструкції накатника.

Кістяк похованого не зберігся, але можна припустити південно-східну орієнтацію померлого. Незважаючи на руйнування, спричинені стародавніми грабіжниками, в ямі виявлений багатий набір посуду. Ймовірно, в головах небіжчика знаходилися невеликі миска

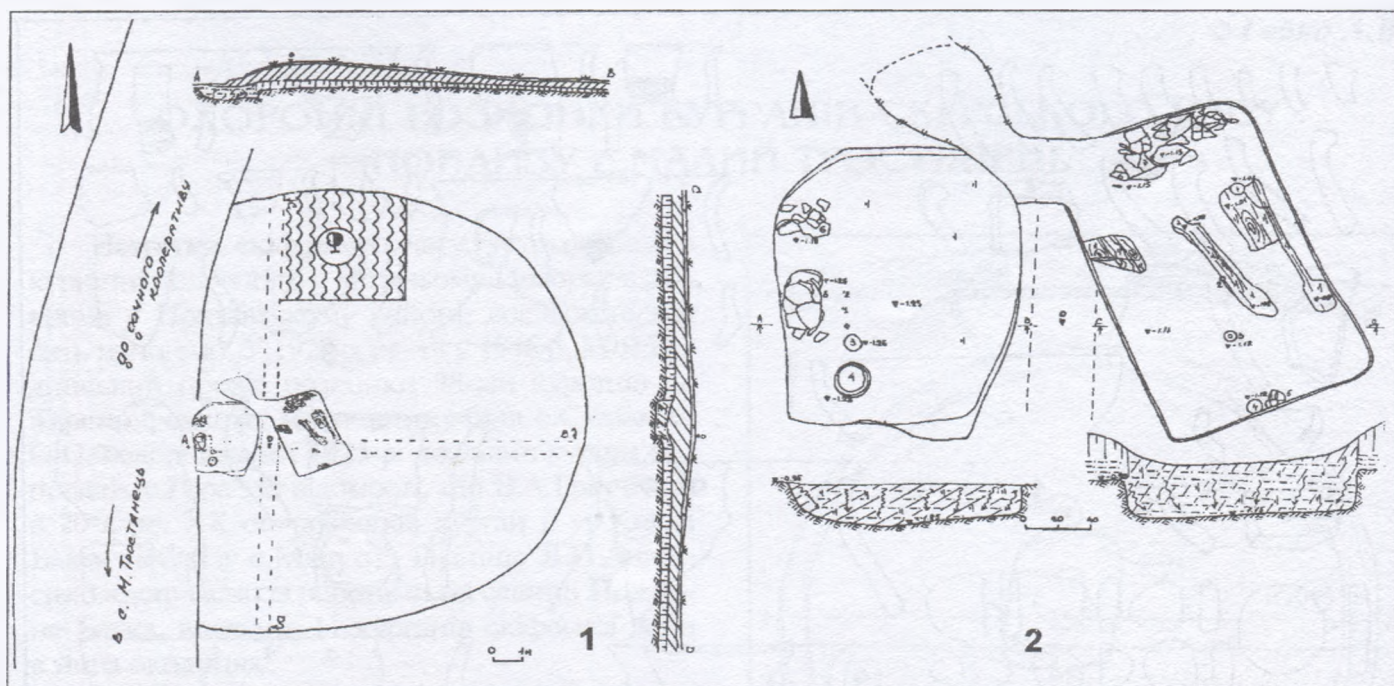

Рис. 3. Малий Тростянець. Курган №2. План, профілі бровок (1) і плани поховань №1 та №2 (2).

та слабопрофільований горщик, прикрашений під краєм вінця проколами. У середній частині, ями стояв маленький кубок, по центру лежало циліндричної форми пряслице. У північно-східній частині ями знайдений маленький черпак. Біля північно-західної стінки ями, в ногах, знаходився розвал великого горщика, з проколами під краєм вінця. Тут була велика миска, з короткими подвійними навскісними валиками, опущеними від вінця донизу, з чотирьох сторін. Серед уламків горщика та миски виявлені фрагменти слабковипаленої миски, яку не вдалося повністю склеїти. Всі ці уламки посуду були перемішані стародавніми грабіжниками.

Характеристика знахідок

1. Черпак коричневого кольору, напівсферичний, з ледь відігнутими назовні вінцями. Висота — 4,0 см,

діаметр вінця — 9,0х9,5 см. Ручка черпака відбита у давнину, скол заглажаний, збереглася на 1,4 см. Її діаметр — 1,3 см (рис.4:8).

2. Пряслице сплющено-циліндричної форми з двома випуклими основами. Його висота — 2,2 см, діаметр основ — 3,2 см та 3,0 см відповідно, діаметр отвору — 0,80 см (рис.4:7).

3. Кубок невеликий, товстостінний незугарний, з короткою шийкою й скругленим тулубом, з нестійким округленим потовщеним денцем. Прикрашений на шийці та тулубі двома концентричними врізними лініями у вигляді пояса, між якими навскісно прокреслені шість потрійних смуг. На денці — сліди від зерен проса. Висота кубка — 7,0 см, діаметр вінця — 5,3 см. (рис.4:6).

4. Горщик малий, склеєний з уламків, з ледь віді-

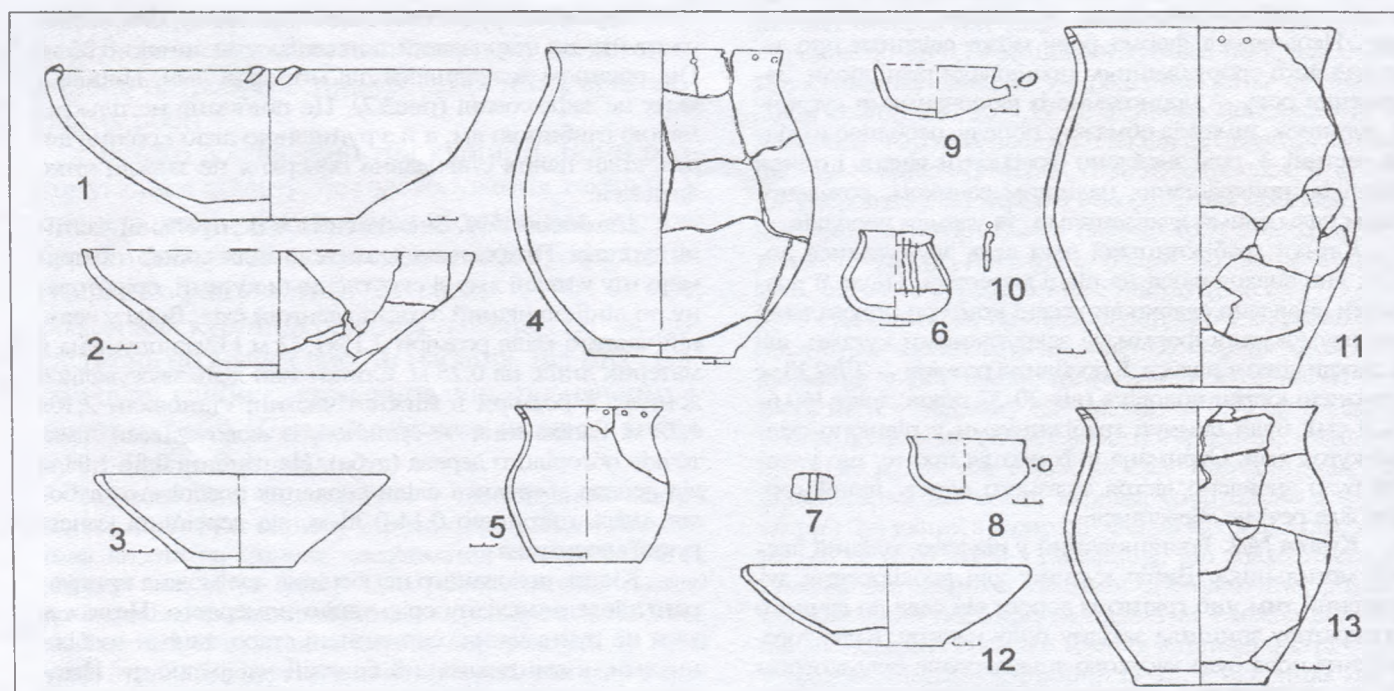

Рис.4. Малий Тростянець. Знахідки з поховань №1 (1-8) та №2 (9-13).

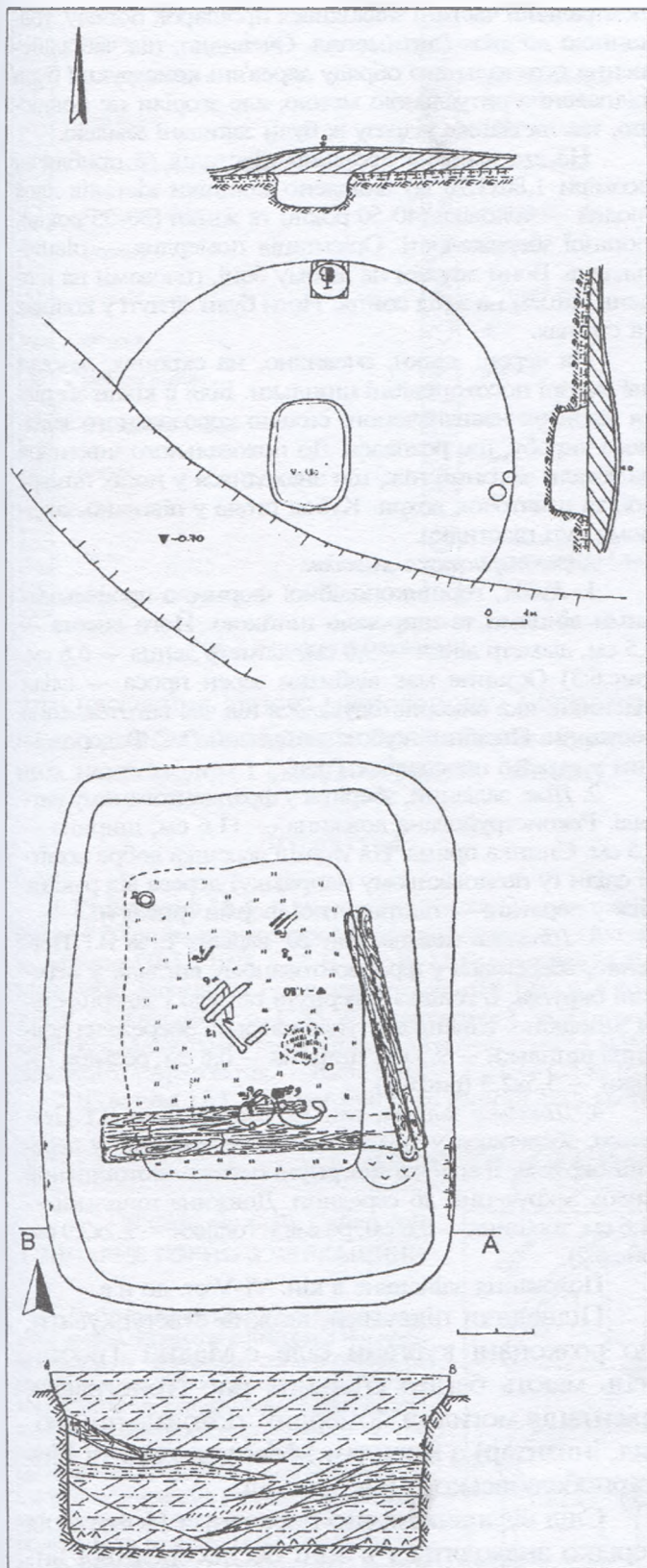

Рис. 5. Малий Тростянець. Курган №3.
План кургана, поховальної ями та профілі бровок.

леною шийкою, що плавно переходить у роздутий тулуб. Найбільше розширення припадає на середину. Вінця профільовані, під їхнім краєм — проколи. Висота горщика — 12,7 см, діаметр вінця — 11,4 см, діаметр тулуба — 11,5 см, діаметр дна — 8,0 см (рис.4:5).

5. *Миска* невелика коричневого кольору, конічної форми. Вінця зрізані, края дещо загнуті всередину. Плоске денце під тупим кутом плавно переходить у тулуб. Її висота — 7,0 см, діаметр вінця — 23,5 см, діаметр ден-

ця — 8-8,5 см (рис.4:3).

6. *Горщик великий*, склеєний з уламків. Має слабопрофільовані вінця, що плавно переходять в опуклий тулуб. Прикрашений по краю вінець рядом проколів. Його найбільше розширення припадає на середину висоти. Виріб має висоту 24,5 см, діаметр вінця 17,5х18,5 см, діаметр денця 10,5 см (рис.4:4).

7. *Миска велика* чорного кольору, напівсферичної форми, з плоским дном. З чотирьох сторін прикрашена подвійними відрізкамі валиків, що навскісно опускаються від верху миски на плічка. Її висота — 13,0 см, діаметр вінця — 31,5 см, діаметр денця — 11,5 см (рис.4:1).

8. *Миска середня* (розвал з 14 фр.) світлокоричневого кольору. Пошкоджена грабіжниками. Її висота — 10,1 см, діаметр вінця — 29 см, діаметр денця — 9,5 см (рис.4:2).

Можна відзначити, що у формувальну масу малої та середньої мисок, кубка, пряслиця входила озалізна глина з природними включеннями оолітових шматочків (до 0,5 см) бурого залізняку та дрібний пісок. Очевидно, у масу шгучно вводилася ще одна глина, яка після випалювання набула більш світлого кольору. Посуд має добре заглажену поверхню, хоча відшаровується. Складається враження, що мала миска, кубок, пряслице, зроблені з формувальної маси, заготовленої нашвидкоруч, спеціально, як поховальний інвентар, а не для вжитку у побуті. Наприклад, частина фрагментів середньої за розміром миски, під час їх очистки від бруду у воді, розкисли, що вказує на низьку температуру випалення виробу — близько 450°C. Тобто, мискою не можна було користуватися.

Колір великої та малої мисок, пряслиця — сіро-чорний, у деяких місцях червоний, — свідчення того, що ці предмети випалювалися у відновлювально-окислювальному середовищі, ймовірно, у задимленому багатті, де переважав CO₂. Середня миска світліша, її маса подібна до попередніх. За наявністю пряслиця поховання №1, з певною обережністю, можна віднести до жіночого.

Поховання 2. Розміри ями 1,91х1,51 м, вона опущена в материк на 0,39 м. Орієнтована за лінією північ-південь. Її заповнення подібне до попереднього, але більше перемішане грабіжниками. Слідів викиду також не виявлено, цьому заважали не тільки мала глибина ями, а й стародавні грабіжницькі розкопки, які, очевидно, зруйнували її стінки, та сучасні антропогенні втручання. З ями походять два горщика, що, як і попередні, з поховання №1, прикрашені проколами, миска, черпак, два фрагменти залізної шпильки.

Характеристика знахідок.

1-2. *Шпилька* залізна, округла у перетині. Два уламки, загальною довжиною 3,9 см, мають товщину 0,4-0,6 см (рис.4:10).

3. *Черпак* коричневого кольору з відігнутими назовні вінцями. Висота — 4,0, діаметр вінця 9,0х9,5. Ручка черпака відбита у давнину, скол заглажений, збереглася на 1,4 см. Її діаметр — 1,3 см (рис.4:9).

4. *Миска* коричневого кольору, зі старанно заглаженою поверхнею. Форма миски округло-конічна, дно плоске, вінця загнуті до середини. Висота — 6,5 см, діаметр вінця — 20,5х21,5 см, діаметр денця — 7,5х8,0 см (рис. 4:12).

5. *Горщик* (розвал) слабопрофільований, прикрашений проколами під вінцем. Реконструйована висота — 28 см, діаметр денця — 13 см, діаметр вінця — 18 см,

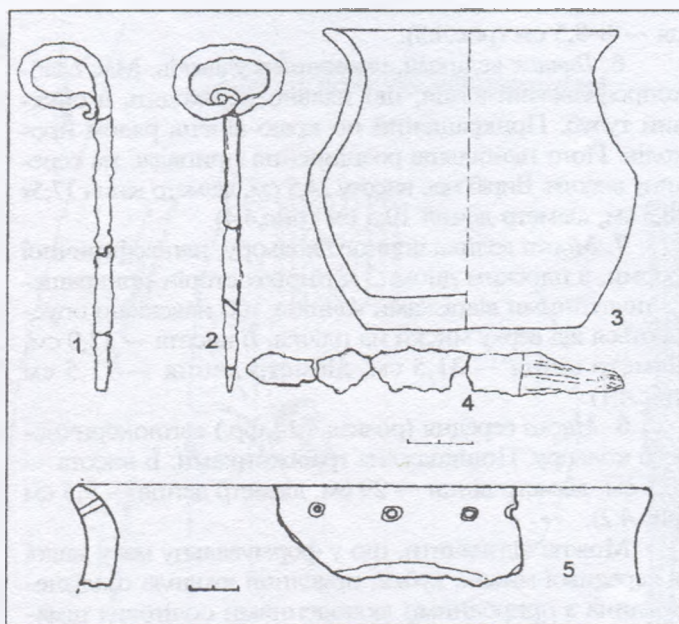

Рис. 6. Малий Тростянець. Курган №3.
Знахідки з поховання

складається з 20-ти фрагментів, частина уламків втрачена (рис.4:11).

6. *Горщик* (розвал, складається з 5-ти великих фрагментів) слабопрофільований, з проколами під вінцем. Висота — 19,0 см, діаметр вінця не визначено, діаметр денця — 11,1x10,5 см (рис.4:13).

Виявлений посуд типовий для пам'яток скіфського часу лісостепового Подніпров'я. Він виділяється у похованні №1 лише за кількістю. Поховання №1 та №2 можна датувати кін. VII-VI ст. до н.е.

Курган №3. Знаходиться у центральній частині могильника. Вибір цього кургану для дослідження зумовлювався пошкодженням його південної та західної частини у кінці XIX - на початку XX ст. межовим ровом, який зараз, внаслідок водної ерозії, поступово перетворюється у невеликий яр. Глибина яру на сьогодні становить — 0,70 м від сучасної денної поверхні, ширина — до 4 м.

Висота дослідженого кургану — 0,55 м, його первісний діаметр становив близько — 10 м. Насип був споруджений з однорідного бурого лісового ґрунту. Слідів викиду не зафіксовано. Очевидно, він знаходився у поховальній ямі. Під час розкопок насипу знайдені окремі уламки горщика, серед них фрагмент вінця горщика прикрашеного проколами (рис.6:5) — сліди тризни.

Курган містив парне поховання, впусене в центрі насипу з рівня стародавнього горизонту. Останній мав товщину 0,25 м. Поховальна яма, розміром — 3,21x2,15 м, мала прямокутну у плані форму, закруглені кути і була опущена у материк на 1,8 м. Її вертикальні стінки у приденні закрулювалися. У верхній частині стінки похило звужувалися до середин, на глибину 0,30 м. Без сумніву, поховальна яма мала заплічки, шириною 0,10-0,26 м, які під дією природних факторів обвалилися. Їх межі найкраще простежувалися на східній та західній стінці, да збереглися частини спалених плах, шириною 0,20-0,25 м, які лежали по осі північ-південь. Нижче виявлені сліди поперечних плах, такої ж ширини, як і попередні, тобто накатник складався з двох шарів плах, які лежали хрест-навхрест.

Яма була заповнена чорноземно-суглинковим ґрунтом, із лінзами затічного суглинку. По всій ямі зустрічалися вуглини і попіл, на глибині 1,31 м від репера, у

центральної частині знаходився прошарок попелу, товщиною до двох сантиметрів. Очевидно, під час здійснення поховального обряду дерев'яні конструкції були підпалені з ритуальною метою, але згоріли не повністю, так як майже відразу ж були закидані землею.

На дні ями, на шкіряній підстилці (її приблизні розміри 1,80x1,26 м) виявлено залишки кістяків двох людей — чоловіка (40-50 років) та жінки (30-35 років), поганої збереженості. Орієнтація померлих — північ-південь. Вони лежали на лівому боці, головами на південь, лицем на захід сонця. Ноги були зігнуті у колінах та стегнах.

На черепі жінки, очевидно, на скронях, лежали дві залізні посохоподібні шпильки. Біля її колін зберігся відбиток невизначеного сильно корозованого залізного виробу, що розпався. До поховального інвентаря належали залізний ніж, що знаходився у ногах померлої, та шматочок вохри. Кубок стояв у північно-західному куті підстилки.

Характеристика знахідок.

1. *Кубок*, горщикоподібної форми, з профільованими вінцями та широкою шийкою. Його висота — 9,5 см, діаметр вінця — 9,0 см, діаметр денця — 6,6 см (рис.6:3) Останнє має відбитки зерен проса — сліди підсіпки, яка використовувалася під час виготовлення посудини. Подібний кубок знайдений О.С.Федоровським у кургані неподалік с.Гора⁷.

2. *Ніж*, залізний, зберігся у фрагментованому вигляді. Реконструйована довжина — 11,6 см, ширина — 1,5 см. Спинка пряма. На уламці черешка добре помітні сліди (у поздовжньому напрямку) дерева від руків'я. Ніж у перетині — підтрикутної форми (рис.6:4).

3. *Шпилька* залізна, тип 20, варіант 1, за В.Г.Петренко, збереглася у фрагментованому вигляді, у перетині округла. Її голівка завернута петлею і завершується S-подібно. Кінець виступає назовні. Збережена довжина шпильки — 9,3 см, ширина — 0,6 см, розміри голівки — 3,5x2,5 (рис.6:1).

4. *Шпилька* залізна, тип 19, варіант 2, за В.Г.Петренко, збереглася у фрагментованому вигляді, у перетині округла. Її голівка завернута петлею, потоншений кінець закручений до середини. Довжина шпильки — 11,6 см, товщина — 0,6 см, розміри голівки — 2,2x2,9 см (рис.6:2)

Поховання здійснене в кін. VI-V ст. до н.е.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що розкопані кургани біля с.Малий Тростянець мають багато спільних рис (топографія, орієнтація могил та померлих, поховальний обряд, інвентар) з могилами Мачухського та Пожарнобалківського некрополів.

Слід відзначити, що поселення Поворскля нерідко знаходяться в зоні безпосередньої видимості одне від одного (1-3 км) і складають так звані селищні "кущі" по 3-6 в одному. Під час археологічних розвідок та картографування пам'яток у Нижньому Поворсклі⁸ встановлено, що ці селища групуються навколо курганного могильників, кількість курганів у яких могла бути різною. Наприклад, у Судіївському могильнику налічується за 50 насипів, у Мачухському (ур.Кисла Балка) — їх за 60, в ур.Таранів Яр було 160 курганів. Ця кількість залежала від гус-

Рис.7 Умовн позначення.

тоти населення даного мікрорегіону. Таким чином, група селищ об'єднувалася спільним курганним некрополем і складала родову общину.

Література

1. Рудинський М.Я. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: видання ПКМ, 1928. — Т.1. — С.19-22; Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. // АП УРСР. — Київ, 1949. — С.55-59; Ковпаненко Г.Т. Кургани поблизу с.Мачухи на Полтавщині: (за матеріалами М.Я.Рудинського) // Археологія. — Київ, 1970. — Т.24. — С.146-160.
2. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скифського

часу в околицях Полтави (за розкопками О.С.Федоровського) // ПАЗ. — Полтава: Полтавський літератор, 1993. — Ч.1. — С.20-24.

3. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — Київ: Наукова думка, 1967. — С.83, 87.

4. Андриенко В.П. Курганы раннескифского времени у с.Пожарная Балка // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины / ТД. — Харьков: издание ХИАО, ХГУ. — Харьков, 1995. — С.43-44.

5. Бандуровський А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г.Люботина // Люботинское городище. — Харьков: Регион-информ, 1998. — С.168-173.

6. Визначення антрополога ЦОДПА А.В.Артемов'єва.

7. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скифського часу в околицях Полтави... — Рис.3.

8. Гейко А.В., Гавриш П.А. Поселение VII-VI вв. до н.э. у с.Шевченки // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, 1988 — С.31; Гейко А.В., Гавриш П.А. Новые данные о памятниках скифского времени в Нижнем Поворослье // ОДПАП: Третий обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.142-143; Гейко А.В. Разведки в Полтавском и Зеньковском районах Полтавской области // АДУ. — Київ, 1993. — С.46-47; Гейко А.В. Розвідки у Нижньому Поворослі (Полтавський район) // АЛІУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.79-80.

Гейко А.В.

ОХОРОННЫЕ РАСКОПКИ КУРГАНОВ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У с.МАЛЫЙ ТРОСТЯНЕЦ

Резюме

Публикуются материалы охранных раскопок курганов скифского времени VII-V вв. до н.э., произведенных экспедицией Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации у с.Малый Тростянец Полтавского района Полтавской области в Нижнем Поворослье.

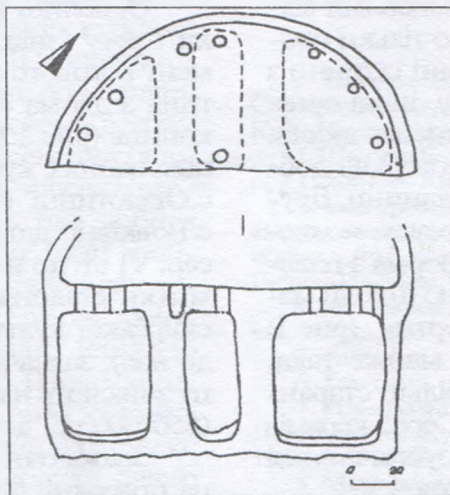
10.05.2001

ПОВІДОМЛЕННЯ ♦ ІНФОРМАЦІЯ

© Сапегін С.В., Гейко А.В. ГОНЧАРНЕ ГОРНО З ЧЕРКАЩИНИ

Поблизу колишнього хут. Кизивер, що знаходився неподалік с.Кліщинці Чорнобаївського р-ну Черкаської обл., в обриві берега Кременчуцького водосховища 2000 р., в ході нагальних рятувальних робіт, досліджено залишки горна для випалювання кераміки. Останнє можна пов'язати з відомими пам'ятками часу Київської Русі (городище та посад з двома укріпленими селищами), введеними до наукового обігу завдяки розвідкам та розкопкам В.Г.Ляскоронського, Ф.Б.Копилова, Р.О.Юри, М.П.Кучери, Ю.Ю.Моргунова¹.

Двокамерне горно зберетлося наполовину і має діаметр — 1,69 м. Підтримував "козел" — дві паралельні суцільні тиняні опори, шириною по 0,16 м та висотою 0,62 м, які розділяли топкову камеру на три частини, шириною 0,42 м, 0,23 м та 0,5 м відповідно. Дно топкової камери має сліди підмазування — 0,04-0,07 м, більш за все, для зменшення висоти склепіння, або ж з метою ремонту. У підд., товщиною 0,13 м, збереглися сім наскрізних отворів, діаметром 5-6 см та один глухий, що "потрапив" у стінку "козла". Стінки верхньої камери збереглися лише на висоту близько 0,25 м (рис.).

У горні знайдена незначна кількість фрагментів гончарного посуду XII ст., декорованого врізними хвилястими лініями. Поряд з цим археологічним об'єктом підібрані подібні уламки вінець горщиків з врізним орнаментом у вигляді концентричних та хвилястих ліній.

У Дніпровському лісостеповому Лівобережжі в давньоруський час найбільшого поширення набули двокамерні печі для ви-

палювання кераміки з одним підпорним стовпом, або без нього². Тому горно з околиць с.Кліщинці дещо відмінне від аналогічних. Незважаючи на це, за наявності кераміки, його можна чітко датувати кін. XI - XII ст.

Література

1. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы // Тр. XI АС. — Москва, 1901. — Т.1. — С.427-430; Копилов Ф.Б. Посульська експедиція 1945-1946 рр. // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.1. — С.252; Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: (Археологическая карта). — Київ: Наукова думка, 1984. — С.163; Моргунов Ю.Ю. Круглые городища Левобережья Днестра // СА. — Москва, 1986. — № 2. — С.110, 111.
2. Приймак В.В. До походження давньоруських двокамерних гончарних горнів // 2-га Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства / ТД. — Чернігів-Ніжин: вид. Черніг. ун-ту, Ніжин. ДПІ, 1988. — Вип. 2. — С. 45-46; Белінська Л.І., Сухобоков О.В., Приймак В.В. Гончарні горни I-II тис. н.е. з розкопок Лівобережної Слов'яно-Руської експедиції ІА АН УРСР // Українське гончарство. — Київ-Опішне: Молодь, Українське народознавство, 1993. — С.188.

10.05.2001

ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПОБЛИЗУ с.ШЛЯХ НА ХАРКІВЩИНІ

На території Харківської обл. відомо чимало пам'яток скіфського часу¹, але внаслідок того, що розвідкові роботи не були суцільними, залишається ще велика кількість невідомих поселень та могильників, які в сучасних умовах знищуються чи то в наслідок сільськогосподарських та будівельних робіт, чи то через діяльність грабіжників. Тому велике значення має охоронне обстеження території Харківщини, фіксація і реєстрація нових пам'яток археології та їх культурно-хронологічне визначення.

У 1999 р. мешканець с.Шлях Валківського району Харківської обл. А.Б.Цибулькін повідомив про знахідки стародавніх речей на околиці села. При огляді вказаного місця було виявлене поселення скіфського часу. Воно розміщується на території невеликого вододільного плато, між витокami р.Мерчик, лівого притока р.Мерла, і р.Черемушна, лівого притока р.Мжа. Це місце ніяк не міг обминути Муравський Шлях, який тут повертає на північ². Поселення розташоване на північному боці яру — одного із сухих витоків р.Мерчик. На розораній поверхні добре помітні вісім зольників, які вишикувалися ланцюжком уздовж краю яру і мають висоту 0,5-1,0 м при діаметрі 15-20 м. Саме на зольниках і концентруються культурні залишки, між ними кількість матеріалів мінімальна. На поверхні зібрано виразну колекцію знахідок скіфської доби.

Основну масу зібраних матеріалів складає кераміка. Кількісно переважають уламки вінець ліпних горщиків, прикрашених пальцевими відбитками і протинами (рис.1:1-3), або тільки протинами (рис.1:4-6). Вони виготовлені із глини з домішками дрібного шамоту, піску, іноді органіки, тому черепок щільний і має високу якість. Випал костровий нерівномірний, поверхня добре заглажена рукою чи шматком тканини. Другий, за кількість фрагментів, тип посуду — миски, для яких найбільш типовою є форма з плавно вигнутими, прямими вінцями, що інколи мають виступаючий внутрішній бортик (рис.1:7-8). Технологія їх виготовлення майже така, як і горщиків, хоча миски мають більш старанно й якісно оброблену поверхню. Серед кераміки поселення слабке лискування зустрічається лише на окремих фрагментах мисок.

Зібрано також велику кількість пряслиць різної форми (рис.1:9-12), деякі з них орнаментовані (рис.2:7). Серед виробів з глини привертає увагу вотивна посудинка з боковою ручкою у вигляді голови бичка (ложечка-?), яка потребує окремого розгляду (рис.2:11). Знайдено також декілька уламків хіоських амфор VI-V ст. до

н.е. З поселення походить також кілька імпортованих прикрас. Це черепашка каури (рис.2:10), підвіска з морської гальки (рис.2:8), пірамідальна підвіска, виготовлена із синього скла, зі зламаним вушком (рис.2:9), яка є типовою для комплексів IV-III ст. до н.е.³

З бронзи виготовлено платівку квадратної форми з отвором по центру, яка, можливо, була деталлю оздоблення дерев'яної чаші (рис.2:6). Серед знайдених матеріалів є кілька досить чітких хронологічних індикаторів. По-перше, це наконечники стріл, які представлені трьома екземплярами. Перший, трилопатовий наконечник з виділеною втулкою та шипом (рис.2:4) відноситься до 2 відділу 3 типу 3 варіанту (за класифікацією Г.І.Меллокової), які зустрічаються в VII-VI ст. до н.е., а масовими стають у першій пол. VI ст. до н.е.⁴ Другий, — трилопатовий наконечник стріли зі схованою втулкою, в якого одна з лопатей переходить у шип (рис.2:3). Відноситься він до 2 відділу 6 типу 3 варіанта, що зустрічаються у комплексах другої пол. VI — першої пол. V ст. до н.е.⁵ Заслугує на увагу третій трилопатовий наконечник стріли з ледь виділеною втулкою, який є виробничим браком, оскільки верхівка вістря деформована, внаслідок чого цей виріб не міг використовуватися за прямим призначенням (рис.2:5). Це, можливо, свідчить про наявність на поселенні бронзоливарного виробництва. Наконечник відноситься до 2 відділу 8 типу 5 варіанта, які зустрічаються у комплексах V ст. до н.е.⁶

Особливу увагу привертають вироби з кістки і рогу (знахідки А.Б.Цибулькіна). Це фрагмент рогового псалія, від якого збереглася частина з двома отворами та кінцівкою у вигляді копита (рис.2:2). Псалії цього типу знайдені у похованнях курганів Старша Могила поблизу с.Оксютинці (Аксютинці), хутора Шумейка і с.Вовківці, датовані В.А.Іллінською не пізніше сер. VI ст. до н.е.⁷ В.Г.Медведська вважає ці пам'ятки еталонними для другого етапу ранньоскіфської культури (далі — РСК) (700-650 рр. до н.е.), зазначаючи, що рогові псалії цього типу зникають на наступному, третьому етапі РСК (650-600 рр. до н.е.)⁸.

Зважаючи на те, що псалій був знайдений на поверхні, його більш-менш чітке абсолютне датування ускладнене. Можна лише зазначити, що виріб відноситься до того кола ранньоскіфських пам'яток, еталонном для якого є Старша Могила та поховання поблизу хутора Шумейка.

Інший виріб — застібка до колчану, зроблена зі стінки трубчастої кістки і має вигляд стрижня з двома перехватами по центру та по-

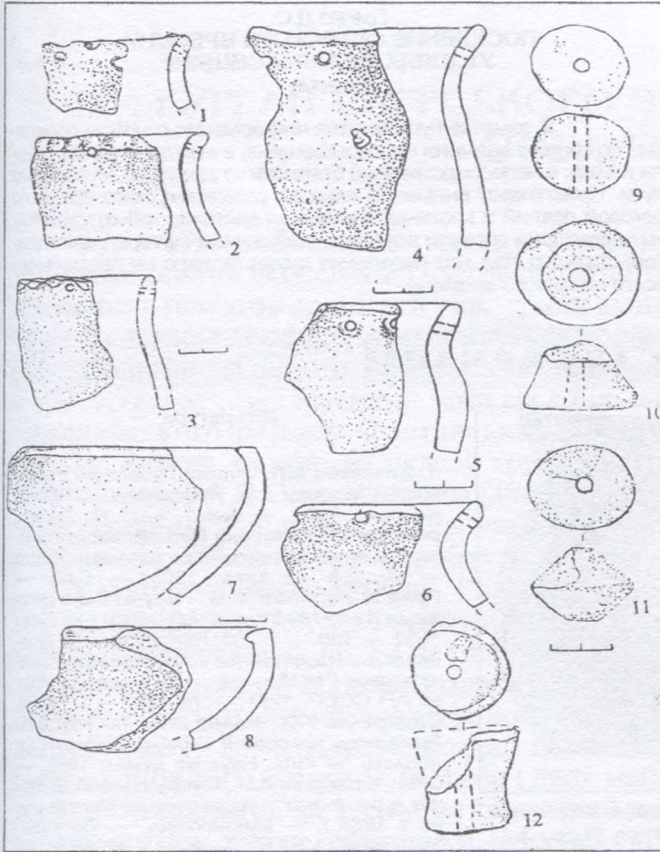

Рис. 1. Шлях, с. Фрагменти ліпних горщиків (1-8) і пряслиця (9-12). Глина.

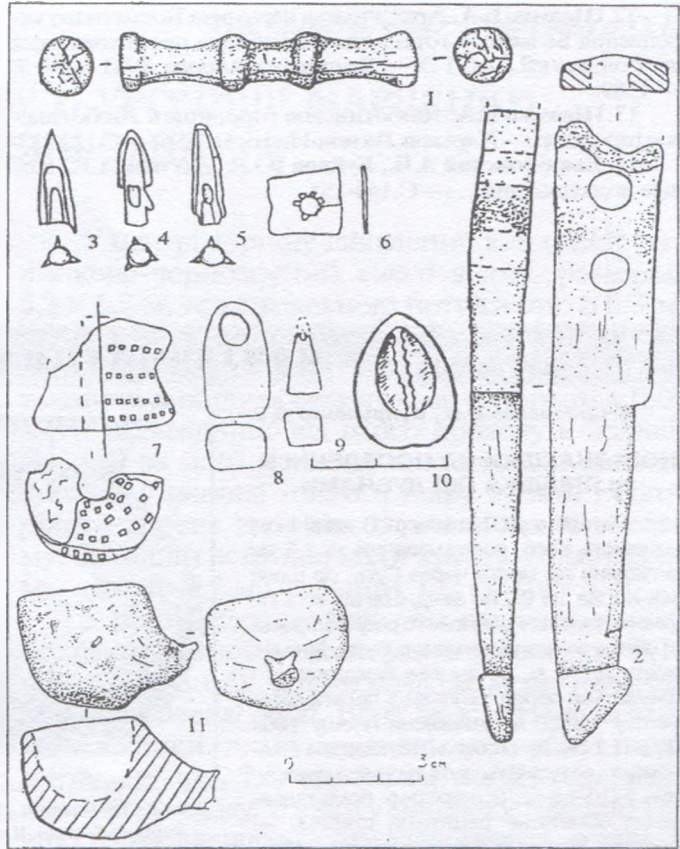

Рис. 2. Шлях, с. Індивідуальні знахідки. 1,2 — кістка; 3, 4, 5, 6 — бронза; 7, 11 — глина; 8 — камінь; 9 — скло; 10 — черепашка.

товщеннями на кінцях (рис.2:1). Один її бік, що був звернений до колчана, має добре заліскувану поверхню. Форма застібки унікальна для Лисостепу, але зустрічається у ранньоскіфських похованнях степової зони Північного Причорномор'я і відноситься до другого типу колчанних застібок цієї території (за О.Р.Дубовською). Прототипом усіх колчанних застібок цього часу вона вважає трижолобкові застібки з чорногорівських поховань⁹. На типологічну схожість останніх із застібками краснознаменських курганів ранньоскіфського часу вказував Є.В.Черненко¹⁰.

Отже, уламок псалія та застібка до колчану є унікальними для Харківщини виробами і, можливо, фіксують час виникнення поселення (другий етап РСК), у зв'язку з чим не зовсім з'ясованим видається зв'язок поселень цієї доби з одночасними похованнями, в яких були знайдені трофеї передньоазіатського походження¹¹.

За сукупністю виявлених матеріалів зрозуміло, що поселення поблизу с.Шлях існувало протягом усього скіфського часу. Щодо кераміки, то факт широкого хронологічно існування поселень, архаїчний керамічний комплекс яких майже не має ліскуваного посуду, давно відзначений дослідниками¹². Вартим уваги є також те, що поселення розташоване у безпосередній близькості від Муравського шляху, котрий, можливо, мав певний вплив на його економіку і був одним з головних чинників виникнення селища саме в цьому місці. Але для

перевірки цієї тези необхідне широке дослідження пам'яток такого типу.

Таким чином, селище поблизу с.Шлях стає в один хронологічний ряд з поселеннями та могильниками Харківщини, при дослідженні яких були зафіксовані матеріали ранньоскіфської доби (Люботинське горище¹³, кургани № 1,2 Караванської, № 1,2 Центральної групи неподалік від міста Люботин та ін.¹⁴).

Література

1. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская обл. — Київ: Наукова думка, 1977. — С.121.
2. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Київ: Наукова думка, 1987. — С.22-23.
3. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г.Люботина // Люботинское городище. — Харьков: Регион-Информ, 1998. — С.175-176.
4. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып. Д1-4. — С.21.
5. Там само. — С.22.
6. Там само.
7. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — Киев: Наукова думка, 1968. — С.68-69.
8. Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА. — Москва, 1992. — № 3. — С.92.
9. Дубовская О.Р. Об этнокультурной атрибуции "новочеркасских погребений Северного Причерноморья" // Археологический альманах. — Донецк, 1997. — № 6. — С.208-209.
10. Черненко Е.В. Скифские лучники. — Киев: Наукова думка, 1981. — С.35-38.
11. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования... — С.144-150.

12. Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АС ГЭ. — Ленинград: Аврора, 1983. — № 3. — С.89.

13. Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков: Регион-Информ, 1998. — С.122-123.

14. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования... — С.144-155.

Гречко Д.С.
ПОСЕЛЕНИЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ
У с.ШЛЯХ НА ХАРЬКОВЩИНЕ
Резюме

В заметке публикуется информация о новом поселении скифского времени на Харьковщине, в междуречье рр. Мерла и Мжа, в непосредственной близости от древнего Муравского пути. Привлекают внимание находки раннескифского времени: роговой псалити и костяная колчанная застёжка, обнаруженные на территории области впервые. Найденные материалы свидетельствуют о том, что поселение существовало на протяжении всего скифского времени.

20.03.2001.

ПОВІДОМЛЕННЯ ♦ ІНФОРМАЦІЯ

© Сидоренко О.В., Супруненко О.В.

НОВІ ЗНАХІДКИ НА ПОСЕЛЕННІ В ур.ЛЯЦІВКА ПІД ЛУБНАМИ

Пагорб в ур.Ляцівка (п.1), який іноді називають Коса, розташований за 1,6 км на південь від моста через Сулу, по шосе Київ-Харків, на 0,2 км західніше від вул. Піщаної с.Засулля Лубенського р-ну Полтавської обл., у заливній заплаві р.Сула. Він має висоту бл. 5 м, останцеве походження і здіймається серед заплави з перепадами висот у 1,5-2,0 м, займаючи площу 190х130 м (1,1 га). Зачистками на поселенні відзначена потужність культурних нашарувань у 0,5-1,5 м¹. З широтних боків підвищення обмежене рештками стариць — озерами. Західний бік пагорбу зруйнований під час вибирання піску. В утворених оголеннях і видувах зібраний досить виразний комплекс знахідок, котрий складається з кількох культурно-хронологічних груп — доби пізнього неоліту, енеоліту, бронзи, перед- та скифського часу, черняхівської культури, давньоруської доби і XVII-XVIII². На поселенні виявлено кілька унікальних для Дніпровського Лівобережжя знахідок. Зокрема бронзовий серп ранньоскифського часу³ та розвал кружального горщика пастирського типу⁴. Досить репрезентативно є й добірка металевих знарядь та вістер стріл часу Київської Русі⁵.

Довгий час за оголеннями підвищення наглядас перший з авторів, який зібрав тут значну колекцію матеріалів різних епох⁶, передану до фондів ЦОДПА. Кілька предметів, що заслуговують на увагу, було знайдено і за останній рік. Це, зокрема, два вінця великих ліпних горщиків доби фінальної бронзи від посудин бондарихинської культури. Перший з них, з масивним підтрикутним у перетині валиком в основі шийки горщика, другий — з пальцевими відтисками

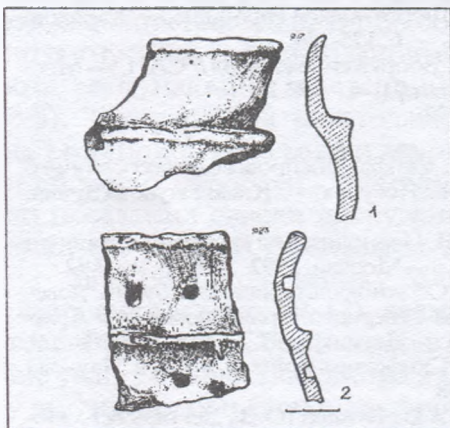

Рис.1. Засулля, с., ур.Ляцівка-1. Уламки ліпного посуду бондарихинської культури.

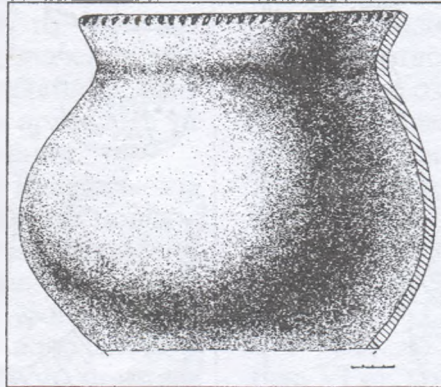

Рис.2. Засулля, с., ур.Ляцівка-1. Ліпний горщик 2-ї пол. II — 1-ї пол. III ст. н.е.

вздовж зрізу та рядами глибоких круглих ямок, нанесених торцем обрізаної кісточки по шийці і плічці, з менш масивним валиком (рис.1).

Та найбільш цікавою знахідкою є розвал великого ліпного горщика, що вибирався з видуву і розмивів на протязі 5 років, по черепку. На сьогодні горщик реставровано (без денної частини). Він належить за типом до ліпних посудин з глянво відігнутою високою шийкою, порівняно слабо вираженими плічками, "яйцеподібним" тулубом, що більш стрімко переходить у дно. Зовнішній край зрізу посудини орнаментований ніпшовими заціпами, зріз — спрямлений. У сіро-чорному тісті посудини — подрібнений шамот і пісок. Горщик має досить значні розміри. Діаметри вінця — 30,1 см; шийки — 27,2 см; тулуба — 38,4 см. Зберігся він на висоту — 34,0 см (рис.2).

Співставлення цієї посудини з різноманітними типами кераміки регіону доби раннього залізного віку не дало будь-яких паралелей. Певна схожість за характером орнаментування і формою посудини відзначається при порівнянні з пізньозарубинецькими старожитностями, зокрема керамікою пам'яток типу Картамишевого 2 — Тернівки 2 таких поселень, як Харівка⁷, Більськ, ур.Озеро. Найближчі ж паралелі горщику знаходимо серед ліпного посуду з культурних нашарувань другої половини II — першої половини III ст. н.е. Іштутиного городища у Верхньому Подонні⁸, менш виразні — з Вязовського могильника⁹ — середини III ст. н.е. та Семилукського городища¹⁰.

Найвірогідніше, що посудина, виявлена на південно-східному схилі пагорба поблизу Засулля в околицях Лубен, належить до пізньосарматських старожитностей і може пов'язуватися з існуванням тут чи поряд пізньозарубинецького селища. Окремі уламки кераміки цієї доби в ур.Ляцівка вже відзначалися при розвідках.

Література

1. Бочкарёв К.П. Очерки Лубенской старины. — Москва: изд. Луб. музея Е.Н.Скаржинской, 1901. — Вып.1. — С.39; Ляско-ронский В.Г. История Переяславской земли с древнейших времён до половины XIII ст. — Изд.2-е. — Киев, 1903. — С.59. — Прим.3; Копилов Ф.Б. Посульська експедиція 1945-1946 рр. // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т.III. — С.308; Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.73-74; Сидоренко Г.О., Махно С.В., Телегин Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наукова думка, 1982. — С.68; Кулатова И.Н., Супруненко А.В. Отчёт о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. — Машинопись. — Полтава, 1988 // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1988/136. — Спр.23173. — Арх.102; Супруненко О.В. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2001. — С.210. — № 36.
2. Сидоренко А.В. Разведки в окрестностях Лубен // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.170; Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.84-96; Сидоренко О.В. Нова знахідка із Засулля // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.75-76; Сидоренко О.В., Коваленко О.В. Деякі риси матеріальної культури навколлубенських слобід XVII-XVIII ст. // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.84-89.
3. Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля. — С.87. — Рис.1.8.
4. Там само. — С.88. — Рис.2.
5. Тітков О.В., Сидоренко О.В. Про розвідки у Лубенському Посуллі // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч.1. — С.98-99. — Рис.7:9-12.
6. Соколова Л.М. Фонди Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.70-71.
7. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — Москва: издание ИА РАН, 1991. — С.62-76. — Рис.19:1-7.
8. Супруненко О.В., Терпиловский Р.В. Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.74-75. — Рис.5.
9. Разуваев Ю.Д. Иштутинское городище на Красивой Мече // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тысячелетия н.э. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. — С.87, 94-96. — Рис.6-7.
10. Медведев А.П. Сарматы и лесостепь (по материалам Подонья). — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1990. — С.121-148; Пряжин А.Д., Разуваев Ю.Д. Семилукское городище позднескифского времени на р.Дон (основные результаты раскопок 1984-1993 гг.) // Археологические памятники Среднего Поочья. — Рязань, 1995. — Вып.4; Разуваев Ю.Д. Иштутинское городище на Красивой Мече. — С.96. — Рис.8.

25.02.2000.

КУРГАН СКІФСЬКОГО ЧАСУ В УРОЧИЩІ МАРЧЕНКИ ПОБЛИЗУ БІЛЬСЬКА

Влітку 1995 р. Більським загоном Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації проведені дослідження одного з курганів могильника в ур.Марченки*, на південний захід від с.Більськ Котелевського району Полтавської області¹ (рис.1). Курган входив до складу групи, свого часу обстеженої В.О.Городцовим (1906 р.)², яка безпосередньо прилягала із північного заходу до курганного поля в ур.Скоробір.

Місцезнаходження кургану. Розорана "пляма" від напіврозтягнутого насипу і викиду кургану була виявлена за 2,6 км на південний захід від с.Більськ, зліва від польової дороги до ур.Скоробір та с.Батьки Зіньківського району, за 35 м від неї (рис.1; 2; 4). Курган входив до складу невеликої групи з чотирьох насипів і двох майданів, розташованої за 1,1 км на південний захід від решток хутора Марченки (Марченків), що свого часу знаходився на першій терасі лівого берега р.Сува Грунь.

Кургани групи виявилися дуже розораними. Вони мали висоту 0,2-0,6 м при діаметрі 7-28 м (рис.3). Майдани збереглися дещо краще і розташовані на південний схід від курганів, за 50-70 м. Висота майданів 0,7-1,0 м, розміри — 20х25 та 30х50 м. Перший з них має кільцеподібну в плані форму, у вигляді замкнутого валу, другий — напівмісячного у плані валу з буртами — "вусами" вздовж "крил" майдану.

Обраний для розкопок курган (№1) займав центральне положення у групі, знаходячись на підвищенні плато другої тераси лівого берега ріки. Висота ділянки плато тут складала понад 40 м над рівнем застави.

Курган вирізнявся "плямою" напіврозораного насипу і суглинково-чорноземного викиду діаметром 10,0х11,7 м. Його висота становила 0,3 м. На поверхні траплялися дуже подрібнені фрагменти ліпного посуду скіфської доби (рис.5:4), один черепок — доби ранньої бронзи (рис.9:1).

Для стратиграфічних спостережень за репер обраний умовний центр кургану, з нівельованою висотою 0,31 м від рівня навколишньої денної поверхні. Найкращу стратиграфічну картину виявлено у східному профілі бровки. Вона виглядає таким чином: 0-0,2 м — орний шар; 0,1-0,3 — ґрунт насипу — чорнозем, зі включеннями передматерикового суглинку від діяльності землеріїв; 0,3-1,1 м — похований чорнозем; 1,1-1,3 м — передматериковий суглинок; з 1,3-1,4 м — материк — світло-палевий суглинок (рис.5:4).

У центрі кургану виявлений кільцевий суглинково-чорноземний викид з ями, розміром 5,3 х 6,2 м, максимальною потужністю в 0,3 м, який з південного заходу мав протоптану ділянку проходу шириною 0,6-1,2 м (рис.5:4). Тут товщина викиду обмежувалася натоптом у 0,05-0,10 м. Західніше від цього проходу в "кільці" викиду, за його межами, знаходилися рештки вуглища у вигляді тонкого шару вуглин і обгорілого дерева на рівні похованого чорнозему. Залишки вогнища мали круглу в плані форму, діаметр 0,7 м і товщину 1-2 см (рис.5:4).

У центрі кургану виявлена поховальна камера підквадратної у плані форми, розміром 3,1х3,2 м (рис.5:1,4), орієнтована за віссю північний схід — південний захід. Вона мала стрімкі вертикальні стінки, дещо скруглені кути, рівне горизонтальне дно, із незначним пониженням до північного сходу. Стінки у матеріку зберегли нечіткі сліди знаряддя, яким відкопувалася яма, з шириною робочої частини (леза) в 3-4 см.

Поховальна камера зберегла вздовж країв рештки перетрухлого дерев'яного дубового перекриття на глибині 0,8-1,1 м, що просіло під тиском ґрунту насипу. Воно складалося з основи у вигляді чотирьох масивних, добре обтесаних, підквадратних чи підпрямокутних плах довжиною понад 3,0 м та перетином 0,3-0,4 х 0,3-0,6 м, викладених вздовж довгої вісі ями (рис.5:1; 6). Основа перекриття вкривалася менш масивними плахами і горбилями поперек каркасу. Такі плахи мали перетин 0,15-0,2 х 0,2-0,25 м і довжину понад 3,0 м.

Перекриття (накатник) трималося на дерев'яній конструкції зрубу, вміщеній до поховальної ями майже по центру. Зруб влаштований з опорою на південно-західну стінку ями, у проміжку між якою і стінкою зрубу знаходився "вхідний" простір — *вхід* (рис.5:2).

Розміри зрубу — 2,0 х 2,2 м — близькі до прямокутних; параметри вхідного простору — входу, обмеженого із широтних боків поздовжніми стінками зрубу — 0,55 х 1,90 м.

Простір між стінками зрубу і стінками ями був заповнений материковим суглинком, винятим при копанні поховальної камери, і лише у верхній частині набував змішаного характеру (рис.5:2-3). Заповнення суглинком внутрішніх обсягів додатково сприяло міцності конструкції склепу.

Стінки зрубу (разом з тим і входу) зводилися з горбилів і дощок шириною 10-15 і товщиною 3-5 см, уламки яких виявлені в заповненні.

Долівка склепу встигалася тонкими дошками, орієнтованими за довгою віссю ями. Їх

* Роботи велися у серпні 1995 р. Більським загоном у складі наукових співробітників ЦОДГА І.М.Кулатової, Б.І.Золотницького, Т.М.Золотницької, О.В.Тіткова, М.М.Дараган, красзнавців Ю.М.Павловича, М.О.Радченка, О.В.Сидоренка та ін. Фінансування досліджень здійснювалося за рахунок Обласної бюджетної програми по вивченню Більського городища, зніційованої управлінням культури Полтавської облдержадміністрації (начальник управління — заслужений працівник культури України П.К.Бондаревський).

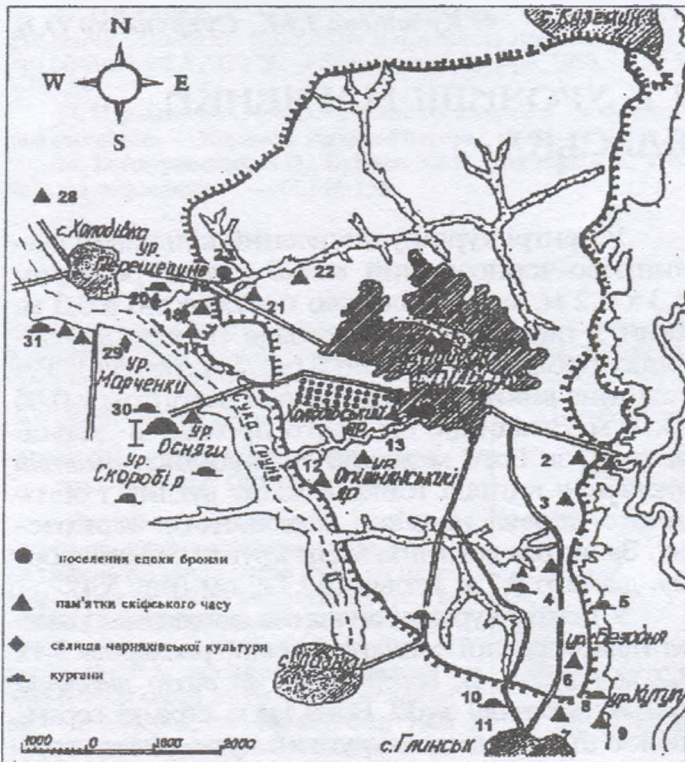

Рис. 1. Більське городище та його округу.
Схема розташування кургану в р. Марченки.
I — досліджений курган.

ширина становила 10-20 см. Всього настил підлоги, за нашими підрахунками, мали вкривати 12 дощок, які лежали на лагах поперечного каркасу — основи. Це були дві масивні підесані плахи шириною 14-22 см і товщиною 10-15 см підпрямокутного перетину, довжиною 1,75 м (рис.5:2).

Напевне, після замощування входу, зруб був з ритуальною метою "очищений вогнем", що опалило підлогу, нижню частину стінок та внутрішню частину перекриття. Ця "пожежа" була припинена завершенням доступу повітря після перекриття накатника дернинами. Сліди випалювання збереглися й на материковому дні камери (рис.5:2).

Як вже зазначалося, проміжки між стінками ями і зрубом були заповнені переважно материковим суглинком, а внутрішній обсяг склепу, з перетрухлим дерев'яним перекриттям, просівши, — чорноземно-затічним ґрунтом насипу, з 5-8 шарами потужних дернин (рис.5:3). Зрідка між ними були помітні прошарки суглинку. По контуру склепу простежені рештки дерев'яних дощок, на різних рівнях заповнення — окремі уламки плах від накатника (рис.5: 2-3). Обсяг входу був заповнений менш щільним суглинком, з домішками чорнозему та окремих вуглин.

У заповненні південної частини ями простежений *грабіжницький перекоп* у вигляді підпрямокутного у плані колодязя через центр насипу, розміром 1,3-1,5 x 1,6-1,9 м, позначений перемішаним ґрунтом, наявністю вуглин, менш інтенсивною щільністю, присутністю знахідок і фрагментів кісток у нижній частині (рис.5:

1). Виходячи з характеру пограбування, переміщення у процесі неквапливого перегляду заповнення поховальної камери, час здійснення цього проникнення грабіжників *припадає на другу половину XIX ст.* Можливо, поховання *відвідувалося грабіжниками й раніше* — за скіфської доби. Про це може свідчити незначна щільність заповнення вхідного обсягу.

Практично вздовж довгої вісі камери, по центру, знаходилися більшість переміщених грабіжниками знахідок. У південній частині ями на долівці — скупчення кісток лошати (рис.5:2, 8), в т.ч. шматок нижньої щелепи (тварина віком 3-4 місяців), та кілька великих кісток рук і ніг, зуб людини (рис.5:2,9; 8). Дві великоберцевих кістки ніг людини лежали в північній частині ями (рис.5:2). В центрі камери виявлені й кілька кісток вівці (рис. 5:2,7,12). У північно-західному кутку камери трапилося кілька ребер людини, шматочки крейди і шкіряного тліну (рис.5:2).

Ближче до північно-західного кутка ями знаходився розвал горновини кружального античного глека з ручкою (рис.5:2,14; 8), окремі черепки від якого були рознесені грабіжниками по всій ямі. На дні в різних місцях були зібрані фрагменти леза і кістяного накладчастого руків'я закладного залізного ножа (рис.5:2,10,11); у центрі — розвал залізної шпильки (рис.5:2,13); кілька невеликих шматочків бронзових платівок, певно, від розслоеного дзеркала (рис.5:2,15). У південно-східному кутку знайдена невеличка бронзова пронизка (рис.5:2,5). Тут же, вздовж східної стінки, знаходився розсип з 32-х склопастових намистин, що, здебільшого, розтріскалися (рис.5:2,6). У центрі ями виявлені сердолікова та маленька пустотіла золота намистини (рис.5:2,3,6); трохи південніше — уламки бронзового литого дзеркала (рис.5: 2,4). Вздовж західної стінки камери та по центру ями виявлені 4 маленькі напівсферичної форми золоті бляшки — нашивки до одягу (рис.5:2,3). Ще одна бляшка більших розмірів, з рельєфним штампованим візерунком у вигляді розеток, трапилася у центрі камери (рис.5:2, 2); золота бляшка трикутної форми — поблизу західної стінки, у перекопі (рис.5:2,1).

У заповненні та на дні ями виявлені подрібнені фрагменти вінець, стінок і денць ліпних горщика, черпака і миски з лискованою поверхнею, що належали залишкам тризни. Напевне, розрізнені кістки вівці також потрапили до заповнення камери зі складу тризни, рештки якої були розкидані поверх накатника. Кістки лошати належали до складу напутньої їжі, вміщеної до поховання.

Цікавою деталлю поховального обряду є вміщення до могили, разом із прикрасами, косметичної фарби темно-червоного і яскраво-червоного кольорів, сліди якої у вигляді відбитків були зафіксовані на поверхні намистин і шматочка дзеркала. Ймовірно, що все це знаходилося в якійсь дерев'яній шкапулі.

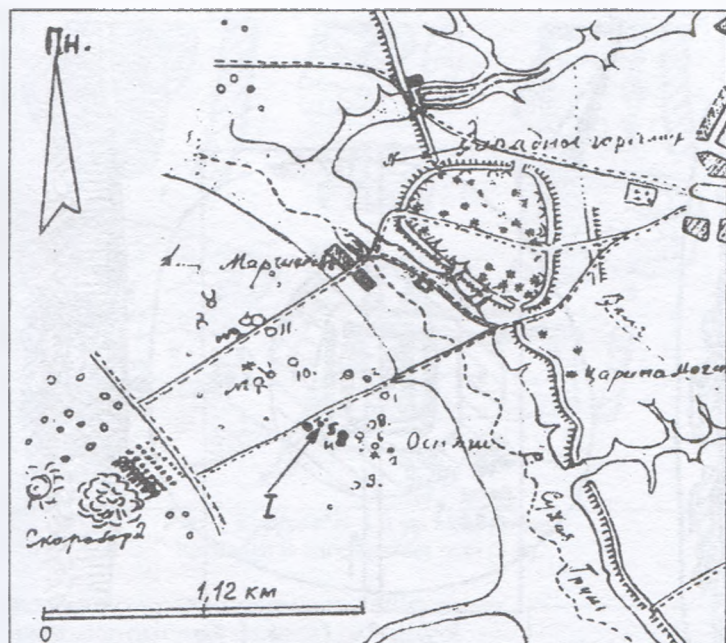

Рис. 2. Схема місцезнаходження дослідженого кургану за планом Більського городища В.О. Городцова.
I — досліджений курган.

Рис. 3. Більськ, с.
Схематичний план групи курганів в ур. Марченки.
I — досліджений курган.

Відзначимо також наявність у нижній частині заповнення поодиноких вуглин та п'яти камінців-гальок овально-видовженої форми, шкаралупиння яєць домашніх птахів.

Кераміка. У заповненні камери і входу було виявлено понад 20 фрагментів ліпного посуду від залишків тризни. Дрібно побиті ще у давнину, ці посудини можна віднести до кількох типів — горщика, черпака та миски.

1. Чотири уламки належать *ліпному горщику* із заглаженою поверхнею, коротким, ледь відігнутим назовні вінцем, який нижче зрізу орнаментувався невисоким пригладженим валиком, розчленованим відбитками нігтя (рис.9:2). Скоріше за все, це був слабопрофільований горщик середньої висоти (до 20 см), з огляду на шматочок товстого денця з утором. Товщина стінок цього горщика коливається у межах 0,7-0,9 см.

2. Два фрагменти від *глекоподібного ліпного черпака* з підліскованою поверхнею, в т.ч. трохи нахилене до середини посудини вінце, з прямим зрізом (рис.9:8). Перший з них має розміри — 2,4 x 2,8 см, другий — дрібний уламок стінки — 1,4x2,1 см.

3. Три незначні уламки належать *ліпній мисці* невизначеного типу, з чорно- та жовтокоричневою ліскованою поверхнею (рис.9:3) Розміри фрагментів — від 1,8 x 2,1 до 2,4 x 3,8 см.

4. У насипу кургана знайдено також *стінку ліпної*

посудини пізньоямного часу, орнаментовану гребінцевим різнонаправленим загладжуванням зовнішньої та внутрішньої поверхні (рис.9:1). Фрагмент потрапив до насипу разом із дернинами, взятими з околу.

Перелік керамічних знахідок буде неповним, якщо не згадати розвал античної кружальної посудини, що виявлена на дні камери.

5. Склеєна верхня частина — горловина і ручка античного кружального амфороподібного одноручного глека (рис.8; 11), з вінцем, потовщеним пружкою, конусоподібним горлом і розширеними плічками, плоским денцем (рис.9:5-7). Глек мав овальну у перетині ручку, що з'єднувала під прямим кутом основу плічок і шийку. Тісто посудини теракотового рожево-коричневого кольору, з блискітками слюди. Висота збереженої частини — 15,5 см; висота горловини — 13,3 см; діаметр вінця — 6,7 см; діаметр шийки вверху — 4,5 см, у основі — 9,1 см; перетин ручки — 1,7-2,9 см (рис.11; 14).

Залізні вироби.

6. Два фрагменти *псалія* S-подібного профілю — верхня частина з голівкою — кулястим потовщенням, та стрижень із незначним перегином. Перетин стрижня виробу — від овального до сплющено-овального (рис.10:2). Довжина уламків — 1,7 та 2,1 см.

7. Фрагментована *шпилька* з конічною, ближче до кулястої, голівкою, круглим у перетині стрижнем, що потоншується до вістря, довжиною 7,6-8,0 см. Вістря втрачене. Діаметр голівки — 0,55 см; стрижня — 0,25-0,40 см. Довжина збереженої частини виробу у фрагментах — 6,7 см (рис.10:3).

8. *Ніж* фрагментований, з прямою, злегка прогнутою, ближче до загострення леза, спинкою та двонакладчастим кістяним руків'ям, у вигляді підпрямокутних платівок, вирізаних із трубчастої кістки тварини, скріплених між собою і з лезом трьома залізними заклепками (рис.10:1). На лезі помітні рештки дерев'яних піхов. Значна частина леза і завершення руків'я — втрачені. Реконструйована довжина збереженої частини знаряддя — 17,1 см; довжина леза — 9,5 см; його ширина — 1,6 см; товщина (по спинці) — 0,4 см; ширина кістяних накладок — 1,3 см; їх довжина, — орієнтовно, 9,5 см; діаметр заклепок — 0,2 см; діаметр отворів під них — 0,3 см.

Бронзові вироби.

9. Уламок *дзеркала* круглої форми, з бортиком у вигляді підтрикутного виступу по краю (рис.10:5). Вірогідний діаметр люстерка — понад 15,0 см; його товщина — 0,20-0,25 см; розміри уламка — 2,0 x 3,0 см.

10. *Намистинка* сплющено-конічного перетину, кругла, з отвором у центрі, діаметром 0,5 см; висотою — до 0,2 см; діаметр отвору — 0,15 см (рис.10:4).

Вироби з крейдяної породи.

11. Фрагментована короткоциліндрична *пронизка-намистина* діаметром 0,70 та висотою 0,55 см, з отвором у 0,30 см (рис.10:13).

12. *Шматочки крейди* розміром від 0,5 x 1,0 x 1,2 до 1,2 x 2,2 x 1,3 см, кулястої та близької до неї форми (7 од.).

Склопастові прикраси.

13. Діжкоподібні, поперечно-стиснуті *намистини* із склопасту, з темнокоричневою поверхнею, виготовлені зі світло-бурого глухого скла (4 од.). Висота — 0,7-0,8 см; діаметр — 0,8-0,9 см; діам. отвору — 0,3 см. Більш стиснуті за висотою, *менші намистини*, із того ж матеріалу, висотою 0,3-0,5 і діаметром 0,4-0,6 см, з отвором у 0,2-0,3 см (4 од.) та до 15 од. в уламках (рис.10:11-12). Крім того, виявлено розвали ще 9 намистин, найближчих за формою до типу 18 скляних прикрас, за класифікацією К.М.Алексеевої³, а за матеріалом — до намистин 14 типу⁴. Поверхня менших намистин свого часу була вкрита позолотою.

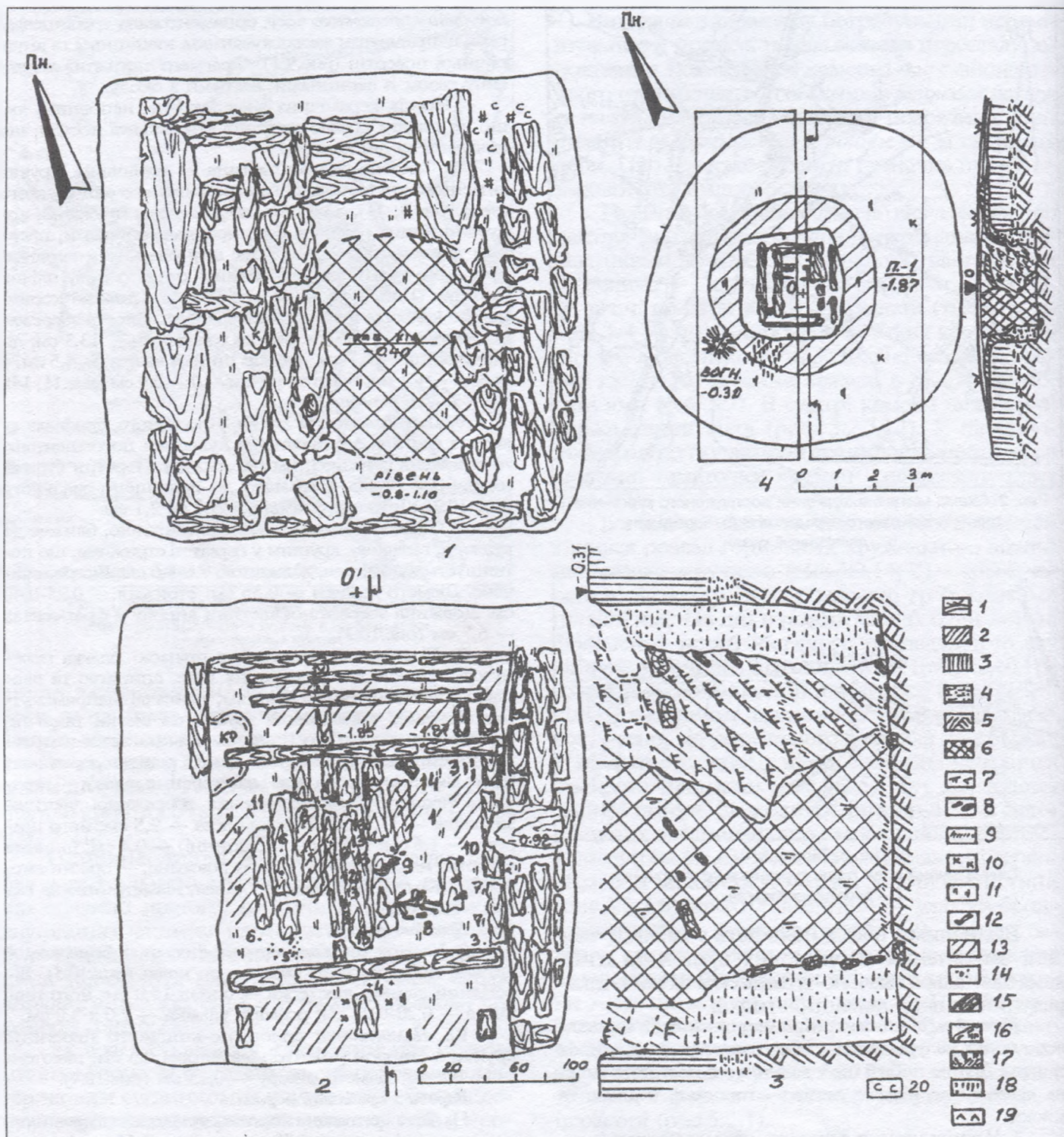

Рис. 5. Курган № 1 в ур. Марченки. План (4), план решток накатника (1), план (2) і перетин поховання (3).

Цифрами на плані поховання (2) позначені знахідки: 1 — золота бляшка трикутної форми із псевдозернинами; 2 — золота бляшка з трьома розетками; 3 — золоті бляшки-гудзики і намистинка; 4 — фрагмент дзеркала; 5 — бронзова намистина; 6 — склопастове намисто; 7 — зуби вівці; 8 — кістки лошати і вівці; 9 — зуб людини; 10 — лезо залізного ножа; 11 — уламки руків'я ножа; 12 — хребець вівці; 13 — розвал залізної шпильки; 14 — розвал горловини кружального глека; 15 — фрагмент бронзової платівки від дзеркала; к — фрагменти кераміки.

Умовні позначення: 1 — орній шар; 2 — викид у перетині; 3 — похований чорнозем; 4 — суглинок; 5 — материк; 6 — перекоп — грабіжницький хід; 7 — дернини; 8 — дерево; 9 — попіл; 10 — фрагменти кераміки; 11 — вуглини; 12 — кістки; 13 — масив викиду в плані; 14 — крейда; 15 — обгоріле дерево; 16 — кротовини; 17 — вогнище; 18 — натопт; 19 — шкіряний тлін; 20 — шар лупиння яєць.

Вироби із золота.

14. Намистинка-бісерина біконічно-округлої форми, складається з двох спаяних між собою напівсферичних половинок, з наскрізним отвором для нанизвання. Висота — 0,3 см; діаметр — 0,3 см; дім. отвору — 0,08 см (рис.10:2,9;13).

15. Гладенькі напівсферичні та злегка видовжено-овальні за формою (внаслідок деформації) бляшки-нашиєвки ("гудзички"), з маленькою петелькою для наши-

вання зі зворотного боку, яка прилягає у центрі до штампованої з фольги напівсфери (рис.10:8). Краї прикрас часом мають незначні виступи різної форми, що утворилися при розклепуванні листочка фольги.

Їх розміри: діаметр відповідно — 0,40 x 0,35; 0,35 x 0,35; 0,40 x 0,43; 0,42 x 0,44 см; висота — 0,23-0,30 см; розміри вушка — від 0,19 x 0,10 до 0,09 x 0,12 см. Товщина фольги — 0,02 см (рис.13).

16. Бляшка-нашиєвка у вигляді трикутника, запов-

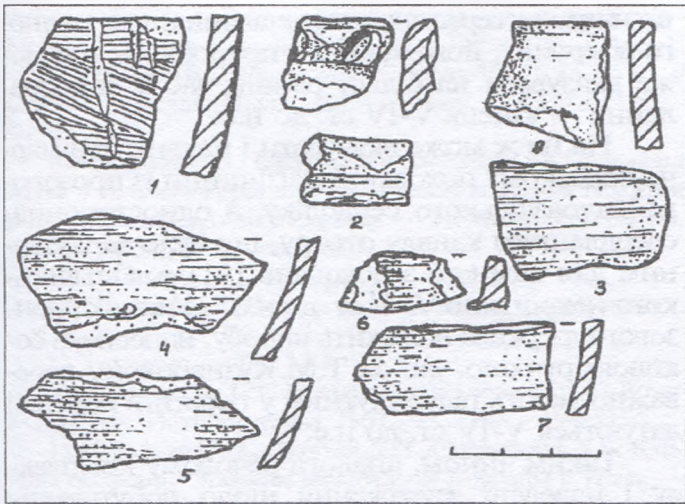

Рис.9. Курган № 1 в ур Марченки.
Кераміка із заповнення ями (1-8).

неного по краях рядами псевдозернин трапецієподібної форми, у центрі — нанесеними у вигляді трикутника круглими псевдозернинами зрізано-циліндричної форми (рис.10:6). Краї бляшки загнуті зі зворотного боку на 1 мм під кутом в 90 градусів до орнаментованої площини. На одній з вершин — тонка прорізка в 1,5 мм для нашивання на тканину основу. Розміри бляшки: висота — 1,10 см; ширина (по більшій основі) — 1,48 см; "товщина" — 0,10-0,11 см. Товщина фольги — 0,015 см (рис.13).

17. Бляшка-нашивки штампована, трикутної форми, з композицією із трьох розеток — чотирипелюсткової квітки з центральним круглим виступом маточки (рис.10:7). Краї бляшки також загнуті донизу. У двох кутках в основі — маленькі отвори для нашивання.

Розміри: висота — 0,79 см; ширина — 1,10 см; "товщина" — 0,25 см; товщина фольги — 0,02 см (рис.13).

Вироби із сердоліку.

18. Намистина поперечно-стиснута, джкоподібна, свердлена з одного боку на конус, із прозорого сердоліку червоно-жовтуватого кольору (рис.10:10). На одній із вершин і на тубубі — дрібні забитості, що виникли при виготовленні, заповнені білою пастою. Належить до 4 типу намиста із сердоліку за К.М.Алексєєвою⁵. Висота — 0,55 см; діаметр — 0,90 см; діаметр каналу отвору — зверху — 0,2 см, знизу — 0,08 x 0,10 см (рис.13).

Досліджений курган містив жіноче поховання (див. Додаток Л), здійснене у рубленому склепі. Перекриття такого склепу влаштувалося на кшталт дослідженого Б.А.Шрамком 1976 р. кургану № 2 на сусідньому Скороборі⁶. Про час спорудження кургану і здійснення поховання красномовно свідчать залишки інвентаря, що мають численні аналогії у поховальних пам'ятках Подніпров'я V-IV ст. до н.е.

Так, подібний залізний, з кістяним руків'ям, заклепочний ніж виявлено у похованні кургану № 2/1994 р. IV ст. до н.е. Більського курганно-некрополя "Б"⁷. Аналогічний — походить з кургану № 2/1985 р. поблизу Олефірщини у Середньому Поворсклі⁸. Останній комплекс датується другою половиною - кінцем V ст. до н.е.

Цікавим є співставлення відомих в літературі шпильок з марченківською знахідкою. Подібна їй — шпилька з конічною голівкою другого варіанту типу 16, за В.Г.Петренко⁹, з Пожарної Балки¹⁰. Цю шпильку датовано VI ст. до н.е.¹¹, хоча її аналогії, що походять із зольників №№ 11 та 12 Західного укріплення Більського городища, можуть належати й до більш пізнього часу¹². Для шпильок із Західного укріплення характерне таке чи рівномірне звуження залізного стрижня до жала¹³. Якщо згадати в цілому

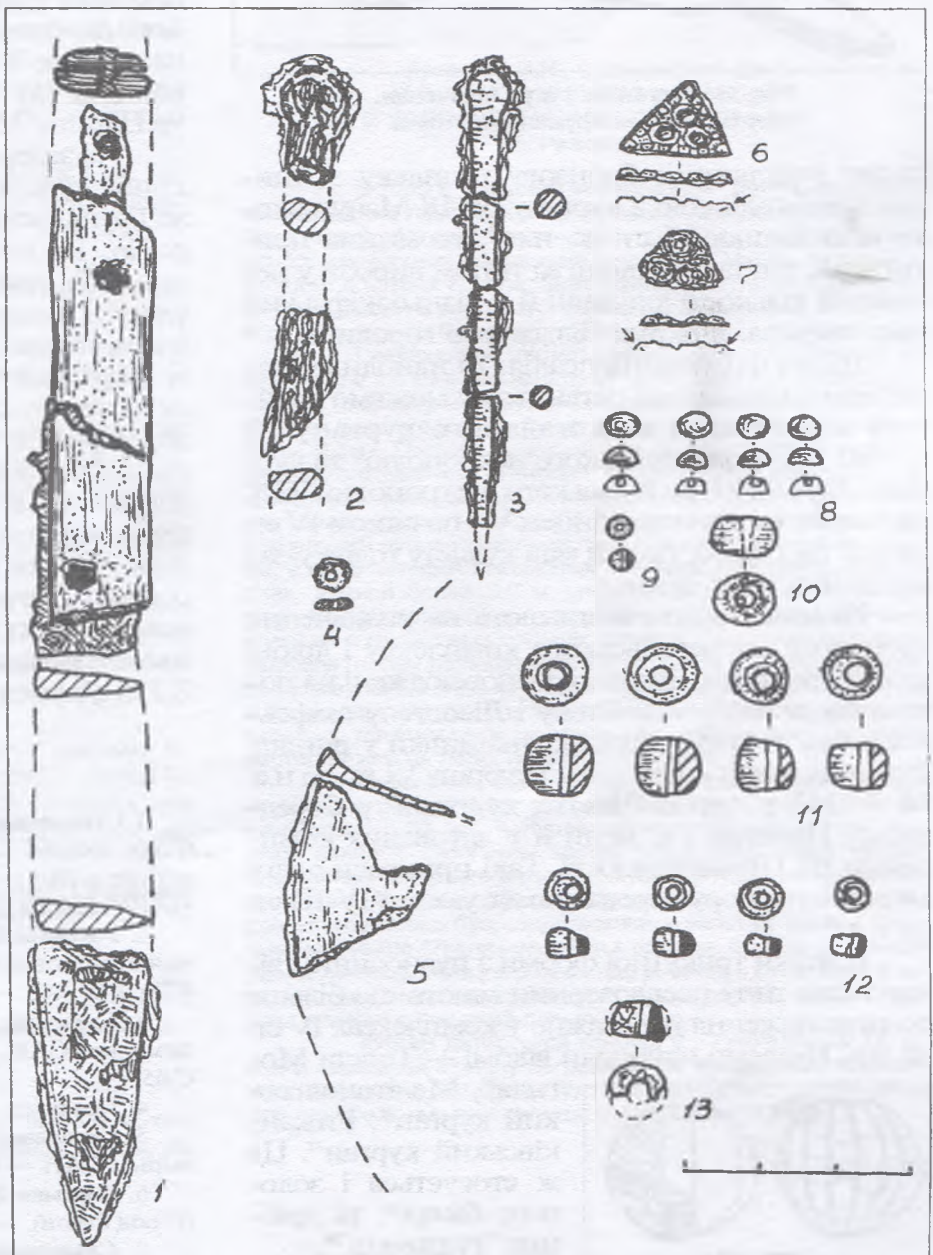

Рис.10. Курган № 1 в ур Марченки.
Знахідки з поховання. 1 — залізо, кістка; 2-3 — залізо;
4,5 — бронза; 6-9 — золото; 10 — сердолік;
1-12 — склопаста; 13 — крейдяна порода.

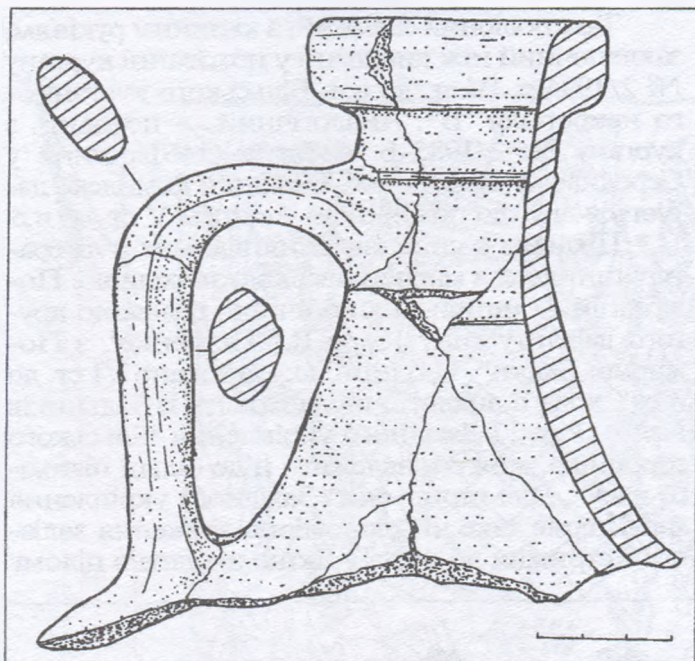

Рис. 11. Курган № 1 в ур Марченки.
Верхня частина кружального глека.

схожу розглянутій бронзову шпильку з "шишечкою"-голівкою з кургану № 18 Мачухського могильника VI ст. до н.е.¹⁴, то можна припустити, що такі архаїчні за типом вироби у невеликій кількості існували й у пізньоскіфський час, зокрема, в окрузі Більського городища.

Щодо фрагментів псалія, то найближчі територіально аналогії останньому можемо знайти у комплексах вже згаданого кургану № 2/1985 р. Олєфірщинського некрополю¹⁵ та кургану № 1/1994 р. Більського некрополю "Б"¹⁶, датованих серединою-кінцем V - початком IV ст. до н.е. Вірогідно, псалій мав кулясту голівку-завершення і два отвори.

Певним чином впливають на визначення хронології марченківського комплексу і дрібні золоті прикраси, широко розповсюджені на поховальних пам'ятках Степу і Лісостепу скіфської доби. Зокрема, бляшки-нашивки у вигляді строєних розеток походять з кургану VI ст. до н.е. № 9/1912 р. групи "Частих курганів" у Середньому Подонні¹⁷. Є вони й у датованих комплексах на Правобережжі¹⁸. Такі прикраси одягу і головного убору переважно датуються IV-III ст. до н.е.¹⁹

Бляшки трикутної форми з пуансонним візерунком типу псевдозернин мають ще більше розповсюдження переважно у комплексах IV ст. до н.е. Назвемо найбільш відомі — Товста Могила²⁰, Мелітопольський курган²¹, Рижанківський курган²². Це ж стосується і золотого бісеру²³ та дрібних "гудзичків"²⁴.

Зауважимо, що виявлені зразки дрібних золотих прикрас відрізняються (бляшки)

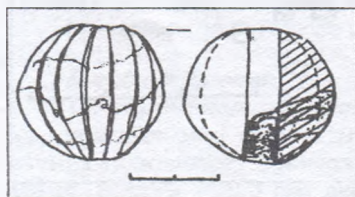

Рис. 12. Більськ, с.,
ур Царина Могила.
Реконструкція намистини.
Темно-синє прозоре скло.

від названих серед аналогій деталями штампованого візерунку, його кращою проробкою, що може вказувати на більш ранній час їх виготовлення — кінець V-IV ст. до н.е.

На це ж може вказувати і наявність в марченківському похованні намистини із прозорого малоазійського сердоліку, з одностороннім свердленням каналу отвору, що було характерним для намиста з поховань 1911 р. Ольвійського некрополю VI-V ст. до н.е.²⁵. Уламок бронзового дзеркала належить виробу, напевне, з боковою ручкою, які за Т.М.Кузнецовою, переважно мають підтрикутний у перетині бортик і датуються V-IV ст. до н.е.²⁶

Таким чином, аналогії речовому комплексу і наведені зауваження щодо побутування цих предметів дозволяють датувати досліджений курган кінцем V - початком (ймовірно, першою третьою) IV ст. до н.е., й віднести його до числа поховальних пам'яток заможного населення Західного укріплення Більського городища чи його передгороддя — селища в ур.Царина Могила.

На завершення зауважимо, що під час розкопок кургану, край схилу правого берега р.Су-ха Грунь, неподалік від ґрунтової дороги на Скоробір, на поселенні в ур.Царина Могила, на поверхні найзахіднішого зольника, виявлений уламок великої скляної реберчастої намистини з широкими, м'якими дольками, сформованої зі звернутих трьома шарами жгутків прозорого скла темно-синього кольору, каналом отвору діаметром до 0,7 см, в якому збереглися залишки відбитків металевого стрижня, що використовувався при виготовленні (рис.12). Типологічно намистина знаходиться найближче до 146 типу прикрас із одноколірного скла, за К.М.Алексєєвою²⁷, хоча прямі аналогії їй на сьогодні нам невідомі. Реконструйовані графічно параметри такої намистини: висота — 3,5 см; діаметр — 3,3 см; діаметр каналу отвору — 0,6-0,7 см.

Література

1. Супруненко О.Б. Звіт про розкопки кургану в ур.Марченки поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської обл. в 1995 р. — Машинопис. — Полтава, 2000 // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.243. — Арк.1-16.
2. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году // Тр. XIV АС. — М., 1909. — Т. III. — С.94. — Рис.97.
3. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1978. — Вып. Г 1-12. — С.65.
4. Там само. — С.64.
5. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1982. — Вып. Г 1-12. — С.16.
6. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наукова думка, 1987. — С.144.
7. Супруненко О.Б. Розкопки Більського курганного некрополю "Б" // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.114,115. — Рис.26,5,7.
8. Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Кур-

ганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — Москва-Полтава: издание ПКМ, 1993. — С.14,15. — Рис.6:1.

9. **Петренко В.Г.** Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1978. — Вып. Д 4-5. — С.8. — Табл.1:3.

10. **Андрійченко В.П.** Булавки с поселения у с.Пожарная Балка // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.354,355. — Рис.1:6.

11. Там само. — С.357.

12. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи... — С.44,46. — Рис.12:3; 14:3.

13. Там само. — Рис.14:4.

14. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скифского часу на Ворскле. — Київ: Наукова думка, 1967. — С.154. — Рис.53:96.

15. **Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б.** Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — С.15,16. — Рис.6:5.

16. **Супруненко О.Б.** Разкопки Більського курганного некрополя "Б". — С.103-104. — Рис.16:2-4.

17. **Пузикова А.И.** Скифы Среднего Дона (Белгородская и Воронежская области). — Москва: Практик-А, 1995. — С.5. — Рис.6.

18. **Петренко В.Г.** Правобережье Среднего Поднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1967. — Вып. Д 1-4. — С.29. — Табл.19:16-17.

19. **Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.** Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — Киев: Наукова думка, 1989. — С.433. — Рис.41:49.

20. **Мозолевський Б.М.** Товста Могила. — Київ: Наукова думка, 1979. — С.56-58. — Рис.38:2-3.

21. **Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.** Мелитопольский курган. — Киев: Наукова думка, 1988. — С.89. — Рис.95:2-4; 10:4.

22. **Chochorowski Jan, Ryzewski Jacek, Skoryj Siergiej.** Widelki kurhan Ryzanowski: Przewodnik po wystawie "Tutanchamon ukrainskich stepow". — Krakowie: Muzeum archeologiczne, 1999. — S.53. — Rys.33.

23. **Петренко В.Г.** Правобережье Среднего Поднепровья в V-III вв. до н.э. — С.34. — Табл.19:3.

24. **Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н.** Мелитопольский курган. — С.97. — Рис.95:7,17.

25. **Алексеева Е.М.** Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1982. — Вып. Г 1-12. — С.17.

26. **Кузнецова Т.М.** Зеркала с боковыми ручками из скифских памятников // КСИА. — Москва, 1982. — Вып. 170. — С.14-16. — Рис.1; 2; **Кузнецова Т.М.** О терминах для описания зеркал из скифских памятников // СА. — Москва, 1987. — С.19. — Рис.1а.

27. **Алексеева Е.М.** Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1978. — Вып. Г 1-12. — С.71

Додаток I

Дані антропологічного визначення по знахідці зуба з кургану в ур.Марченки.

Отримане для визначення постійне ікло (трикутної форми) дорослої людини з відламаного верхівкою кореня. За

ознаками кутів, кривизни, кореня, є можливість стверджувати, що це праве верхнє ікло людини. За класифікацією ВООЗ — 13-й зуб.

Вік. Визначення віку за іклом, за даними М.М.Герасимова, про стертість зубів верхньої щелепи людини: стертість оцінюється як 3-4. Це відповідає вікові 45-50 років.

Статевий деморфізм. За відомостями про розмір зубів у чоловіків та жінок (за Мюльрейтером, 1889): для чоловіків ширина верхніх ікол складає — 7,8 мм, для жінок — 7,3 мм. У зв'язку з тим, що стертість зуба дуже велика, використати довжину коронки немає можливості. Ширина в такому випадку буде визначальною. І для зуба з поховання вона складає — 7,2 мм, що більш характерно для жінки. Отже, надане для визначення праве постійне ікло з верхньої щелепи, належить жінці 45-50 років.

Стертість фізіологічна відповідає вікові. За стертістю можна встановити ортогнатичний прикус, що дає впевненість у ортогнатичному типі обличчя. Патологічних змін твердих тканин зуба не виявлено.

Артем'єв А.В.

Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.
**КУРГАН СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ
В УРОЧИЩЕ МАРЧЕНКИ У БЕЛЬСКА**
Резюме

В 1995 г. Бельской экспедицией Центра охраны и исследованной памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации проведены исследования одного из курганов могильника в урочище Марченки, на юго-запад от с.Бельск Котелевского района Полтавской области, который входит в состав курганного поля Skorobor, оставленного населением Бельского городища скифского времени.

Распаханное "пятно" насыпи кургана (10,0 x 11,7 м) выявлено в 2,6 км к юго-западу от села, слева от полевой дороги на Skorobor и с.Батьки Зеньковского района, на второй террасе левого берега р.Сухая Грунь. Высота остатков насыпи — 0,3 м. Погребальная камера подквадратной в плане формы, с отвесными стенками, скругленными углами и ровным дном имела размеры 3,1 x 3,2 м, была ориентирована по оси северо-восток — юго-запад и сохраняла у краёв остатки истлевшего дубового перекрытия. Накатник состоял из основы, в виде четырех массивных отёсанных подпрямоугольных глах, длиной более 3,0 м, уложенных вдоль длинной оси ямы. Основа перекрытия покрывалась менее массивными глахами и горбылями поперёк каркаса. Накатник поддерживался по центру деревянной прямоугольной конструкции сруба размером 2,0 x 2,2 м. Стенки сруба состояли из горбылей и досок шириной 10-15 и толщиной 3-5 см. Основа склепа устилалась тонкими досками вдоль длинной оси ямы. Дощатый настил лежал на лагах поперечного каркаса.

Прослежен грабительский перекоп второй половины XIX в. В центре камеры находилось кости и зуб женщины возрастом 45-50 лет, большинство перемещённых грабителями находок: скопление костей жеребёнка, овцы, развал горловины гончарного античного кувшина, фрагменты железных ножа, булавки, обломки бронзового зеркала, пронизь, россыпь пастовых бус, сердоликовая и золотая бусины, золотые маленькие бляшки-нашивки к одежде, бляшки с рельефным штампованным узором в виде розеток и с пуансоном орнаментом. Выявлены также фрагменты лепных горшка, черпака и миски с лощеной поверхностью.

Курган датируется концом V — началом IV вв. до н.э. и относится к числу погребальных памятников жилищного населения Западного укрепления Бельского городища или его предградья — селища в ур.Царина Могила.

20.03.2000.

ЧЕРНЯХІВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ В ОКРУЗІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

1999 р. Більською археологічною експедицією ЦОДПА проводилися охоронні розвідувчі дослідження в окрузі та на території Велико-го укріплення Більського городища скіфської доби. У ході цих робіт виявлені та обстежені кілька селищ і місцезнаходжень другої чверті I тис. н.е.

Поза межами укріплень, в *ур.Перещепине II*, за 3,7 км на північний захід від центру *с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл.*, розташоване селище черняхівської культури. Воно відкрито П.Я.Гавришем і введено до наукового обігу С.П.Степановичем¹ та І.М.Кулатовою². Поселення знаходиться на мису першої надзаплавної тераси правого берега р.Сухо Грунь, при впадінні в неї пересихаючого Більського струмка, за 0,5 км на південний схід від колишнього *с.Холодівщина* Зіньківського району (знято з обліку в 2000 р.), напроти птахоферми більської агрофірми "Скіф".

Селище розташоване вздовж краю мису смугою завширшки 60-120 м і має протяжність у 0,5 км. Північна його частина знаходиться на схилі лівого берега Більського струмка, центральна — займає мис лівого берега край гирла цього ж струмка, південно-західна — лежить на підвищенні край схилу тераси Сухої Груні. Навпроти північної частини селища, вздовж більш крутого схилу Більського струмка, також зустрічається подрібнена кераміка черняхівської культури, що за територією розповсюдження окреслює площу 40x125 м. Поселення займає площу приблизно 4,5 га і довгий час інтенсивно розорюється. Більшість схилів мису задерновані. Безпосередньо до підосви мису прилягає заболочена заплава Сухої Груні.

Поселення витягнуте вздовж заплави з північного заходу на південний схід. На розораній поверхні у східній частині помітні два кургано-подібні підвищення діаметром 8-10 м та висотою 0,3-0,5 м, — вірогідно, залишки насипів курганного некрополю *Перещепине II* скіфського часу. Північна частина селища безпосередньо прилягає до цього відомого курганного некрополю в *ур.Перещепине*³.

На території селища в 1999 р. було закладено п'ять шурфів (шурфи №№ 1-2 в східній частині, №№3-4 — в західній, №5 — на периферії східної частини поселення)⁴. Дослідження були доповнені збором підйомного матеріалу влітку 2000 р.

Найпотужніші культурні нашарування виявлені у середній частині поселення, де вони складають 0,3-0,9 м (шурфи №№1,2). У західній частині товщина шару — сіро-чорного чорнозему зі включеннями суглинку, вуглинами та окремими знахідками — досягає лише 0,3-0,6 м (шурфи №№ 3,4). У східній частині поселення культурні нашарування були практично повністю знищені оранкою, хоча здійснене шурфування дозволяє стверджувати, що його максимальна потужність тут становила не більше 0,35 м (шурф № 5). Вздовж схилу Більського струмка в північній частині пам'ятки, на тлі розораного поля, чітко проглядаються розтягнуті плями решток п'яти, напевне, наземних жител, позначених скупченнями подрібненої оранкою обмазки, шматків піщини, численними уламками кераміки, вуглинами. Площа таких "скупчень" складає близько 10x12 м. На правобережній вздовж струмка частині поселення, крім керамічних матеріалів, відзначені кальциновані кістки, що, гіпотетично, може вказувати на місцезнаходження тут могильника.

Комплекс знахідок практично в повному складі можна віднести до черняхівської культури. Виняток складають лише фрагмент вінця ліпної посудини, прикрашеної по верху косими насічками, який, імовірно, можна віднести до київської культури, та бронзовий трилопатекий наконечник до стріли V-IV ст. до н.е. Розташування селища на території некрополя скіфської доби засвідчує і фрагмент стінки ліпного горщика, орнаментованого підквадратними вдавленнями.

Керамічний комплекс, зібраний на поселенні черняхівської культури, практично в повному складі можна віднести до гончарного, який, у свою чергу, поділяється на три категорії — столовий, кухонний та тарний. Дані щодо відсоткових співвідношень кількісного складу кераміки на поселенні подані у таблиці:

Типи посуду	Вінця к-ть фр.	Стінки к-ть фр.	Денки к-ть фр.	Ручки к-ть фр.	Орнаментованих фр.	% від загальної к-ті
Горщики	58	8	11	—	12	77,7
Миски	11	2	1	—	—	14,1
Глечики	1	1	—	2	1	4,04
Піфос	2	—	2	—	—	4,04

До категорії столового посуду відносяться фрагменти глечиків та мисок. Цікавими знахідками є уламки глечиків, хоча їхня малочисельність (всього 4 фр.) та невеликі розміри, на жаль, не дають можливості віднесення до будь-якого з виділень Б.В.Магомедовим типів⁵. Серед фрагментів — верхня частина глека, задимлена та заглажена (рис.1:1), а також — фрагмент горла сіролощеного глечика, прикрашеного штампованим орнаментом (рис.1:2). Цей фрагмент поділяється двома прокресленими горизонтальними лініями на три смуги: першу — з відтисками заглибленого зигзагоподібного (трикутного) штамп, розділеного прокресленими

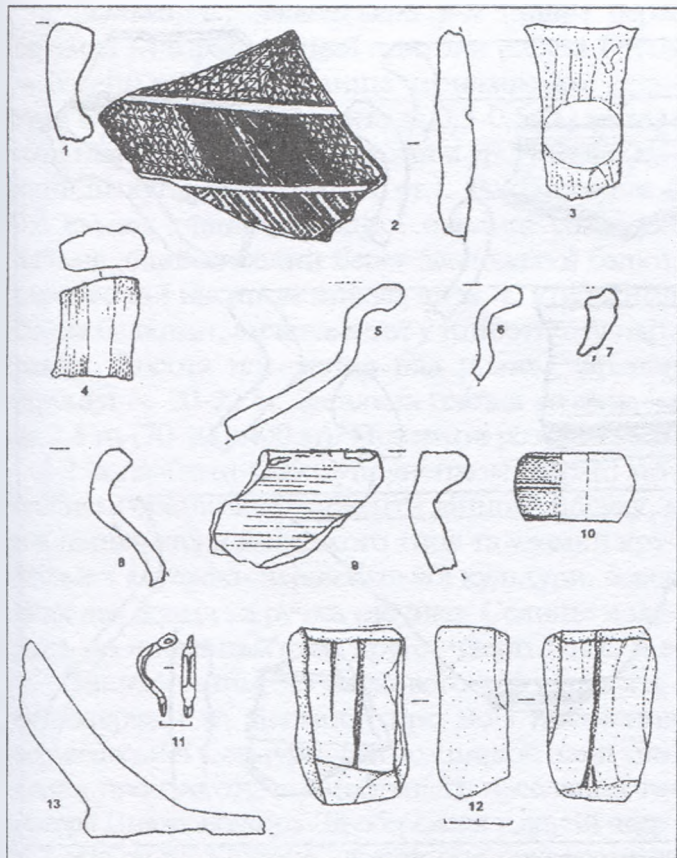

Рис.1. Знахідки з поселення черняхівської культури в ур. Перещепине-І.

1-10, 13 — кераміка; 11 — бронза; 12 — камінь.

лініями, що утворює взаємно перетнуті під гострим кутом ряди, звернені вверху; другу — зі скошеними відбитками такого ж штампю, перемежованими в тому ж напрямку відбитками коліщатка; третю — декоровану глиняним (?) візерунком, нанесеним коліщатком. Орнамент наносився за допомогою штампю з вирізаними на ньому більшими та меншими трикутниками (імовірна довжина штампю — 3,6 см, ширина — 0,25 см), коліщатка чи гребінця із зубцями, трапецієподібної в плані форми, довжиною до 2,9 см, та паличкою, діаметром 0,3-0,4 см.

Окрім перелічених фрагментів, з поселення походять також уламки двох ручок *гличиків*. Одна — заглажена, задимлена та кругла у перетині; інша — шерехата, канельована двома заглибинами (рис.1:3,4).

Миски. Переважна частина фрагментів мисок дуже подрібнена, що заважає точному визначенню типів та варіантів. У публікації нами використана класифікація Е.О.Симоновича⁶. Всього виділено 14 фрагментів мисок. Серед мисок відкритого типу (рис.1:5) є посудина III типу — миска з чітким перегином і з прогнутою стінкою верхньої частини тулуба. До мисок відкритого типу належить також і інший фрагмент (рис.1:6). Одиначним виявився уламок напівсферичної миски (рис.1:7). Переважають миски закритого типу. Це, насамперед, посудина закритого типу з чітко вираженою біконічністю, прикрашена пружкою (рис.2:4). Такі миски Е.О.Симонович відносить до III типу⁷. Серед знайдок присутній уламок миски з профільованим краєм і опукло-біконічним тулубом (рис.1:8). Останні фрагменти мисок з поселення належать до посудин закритого типу.

За характером поверхні фрагменти мисок поділяються на шерехаті (5 од.), заглажені (4 од.) та підло-

Відділ	Тип	Варіант 1	Варіант 2
I	1		
	1		
II	2		
	3		
	4		
	5		

Табл.1. Типи вінець горщиків

щені (5 од.) Два уламки мають орнаментацию — пружкою (рис.2:4) та по плічках навскісними лініями, зробленими паличкою.

Найчисельнішою, але, водночас, і найбільш уніфікованою, з усього комплексу зібраної кераміки, є добірка фрагментів кухонного посуду — горщиків (77 од.). Їх виготовлено з глини із значними домішками піску, що надає поверхні шерехатості. Всі фрагменти відносяться до класу закритих, без валиків⁸. Їх можна співставити з другою групою гончарного посуду, виділеною В.Д.Бараном⁹. Реконструйовані діаметри вінець горщиків складають від 14,5 до 21,0 см (рис.2:1,2,3,5,6).

Оскільки основна маса фрагментів має невеликі розміри, зроблена спроба виділити конструктивні особливості горщиків за формою їх вінець. Всього виділено два основних види вінець горщиків, які, у свою чергу, поділяються на відділи, типи та варіанти (таблиця 1).

Відділ I. З підтрикутною шийкою, що утворює з вінцем тупий кут.

Тип 1. З потовщеним верхом: варіанти: 1) з підтрикутним верхом; 2) з заокругленим верхом.

Відділ II. З округлою шийкою:

Тип 1. Зі зрізаним верхом: варіанти: 1) з відігнутим назовні плоским верхом; 2) з виступом. **Тип 2.** З потовщеним вінцем та гострим зовнішнім краєм. Варіанти: 1) зі значним потовщенням; 2) з незначним потовщенням. **Тип 3.** З відігнутим назовні потовщеним верхом: варіанти: 1) округлої форми; 2) підтрикутної форми. **Тип 4.** Потовщений, із загнутим до середини вінцем: варіанти: 1) підгострий; 2) округлий. **Тип 5.** З потовщеним і різко виступаючим зовнішнім краєм.

Всі фрагменти горщиків мають шерехату поверхню, 12 з них — орнаментацию трьох видів: 1) з кількох рядів врізаних горизонтальних концентричних ліній (10

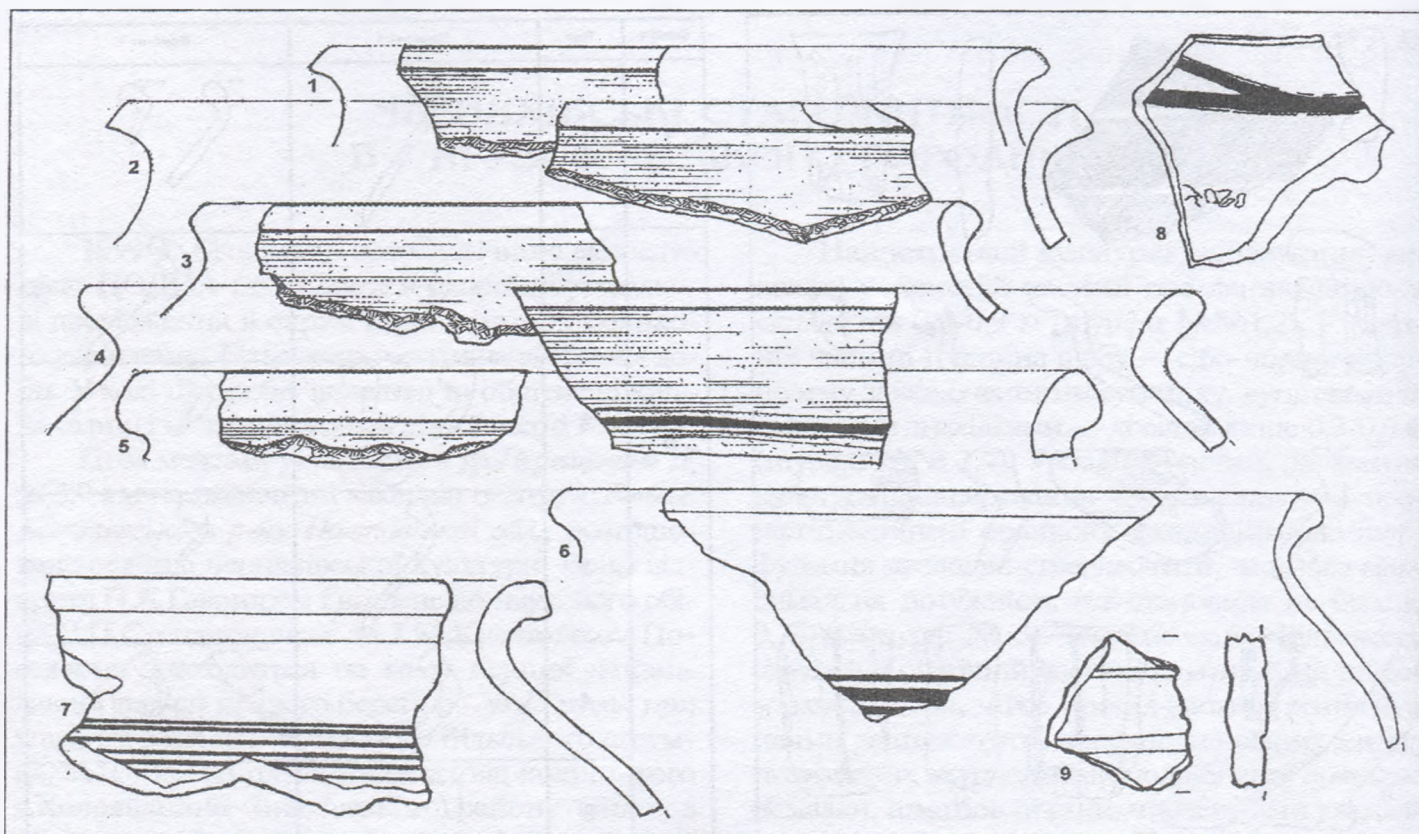

Рис.2. Фрагменти кераміки.

од.) (рис.2:6,7); 2) розгалудженою врізною горизонтальною лінією (1 од.) (рис.2:8); 3) з врізних горизонтальних ліній, які розташовані на значній відстані одна від одної (1 од.) (рис.2:9).

Нечисленною є група кераміки, що належить тарному посуду — піфосам, або зерновикам. Це фрагмент вінця піфоса з шерехатою поверхнею (верхня частина втрачена); уламок профільованого вінця сірого кольору з шерехатою поверхнею (рис.1:9). За формою, це вінце нагадує мископодібні посудини з широким краєм, виділені Е.О.Симоновичем¹⁰, але, взагалі, відноситься до класу шароподібних горщиків¹¹. Без сумніву, тарним посудинам належить денце на піддоні сірого кольору (рис.1:13) та денце товстостінного піфоса, коричневого кольору.

Серед індивідуальних знахідок з пам'ятки необхідно назвати фрагмент біконічного *пряслиця* з вираженим ребром та заглаженою поверхнею (рис.1:10), уламок кам'яного *точила* зі слідами правки металічних виробів (рис.1:12) та фрагмент бронзової *фібули* черняхівського часу (рис.1:11). За А.К.Амброзом, дана фібула відноситься до другої підгрупи — двочленних прогнутих підв'язних, з вузькою ніжкою та вертикальною пластинкою для утримання осі пружини; до варіанту 3 — невеликих з пластинчастим корпусом¹². У перетині фібула має напівкруглу форму, асиметричний профіль, напівкруглі вирізи на нижньому кінці ніжки, фасетки — дві довгих у верхній частині (до вирізів) і дві коротких — у нижній. Тягива, голка і приймач фібули втрачені. Даний варіант відноситься А.К.Амброзом до середини — другої половини IV ст. н.е.¹³ і має широке розповсюдження в ареалі черняхівської культури¹⁴. Знахідка фібули має виняткове значення у плані датування цього черняхівського поселення.

Крім того, у ході обстежень виявлено кілька нових пам'яток черняхівської культури¹⁵. Нижче наводимо їх короткий опис.

Лазьки, с., Зіньківський р-н (правий берег р.Суха Грунь — басейн р.Псел). Селище черняхівської культури біля валів Великого укріплення Більського городища. Розташоване край внутрішньої частини розораних валів Великого укріплення, де прокладена ґрунтова дорога, на території останнього. Поселення займало береги балки, що бере тут свій початок, за 0,6 км на північний схід від села. Складається з двох частин. Перша (пункт 1) розташована на правобіччій балки і має довжину 400 м, ширину 30 м, при загальній площі — 1,2 га. Друга (пункт 2) — займає лівий бік балки. Його площа — 1,8 га (450 x 30-50 м). Частина решток поселення обмежена на півночі невеликим ярком. Пам'ятка виявлена А.В.Гейком.

Зібрані знахідки належать уламкам стінок та вінець горщиків з шерехатою поверхнею, виконаних на гончарному крузі. Селище належить до числа пам'яток другої чверті I тис. н.е.

Лазьки, с., Зіньківський р-н (правий берег р.Суха Грунь — басейн р.Псел). Місцезнаходження черняхівської культури біля в'їзду до Великого Більського городища. Розташоване край внутрішньої частини валу Великого укріплення, поряд з грейдовою дорогою сс.Більськ-Лазьки-Глинське, за 0,55 км на південний схід від села. Має площу 0,04 га (20x20 м). Знахідки представлені дуже подрібненими стінками гончарного посуду сірого кольору.

Батьки, с., Зіньківський р-н (лівий берег струмка Мамрай — лівої притоки р.Суша Грунь — басейн р.Псел). Селище черняхівської культури в ур.Мамраї. Відкрите за 0,3-0,5 км на північ і північний захід від ставка в ур.Мамраї (колишній хутір початку ХХ ст.). Розташоване в 0,6 км від північно-східної околиці с.Батьки. Займає лівий високий берег зволоженої балки, перегаченої насипом ставка, та мис, утворений двома балками, видовжений у широтному напрямку. Висота поселення над рівнем заплави струмка — 20-22 м. Загальна площа селища — до 3,5 га (70-100х400 м). Поверхня розорюється.

На пам'ятці О.Б.Супруненко зібрані подрібнені оранкою фрагменти ліпного посуду, в т.ч. вінце миски київського типу та уламки кружальної кераміки черняхівської культури, серед яких два денця та ручка глечика. Селище належить до числа пам'яток другої чверті I тис. н.е

Таким чином, до наукового обігу вводяться матеріали та відомості про нові поселення черняхівської культури, що розширює наші уявлення про густоту та чисельність населення території Дніпровського Лівобережжя у другій чверті I тис. н.е., а також, доповнює археологічну карту Полтавської області.

Література

1. **Степанович С.П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ.— Полтава: Полт. лігатор, 1995. — Ч.3. — С.90
2. **Кулатова І.М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.128
3. **Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Черненко Е.В.** Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — Препринт. — К., 1997. — С.3.
4. **Гейко А.В., Коваленко О.В., Мироненко К.М.** Звіт про дослідження ділянок розташування майданчиків свердловин №№ 202, 205, 207, 208, 209 на території Великого укріплення Більського городища скіфської доби та його найближчої округи. — Додаток до Звіту про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ — головні споруди "Солоха" — УСК Селешина на території

Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. (авт. *Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Сапегін С.В.*). — Полтава, 2000 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.245.

5. **Магомедов Б.В.** До вивчення черняхівського гончарного посуду // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1973. — №12. — С.80-87.

6. **Симонович Е.О.** Черняхівська кераміка Подніпров'я // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1983. — № 43. — С.26-42.

7. Там само.

8. **Шаров О.В., Бажан И.А.** Черняховские этюды // STRATUM plus. — Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса: Высшая Антропологическая школа, 1999. — №4. — С.45. — Табл.16.

9. **Баран В.Д.** Черняхівська культура. — Київ: Наукова думка, 1981. — С.90.

10. **Симонович Е.О.** До вивчення черняхівського гончарного посуду // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1983. — №43. — С.34.

11. **Гудкова А.В.** I-IV вв. в Северно-Западном Причерноморье: культура оседлого населения // STRATUM plus. — Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса, 1999. — №4. — С.346.

12. **Амброс А.К.** Фибулы юга европейской части СССР II в. до н.э. - IV в. н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1966. — Вып. Д. 1-30. — С.64.

13. Там само.

14. **Амброс А.К.** Фибулы юга европейской части СССР II в. до н.э. — IV в. н.э.. — Табл. 24:3.

15. **Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Сапегін С.В.** Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу ... — Спр.231.

Рейда Р.Н.

НОВЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ПОЛТАВЩИНЕ

Резюме

Публикуются материалы обследования поселения черняховской культуры, находящегося в округе Бельского городища скифской эпохи, у с.Бельск Котелевского района, в ур.Перещепино, а также сведения о новых памятниках второй четверти I тыс. н.э., выявленных у сс.Лазьки и Батьки Зеньковского района Полтавской области, в междуречье Псла и Ворсклы.

03.05.2001.

ФІБУЛИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ГРАДИЗЬКА

У 1981 р. до Полтавського краєзнавчого музею градизьким колекціонером-антикваром В.Л.Тараненком було передано велику кількість археологічних знахідок, зібраних у розмивах лівого берега р.Дніпро. Найбільш значною серед цієї колекції виявилася добірка фібул черняхівської культури, що стала окрасою музейної збірки старожитностей першої половини I тис. н.е. Більша частина фібул походила з двох пам'яток другої чверті I тис. н.е. на території та в околицях смт. Градизьк Глобинського р-ну Полтавської обл. — ґрунтових могильників в урочищах Круча і Пляж. Фібули знайдені у зруйнованих розмивом Кременчуцького водосховища рештках поховань і були зібрані місцевими збирачами у 1972-1980 рр. Частину з них ще у складі колекції В.Л.Тараненка опрацювала та опублікувала Л.М.Ругківська¹. Фібули, що опинилися у Полтаві, введені до наукового обігу Є.Л.Гороховським² та розглядалися ним у дисертаційному дослідженні³. Одна ж невелика група фібул не потрапила до каталогу нових надходжень музею⁴ через більш пізній час їх пере-

дачі. Вказані прикраси, не дивлячись на точно невідоме місце знахідки, варто ввести до наукового обігу, оскільки такий значний масив речових джерел допоможе у вивченні різновидів та типів відомих фібул.

Наведені фібули належать до двочленних прогнутих, підв'язних, з вузькою колінчасто вигнутою ніжкою і вертикальною пластиною для утримування вісі пружини. Фібули порівняно невеликі, їх довжина не перевищує 5,1 см. Вони виготовлені з відносно вузького сплющеного стрижня чи, рідше, сильно сплющених пластінок металу (за класифікацією А.К. Амброза)⁵. У декоруванні використані фасетування, гравіювання та обточування. На деяких зразках наявне додаткове декорування (рис.1:3,4,5,7,13, 15; рис 2:20) у вигляді вигравіюваних наскісних хрестиків: вище та нижче підв'язки (рис.1:4, рис.2:20); над підв'язкою (рис.1:13); на нижній частині ніжки, поряд з переходом ніжки у приймач (рис.1:7). Представлені фібули орнаментовані також поперечними борозденками: вище та нижче підв'язки (рис.1:3,5,7,15); на переході

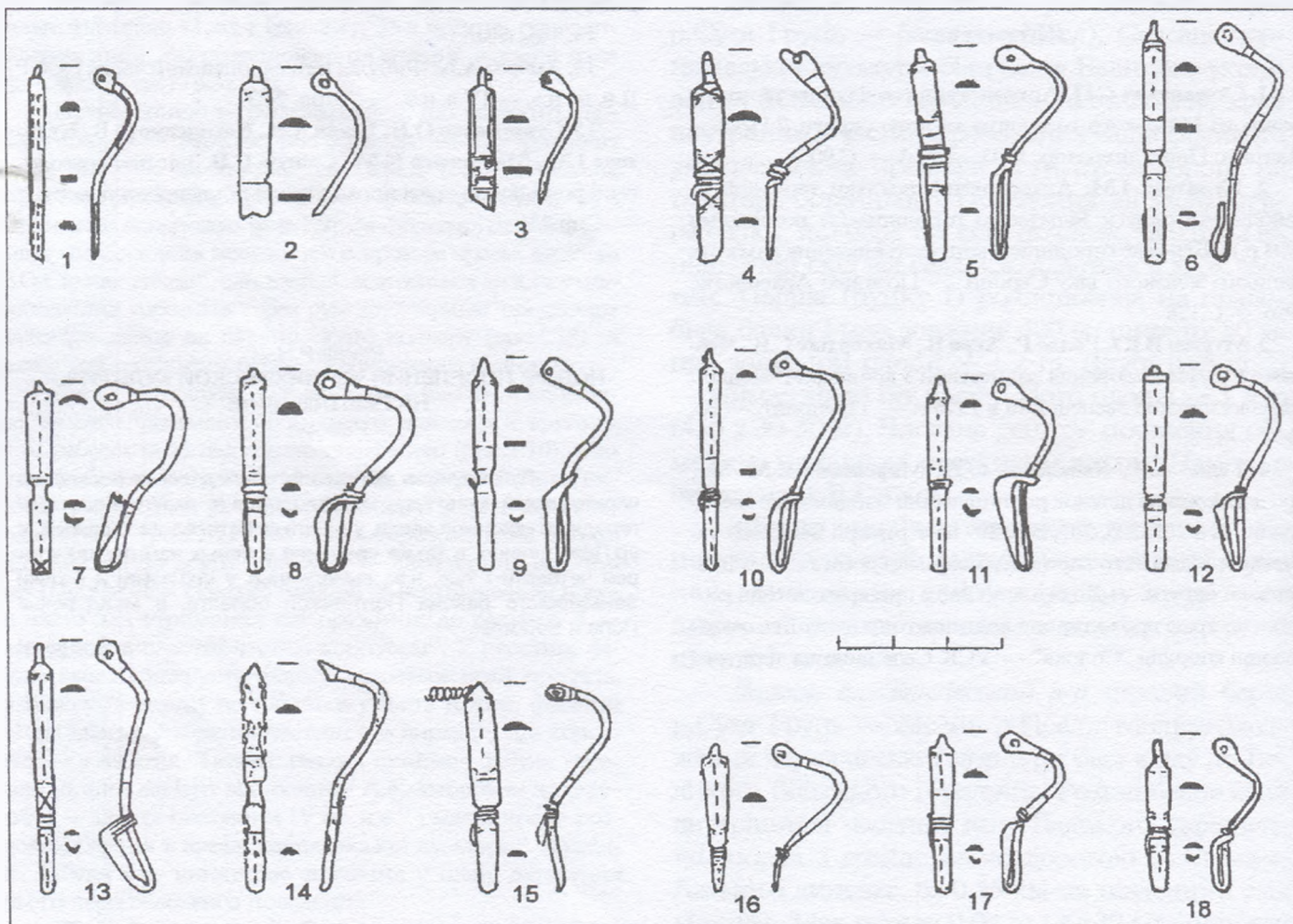

Рис.1. Градизьк, смт. Фібули. Бронза.

від голівки до корпусу (рис.1:8) Деякі з фібул свого часу замальовувалися Л.М.Рутківською⁶.

Фібули згруповані за розширеною класифікацією Є.Л. Гороховського⁷.

1. Фібули з вузьким пластинчастим трапецевидним перетином спинки (Б1д). Датуються 270-330 рр. н.е.

№	Заг. довж.	Макс. ширина		Примітки
		ніжк и	спинк и	
п/п	спин. фібули			
1	39,4	2,1	3,5	відсутній приймач
3	29,2*	—	4,9	відсутня ніжка

2. Фібули з вузьким тригранним (з слабо-виділеною "стертою" гранню) перетином спинки (Б1а). Датуються 270-380 рр. н.е.

№	Заг. довж.	Макс. ширина		Примітки
		ніжк и	спинк и	
п/п	спин. фібули			
6	48,5	3,6	4,6	відсутня підв'язка на приймачеві
16	30,3	3,1	4,8	—
17	32,2	3,1	4,4	—

3. Фібули з вузьким напівкруглим перетином спинки (Б1б). Датуються 270-380 рр. н.е.

№	Заг. довж.	Макс. ширина		Примітки
		ніжк и	спинк и	
п/п	спин. фібули			
5	41,2	4,5	4,8	—
9	43,2	3,6	4,5	—
10	45,1	2,8	4,0	—
11	39,1	2,1	3,7	зав'язка замінена пластинкою, на якій насічками імітовані витки дроту
19	47,8	4,0	4,7	погнута ніжка
20	40,2	3,4	4,7	єдиний фрагмент, у якого збереглася пружина довж. 3,72

4. Фібули з напівкруглим, сердних за розмірів, перетином спинки (Б2б). Датуються 270-400 рр. н.е.

№	Заг. довж.	Макс. ширина		Примітки
		ніжки	спинки	
п/п	спин. фібули			
7	39,1	4,1	5,3	—
12	39,1	4,1	5,1	—
13	50,7	3,3	5,1	зав'язка замінена пластинкою, на якій насічками імітовані витки дроту
14	46,2	3,9	5,1	відсутній приймач, сильно пошкоджена корозією
15	42,2	4,5	5,3	—
18	31,0	4,0	5,1	—

5. Фібули з широким напівкруглим перетином спинки (Б3б). Датуються 350-400 рр. н.е.

№	Заг. довж.	Макс. ширина		Примітки
		ніжк и	спинк и	
п/п	спин. фібули			
2	30,7*	—	5,9	відсутня ніжка
4	42,2	4,9	6,1	відсутній приймач, пошкоджена корозією
8	41,9	3,6	5,6	—

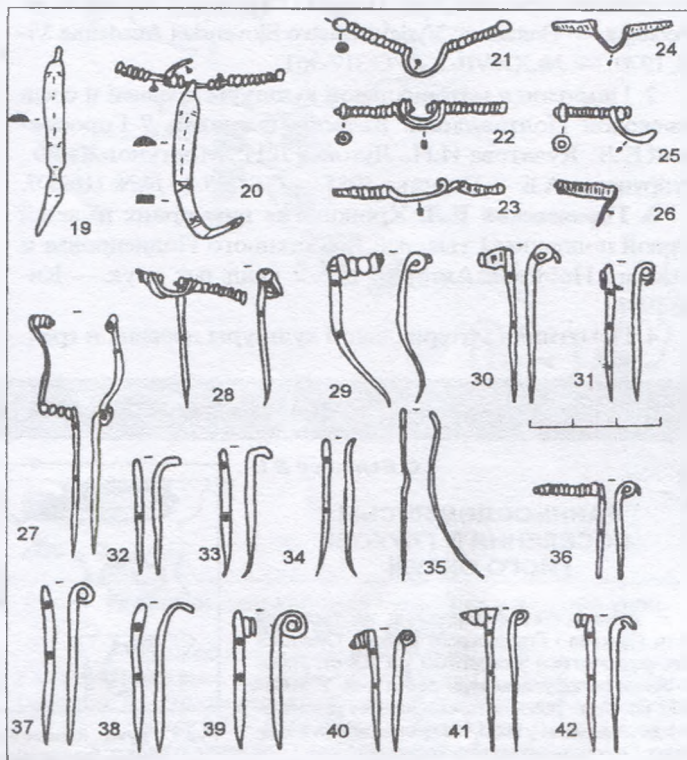

Рис.2. Градицьк, смт. Фібули та їх уламки. Бронза.

Також, до цієї невеликої групи знахідок входить 17 голок (рис.2:27-43), на яких наявні залишки пружин, частина — зі слідами залізної тягиви.

№ п/п	Довжина	Діаметр
27	67,0	1,8
28	32,6	2,0
29	38,9	2,0
30	38,6	2,2
31	35,2	2,3
32	28,9	2,1
33	32,9	2,3
34	35,4	2,0
35	39,3	1,3
36	24,3	2,0
37	41,1	2,1
38	37,1	1,9
39	33,8	2,3
40	30,9	2,1
41	35,8	1,6
42	34,1	1,7
43	38,8	2,1

У однієї з голок — зламаний кінчик (рис.2:36) Вони, можливо, належали кільком із публікованих фібул чи виробам, подібним за класифікацією. Параметри цих фрагментів (← див. вставку).

Збереглися 4 цілих (рис.2:21-24) та 2 фрагментованих пружин (рис.2: 25-26), котрі також мають сліди залізної тягиви

Всі наведені пружини та голки належать двочленним фібулам.

Фібули передані до фондів Полтавського

*Розмір фібул подані без урахування розміру ніжки, за її відсутності.

№ п/п	Довж.	Дм. дроту
21	39,5	0,9**
22	37,8	1,2**
23	38,2	1,1**
24	26,3	1,1**
25	22,5	1,7**
26	15,0	0,9

краєзнавчого музею.

** Дріт на пружинах сплющений до прямокутної форми.

Література

1. Рутковская ЛМ. Археологические памятники IV-VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // *Slovenska archaeologia*. — Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej Akademie Vied, 1979. — № XXVII-2. — С.317-361.

2. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки // Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава, 1985. — С.31-35. — №№ 116-207.

3. Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н.э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1988.

4. Памятники материальной культуры древней и сред-

невековой Полтавщины: Каталог выставки. — С.31-35. — №№ 116-207

5. Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н.э. — IV в. н.э. // САИ. — Москва: Наука, ГРВЛ, 1966. — Вып. Д1-30. — С.63-66.

6. Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов — Киев: Наукова думка, 1988. — Т.4. — С. 34-50.

7. Рутковская ЛМ. Археологические памятники IV-VI вв. в районе Кременчугского моря ... — С.352. — Рис.29, 30.

Удовиченко А.И.

ФИБУЛЫ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ИЗ ГРАДИЖСКА Резюме

Публикуется часть коллекции фибул, собранных в размыве левого высокого берега Кременчугского водохранилища на разрушенных грунтовых могильниках в ур.Пляж и Круча в посёлке Градижск Глобинского района Полтавской области, которые датируются IV в. н.э. Фибулы и их фрагменты поступили в Полтавский краеведческий музей.

20.05.2001

ПОВІДОМЛЕННЯ ♦ ІНФОРМАЦІЯ

© Бєлашов В.І.

РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ В ГЛУХОВІ І ЙОГО ОКРУЗІ

Археологічні дослідження на території міста Глухова і Глухівського району Сумської обл. розпочалися з кінця 70-х рр. XX ст. епізодичними розвідувальними роботами. У 1991-1992 рр. було розпочато стаціонарні археологічні дослідження у місті, які проводилися з ініціативи Глухівського міськвиконкому.

Проведення цих робіт надало можливість зафіксувати на карті сучасного міста знахідки волинцевської (VIII-IX ст.) — передмістя Веригине — та значну кількість знахідок давньоруської (XII-XIII ст.) культур (рис.2:2-5). За результатами двох польових сезонів було видано брошуру, в якій вміщено найважливіші матеріали, знайдені за ці роки, в тому числі і матеріали другої половини XVII-XVIII ст.¹

Наявність волинцевського поселення у передмісті Веригине відображена в одній з монографічних праць В.В.Приймака. В ній розглянута структура ядра тих поселень, що існували у VIII - на поч. IX ст. у межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли. Веригинське поселення займає частину першої надзаплавної тераси правого берега р.Береза, правої притоки Есмані. У культурному шарі потужністю близько 1 м, у перевідкладеному стані, було виявлено фрагменти ліпного і типово гончарного волинцевського посуду². Територія цього селища зайнята приватною забудовою.

З 1993 по 1998 рр. обстеження, проведені автором, носили обмежений характер. Та разом зі знахідками доби бронзового віку вони дали змогу відкрити досить значну кількість ранньослов'янських пам'яток.

У 1994 р. на території передмістя Красна Гржа (давній район міста) було виявлено залишки поселення киявської (III-V ст.) культури (рис.1:2). Воно розташовувалося на другій надзаплавній терасі річки Есмань. Крім знайдених фрагментів кераміки бронзового віку, на селищі виявлене житло киявської культури, матеріали з якого визначені д.і.н. Р.В.Терпиловським. На селищі, особливо на південь і схід від нього, також зустрічається велика кількість давньоруської кераміки XII-XIII ст.

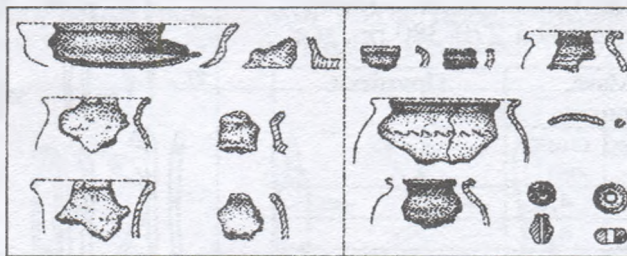

Рис.1. Глухів. Кераміка ранньослов'янського часу.
Рис.2. Глухів. Давньоруські знахідки:
1,2 — кераміка; 3,4 — скло; 5 — шифер.

У 1997 р. дослідження проводилися у центральній частині міста (біля Київської фортечної брами). Недалеко від південно-західного мисоподібного краю надзаплавної тераси Есмані були виявлені фрагменти двох типових чорнолощених зарубинецьких мисок (II ст. до н.е. - I ст. н.е.). До них додалися і уламки сірої ліпної, з шерхатою поверхнею зарубинецької кераміки цього ж періоду (рис.1:1). Фрагменти чорнолощеної зарубинецької кераміки знайдені і на північно-західній частині мису, під час проведення розкопок 1999 р. Глухівським історико-культурним заповідником. Це засвідчує існування зарубинецького поселення на теренах центральної частини Глухова.

Тут же, у центральній частині Глухова, знайдені і матеріали XI, XII-XIII ст., а також післямонгольського часу — XIII-XIV ст.³ З урахуванням давньоруських знахідок кінця X-XI ст., виявлених під час розкопок 1999-2000 рр., можна локалізувати дитинець давньоруського Глухова, що займав площу мису у західній частині сучасного міста.

Старожитності колочинської (V-VII ст.) культури (рис.1:3) віднайдені 1996 і 1998 рр. в районі міського пляжу, на озері Павлівка. Колочинські знахідки стали можливими завдяки тому, що навесні 1996 р. повністю було промито дамбу озера і майже вся вода вийшла з нього. Внаслідок цього стало зрозумілим, що русло Есмані раніше проходило майже поряд з високим берегом Красної Гржи, що біля міського пляжу. Ранньослов'янське поселення знаходилося на краю першої тераси і було частково зрізане при облаштуванні пляжу, а знахідки з нього лежали на дні спороженого озера разом із ке-

рамікою XII-XIII ст.

Ранньослов'янські поселення також виявлені на околицях передмість Глухова: Родіонівка (лів. берег Есмані), Білявщина (на прав. березі Есмані) і Усівка (на правому березі р.Береза). Їх культурна атрибуція ще потребує досліджень. Тим більше, що на родіонівському поселенні зустрічаються матеріали доби неоліту і бронзи, а на усівському — епохи бронзи.

У 1989-1992 рр. Лівобережна ранньослов'янська експедиція ІА РАН, обстежила надзаплавні тераси рр. Есмань та Клевень. В ході робіт виявлено і атрибутовано внаслідок повторних обстежень близько 30 пам'яток ранньослов'янської доби⁴. У найближчій історичній окрузі Глухова — це зарубинецькі поблизу сіл Баничи, Веселе; другої-третьої чверті I тис. н.е. — неподалік від сіл Перемога, Вікторове, Баничи, Кочерги, Волокитине; колочинські — біля Некрасового і Перемоги; волинцевські — неподалік сіл Веселе і Кочерги.

Таким чином, можна констатувати, що на території Глухова і в його найближчій історичній окрузі представлені пам'ятки всіх ранньослов'янських археологічних культур Північного Лівобережжя — від зарубинецької до волинцевської. Це значно поглиблює уявлення про етнокультурні процеси і щільність заселення Глухівського краю та його місце в давній історії України.

Література

1. Зингельський В.Б., Приймак В.В., Бєлашов В.І. Давньоруський Глухів. — Глухів, 1992 — С.4-16.

2. Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII - поч. IX ст. — Суми, 1994. — С.41.

3. Поточний архів Глухівської міської ради Сумської області. — Арх.1.

4. Обломський А.М., Приймак В.В. Розвідки ранньослов'янських і давньоруських пам'яток р.Клевень і р.Есмань // Історико-культурна спадщина Глухівщини: М-ли міжвузівської наук.-практ. конференції. — Глухів, 1992. — С.64.

12.02.2001.

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ПЕНЬКІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ВЕРХНІЙ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

У верхній течії Сіверського Дінця, північно-східній частині ареалу поширення пеньківської культури, її пам'ятки почали вивчатися на початку 1950-х рр. Тоді ця археологічна спільність ще не була виділена за епонімними пам'ятками на р.Тясмин, дослідження яких почалися з 1955 р.¹ В 1953 та 1955 рр. на селищі напроти с.Задонецьке, поблизу м.Зміїв Харківської обл. Б.А.Шрамко виявив кераміку, яка передувала роменській². Наприкінці ХХ ст. у регіоні досліджувалися пеньківські комплекси поселень Занки³, Суха Гомільша⁴, Нижній Бішкін I, Таранцеве⁶, Студенок 5-6⁷, Раківка⁸, Соколове⁹, Введенка¹⁰ (рис.1). Матеріали цих поселень знайшли відображення в узагальнюючих працях з історії носіїв пеньківської культури¹¹.

За останній час у верхній течії Сіверського Дінця виявлено нові пам'ятки пеньківської культури, висвітленню матеріалів яких і присвячена ця публікація. Пеньківська кераміка зафіксована на багатошаровому поселенні в *ур.Горбанщина* неподалік с.Тимченки Зміївського району Харківської обл. Пам'ятка розташована на піщаному підвищенні у заглаві лівого берега р.Мож (Мжа), на відстані 1,1 км на південь від села. На ній досліджено 535 кв. м площі. Поряд з культурними залишками епохи бронзи, фрагменти кераміки пеньківської культури залягали у шарі чорного гумусованого піску потужністю 0,55-0,70 м, який було зверху перекрито світло-сірим наносним піском товщиною 0,10-0,15 м і підстелено білим материковим піском¹². Пеньківська кераміка складається з фрагментів ліпних горщиків та дисків-сковорідок. Вони виготовлені із шамотованого глиняного тіста. Горщики, згідно з профілем верхньої частини, поділяються на круглобокі (рис.2:1,2,4,6-9) та біконічні (рис.2:5). Диски-сковороди мають плавне або різко відігнутий бортик (рис.2:3). На поселенні також знайдений залізний однолезвий ніж періоду раннього середньовіччя.

Пеньківське селище було відкрите і на піщаному підвищенні у заглаві лівого берега р.Велика Бабка. Воно віддалене на 500 м на північний захід від околиці с. Кицівка (*Печенізький район Харківської обл.*), від шляху, який веде на с.П'ятницьке. Розмір поселення — близько 250 x 110 м, воно здіймається над заплавою річки на 1,0-1,5 м. На поселенні було досліджено незначну ділянку — 14 кв. м. У шарі супіску

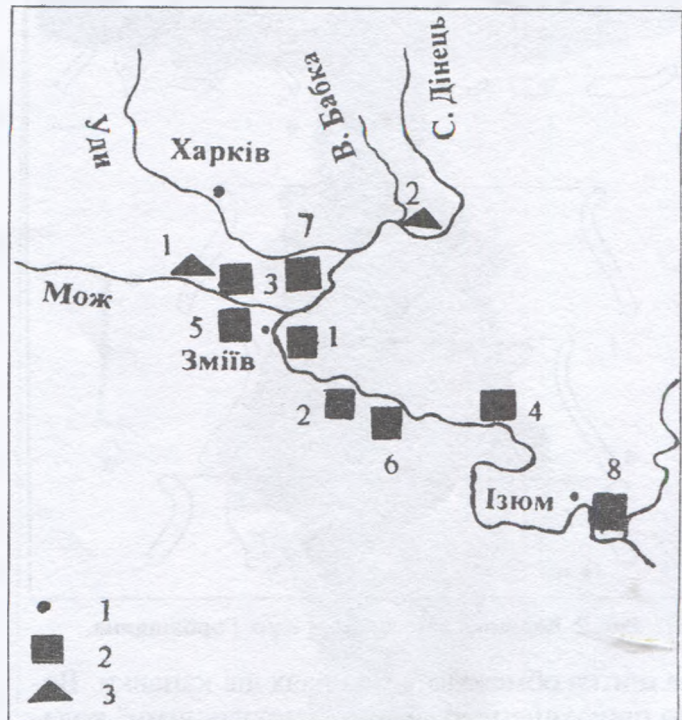

Рис. 1. Пам'ятки пеньківської культури у верхній течії Сіверського Дінця.

Умовні позначення: 1 — сучасні міста;
2 — відомі поселення, досліджені розкопками: 1 — Занки; 2 — Суха Гомільша; 3 — Таранцеве; 4 — Раківка; 5 — Соколове 6 — Нижній Бішкін I; 7 — Введенка; 8 — Студенок 5, 6.
3 — нові поселення: 1 — Горбанщина; 2 — Кицівка I.

темно-жовтого кольору, потужністю 0,5-0,6 м, який підстилався материковим білим піском, фрагменти пеньківської кераміки виявлені поряд з керамікою салтівської і зрубної культур, і зустрічалися на глибині 0,2-0,6 м від рівня сучасної поверхні. На глибині 0,6-0,8 м знаходилася винятково кераміка бронзової доби. Посуд пеньківської культури репрезентований фрагментами круглобоких горщиків (рис.3), в тісті яких спостерігаються значні домішки шамоту. Вони мають бугрувату поверхню світло-коричневого кольору, з сірими плямами від випалювання на вогнищі¹³. Обидва поселення — Горбанщину та Кицівку, — за топографічними умовами, об'єднує їх тимчасовий характер. Життя на них тривало лише у теплу пору року.

На північ від Кицівки, за течією Великої Бабки, під час господарських робіт було знайдено велику бронзову пальчасту фібулу, яка зберігається в Печенізькому краєзнавчому музеї (рис.4:5). Вона має загальну висоту 15,7 см. Верхній щиток шириною 5,1 см і висотою 2,9 см відрізняється сегментоподібною формою. По-

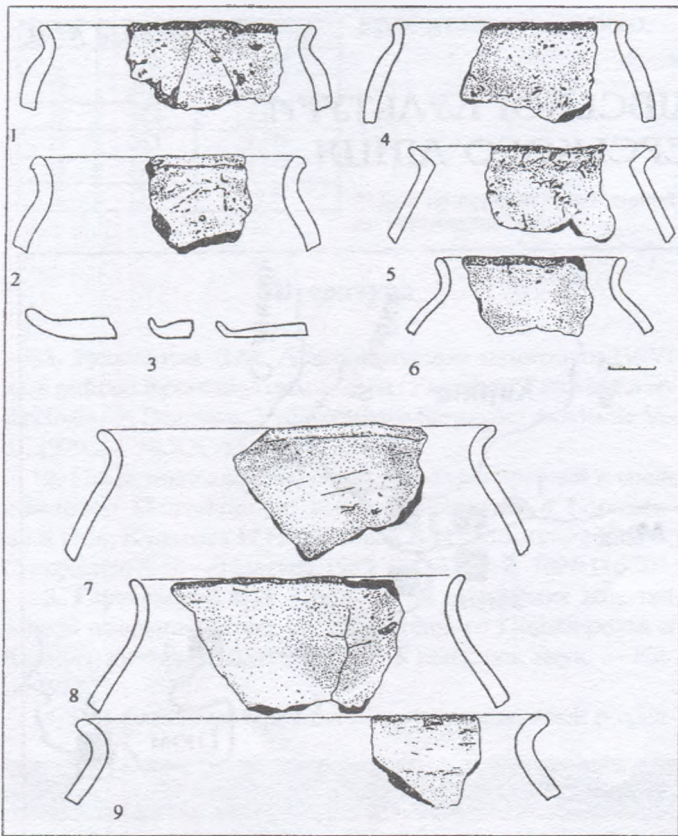

Рис. 2. Кераміка з поселення в ур. Горбанщина.

ле щитка обмежують на краях дві канавки. Воно прикрашене вісьмома "циркульними" колами. Кожне коло складається з трьох рельєфних валиків. Між колами, ближче до краю поля, нанесено вісім зображень у вигляді літери "Т". Щиток має п'ять пальцеподібних відростків висотою 1,5-1,8 см і шириною 0,9-1,0 см. Один (центральный) відросток було відламано. На випуклій стороні відростків нанесено орнамент у вигляді поперечного валика. Ближче до щитка на кожному відростку розміщено два валика перпендикулярно до висоти відростка. Кожний відросток є рівним і не звужується на переході до щитка.

Зі зворотного боку верхнього щитка, біля дужки, на відстані 2,2 см один від одного, знаходяться два держак осі пружини, які мають форму трапеції, ширину 0,8 см і висоту 0,6 см. Діаметр отвору становить 0,3 см. Дужка фібули, що поєднує верхній та нижній щитки, є рельєфною: ширина її — 1,5 см, довжина — 3,1 см. Вона прикрашена п'ятьма-сімома рисками на переході до верхнього та нижнього щитків. У центрі дужки знаходиться поздовжній валик з м'яким ребром. По чотири риси нанесено вздовж дужки по обидва боки від валика. Нижній щиток, за формою, нагадує ромб. Його висота складає 9,5 см, ширина — 4 см. Лінія найбільшого розширення знаходиться на відстані 2,6 см від краю дужки. Поле щитка зайнято тринадцятьма "циркульними" колами. Край щитка обмежено

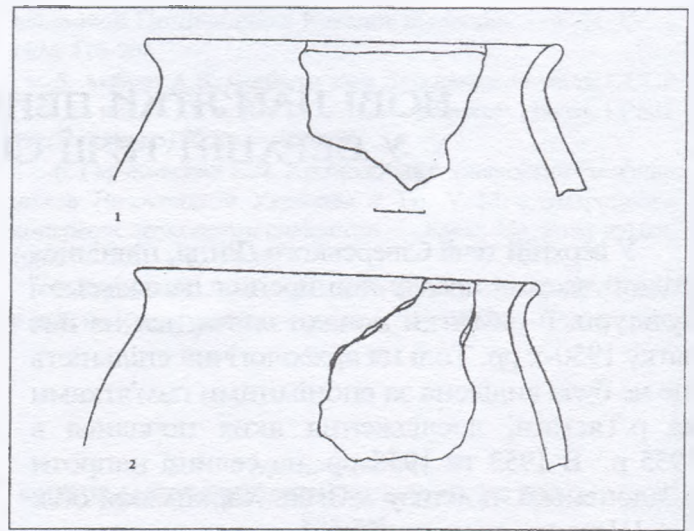

Рис. 3. Кераміка з поселення Кицівка I.

двома паралельними канавками. На боках щитка знаходиться шість симетричних круглих відростків, розміром 0,5x0,6 см, кожен з яких прикрашено "циркульними" колами діаметром 0,3-0,4 см. З оборотного боку нижнього щитка, ближче до дужки знаходиться приймач у вигляді вигнутої гачком платівки розміром 0,6x0,9 см. Від нього до краю ніжки проходу — опуклий валик — слід ливарного каналу. Виріб закінчується відростком неправильної овальної форми розміром 2,3x1,4 см. На його поверхню нанесено чотири поперечних смуги з паралельних ліній біля основи, два "циркульних" кола та дві поперечні риси нижче від них. Форма відростка та його орнамент складають композицію у вигляді стилізованої голови тварини. Вище одного з "циркульних" кіл знаходиться пробитий отвір неправильної форми.

Своєрідними рисами нашої фібули є прямі пальцеподібні відростки на верхньому щитку, чіткі канавки, що окреслюють поля з орнаментом на верхньому та нижньому щитках, ретельно виконані "циркульні" кола, нижній щиток ромбічної форми, овальні симетричні відростки на нижньому щитку (рис.4:5). За формою нижнього щитка цей виріб належить до типологічної лінії II за І.О.Гавригуним¹⁴, але повністю, за своїми особливостями, не входить ні до одного з типів за класифікацією І.О.Гавригуніна — Й.Вернера¹⁵. Нижній щиток фібули, за деякими рисами, подібний до виробу з Данчен: там є канавки, що оточують поля з "циркульними" колами, тринадцять таких кіл на нижньому щитку, але розміщених в іншому порядку¹⁶. Прямі пальцеподібні відростки мають аналоги на двох фібулах з Мартинівки, та на першому примірнику вони прикрашені косими насічками¹⁷, а на другому є рельєфний орнамент¹⁸. Прямі відростки присутні на фібулах з Трубчевського скарбу¹⁹. На першому примірнику

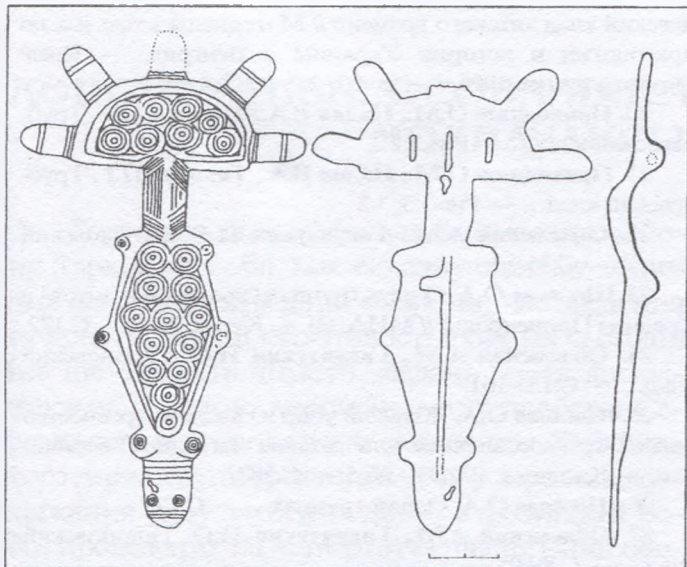

Рис. 4. Фібула з околиць Кицівки.

вони прикрашені косими насічками, прямі пальці вкриті рисками: дві — на краю, три — біля його основи. На середньому "пальці" нанесено два "циркульних" кола, які надають йому вигляд голови тварини²⁰. Можливо, наша фібула мала подібний орнамент на середньому пальце-подібному відростку, котрий відламано. На другому примірнику кожний "палець" прикрашено двома рисками, які пролягають на середині "пальця" паралельно до овалу верхнього щитка²¹. Взагалі, перший примірник фібули з Трубчевського скарбу найбільш подібний до виробу з Кицівки — орнаментом дужки між щитками, ромбічною формою нижнього щитка з нанесеним "циркульним" орнаментом, шістьма симетричними виступами на ньому з "циркульними" колами, ніжкою нижнього щитка зі стилізованою головою тварини, деталями оформлення останньої.

Фібула з Кицівки, незважаючи на деякі особливості, належить до дніпровської підгрупи групи східногерманських (за І.О.Гавритухіним), або до II підгрупи групи "слов'янських VII ст." (за Й.Вернером)²². О.О.Щеглова відносить їх до I групи скарбів "антів"²³. Вони походять з пам'яток пеньківської та колочинської культур²⁴. У нашому випадку фібула пов'язується з пеньківською культурою, бо знайдена в ареалі її поширення. Скарби I групи з'являються не пізніше другої половини VII ст. чи в середині VII ст.²⁵, коли болгарські племена рухаються на захід і змінюється життя слов'янських племен в Середньому Подніпров'ї²⁶. І.О.Гавритухін відносить існування речей з цих скарбів до другої-третьої чверті VII ст., а появу скарбів — до третьої чверті VII ст.²⁷

Отже, матеріали поселень в ур.Горбанци-на та поблизу Кицівки, знахідка фібули на північ від цього села доповнюють джерельну для вивчення пеньківської культури.

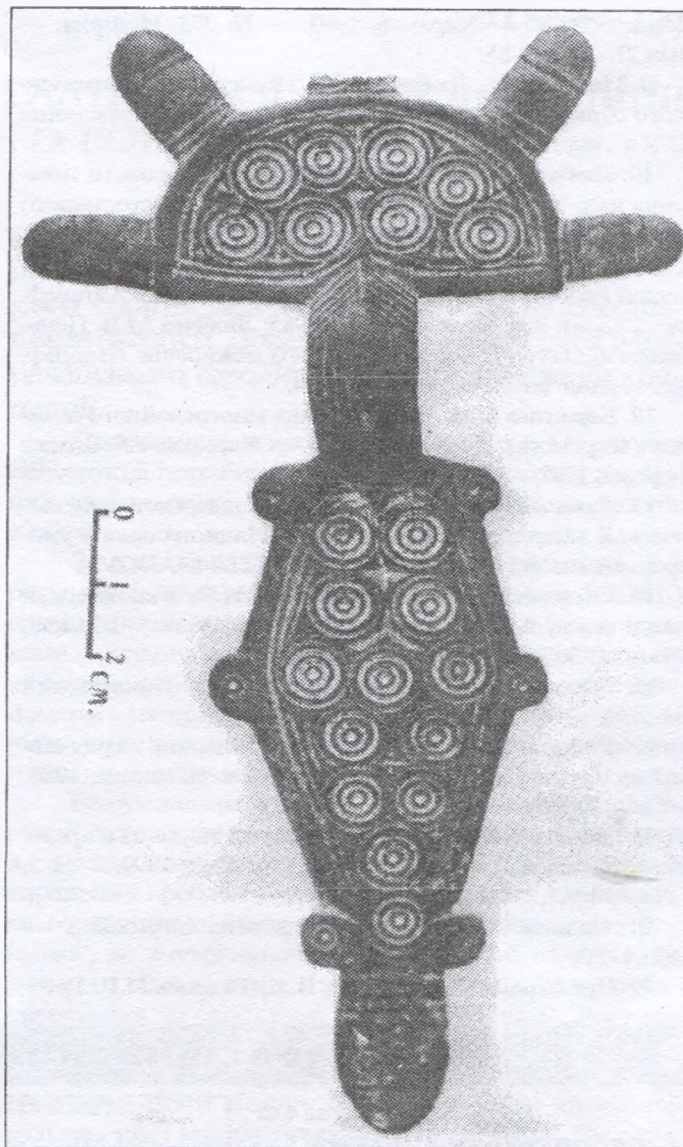

Рис. 5. Фібула з околиць Кицівки.

Література

1. Березовец Д.Т. Поселения уличей на Тясмине // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1963. — № 108. — С.145-208.
2. Шрамко Б.А. Разведки и раскопки Северодонецкой археологической экспедиции ХГУ в 1955 г. // НА ІА НАНУ. — 1955/34. — Арк.28.
3. Дьяченко А.Г. О культуре населения Днепро-Донецкой лесостепи в I тыс. н.э. (по материалам селища Занки) // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1993. — С.21-24.
4. Михеев В.К., Приходнюк О.М. Пеньківське поселення на Сіверському Дінці // Археологія. — Київ, 1986. — №54. — С.75-82; Буйнов Ю.В. Работы Северско-Донецкой экспедиции // АО 1985 г. — Москва: Наука, 1987. — С.310-311.
5. Любичев М.В., Михеев В.К. Раскопки селища Нижний Бишкин I // Археологічні дослідження на Україні 1992 р. — Київ: видання ІА НАНУ, 1993. — С.90-92.
6. Берестнев С.И. Работы Левобережной лесостепной экспедиции // АО 1978 г. — Москва: Наука, 1979. — С.301-302.
7. Буйнов Ю.В., Шрамко Б.А. Исследования Харьковского университета // АО 1986 г. — Москва: Наука, 1988. — С.257-259.
8. Любичев М.В. Раннеславянское селище на Северском

Донце // ВХУ. — Харьков, 1993. — № 373: История. — Вып. 27. — С.30-35.

9. Михеев В.К., Любичев М.В. Исследования Соколовского отряда Средневековой археологической экспедиции ХГУ в 1988 г. // НА МАЭСУ.

10. Любичев М.В. Дослідження багатошарового поселення на р.Уди // Проблеми музеєзнавства та історичного краєзнавства. — Харків, 1993. — С.38-39.

11. Приходнюк О.М. Славянское население Юго-Восточной Европы V-VII вв. (пеньковская культура): Автореф. дис. ... докт. исг. наук. — Киев, 1985; Любичев М.В. Пенківська культура Дніпро-Донецького межиріччя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1994.

12. Берестнев С.И. Исследования многослойного поселения на р.Мже // Древности-1996. — Харьков: АО Бизнес Информ, 1997. — С.153-154.

13. Любичев М.В. Отчет о работе Славянской археологической экспедиции Харьковского Национального университета им. В.Н.Каразина в 2000 г. // НА МАЭСУ.

14. Обломский А.М., Гавритухин И.О. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — Москва, 1996. — С.36-37.

15. Обломский А.М., Гавритухин И.О. Гапоновский клад... — С. 37-38.

16. Рафалович И.А. Данчены: Могильник черняховской культуры III-IV вв. н.э. — Кишинев: Штиинца, 1986. — Табл. XIV:1,2.

17. Сяниця Є.В. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури // Vita antiqua. — Київ, 1999. — № 2. — Табл. I:В:1.

18. Сяниця Є.В. Ранньосередньовічні інгумації... — Табл. I:В:2.

19. Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Труб-

чевский клад антского времени // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — Киев: Наукова думка, 1996. — Рис.1:1; 2:2; 1:3; 3:2.

20. Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад... — Рис.2:2.

21. Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад... — Рис.1:3; 3:2.

22. Обломский А.М., Гавритухин И.О. Гапоновский клад... — С.36.

23. Щеглова О.А. О двух группах "древностей антов" в Среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С.172.

24. Обломский А.М., Гавритухин И.О. Гапоновский клад... — С.155-161.

25. Щеглова О.А. Женский убор из кладов "древностей антов": готское влияние или готское наследие // Stratum plus. — Кишинев, 1999. — № 5. — С.287.

26. Щеглова О.А. О двух группах... — С.179.

27. Обломский А.М., Гавритухин И.О. Гапоновский клад... — С.89-95.

Любичев М.В.

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ПЕНЬКОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ВЕРХНЕМ ТЕЧЕНИИ СЕВЕРСКОГО ДОНЦА

Резюме

За последние годы в верхнем течении Северского Донца были исследованы два поселения пеньковской культуры: Горбанщина на реке Мжа и Кицевка на реке Большая Бабка. На них выявлены находки керамики. Возле Кицевки была случайно обнаружена пальчатая фибула, принадлежащая к древностям пеньковской культуры.

10.03.2001.

ПОСІДОНЗЕННЯ ◀ ІНФОРМАЦІЇ

© Мельникова І.С.

САЛТІВСЬКЕ ПОХОВАННЯ В ОКОЛИЦЯХ КРЕМЕНЧУКА

1959 р. до колекції Полтавського краєзнавчого музею були передані речі зі складу супутнього інвентаря виявленого за випадкових обставин поодинокого поховання, здійсненого у катакомбі поблизу від решток курганного насипу, який був зруйнований у ході розширення Велико-Кохнівського кар'єру будівельних матеріалів, що на околиці міста Кременчук Полтавської області. Знахідки передані гр. Захарченком — начальником Полтавського обласного управління промбудматеріалів. Вони довгий час експонувалися у музеї, хоча й досі не привертати уваги дослідників¹.

Серед знахідок — кружальний глек з невисокою шийкою, зливом та петельчастою ручкою, приплюснуті яйцеподібної форми, висотою — 20,0 см, діаметром вінця — 11,0 см, горла — 8,0 см, тулуба — 20,4 см, денця — 13,5 см (рис. 1:1). Посудина має лісовану поверхню коричневатого кольору, прикрашена по шийці, плічках та тулубу канельованими горизонтальними лініями, між якими вписані зони подвійного зигзагу, перехрещених та ялинкових ліній, нанесених зубчастим чи прямим штампом.

Це один керамічний виріб — кружка з петлеподібною ручкою, призмистим тулубом, широким і ледь розширеним догори циліндричним горлом (рис.1:2). Кружка має подібну орнаментацию, що відрізняється від попередньої посудини домінуванням

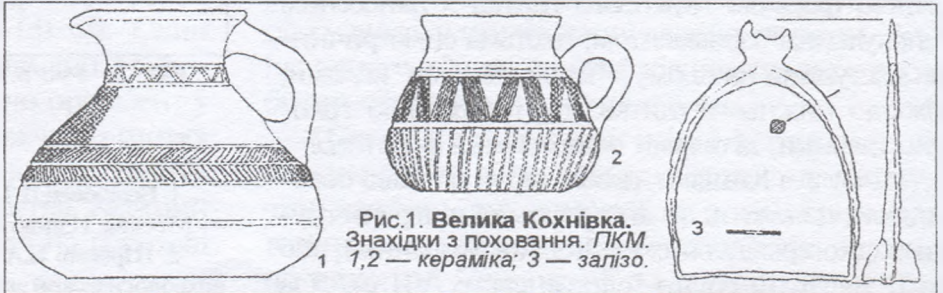

Рис.1. Велика Кохнівка. Знахідки з поховання. ПМК. 1,2 — кераміка; 3 — залізо.

прокреслено-пролісованих вертикальних смуг. На плічках — це зигзаг, приденній частині — опущені донизу вертикальні лінії. Кружальна посудина має аналогічну поверхню, висоту — 11,1 см, діаметр вінця — 8,0 см, горла — 7,1 см, тулуба — 12,2 см, денця — 8,3 см.

Єдиним зі збережених залізних виробів є стремено, з дужкою аркової форми підквадратною перетину, з відділеною перехватом пластинчастою петлею (рис.1:3). Стремено належить до типу 1, за А.В.Кригановим², — з прямою підніжкою, округлою петлею, одним жгунком на підніжці та без отворів на останній. Висота стремена — 16,3 см, його ширина — 11,1 см, ширина підніжки — 3,4 см.

Аналогії посудинам з поховання знаходимо серед кераміки Дмитрівського могильника³ та розрізаних салтівських комплексів Степового Подніпров'я⁴. Найближчим до велико-кохнівського стремена є виріб з комплексу VI Сухогомольшанського могильника⁵.

Таким чином, виявлене випадково під Кременчуком поховання салтово-маяцької культури належить до групи подібних старожитностей Середнього Подніпров'я, датованих VIII-IX ст.

Література

1. Зберігаються: ПМК 16587-16589, А 1918-1920.
2. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцької культури // Проблеми археології Поднепров'я. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. — С. 105.
3. Плетнёва С.А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. — Москва: Наука, 1989. — С. 123-128.
4. Швецов М.Л. Погребения салтово-маяцької культури в Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — Киев: Наукова думка, 1981. — С. 100.
5. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцької культури. — С. 106. — Рис. 4:4.

КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ САЛТІВСЬКОЇ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ МОХНАЧАНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Городище біля с.Мохнач Зміївського району Харківської обл. має складну систему захисних споруд з п'яти ліній оборони, час зведення та конструктивні особливості яких на сьогодні все ще ставлять чимало завдань перед дослідниками. З метою вирішення цих проблем Середньовічна археологічна експедиція Харківського держпедуніверситету в 2000 р. провела дослідження ряду захисних ліній. У результаті робіт, проведених на четвертій (з півдня) лінії оборони, були виявлені залишки складної інженерної споруди у вигляді нижньої частини стіни, яка збереглася до висоти близько 2,5 м, з нахилом зовнішнього схилу в 27°, внутрішнього — 14°. Ширина берми складала 13 м. Вона мала невеликий ухил зі зниженням рівня у бік рову, з перепадом висот близько 1,5 м на всій протяжності. У стратиграфії берми простежені змішані нашарування глини та чорнозему завтовшки близько 0,3 м, які утворилися, скоріше за все, при спорудженні рову. Стіна складається з двохпанцерної безфундаментної конструкції з внутрішньою змішаною засипкою, яка містить глину, попіл, чорнозем та дрібний щебінь (рис.1). Останній є будівельним сміттям і засвідчує про обробку каміння на місці, у процесі будівництва.

У нижню частину засипки горизонтально були впущені колоди у перпендикулярному напрямку відносно повздовжньої осі валу. Вони були розташовані зі зміщенням на різних рівнях, утворюючи (у профілі) своєрідний шаховий порядок. Залишається нез'ясованим призначення знайдених біля внутрішньої стінки внутрішнього панцира дерев'яних палів діаметром 0,10-0,15 м та довжиною 0,5-0,6 м, що були розташовані у горизонтальній чи похилій площині.

Вивчення даного фрагмента оборонної лінії дає можливість краще зрозуміти техніко-конструктивні уявлення будівельників Мохначанської фортеці, відзначити загальні риси, що зближують дану пам'ятку з іншими укріпленнями пунктами Хозарії, а також вказати відмінні особливості, які виділяють його із загального ряду.

До таких особливостей можна віднести наявність вищезгаданої дерев'яної внутрішньовальної конструкції. Хоча залишки подібних фортифікаційних елементів простежені на ряді городищ даного періоду¹, виявити їх конструкцію вперше вдалося лише при дослідженні Маяць-

кої фортеці². Д.Васілева пояснює наявність дерев'яних конструкцій необхідністю надання стійкості споруді при тонких щитах відносно товщини засипки. Досліджена оборонна лінія Мохначанського городища не відповідає даній концепції.

Пояснення наявності внутрішньовальної дерев'яної конструкції потрібно, на наш погляд, шукати у локальних особливостях будівельної техніки різних регіонів Хозарії.

За класифікацією городищ Г.Є.Афанасьєва, укріплення салтово-маяцької культурної (далі — СМК) спільноти поділяються на чотири типи "за двома ознаками — плановій структурі оборонних споруд в порядку їх ускладнення та використаними будівельними прийомами і матеріалами"³. Крім того, існує пряма залежність вищезгаданих чинників від місцезрозташування городищ у долинах річок.

Безсумнівним є те, що внутрішньовальні конструкції були призначені для утримання тиску засипки на панцир і запобігали розповзанню валу. Аналогічне вирішення проблеми можемо спостерігати, наприклад, на городищах поблизу сс. Велике Городище та Афонівка⁴, де внутрішньовальні конструкції належать до раннього залізного віку. Загальновідоме їх широке використання на слов'яно-руських городищах⁵. Тому наявність внутрішньовальних конструкцій не можна вважати визначальним фактором будівельної техніки СМК спільноти. Вони можуть бути результатом як дифузії культур, так і впливу природно-кліматичних факторів, бо в подібних умовах мешкання виникають схожі риси у різних культурних спільнот.

Панцирі ліній оборони, що розглядається, відрізнялися один від одного за конструкцією. Внутрішній був зведений на дещо вирівняному похованому ґрунті. Зовнішній — розташований на перевідкладеному ґрунті, який містив глиняні лінзи, перекриті прошарком чорнозему. Перевідкладення можуть бути залишками більш ранньої оборонної лінії, хоча не виключена можливість прагнення будівельників зрівняти таким чином будівельний майданчик, який має ухил в бік рову. Прагнення додатково закріпити зовнішній панцир від сповзання по схилу виявляється також і в наявності підсіпки із його зовнішнього боку, яка складалася з прошарків глини та чорнозему, що чергувалися, на висоту до двох рядів кам'яної кладки. У зв'язку з цим є підстави для міркування, що початкове положення зовнішнього панцира було приблизно на 0,5 м ближче до внутрішнього: у розрізі валу чітко виділяється межа внутрішньої засипки з глини, що відстоїть від внутрішнього боку панцира на вказану відстань (рис.1).

Основа зовнішнього панцира складалася з брил рваного каміння, а в його нижній частині більшість становили кам'яні тесані блоки. Їхні розміри: 0,6-0,8 x 0,3-0,5 x 0,25-0,3 м. Деякі з них мали невеликі похилі зрізи на верхній грані. Аналогічні зрізи зафіксовані на Правобережному Цимлянському городищі⁶ В.С.Фльо-

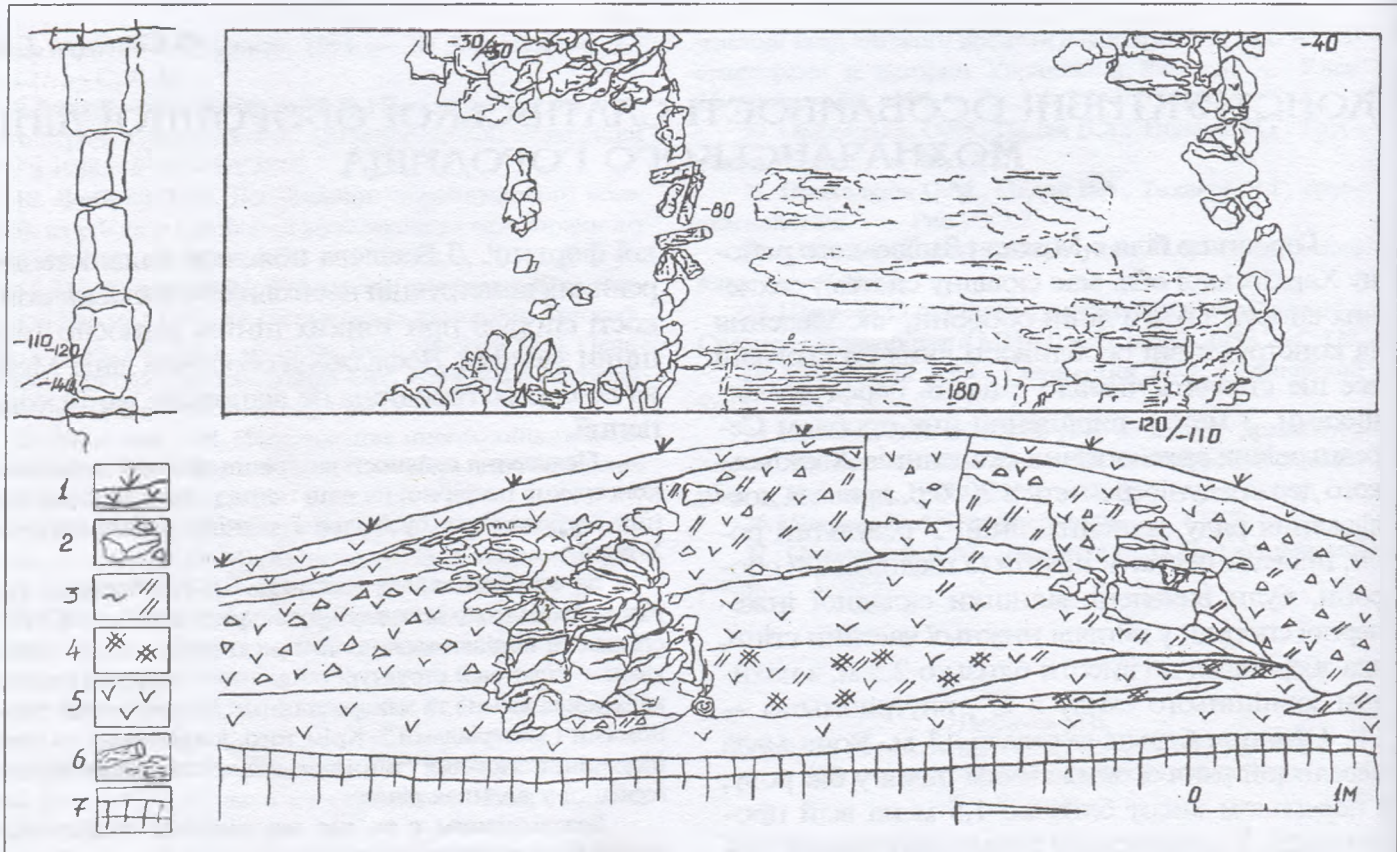

Рис.1. Мохначанське городище. План і перетин салтівського валу.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — каміння; 3 — попіл та глина; 4 — випалена глина; 5 — чорнозем; 6 — дерево; 7 — передматерик.

ров робить припущення, "що вони призначалися для "відкидання" дощових вод, що скочувалися по стіні (аналогічні виступи широко використовуються і в сучасних будинках). Це припущення підтримала і болгарський архітектор Д.Васілева⁷. Певно, таке ж призначення вони мають і на Мохначанському городищі.

Блоки були щільно підігнаними один до одного. без застосування зв'язуючого розчину. Спосіб кладки в повному обсязі відновити важко через погану збереженість споруди, однак чітко простежуються ряди з положенням блоків як "тичком", так і "ложком". Така техніка кладки була характерною для більшості кам'яних фортець Хозарії. Параметри блоків мають найбільшу схожість з блоками Правобережного Цимлянського і Хумаринського городищ, відображаючи певну стандартизацію розмірів. Деяка різноманітність параметрів є ще одним свідченням того, що оббивка блоків велася одночасно із процесом кладки на місці робіт⁸.

Внутрішній панцир складався з рваного каміння, хоча в ньому містилися окремі тесані плити, що відрізнялися за своїми розмірами від описаних раніше. Простір між цим камінням заповнювався глиною та дрібним щебенем, потім насичувався водою і підлягав трамбуванню, що надавало монолітності даній конструкції.

Необхідно також зазначити наявність в міжпанцерній забутовці трьох чітко виражених прошарків. Нижній з них складався із суміші глини, пропеченої глини та чорнозему. Середній прошарок в основному був чорноземний. Верхній — звключав до свого складу дрібний щебінь. Він починався на рівні нижнього ряду блоків зовнішнього панцира. Прошарковість засипки свідчить про заповнення міжпанцерного простору поетапно, в процесі нарощення у висоту споруди.

Зверху земляного насипу валу простежені залиш-

ки верхньої дерев'яної стіни. Її наявність підтверджується наявністю стовпових ямок з залишками дерев'яних стовбурів діаметром 0,30-0,35 м. П'ять із шести виявлених ямок розташовувалися на відстані 5 — 6 м одна від одної. Тільки між ямками №5 і №6 відстань складала близько 2,5 м. Вони мають заокруглену в плані форму. Більшість ямок були продовговуватими. На дослідженій ділянці стовпи дерев'яної стіни закріплювалися зовні кам'яною досипкою. Всередині, ймовірно, стіна мала пандус.

Залишки дерев'яної стіни, яку прослідковано по гребеню валу, свідчать про використання в її основі стовпової конструкції, що складалася із вертикально вкопаних стовпів, між якими закладалися колоди в горизонтальному положенні. Вкопані у землю стовпи необхідно було періодично замінити, в той час як горизонтально закладені між ними колоди ще годилися до експлуатації. Це і пояснює наявність подвійних (овально-втягнутих) стовпових ямок, які мали різну глибину залягання дна.

Стовпова конструкція має певну схожість з роменською технікою фортифікації, для якої вона була характерною ознакою¹⁰. Необхідно також зазначити думку М.П.Кучери, що стіни стовпової конструкції більш підходили до валів зовнішніх оборонних ліній¹¹. На Мохначанському городищі розглянута нами лінія оборони також є однією із зовнішніх. Тоді, при такому розумінні загальної конструкції, нижня частина стіни, що складається з кам'яних панцирів із засипкою, скоріше за все, належить до, так званих, "одежд крутостей", які призначені для стримування насипу валу. В цьому випадку нижню частину конструкції потрібно сприймати не як стіну, а саме як вал, укріплений внутрішньою дерев'яною конструкцією і підтриманий "одеждами"¹².

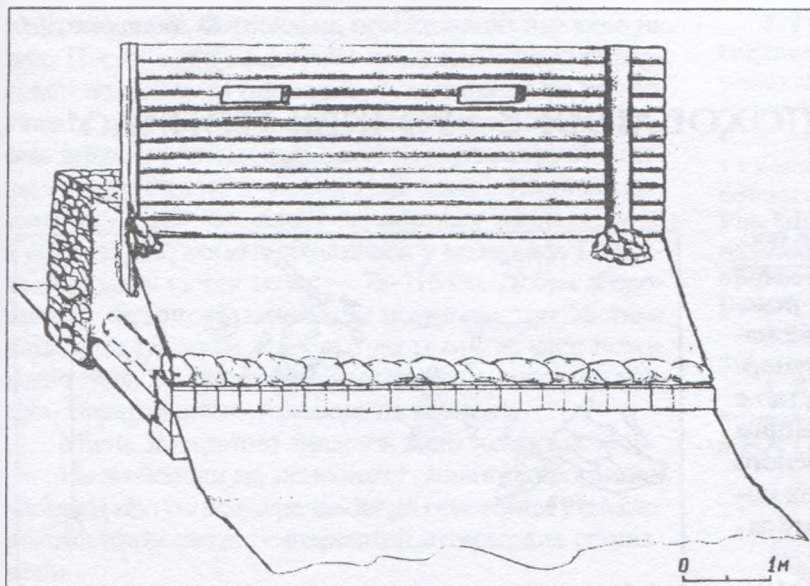

Рис.2. Мохначанське городище.
Реконструкція салтівського валу.

Г.Є.Афанасьєв також схиляється до інтерпретації захисних споруд городища Мохнач, а також Коробових Хуторів та Дмитрівського, як валів з "одеждами кругостей"¹³.

Належність нижньої частини стіни, що складалася з панцирів із засипкою, СМК спільноті сумнівів не викликає. Верхня стовпова конструкція, хоча й має широке розповсюдження на слов'яно-руських городищах, не є винятком на городищах СМК спільноти. На Вовчанському городищі В.В.Колодою зафіксовані на одній із зовнішніх захисних ліній, у верхній її частині, залишки чотирьох стовпових ямок, що були виявлені у вертикальному перетині траншеї¹⁴. Культурно-хронологічна інтерпретація цієї пам'ятки не викликає у дослідників сумнівів щодо його належності до СМК спільноти.

Належність стовпової конструкції Мохначанського городища СМК спільноті підтверджується знахідками з культурного шару розкопу, який містить винятково салтівські матеріали (сер. VIII - сер. X ст.) за повної відсутності будь-яких роменських знахідок.

Дослідження захисних споруд приводять до висновку, що укріплення Мохначанського городища мають риси одразу третього і четвертого типів, за Г.Є.Афанасьєвим. Використання рельєфу місцевості у плануванні захисних споруд, наявність двохпанцерної конструкції стін із засипкою відносять цю пам'ятку до третього типу, а використання кам'яних блоків зближує її з четвертим типом.

Проаналізувавши конструктивні особливості залишків захисної лінії, пропонуємо її можливість реконструкцію (рис.2).

Так як загальна товщина стін на сьогодні складає близько 5 м та існують ознаки сповзання зовнішнього панцира в бік рову, є підстави припустити, що первісна товщина стіни

становила приблизно 4,5 м. Зовнішній панцир являв собою кам'яну кладку до трьох рядів, яка стримувала зовнішній схил валу від розповзання. Верхня частина стіни мала пандус з внутрішнього боку конструкції. Дерев'яна частина стіни мала, ймовірно, бійниці у вигляді вирізів між суміжними закладними колодами. Загальна висота стіни досягала близько 5 м.

Література

1. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. — Москва: Наука, 1987. — Вып.2. — С.88-132.
2. Василева Д. Конструкция и техника постройки стен Маяцкого городища // Маяцкий археологический комплекс: М-лы сов.-болг.-венгерской экспедиции. — Москва: Наука, 1990. — С.218-233.
3. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны... — С.89.
4. Там само. — С.83.
5. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — Київ: видання ІА НАНУ, 1999.
6. Флеров В.С. Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок в 1987-1988, 1990 гг. // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1994. — Вып.IV. — С.449-450. — Рис.4.
7. Там само. — С.450.
8. Там само. — С.450; Биджиев Х.Х. Хумаринское городище. — Черкесск, 1983. — С.17.
9. Плетнева С.А. Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958-1959 гг. // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1994. — Вып.IV. — С.277.
10. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — С.83.
11. Там само. — С.82.
12. Теляковский А. Фортификация. — Часть I: Полевая фортификация. — СПб., 1852. — С.7-9.
13. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны... — С.113.
14. Колода В.В. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского Госпедуниверситета в г.Волчанске в 1994 г. — Машинопись. — Харьков, 1995 // Архив НДЛ ХДПУ. — Табл.XVI, XVII.

Свистун Г.Е.
**КОНСТРУКТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
 САЛТОВСКОЙ ОБОРОНИТЕЛЬНОЙ ЛИНИИ
 МОХНАЧАНСКОГО ГОРОДИЩА**
 Резюме

В статье рассматриваются результаты исследования салтовской оборонительной линии Мохначанского городища. Анализируются строительные приемы и архитектурные традиции. Предлагается возможный вариант реконструкции крепостного сооружения.

15.02.2001.

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ПОХОВАННЯ В УРОЧИЩІ "ТОПИЛО"

Однією з проблем, до яких практично не послаблюється інтерес від часу відкриття пеньківської культури, є питання інтерпретації інгумації з речами кола "старожитностей антів" в її ареалі. Різноманітність висловлених з цього приводу суджень зумовлена перш за все слабкою джерельною базою, що є в розпорядженні дослідників. Поряд із залученням нових відомостей з метою дослідження зазначеного питання не слід забувати про знахідки минулих років, які не стали відомими свого часу широкому загалу фахівців.

Замітка присвячена похованням поблизу с. Максимівка (сучасний Кременчуцький р-н Полтавської обл., раніше — Градизький р-н Черкаської обл.).

У 1959 р. під час дослідження поселення черняхівської культури, що знаходилося на заплавному підвищенні лівого берега р.Дніпро, загоном Кременчуцької експедиції під керівництвом І.П.Костюченка на поверхні були знайдені кістки людини, розтягнуті плугом на відстань до 4,0-4,5 м².

На місці знахідки закладено розкоп П. Більша частина кісток порушеного кістяка залягала на глибині близько 0,3 м. За 0,9 м від них знайдений бронзовий браслет з потовщеними кінцями, судячи з фото — круглий в перетині (рис.1: 2). За 2 м знайдене ще одне поховання (рис.1:1).

Далі штую за звітом І.П.Костюченка: "Скелет лежал в узкой прямоугольной яме с закругленными углами, отвесными стенами и ровным горизонтальным дном. Размеры: длина 1,80 м, ширина 0,60 м. Дно на глубине 0,70 м от современной поверхности. Скелет принадлежал женщине, лежал в вытянутом положении головой на ЮВ. Сохранность костей хорошая... Скелет взят для исследования антропологами. Погребальный инвентарь представлен бронзовым браслетом с утолщенными несходящимися концами. Диаметр 7 см. Он находился на левой руке."

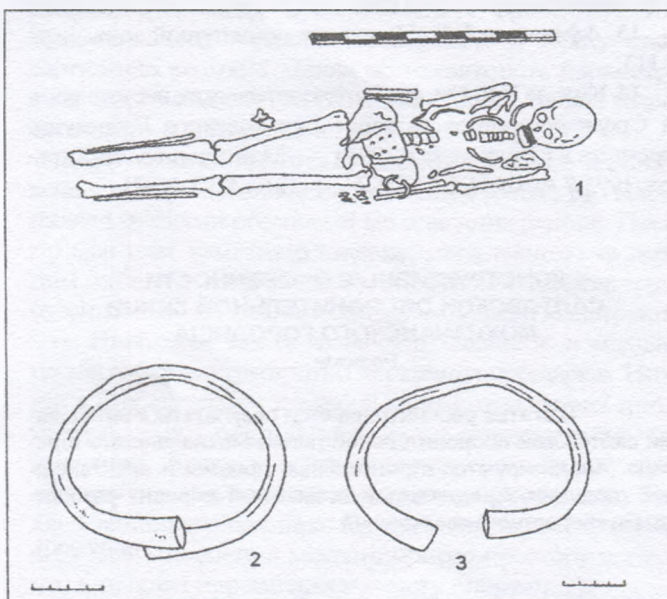

Рис.1. Максимівка, с. 1 — поховання №2; 2 — браслет з поховання №1; 3 — браслет з поховання №2.

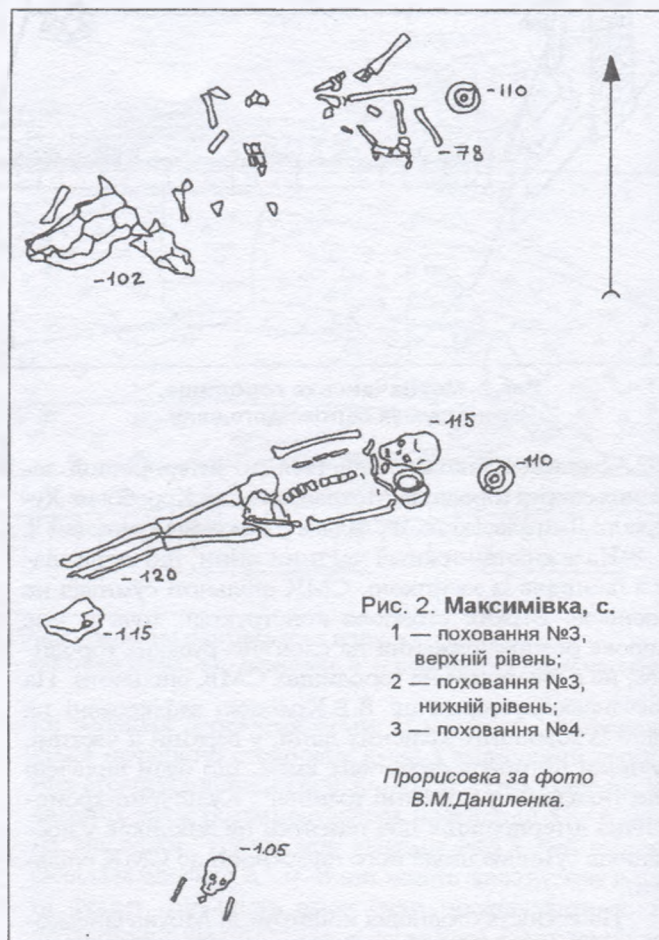

Рис. 2. Максимівка, с.
1 — поховання №3, верхній рівень;
2 — поховання №3, нижній рівень;
3 — поховання №4.

Прорисовка за фото В.М.Даниленка.

Над погребением наружных признаков не было. Погребения совершены в культурном слое поселения черняховской культуры¹.

На основі знахідки браслетів з розширеними кінцями І.П.Костюченко відніс поховання до післячерняхівського часу і датував VI-VII ст.

Найбільш близькі аналогії браслетам, виготовлені з бронзи, походять із району смт.Градизьк, зі срібла — з Пастирського продища, Малоржавецького та Мартинівського скарбів¹. У зведенні інгумації, зібраних Є.В.Синицею, південно-східна орієнтація максимівського поховання відповідностей не знаходить¹.

Деякі додаткові відомості про топографію пам'ятки містить звіт В.М.Даниленка за 1958 р., який розкопав в іншій частині цього ж заплавного підвищення розораний курган з 5 різночасовими похованнями².

Підвищення було "островом", довжиною до 1 км, відділеним від корінного берега заболоченою ділянкою, яка майже повністю затоплювалася під час повені. У місцевого населення урочище відоме під назвою "Топило".

Серед поховань з кургану два віднесені В.М.Даниленком до "салтово-маяцького кола". Одне — належало жінці похилого віку, випростаній на спині,

із витягнутими кінцівками, орієнтованій головою на схід. Поряд з лівим плечем знайдений ліпний горщик з виділеними плічками, із защипами по вінцю, а також гончарний сіроглиняний глек. Над похованою виявлені "обильные остатки заупокойной трезны — конечности и черепа трёх телят". Глибина поховання — 120 см, відомості про яму відсутні, хоча й вказано, що воно знаходилося у материку. Глибина залягання кісток телят — 78-115 см. Добра збереженість кісток та наявність поряд частин кістяка виві дали підстави віднести до цього ж часу поховання № 4. Збереглися верхня частина дитячого кістяка, орієнтованого головою на північ.

Місце зберігання знахідок мені невідоме.

Не зважаючи на неповноту наявної інформації, відомості про ранньосередньовічні поховання у с. Максимівка становлять безперечний інтерес для спеціалістів.

Література

1. Смиця Є.В. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури // VITA ANTIQUA. — Київ, 1999. — №2. — С.98.
2. Костюченко І.П. Отчёт Максимовского отряда древнерусской Кременчугской экспедиции 1959 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. 3476, 3477. — 20 арк., 25 табл.

3. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава, 1985. — С.37. — №№ 228-230; Левченко Д.І. Знахідки VI-VII ст. з околиць Градизька у зібранні Полтавського краєзнавчого музею // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — Ч.1. — Рис.1:13,14,16; Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Вып.V. — Табл.4:1,2; 14:2; 15:1,2; 39:1,2.

4. Смиця Є.В. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури. — Табл.І.

5. Даниленко І.Н. Археологические работы в районе села Максимовки на Черкащине. Отчёт за 1958 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. 4337-4339.

Левченко Д.І. РАННЕСРЕДНЕВЕКОВІЕ ПОГРЕБЕНІЯ В УРОЧИЩЕ "ТОПИЛО" Резюме

В публикации описываются комплексы ингумаций, обнаруженные у с.Максимовка Кременчугского района Полтавской области в ходе раскопок, проведенных И.П.Костюченко и В.Н.Даниленко в 1958-1959 гг. Погребения отнесены к древностям пенковской культуры.

01.04.2001.

ПОВІДОМЛЕННЯ • ІНФОРМАЦІЯ

© Кулатова І.М.

МАТЕРІАЛИ I тис. н.е. З ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Окремі знахідки матеріалів першої половини та останньої чверті I тис. н.е. вряди-годи трапляються на території Західного укріплення Більського городища скіфської доби. Останнім часом невелика колекція таких предметів була зібрана науковцями ЦОДПА. Як відомо, укріплення цитаделі городища скіфського часу розташоване на захід від с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл., на правому березі р.Суха Грунь (басейн р.Псел). Їх місцезнаходження вказується за планом пам'ятки, укладеним Б.А.Шрамком¹.

На зольнику № 1, у південно-східній частині укріплення, справа від сучасного в'їзду на пам'ятку, виявлені фрагменти вінця кружалної сіролискованої пізньозарубинецької миски відкритого типу (рис.1:1). З найбільшого зольника № 5, у центральній частині пам'ятки, розташованого справа від дороги, походить округла, певно, по черезно-смугаста, намистина, виготовлена із прозорого зелено-голубого скла (рис.1:2), що належить до пізньоримського часу. На попелищі № 12, у південно-східній частині укріплення, виявлений кістяний виріб, виготовлений з трубчастої кістки тварини овально-загостреної форми, з круглим отвором по центру, одна сторона якого прикрашена прокресленим візерунком, у вигляді геральдичного щита з волотами, в центрі — прямокутник, у простір між яким і контуром щита вписаний потрійний зигзаг. Висота цього виробу — 4,6 см; ширина — 2,8 см; товщина — 0,45 см². Подібні предмети атрибууються дослідниками архео-

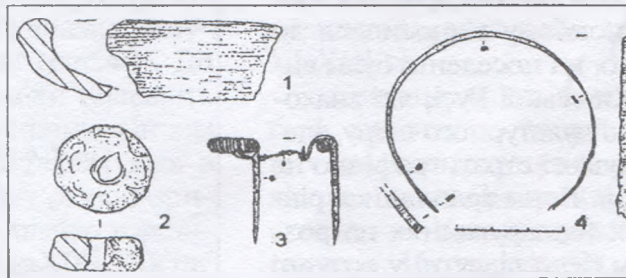

Рис.1. Західне укріплення Більського городища.

Знахідки першої половини I тис. н.е.

- 1 — зольник № 1;
  - 2 — зольник № 5;
  - 3 — зольник № 41;
  - 4 — зольник № 43;
- 1 — кераміка; 2 — скло;
3, 4 — мідний сплав

логії Волзької Болгарії як, т. зв., "затильники" рухів'їв ножів з дерев'яною колодочкою IX-XI ст. В.К.Міхеев вважає такі речі з розкопок салтівських пам'яток басейну Сіверського Дінця — амулетами³.

З поверхні зольника № 41, що знаходиться у південно-східній частині городища, справа від польової дороги, походить бронзова пружина з голкою від двочленної підв'язної фібули IV ст. черняхівської культури, вісь якої виготовлена із залізного дроту (рис.1:3). Уламок фібули потрапив на попелище випадково. Його можна пов'язати із життєдіяльністю мешканців розташованого за 1,5 км на північний захід селища черняхівської культури в ур.Перещегине-Марченки⁴. На попелищі № 43, розташованому у південно-східній частині укріплення, виявлений бронзовий дротовий браслет із розімкненими кінцями, виготовлений із напівовального у перетині стрижня, кінці якого розжовані у глатівку, діаметром 5,9 x 6,1 см (рис.1:4). Завершення кінців браслета не збереглися. Один з них — тонкий, з гуансонним візерунком по краях, у вигляді неглибоких крапочок, інший, — менш розжований, — з ямкою-заглибиною кончної форми по центру. Браслет, орієнтовно, може бути віднесений до часу першої половини I тис. до н.е.

Виявлені матеріали не тільки красномовно засвідчують унікальність цієї небудованої пам'ятки — Більського городища, багатство її культурних відкладень, речових знахідок, а й надають широкі можливості відкриття комплексів більш пізніх, аніж скіфська, епох як на території Західного укріплення, так і в окрузі пам'ятки.

Література

1. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наукова думка, 1987. — С.29. — Рис.6.
2. Супруненко О.Б. Кілька знахідок волзького походження з Полтавщини // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2. — С.76-77. — Рис.1.
3. Закирова И.А. Косторезное дело Болгарии // Город Болгар: очерки ремесленной деятельности. — Москва: Наука, 1988. — С.222-224; Міхеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Вища школа, 1985. — С.68.
4. Кулатова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія. 1996. — С.128. Див. публікацію Р.М.Рейди в цьому числі АЛЛУ.

11.09.1999.

ПОСЕЛЕННЯ XIII-XIV ст. ПОБЛИЗУ КОМСОМОЛЬСЬКА

Експедицією Полтавського краєзнавчого музею під керівництвом Лугової Л.М. в 1990 р. були проведені охоронні розкопки поселення, яке знаходилося за 0,7 км на південь від с.Золотнішине Кременчуцького району Полтавської області, в 0,4 км на південний захід від м.Комсомольськ¹. Поселення розташовувалося на мисоподібному виступі надзаплавної тераси лівого берега Барбари — затоки Дніпра. Із заходу рештки поселення обмежені невеликими протоками. Мисоподібний виступ тераси підвищується над заплавою на 2-3 м. Берегові схили пологі. Поселення займає частину підвищення, витягнуту вздовж берега в широтному напрямку (площа — близько 50x150 м). На території пам'ятки знаходиться спортивна база "Динамо" і на час досліджень було розпочато підготовку майданчика (зняття ґрунту та намиви піску) для спорудження нового мікрорайону Комсомольська (рис.1).

З метою вивчення решток пам'ятки було закладено 4 шурфи, 4 розкопки та 4 траншеї. Отримані матеріали в основному відносилися до епохи бронзи. Крім того, на поселенні були виявлені знахідки доби Київської Русі, які знаходилися у верхній частині культурного шару, здебільшого колишніх видувах і стратиграфічно не отримали чіткої фіксації. Вони траплялися рівномірно у поверхневих нашаруваннях на розкопках №№ 1-3 і зовсім були відсутні у розкопці № 4, що розташовувався у центральній частині пам'ятки. Всі три розкопки, де було виявлено знахідки киеворуської доби, розміщувалися вздовж затоки, у південній частині поселення (рис.2).

Давньоруський комплекс знахідок складається з 86 фрагментів кружального посуду, двох предметів озброєння й одного уламка пряслиця. Керамічні матеріали з Барбари включають декілька верхніх частин горщиків, які поділяються на кілька груп.

Так, верхня частина від кухонного горщика з вінцем, відігнутих назовні горизонтально та загнутим до внутрішнього боку краєм, утворює з внутрішньої сторони закраїну під покривку. Посудина має пряму шийку². Саме висока і пряма шийка дозволяє відносити цей зразок до першої половини XIII ст. (рис.3:1). Інший фрагмент горщика має характерний широкий плоский бортик, який м'яко переходить у шийку, що плавно вигнута, утворює при переході у плічко ледь помітне ребро³. Горщик був орнаментований по тулубу хвилюю (рис.3:3). Датується він більш широко — XIII ст. Подібний

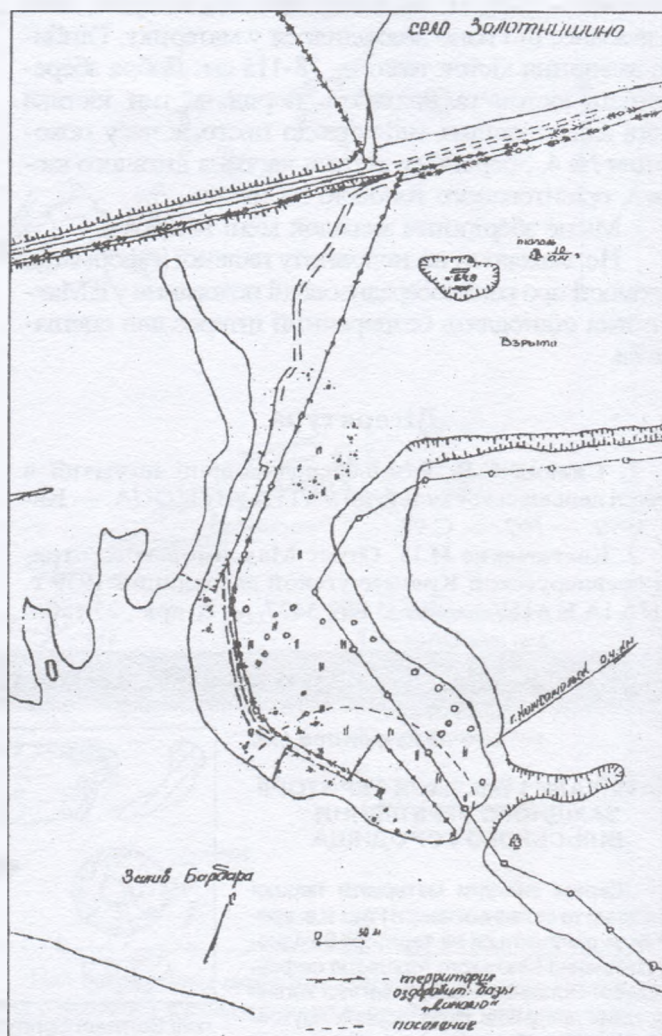

Рис.1. Комсомольськ, м. Ситуаційний план залишків поселення в ур.Барбара.

взірець був виявлений у Полтаві при розкопках посаду літописного міста Лтави у 1997 р. в жиллі XII-XIII ст.

До наступної хронологічної групи кераміки належить верхня частина горщика з потовщеним округлим вінцем, яке відігнуте назовні і має валикоподібне потовщення у плані і закраїну для покривки. Вінце плавно переходить у шийку. Саме цей м'який перехід без потовщення, як зазначають дослідники, обмежує його хронологічне поширення серединою XIII — початком XIV ст.⁴ (рис. 3:2).

Два невеликі фрагменти горщиків мають вінце, відігнуте назовні, косо зрізане, що є пережитковим явищем для XII-XIII ст.⁵ Але потовщення, що утворює шийка при переході до вінця та досить широка закраїна під покривку, все ж дає можливість віднести їх до XIII ст. (рис.3:4,5). Один уламок кухонного горщика має

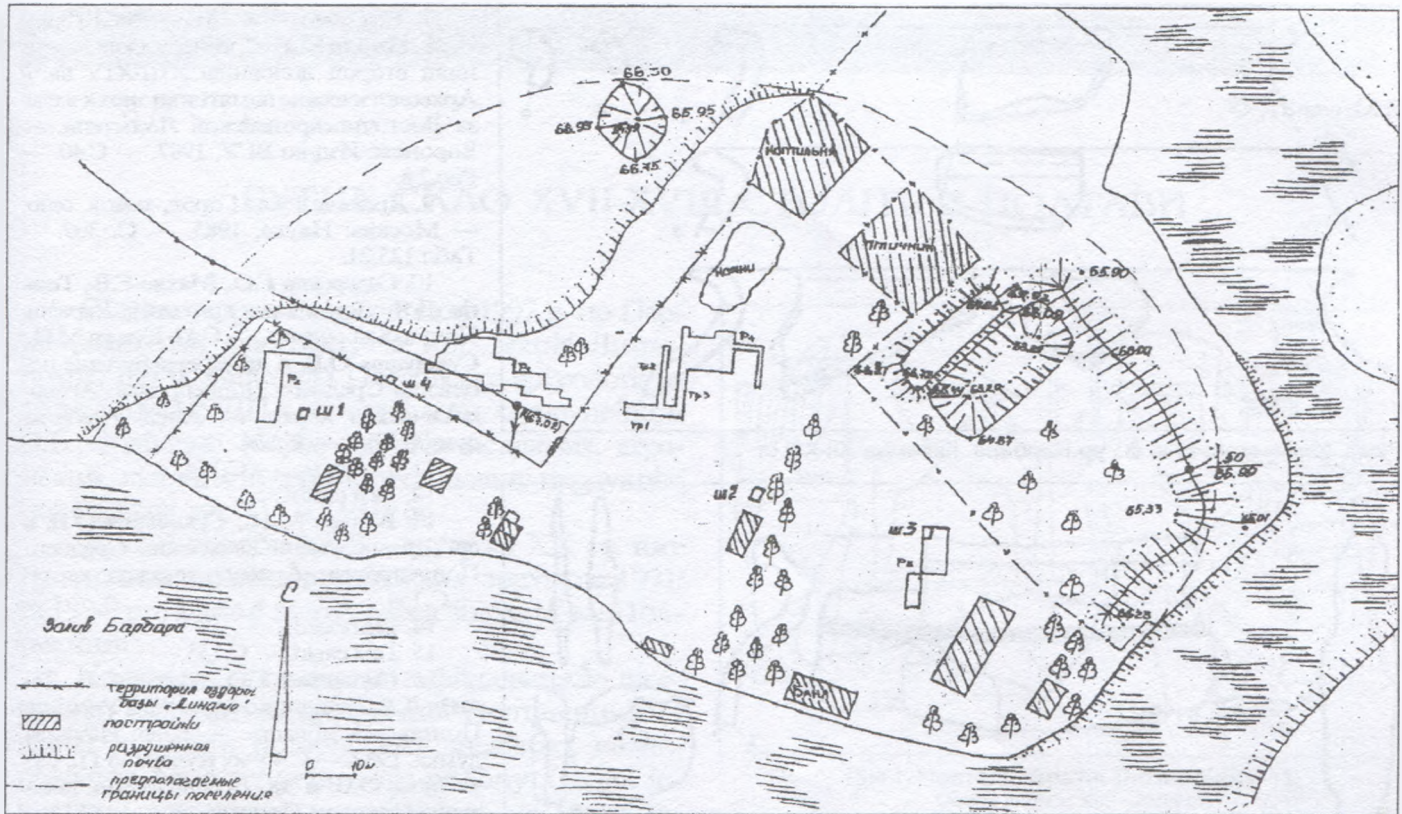

Рис.2. Комсомольськ, м. Загальний план залишків поселення в ур. Барбара.

потовщене округле вінце, яке плавно переходить в округле плічко. Орнаментований на тубі врізними горизонтальними лініями. Датуються він серединою XIII-XIV ст.⁶ (рис.4:1). До цієї ж хронологічної групи кераміки належить і верхня частина горщика з масивним вінцем округлої конфігурації, яке м'яко переходить в округле плічко і має кільцеподібну ручку, прикріплену до вінця та опущену на плічко горщика. Датуються такий посуд серединою XIII-XIV ст.⁷ (рис.4:2).

Крім того, серед керамічних матеріалів є кілька фрагментів стінок давньоруських горщиків, прикрашених врізними горизонтальними лініями, хвилюю. Один з них належав ручці кухонного горщика.

Цікавою знахідкою є зразок стінки кружального горщика, яка мала з одного боку закруглений край, що утворився після запирання, з іншого — недосвердлений конусоподібний отвір. Відзначимо також й інше пряслице, виготовлене зі стінки посудини сірого кольору, яке мало скруглену форму⁸ (рис.4:3).

До зразків озброєння належить наконечник списа лавролистного типу, що отримав поширення у XII-XIII ст. Він належить, за А.М.Кирпичниковим, до типу IV⁹ (рис.4:4). Виявлений же наконечник стріли відноситься до розряду черешкових броньбійних, поширених у X-XI ст. (рис.4:5).

Отже, за виявленими матеріалами, поселення на Барбарі можна віднести до післямонгольського часу — XIII-XIV ст. Хоча окремі

знахідки з нього відносяться до більш ранньої доби. І це не дивно, адже більшості селищ післямонгольської доби передували поселення XI-XIII ст.

Селище, сліди якого зафіксовані на Барбарі, входить до низки давньоруських сільських населених пунктів, які розташовувалися на лівому березі Дніпра (тепер здебільшого водосховищ — Кременчуцького і Дніпродзержинського). Ці поселення переважно датуються матеріалами XII-XIII ст. Рештки таких селищ виявлені поблизу ряду сучасних сіл Полтавського Лівобережжя: Григоро-Бригадирівки¹⁰, Недогарок¹¹, Градизька (можливо, городище)¹², Лебехівки¹³, Мошни¹⁴, Бабичівки¹⁵, Пронозівки¹⁶. Інколи такі поселення розміщувалися на піщаних дюнах, зокрема Радущівка¹⁷, Миньківка¹⁸ тощо. Деяко окремо від них стоїть більш відоме селище на мисоподібному останці — Максимівка¹⁹. Саме до цього типу поселень відноситься і селище, виявлене поблизу Комсомольська.

Досить значна щільність розміщення поселень у нижній течії р.Псьол та на узбережжі Дніпра до Ворскли у XII-XIII ст. пояснюється тим, що шляхи нападу кочівників на кінець XI ст. перемістилися з нижньої сильно укріпленої ділянки Посулля на середню та верхню течію Сули²⁰. Це і зумовило досить сприятливу ситуацію в освоєнні лівого берега Дніпра, де з'являється ціла низка вищезазначених селищ. Життя на частині з них продовжується й у післямонгольський час, що засвідчують знахідки на Барбарі.

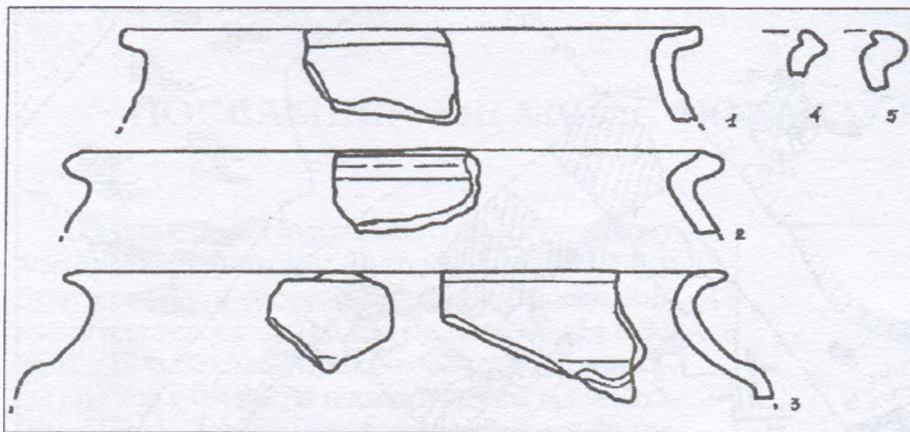

Рис.3. Комсомольськ, м., ур.Барбара. Кераміка XII-XIII ст.

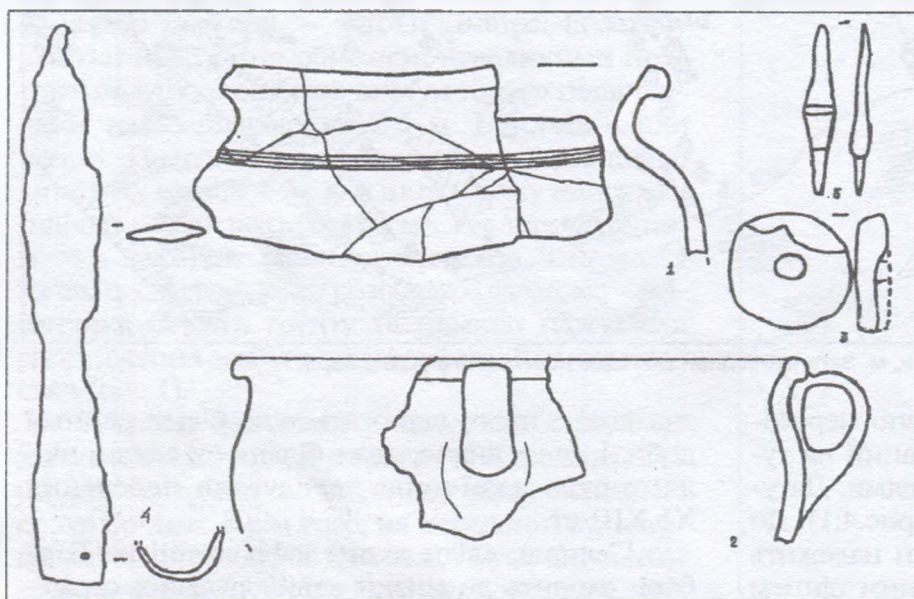

Рис.4. Комсомольськ, м., ур.Барбара. Знахідки з поселення.
1-2 — кераміка; 3 — камінь; 4-5 — залізо.

Зауважимо, що найближчим до обстеженої пам'ятки, як територіально, так і хронологічно, є поселення поблизу с.Радянське Кобеляцького району на Полтавщині²¹, на якому також виявлений подібний керамічний комплекс післямонгольського часу.

Література

1. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наукова думка, 1982. — С.60.
2. Пряхин А.Д., Винников А.З., Цыбин М.В. Древнерусское Шиловское поселение на р.Воронеж // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской Лесостепи. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1987. — С.21. — Рис.9:10-15. — Тип II.
3. Подубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. — Москва: Наука, 1978. — С.91. — Тип III.
4. Івакін Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — Київ: видання ІА НАНУ, 1996. — С.157. — Рис. 74; Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської Лаври у 1987-1988 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984-1989 рр. — Київ: Наукова думка, 1993. — С.181. — Рис.9.
5. Подубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. — С.93. — Тип IX.
6. Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської Лаври у 1987-1988 рр. — С. 181. — Рис.9.

7. Там само. — С.181. — Рис.10:2,9.

8. Цыбин М.В. Древнерусские памятники второй половины XIII-XIV вв. // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской Лесостепи. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1987. — С.40. — Рис.2:8.

9. Древняя Русь: Город, замок, село. — Москва: Наука, 1985. — С. 309. — Табл.125:21.

10. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — С.52; Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — Киев: Наукова думка, 1984. — С.164.

11. Там само. — С.154.

12. Там само.

13. Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — С.154.

14. Там само.

15. Там само. — С.155.

16. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наукова думка, 1982. — С.45-46; Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья... — С.154.

17. Там само.

18. Там само. — С.155.

19. Там само.

20. Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: Этапы формирования и развития. — Курск: издание ИА РАН, 1998. — С.62-66.

21. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — С.95.

Луговая Л.Н., Мироненко К.Н. ПОСЕЛЕНИЕ XIII-XIV вв. У КОМСОМОЛЬСКА Резюме

Экспедицией Полтавского краеведческого музея в 1990 г. проведены охоронные раскопки поселения в 0,7 км на юг от с.Золотнишино Кременчугского района Полтавской области, в 0,4 км к юго-западу от г.Комсомольск. Поселение находится на мысообразном выступе надпойменной террасы левого берега Барбары — залива р.Днепр. Занимает часть возвышения, вытянутую вдоль берега в широтном направлении (площадь — около 50 x 150 м). На территории памятника расположена спортивная база "Динамо". Часть поселения попала под намывы при строительстве нового микрорайона Комсомольска. Культурные остатки эпохи Киевской Руси и послемонгольского времени обнаружены в верхних, преимущественно переотложенных, песчаных наслоениях в южной части поселения.

Комплекс древнерусских и послемонгольских находок включал 86 фрагментов гончарной посуды, железные наконечники копья и стрелы, обломок пряслица. Обнаруженные на Барбаре материалы в основном относятся к послемонгольскому времени — XIII-XIV ст., хотя имеются и несколько находок XI-XII вв.

Селище входит в группу древнерусских сельских поселений, известных на левом берегу Днепра от устья Сулы до устья Орели. Жизнь на некоторых из них продолжалась и в XIII-XIV вв. Наиболее близким Барбаре как территориально, так и хронологически, является поселение у с.Радянское Кобеляцкого района на Полтавщине, на котором также выявлены подобные керамические материалы.

14.07.1999.

ГУТНЕ СКЛО XVII-XVIII СТОЛІТЬ З ПОЛТАВИ

Під час охоронних розкопок 1997 р. по Першотравневому проспекту та вул. Братів Литвинових, що їх здійснила Полтавська археологічна експедиція ЦОДПА на чолі з к.і.н. Супруненьком О.Б., знайдено (окрім виробів металевих, керамічних, кістяних та дерев'яних) і скляну продукцію українських гут XVII-XVIII ст.

Скляні вироби XVII - початку XX ст. вже траплялися поміж полтавських знахідок 1991¹ та 1994² рр. Відомі вони і серед знахідок на Полтавщині³.

Наявність скляних гут зафіксована за дже-релами на території історичної Полтавщини⁴. І певна кількість полтавських знахідок, звісно, походить саме з тутешнього регіону. Однак існування потужного виробництва на Чернігівщині⁶ дозволяє попередньо вважати більшу частину виробів, знайдених у Полтаві, імпортом з Чернігівщини та Київщини. Не виключена, принципово, можливість незначного імпорту і з недалекої від Полтави Слобожанщини⁷. Точно встановити походження кожного скляного виробу поки що, як правило, немає змоги, оскільки на сьогодні ще практично невідомі особливості осередків українського гутництва XVII-XIX ст.

Під час вивчення знахідок з Полтави опрацьовано 43 інформативні зразки. Саме вони і знайшли відображення в цій публікації.

Гутний посуд традиційно складався з посуду для рідин і посуду для пиття⁸. Посуд для зберігання рідин налічує 15 зразків. Це напівштофи, пляшки, плеки, аптекарський посуд.

Штоф, за системою мір рідин і сипких тіл XVIII ст., вміщав 1200 мл⁹. Подібних виробів серед полтавського скла не виявлено. Натомість серед знахідок налічується 5 напівштофів, місткість яких у XVIII ст. була 600 мл¹⁰ (рис.1:6; 3:1; 4:1,3-4). Всі напівштофи виготовлені із зеленого скла. Один з них (рис.1:6) датований першою половиною XVIII ст. Інші штофи належать до XIX ст. і знайдені поруч з багатьма уламками подібних виробів тих часів та горщиком XIX ст. Ці вироби є масовою продукцією гут, призначеною для повсякденного вжитку. Штофи та напівштофи відомі як на західних, так і на східних українських землях¹¹.

Із скляних виробів у народному побуті найбільше були поширені пляшки¹². Форма пляшки відома як на Західній¹³, так і на Східній Україні¹⁴. В колекції ці вироби представлені

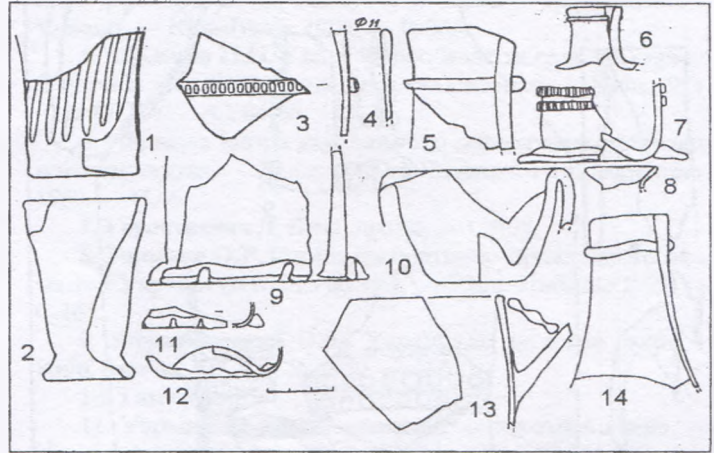

Рис.1. Полтава, Братів Литвинових, 12.

Скляні вироби XVII - XVIII ст.

1,2 — чарки; 6 — напівштоф; 7,9 — склянки;
12 — пляшечка; 13 — глек; 3-5,8,10,11,14 — інші вироби.

двома пляшками (рис.2:4,8) і однією пляшечкою (рис.1:12) зі скла зеленого кольору. Одна із пляшечок (рис.2:8), на відміну від інших, датована XVII ст. Не виключено, що її форма була тотожною формі плескатої пляшки, зразок якої репродукується у праці О.Тищенко¹⁵.

Глеків (усі із зеленого скла) серед знахідок 5 (рис.1:13; 2:11; 3:1,4; 4:2). Форма глека існувала не тільки серед скляних виробів, а й серед виробів з кераміки, дерева та металу¹⁶. Один із полтавських глеків вдалося реконструювати (рис.2:11). Він датований XVIII ст. і походить, мабуть, із київських гут. Місткість цього глека — близько 4 літрів. Скляні глеки призначалися для розливання напоїв до святкового столу¹⁷.

Надзвичайно вишукані пропорції і обриси у двох глеків (рис.3:1; 4:2). Витвори українських гут, представлені, зокрема, і полтавськими знахідками, загалом вирізняються неабиякою мистецькою красою і витонченістю (особливо це характерно для виробів XVIII ст.)

Дві невеличкі за розміром посудини, які зображені на рис.2:6 та на рис.4:5, мали, найвірогідніше, аптекарське призначення. Якщо версія, що це саме аптекарський посуд справдиться, то найбільш імовірно походження цього посуду — із Чернігівщини, де виробляли скляне аптекарське начиння для Лубенської, Смоленської, Московської, Ризької, Петербурзької аптек¹⁸. Вироби можна датувати XVIII ст., коли в Російській імперії були запроваджені численні аптеки¹⁹.

Із посуду для пиття серед полтавських знахідок є чарки, куваль та склянки.

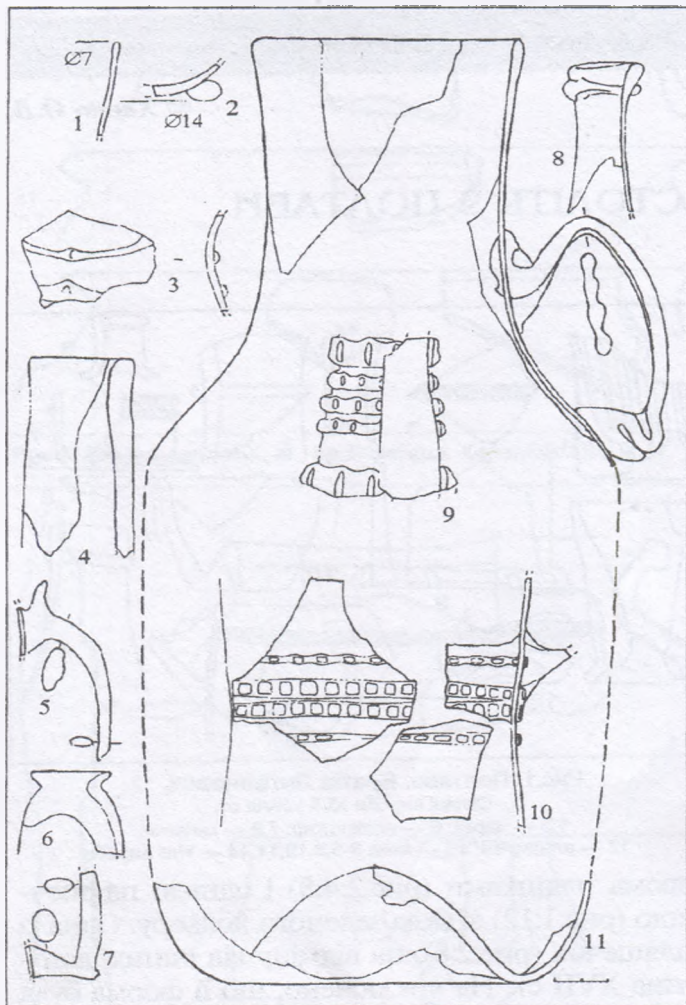

Рис.2. Полтава, Братів Литвинович, 12.

Скляні вироби XVII - поч. XIX ст.

4-8 — пляшки; 6 — аптекарська посудина (?); 11 — глек;
1-3,5,7,9,10 — інші вироби.

Чарок у колекції дві (рис.1:1-2). Обидві зроблені із зеленого скла. Вироби можна приблизно датувати кінцем XVII — початком XVIII ст. Як й інші вироби тих часів, вони досить товстостінні у приденній та денній частинах. Однак, ця товстостінність (особливо яскраво це помітно на рис.1:2) не робить посудину грубою, кострубатою, а, навпаки, несе в собі своєрідну мистецьку красу, пластику, стильовість та вишуканість.

Є серед знахідок і один кухоль (рис.3:3) XVIII ст. із зеленого скла. Кухлі подібної форми з наліпною смугою, із характерними придавленнями по приденній частині посудини, досить відомі у літературі²⁰. Як і чарки, він також товстостінний у приденній та денній частинах. Суто естетичне відчуття скла як матеріалу прикметне для українського гутництва загалом і для даного кухля зокрема. В усьому його вигляді одразу ж відчувається, що це саме скло, а не метал чи дерево. Плавність обрисів та ліній, вишукана стриманість наліпної оздобы виявляють вроджений мистецький хист автора.

Із загальної маси скла вдалося виокремити і дві склянки (рис.1:7,9) зеленого кольору. Їх

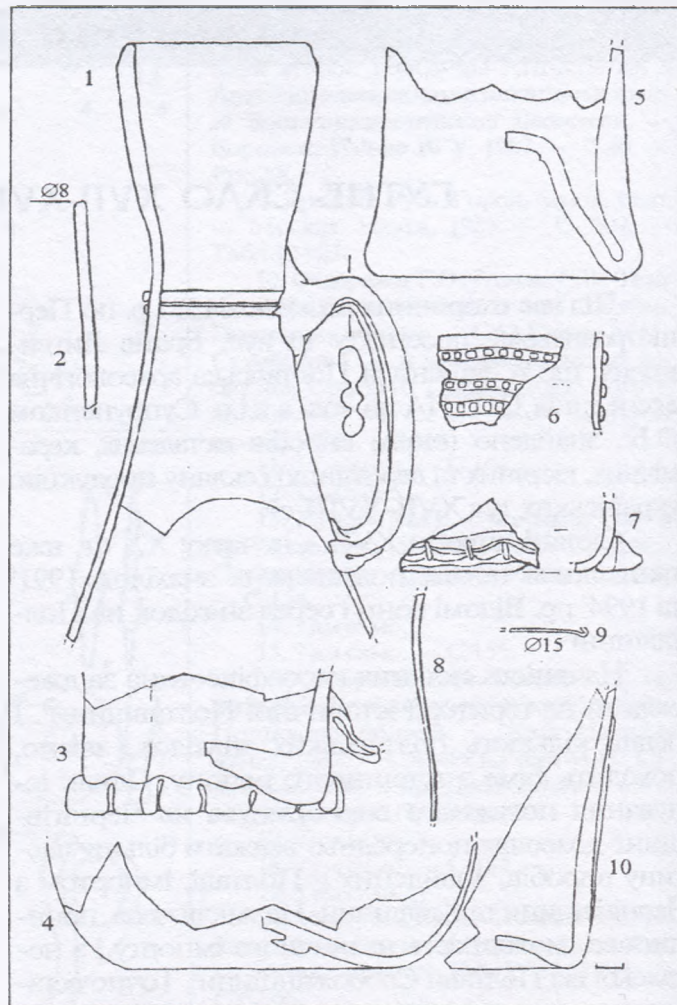

Рис.3. Полтава, Братів Литвинович, 12.

Скляні вироби XVII - поч. XIX ст.

1,4 — глеки; 3 — кухоль; 9 — віконниця; 10 — напівштоф;
2,5-8 — інші вироби.

можна датувати XVII ст. Склянки трапляються серед продукції гут Києво-Печерської лаври²¹. Наліпна смуга на приденній частині полтавських посудин загалом подібна до смуги низу кухля на рис.3:3. Вона також зустрічається на інших скляних полтавських виробах XVII ст. (рис.1:1; 2:2; 3:7; 4:7).

Уламок скляного виробу, який зображено на рис.3:9, можна інтерпретувати як віконне скло. Скло прозорого кольору; віконниця, вочевидь, належить до середини XVIII ст. — часу активної розбудови полтавських церков.

Серед уламків невизначеного призначення, передусім, привертає увагу фрагмент виробу із різнокольорового скла. Якщо до середини XVIII ст. українські гуті виготовляли продукцію, в основному, із зеленого скла, то на середину XVIII - початок XIX ст. припадає розквіт різнокольорового скла²². Найбільш масштабно різнокольорове скло виробляли на Чернігівщині²³, звідки, швидше за все, і походить даний виріб.

З Чернігівщини привезені до Полтави, ймовірно, і уламки виробів із синього (рис.3:2) та жовто-брунатного (рис. 4:8) скла.

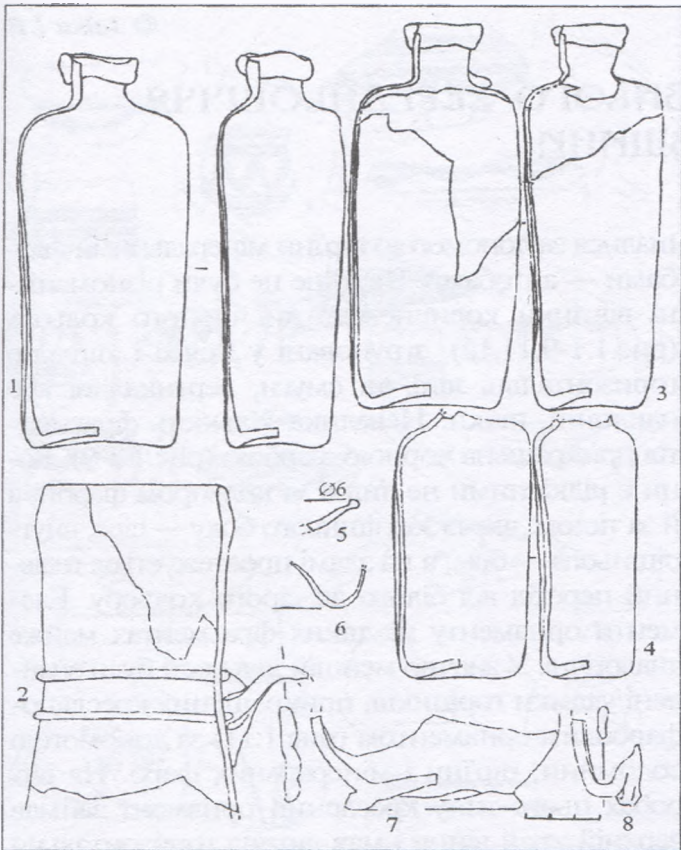

Рис.4. Полтава, Братів Литвинович, 12.

Скляні вироби XVIII - XIX ст.

1,3,4 — напівштофи; 2 — глек; 5 — аптекарська посудина (?);
6-8 — інші вироби.

Всі інші речі виготовлені із зеленого прозорого скла різних відтінків. Уламок вуха (рис.2:7) належав, з усього видно, кухлеві XVII ст., тоді як інші фрагменти вух (рис.2:5; 4:8) — глекам XVIII ст.; фрагмент дна посудини (рис.4:6), можливо, — пляшечці місткістю близько 200 мл. Інші вироби, в зв'язку із малорозробленістю проблеми гутного скла в літературі, інтерпретувати поки що не вдалося.

Отже, полтавська колекція показала, наскільки велика частка творів мистецтва серед виробів українських гут. І, безумовно, якщо в своєму подальшому оновленні пізньосередньовічна археологія більше приділить уваги гутному склу (в плані накопичення зразків), до нас повернеться з невідомості ще не одна тисяча великомистецьких речей, вартих уваги кращих музеїв Європи.

Література

1. Суховська І.В. Аптечний посуд XIX — поч. XX ст. з Полтави // ПАЗ. — Полтава: Полтавський літератор, 1993. — Ч. 1. — С.100-104.
2. Мокляк В.О. Розвідки в Полтавській області 1994 року // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 93. — Арк.3; Його ж. Розвідки в Полтавській області 1994 р. // ПАЗ. — Полтава: По-

лтавський літератор, 1995. — Ч.3. — С.124.

3. Приймак В.В. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області й Полтавщини у 1995 році // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 174. — Табл. 35-39; Його ж. Городища на Мнозі // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.65; Його ж. До питання про заселеність басейна Сули й Псла в другій половині XIII-XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: видання ЦП НАНУ, УТОПК, 1997. — Вип. 6. — С.16.

4. Горняткевич Д. Вироби і прикраси з скла // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. — Перевидання в Україні. — Київ-Львів, 1994. — С.305.

5. Мусієнко П.Н. З історії виробництва скла на Україні // Нариси з історії природознавства і техніки. — Київ, 1971. — Вип. XV. — С. 84-86.

6. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. — Львів: Вид-во Львівського університету, 1969. — С.46.

7. Горняткевич Д. Вказ. праця. — С.305.

8. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.). — Київ: Либидь, 1992. — С.165.

9. Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. — С.62.

10. Там само.

11. Українське народне мистецтво: кераміка і скло. — [Альбом]. — Київ: Мистецтво, 1974. — Іл. 162,166-167.

12. Онацький Н. Українське гутне скло. — Суми, 1931. — С.6.

13. Свєшніков К.І. Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — С. 193.

14. Мусієнко П.Н. Вказ. праця. — С.85.

15. Тищенко О.Р. Вказ. праця. — С.169.

16. Риженко Я. Форми ганчарних виробів Полтавщини // Наук. збірник Харківської наук.-дослідної катедри історії української культури ім. ак. Д.І.Багалія. — Т.ІХ: Праці етнографічно-етнологічної секції. — [Харків]: Державне вид-во України, 1930. — Вип.2. — С.31.

17. Рожанківський В.Ф. Вказ. праця. — С.63.

18. Гута // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: УЕ ім. М.П.Бажана, 1990. — С.208.

19. Рожанківський В.Ф. Вказ. праця. — С.63.

20. Виноградська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. // Археологія. — Київ, 1997. № 2. — С.140; Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. — Київ, 1997. — С.107.

21. Загребельний О., Балакш С. Гутне скло Києво-Печерської лаври // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: видання ЦП НАНУ, УТОПК, 1998. — Вип. 7. — С.189.

22. Історія українського мистецтва: В шести томах. — Київ: Мистецтво, 1968. — Т.ІІІ. — С.337.

23. Там само. — С.338.

Ханко О.В.

ГУТНОЕ СТЕКЛО XVII-XVIII ВЕКОВ ИЗ ПОЛТАВЫ

Резюме

Публикуются находки стеклянных изделий XVII-XIX вв., обнаруженные на форштадте полкового города Полтавы в ходе охранных археологических исследований 1997 г.

23.02.1999.

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДОБИ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З ХАРКІВЩИНИ

В археологічній та історичній літературі, яка стосується Слобожанщини, довгий час майже не приділяли уваги археологічним пам'яткам епохи пізнього середньовіччя. Більшість з них на сьогодні знаходиться у межах сучасних населених пунктів, де вони активно руйнуються. Тому виявлення, вивчення та картографування таких старожитностей є досить важливою справою, що дозволить краще вивчити історію заселення та особливості матеріальної культури різних місцевостей України. Спеціальних досліджень пам'яток XVII-XVIII ст. на Слобідській території не проводилося. Артефакти пізньосередньовічних культурних шарів, які зустрічалися під час археологічних розкопок у попередній час, часто не бралися до уваги. Отже, вони не знайшли відображення у публікаціях та наукових звітах дослідників і виявилися практично втраченими для сучасників. У ході археологічних розвідок останніх років на Харківщині були відкриті пам'ятки вказаного часу, на них зібрані характерні матеріали.

Комплекс нового часу біля с.Циркуни Харківського району розташовується недалеко від окружної траси міста, на обох берегах р.Харків. Він складається з укріплення на високому мису правого берега ріки та відкритого поселення, яке розміщується на дюнних підвищеннях лівого берега. Від укріплення збереглися сильно розорані вали та ледь помітний рів. Культурного шару ні зовні, ні на його території зафіксовано не було. Знайдено лише невиразні поодинокі фрагменти кружальної кераміки. Поселення майже повністю вкрите сосновим лісом. Виходи культурного шару помітні лише у кар'єрі для видобування піску та в ямі, яка дуже схожа на грабіжницький шурф*.

На поселенні були зібрані уламки кераміки XVII-XVIII ст. — горщиків, мисок і два уламки ринок¹ (сковорідок-латок²). Горщики мали круті плічки (рис.1: 1,2,5,6). Їх тісто світло-бежевого та білого кольору. Більшість вінець горщиків має гострий злам з внутрішнього боку (рис.1:1-6,11), але зустрічається і плавний перехід від вінця до шийки (рис.1:12). Вироби, які мали суто фарбову орнаментацию, прикра-

шалися за допомогою пір'їни мінеральними фарбами — ангобами. Частіше це були різноманітні відтінки коричневого чи чорного кольору (рис.1:1-9,11,12), згруповані у прямі і хвилясті горизонтальні лінії та смуги, вертикальні або наклонні, гачки. Невелика кількість фрагментів прикрашена чорною фарбою (рис.1:7-9). Вони є рідкісними не лише за кольором фарби, а й за тістом, яке із зовнішнього боку — сіре, внутрішнього — біле, а на зламі простежується плавний перехід від білого до сірого кольору. Елементи орнаменту на таких фрагментах майже аналогічні. У значно меншій кількості були знайдені уламки горщиків, прикрашених креслено-фарбовим орнаментом (рис.1:11) за допомогою соломини, пір'їни і мінеральних фарб. На виробках цього типу креслений орнамент займав верхній край вінця і мав вигляд горизонтально проведеної прямої лінії, фарбова ж композиція розміщувалася нижче. Один уламок було крайковано зеленою поливою (рис.1:10).

Серед фрагментів мисок і мисочок помаранчевого, світло-сірого та теракотового кольору (рис.1:13-15) — уламки з крутим колінчастим зламом, неширокими берегами та потовщенням по краю. Один із них розписаний червоними та коричневими ангобами, прикрашений горизонтально прокресленою лінією вище зламу (рис.1:14), інший — вкритий білим ангобом і розписаний темночервоною та блакитною фарбами (рис.1:15). Цікавими є сильнопрофільовані уламки мисочок теракотового кольору (рис.1:13). Вони зовні орнаментовані лискуванням, широкою прокресленою смугою та відбитками зигзагоподібного зубчастого штамп, з внутрішнього — прикрашені горизонтальними лискованими смугами. Схоже на те, що штамп наносився після лискування на майже суху поверхню, про що свідчить шерехатість між відбитками штамп.

Орнамент уламків, знайдених на поселенні у Циркунах, із зовнішнього боку має коричневий колір, ті ж елементи, що і на горщиках (рис.1:12). Із внутрішнього боку фрагменти повністю вкриті поливою зеленою поливою, що дозволяє віднести їх до уламків ринок. Орнаментация горщиків характерна для XVII-XVIII ст. і має чимало аналогій у межах сучасної України. Складніше знайти відповідності за формою. На жаль, фрагментованість кераміки не дозволяє

* У цій місцевості взагалі відзначена досить активна діяльність грабіжників, згадаємо численні шурфи на Циркунівському городищі скіфського часу, розташованому поруч.

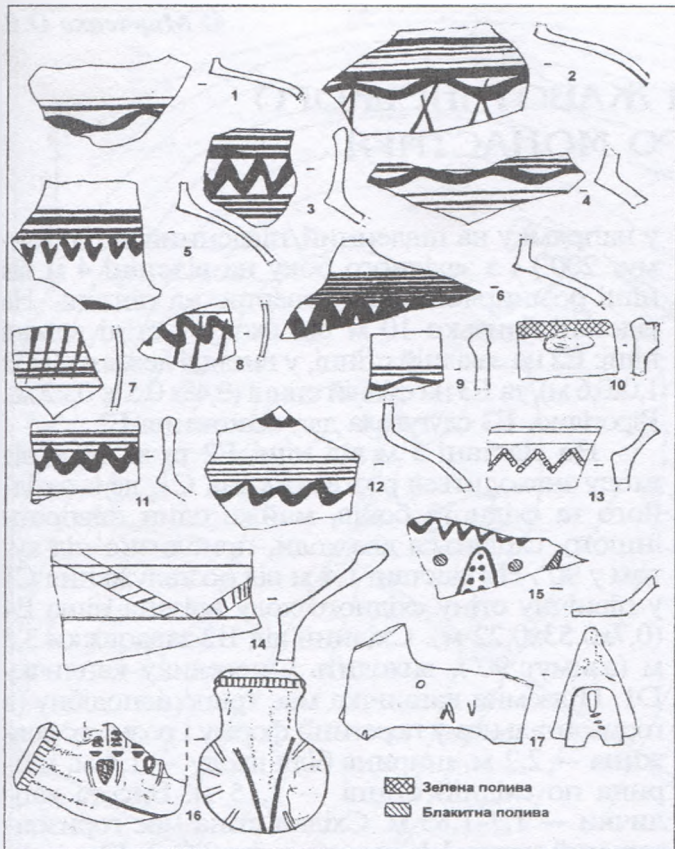

Рис. 1. Циркуни. Кераміка XVII - XVIII ст. (1-15). Харків. Керамічні люлька (16) та іграшка (17).

зробити якісь певні висновки. Найближчу схожість до кераміки з Циркунів мають горщики із Луганська³. Досить своєрідним є й орнаментування зовнішнього боку мисочок, чого ми поки що не зустріли на інших мисках того часу. Деякі елементи орнаменту мисочок зустрічаються на фрагментах кераміки з с.Верхній Салтів.

Зазначені особливі риси асортименту та декорування кераміки дають можливість припустити наявність у Циркунах власного гончарного виробництва. Значна кількість кераміки на відкритому поселенні і, навпаки, її майже повна відсутність на території укріплення, свідчать про сховищний характер фортифікаційної споруди, що використовувалася лише за загрози нападу ворогів.

Знахідки XVII-XVIII ст. виявлені у Харкові, де під час земляних робіт по вул. Університетській було зруйновано культурний шар козацького часу. Як відомо, саме у цій частині сучасного міста було збудовано фортецю, від часу побудови якої і починає відлічуватися вік Харкова⁴. Крім того, будівельниками було знайдено уламки керамічних люльки (рис. 1:16) та іграшки (рис. 1:17). Турецька фаянсова люлька помаранчевого кольору має невеликий восьмигран-

ний відросток, із незначним потовщенням по краю, чашечку круглої форми, прикрашена відбитками коліщатка і відтисками штампу. Керамічна іграшка у вигляді коника-свищика має сірий колір. На виробі ледь помітні залишки червоної фарби. Люлька, схожа за формою та орнаментом, знайдена на території Новобогородицької фортеці XVIII ст. у Дніпропетровську⁵. Коніки-свищики були дуже популярні в той час і відомі за знахідками у Києві та Полтаві⁶.

Культурний шар доби пізнього середньовіччя у межах сучасного Харкова майже повністю зруйнований, тому необхідне ретельне обстеження тих місць, де він ще зберігся. Сучасний стан збереження пам'яток часу пізнього середньовіччя потребує проведення певних заходів щодо їх охорони та вивчення, а то й здійснення рятувальних робіт у зонах будівництва.

Література

1. Хапко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛТУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.62.
2. Вигогородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. // Археологія. — Київ, 1997. — № 2. — С.133-134.
3. Ключисв М. До питання про місцезнаходження зимівника Макара Безрідного // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: видання ЦП НАНУ, УТОPIK, 1999. — Вип. 8. — С.19.
4. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків: Дельта, 1993. — С.31, 210.
5. Тигров В. Фортеці на території м.Дніпропетровська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: видання ЦП НАНУ, УТОPIK, 2000. — Вип. 9. — С.28.
6. Супруненко О.Б. Іграшки XVIII ст. з Полтави // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — С.62-65; Мовчан І. І., Климовський С. Л. Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві // АБУ 1997-1998 рр. — К.: видання ІА НАНУ, 1998. — С.34.

Заика И.В.

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ЭПОХИ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ИЗ ХАРЬКОВЩИНЫ Резюме

Приводится информация о комплексе XVII-XVIII вв. у с.Циркуны и случайных находках того же времени на территории г.Харьков. Несмотря на некоторое сходство, керамика, найденная в Циркунах, всё же имеет различия с другими регионами Украины. В связи с разрушением участка культурных отложений эпохи позднего средневековья в Харькове представляют интерес найденные в ходе работ керамические люлька и игрушка.

20.03.2001.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖАБОТИНСЬКОГО ОНУФРІЇВСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Жаботинський Онуфріївський монастир розташований на відстані 1,8 км на схід від центра с. Чубівка Черкаського р-ну Черкаської обл., в ур. Вітрова Гора, що є складовою частиною надзаплавної тераси правого берега осушеної нині долини р. Тясмин (правий берег р. Дніпро). Урочище є видовженим пагорбом завдовжки близько 0,9 км, відокремленим від основного плато з північного заходу глибоким ярмом. Із плато пагорб з'єднується південно-західною частиною та має пологий південно-західний схил і досить круті північно-західний та північний. На північний схід від ур. Вітрова Гора знаходиться долина р. Тясмин, а на південний схід — долина р. Жаботинки. Монастир знаходиться у північній частині гребеню підвищення.

Про час заснування монастиря жодних достовірних згадок не знайдено. В рапорті до Київської Духовної Дикастерії від грудня 1820 — січня 1821 рр.¹ читаємо: "О построении монастыря сего сведений никаких не имеется, но что существовал он издавна как об этом можно судить из истории российской епархии на листе 103-м, а также из грамоты бывшего киевского митрополита Варлаама Ясинского писанной в 1706 году к гетьману Мазепе с прощением о покровительстве того и прочих благочестивых монастырей...". Це дає змогу стверджувати, що на початку XVIII ст. монастир уже існував, а те, що в бібліотеці монастиря були книги, датовані 1607, 1637 та 1697 рр.², дає можливість зробити припущення про існування монастиря ще у XVII ст.

На даний час від будов монастиря лишилися тільки нещодавно оновлена Онуфріївська двопрестольна кам'яна церква (збудована 1811 р.), поруйнований цвинтар та підземні споруди — печери та келія і т. зв. "Старе Монастирище".

Печери (рис.2) протягом 1996-2000 рр. були ретельно вичищені від намітото і наносного ґрунту та досліджені. Вхід до печер знаходиться за 125 м на північний схід від Онуфріївської церкви, у верхній частині північно-східного схилу гори і нині є відкритим згори коридором (2,2x6 м), що врізається у схил гори у південно-західному напрямку (азимут 215°). У торцевій південній стіні коридору починається вхід А1 до центрального ходу В1 системи, що протягом 3 м повільно повертає на південь. На відстані 3,5 м від входу у західній стіні коридору врізана ніша Е1 (0,65x1,1x0,1 м)*, над якою знаходиться вертикальний напівовальний вріз у закругленість склепіння (0,35x0,25x0,1 м), у верхній частині якого знаходиться металевий чотиригранний (4x5 мм) цвях. За нішею Е1 хід іде

у напрямку на південний/південний захід (азимут 200°) і з західного боку на відстані 4 м від ніші розширюється та повертає на південь. На відстані близько 10 м від входу у стіні врізані ніші: Е2 на західній стінці, у вигляді лежанки (1,7x1,0x0,6 м), та Е3 на східній стінці (0,45x0,53x0,22 м). Вірогідно, Е3 слугувала для освітлення Е2.

На відстані 3 м від ніші Е2 та за 14 м від входу знаходиться розгалуження С1, де із західного та східного боків, майже один навпроти іншого, сходяться два ходи, приблизно під кутом у 90°. На відстані 1,4 м від розгалуження С1 у північну стіну східного ходу врізана ніша Е4 (0,7x0,53x0,22 м). Східний хід В2 завдовжки 3,5 м (азимут 90°), виходить у невелику капличку Д1. Підземна капличка має трапецієподібну (в горизонтальному перетині) форму і розміри: довжина — 2,2 м, ширина біля входу — 1,4 м, ширина по східній стінці — 1,15 м. Висота каплички — 1,7-1,85 м. Східна стіна має горизонтальний уступ Л1, завширшки 0,3 м. Бічні стіни каплички знизу вертикальні, поступово заокруглюючись (радіус близько 0,6 м), переходять у закруглене склепіння. При обстеженні стін та стелі було виявлено 6 отворів від цвяхів чотиригранної форми (6x6 мм). У південну стіну було врізано нішу Е5 (0,6x0,95x0,3 м), а в південно-східний куток — нішу Е6 (0,5x0,77x0,6 м).

Південний хід В3 (азимут 178°) завдовжки 12 м закінчується розгалуженням С2. З відстані 6 м його стіни і стеля повністю пошкоджені вивалами. Від розгалуження С2 відходять два ходи. Південно-східний тупиковий хід В4 (азимут 112°) завдовжки 5 м закінчується вертикальною рівною стінкою Н1, зі слідами інструменту, яким прокопували хід у товщі лесу. Це вертикальні зарубки завширшки 8 см. Стеля ходу обвалена. У верхній частині торцевої стінки — нора тварини. Південно-західний хід В5 (азимут 234°), завдовжки 9 м, різко знижується і через 5 м круто повертає на південь (азимут 178°), а ще через 3 м — круто на захід (азимут 245°), закінчується приміщенням Д2 неправильної у плані форми з повністю пошкодженою обвалом стелею. Розміри по підлозі — довжина 1,7 м, ширина 0,9-1,2 м. У північній стінці на висоті 0,8 м від підлоги врізана полиця Л2, завширшки 0,35-0,5 м та завдовжки 1,1 м. Можливо, що це була лежанка. Південно-західна стіна приміщення Д2 у верхній частині та західний куток поруйновані вивалами та пізнім перекопом, який закінчується корою. На південно-східній стінці, на висоті 0,5 м від підлоги — залишки двох цвяхів. Найімовірніше, приміщення Д2 було келією.

Західний хід В6 (азимут 265°) від розгалуження С1, завдовжки 12,5 м, через 9 м повільно повертає на південь (радіус ~ 2,5 м) і закін-

* Розміри ніш даються у наступній послідовності: ширина, висота, глибина.

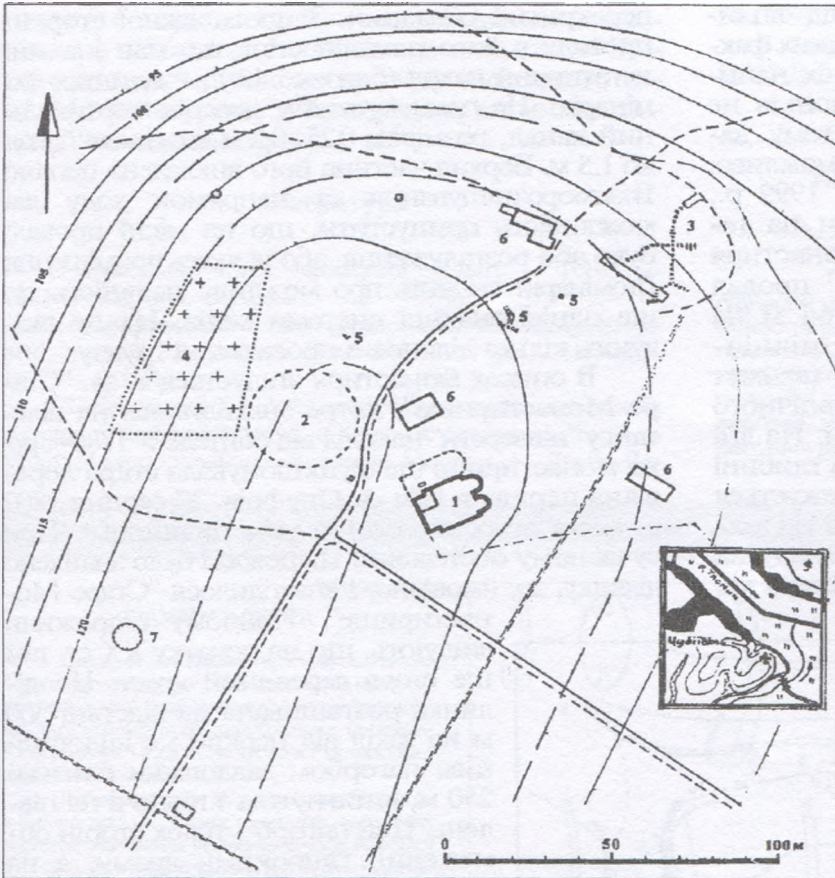

Рис. 1. План сучасної території Жаботинського Онуріївського монастиря:

- 1 - Церква св. Онурія; 2 - місце дерев'яної церкви Успіння Богородиці; 3 - підземний хід; 4 - кладовище; 5 - провали; 6 - сучасні монастирські будівлі; 7 - яма від криниці.

чується розгалуженням С3. На відстані 4,5 м від С1 простежується східцеподібне розширення на стелі та стінах (7-10 см завширшки), а через 1,2 м — таке ж звуження. На відстані 5 м частково, а далі — повністю стеля та стіни поруйновані вивалами.

Від розгалуження С3 відходять два ходи. Південно-східний тупиковий хід В7 (азимут 128°), завдовжки 4,9 м, закінчується вертикальною торцевою рівною стінкою Н2, в яку врізана полиця L3, завглибшки 0,17 м на висоті 1,1 м від підлоги. На відстані 2 м від торцевої стінки на стелі простежується східцеподібне розширення до 8 см. Стіни дуже пошкоджені вивалами, найвірогідніше, це було місце для молитви. Південно-західний тупиковий хід В8 (азимут 250°), завдовжки 4,5 м, закінчується вертикальною торцевою стінкою Н3 зі слідами землерийних інструментів. На південній стінці ходу В8 знаходиться ніша Е7 (0,47x1,60x0,33 м), а на північній стінці — ніша Е8 (0,46x 1,63x0,3 м). Обидві поруйновані норами. Стіни ходу протягом 2 м частково, а далі повністю поруйновані вивалами.

Загальна характеристика: система підземних ходів завдовжки 70,5 м складної кущової розгалуженості³ мала, напевне, культове призначення. Вона споруджена у шарі жовто-оранжевого монолітного лесу на глибині близько 7-10 м від поверхні. Усі ходи мають одноярусне планування, середня ширина ходів 0,6-0,9 м. Скле-

піння ходів, ніш та каплички — напівовальне в перетині, стіни майже вертикальні, рівні, добре заглажені. Значна закіпченість стін і стелі спостерігається в ходах В1, В2 та капличці D2. Повітряне середовище характеризується низькою вологістю, за винятком ходу В7. Уся внутрішня поверхня підземелля, окрім В4, D2 і В8, вкрита сучасними написами. Стародавніх написів та малюнків, як і обвальних-аварійних ділянок не виявлено. При розчищенні ходів жодних речей знайдено не було, тому датувати підземелля неможливо. Найімовірніше, — це кін. XVII — поч. XVIII ст.

Келія (рис.3) знаходиться за 150 м на захід від церкви, у верхній частині пагорба, на схилі невеликого яру. Келія за формою нагадує паралелепіпед (2,3x 1,55 м) заввишки 2,3 м. У її південно-східну стіну врізана ніша (0,6x 0,45x0,2 м) з напівовальним склепінням. Північно-західна стіна повністю порушена і є просілим колишнім входом до келії. Стеля — у задовільному стані, порушена невеликими вивалами. Товщина ґрунту над келією близько 2,2 м. Келія зазнала значної

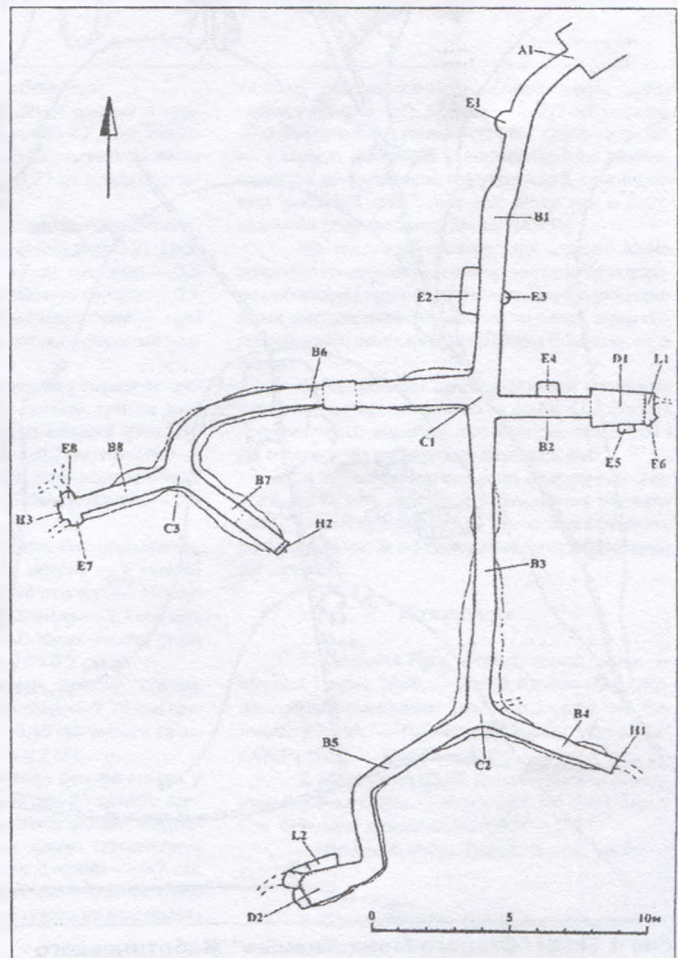

Рис.2. Схема підземних ходів Жаботинського Онуріївського монастиря.

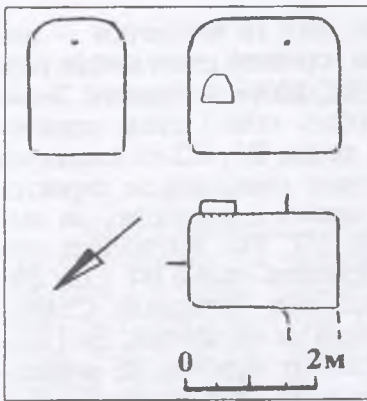

Рис.3. Підземна келія поблизу Жаботинського Онуфріївського монастиря.

руїнації під впливом природних факторів. Давніх написів та малюнків не виявлено, тому датувати її неможливо.

Улітку 1999 р., після зливи на території монастиря утворився провал (рис.1) за 64 м на північний/північний схід (азимут 12°) від північного кута церкви. На дні провалу, на глибині 4 м, простежується

ділянка підземного ходу, завдовжки 1,8 м і завширшки 0,7 м, що йде з північного заходу на південний схід (азимут 280°). З обох боків хід

перекритий обвалами. З протилежної сторони провалу у його похилій стіні, що має значний негативний нахил (близько 45°) — залишки люмінарію. Це прямокутний у перерізі вертикальний канал, розміром 0,25x 0,3 м довжиною близько 1,5 м. Верхня частина його викладена цеглою. Взаєморозташування та напрямок ходу дає можливість припустити, що на місці провалу було або розгалуження, або ж якесь приміщення. Люмінарій свідчить про можливу наявність тут ще однієї значної системи ходів. На це вказують кілька ділянок з просадками ґрунту.

В описах монастиря згадується т. зв. "Старе Монастирище", котре знаходилося на відстані у "півверсти" на захід від обителі. У 1780-х рр. на монастирищі ще функціонувала стара дерев'яна церква в ім'я св. Онуфрія. 27 серпня 1802 р. вона згоріла разом із усім начинням⁴. При сучасному обстеженні місцевості було знайдено ділянку, де, ймовірно, і знаходилося "Старе Монастирище". Причому старожили згадують, що на початку ХХ ст. там ще стояв дерев'яний хрест. Ця ділянка розташована на відстані 300 м на захід від церкви і є видовженим пагорбом завдовжки близько 250 м, витягнутим з півночі на південь. Цей пагорб з трьох сторін обмежений глибокими ярами, а на півночі з'єднаний з плато (рис.4). На використання цієї ділянки в минулому вказує ряд факторів: посеред пагорба помітна велика западина, розміром 20x32 м, завглибшки 1,5-3 м. Можливо, саме тут і стояла стара Онуфріївська церква. На західному схилі — яма, розміром 8x16 м, глибиною 5 м; крім того, по всій площі пагорба розкидано ще 13 заглибин різних розмірів (2-8 м) та глибини (0,5-2,3 м), котрі, очевидно, є слідами будівель та, можливо, провалів підземель. Через увесь пагорб простежується стара дорога. Північний схил пагорба глибоко прорізаний від низу яру до верху серпантиноподібним заглибленням, очевидно, стежкою чи дорогою. Крім того, на багатьох ділянках пагорба у рельєфі помітні сліди колишніх стежок. Західний яр, у двох місцях перегороджений земляними греблями, на сьогодні перепнутими сучасною дорогою. У східному яру, що відділяє старий монастир від нового, добре помітна гребля та рівна ділянка, що нагадує висохлий старий ставок. У східній стінці цього ж яру і знаходиться вищеприписана келія. На жаль, розкопки чи шурфування на "Старому Монастирищі" не проводилися.

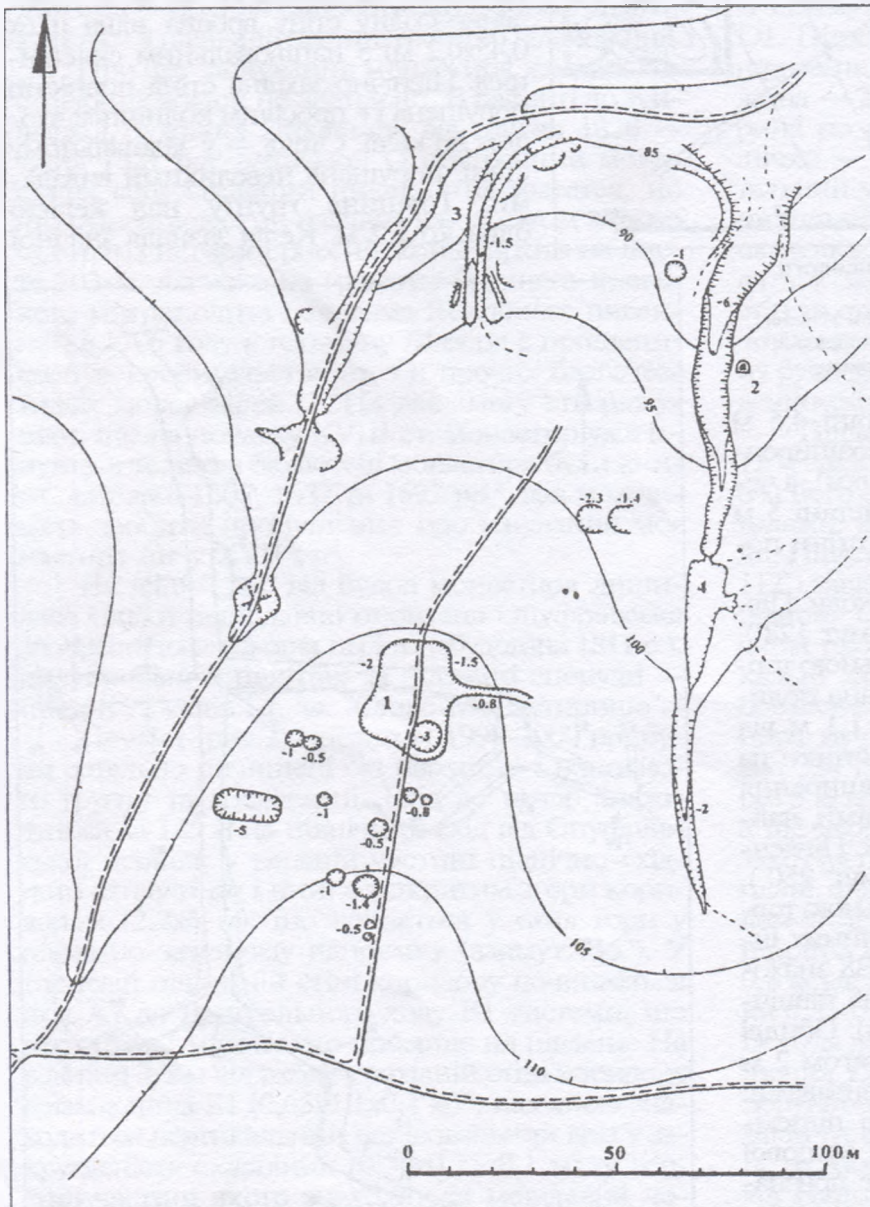

Рис.4. План "Старого Монастирища" Жаботинського Онуфріївського монастиря: 1 - можливе місцерозташування старої Церкви св.Онуфрія; 2 - підземна келія; 3 - серпантиноподібний узвіз; 4 - висохлий ставок.

З усього вищенаведеного можна зробити висновок, що Жаботинський Онуфріївський мо-

настир є перспективною для подальших досліджень пам'яткою, особливо це стосується "Старого Монастирища" та провалу підземного ходу. Можливо, саме тут схоронена таємниця походження монастиря.

Література

1. Державний архів Черкаської області. — Ф.149. — Оп.1. — Спр.148. — Арк.2.

2. **Маринівський Ю.Ю.** Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. — Черкаси, 1997. — С.157.

3. **Бобровський Т.А.** Історичні підземелля Києва (спроба загальної характеристики) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів: Ло-

гос, 1995. — С.14-15.

4. **Маринівський Ю.Ю.** Православні монастирі... — С.159-160.

Марченко О.В.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖАБОТИНСЬКОГО ОНУФРІЙВСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Резюме

Протягом 1996-2000 рр. автором проводилися дослідницькі роботи на території Жаботинського Онуфрїївського монастиря. Було повністю досліджено систему відомих нині підземель, виявлено новий провал підземного ходу, проведено обстеження "Старого Монастирища". Встановити дату заснування монастиря археологічними методами поки ще не вдалося, хоча визначені нові перспективні та цікаві для подальших досліджень ділянки.

13.04.2001.

ПОВІДОМЛЕННЯ + ІНФОРМАЦІЯ

© *Рейда Р.М.*

ЗНАХІДКИ З ДНІПРА

Цікавими знахідками, які походять з лівого берега Кременчуцького водосховища є набір зимових блешень, знайдених в районі сіл Святилівки, Світлогорська та селища Градизьк, нещодавно переданих ЦОДГА до фондів Полтавського краєзнавчого музею.

Добування риби за допомогою блешень як в Україні, так і на сусідніх територіях, заселених східними слов'янами, відоме ще з часів Київської Русі. Знахідки таких блешень відомі й на Полтавщині. Ці знаряддя мали досить значні розміри — від 6 до 20 см і використовувалися, в основному, з огляду на їх величину, в якості, так званих, "доріжок", коли блешня спускається на довгому шнурі з човна, що пливе за течією. Хоча дослідники припускають також існування в цей період і зимової рибної ловлі блешнею з ополонки.

Традиції використання блешень у риболовному промислі продовжувалися на нашій території і за періоду пізнього середньовіччя, про що свідчать їх знахідки під час досліджень під Берестечком.

Рибальські знаряддя, що стали темою цієї публікації, найімовірніше, належать до більш пізнього періоду, а саме XVIII-XIX ст. Точніше датування, на жаль, не можливе, адже всі блешні були знайдені не в культурному шарі, а в зоні розмиву Кременчуцького і Дніпродзержинського водосховищ. До того ж публікації аналогічних предметів практично відсутні. Відносно приблизного датування виготовлення та використання блешень опосередковано дають інформацію їх розміри, що є значно меншими за відомі давньоруські та пізньосередньовічні знаряддя. Хоча це може свідчити про те, що ці блешні цілеспрямовано використовувалися для вилову конкретного виду і розміру риби. Разом з тим, параметри знаряддя можуть вказувати на те, що розміри та кількість риби значно зменшилися і предметом відлову стали менші екземпляри.

Всі, без виключення, блешні належать до зимових "окуневих", на що вказують як невеликі розміри (до 3,8 см), так і гачки без борідок. П'ять екземплярів виготовлено з мідних пластин різної товщини шляхом випилювання та напруги проковки і обточування для надання потрібної форми (рис.1: 1-3,6,7). Дві інших блешні було виготовлено з бронзи, імовірно, шляхом відливання (рис.1: 4-5). Після цього в них пробивалися отвори для кріплення (в одному випадку зафіксовано відсутність отвору — натомість з тією ж метою зроблено два симетричних надлипи у верхній частині блешні). Загальною особливістю є те, що гачки блешень скрізь є продовженнями знаряддя. Така риса фіксується, хоча і в нечисленних випадках, Л.П.Сабанєєвим для другої пол. XIX ст.⁶

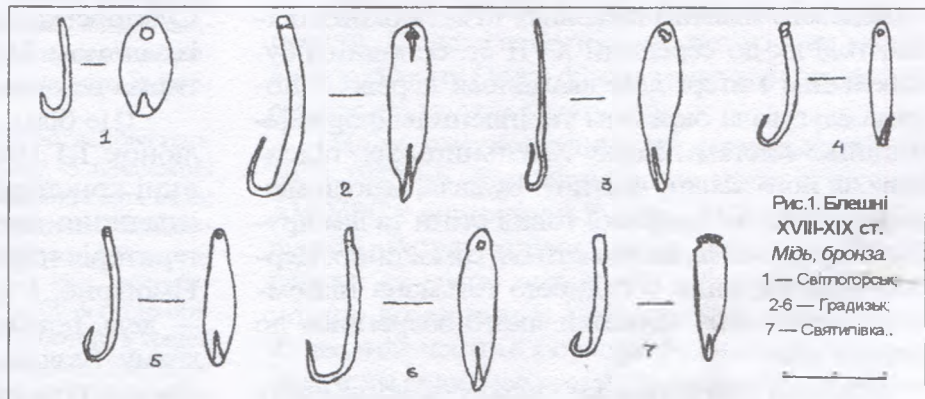

Рис.1. Блешні XVIII-XIX ст. Мідь, бронза
1 — Світлогорськ;
2-6 — Градизьк;
7 — Святилівка.

Нижче подаємо опис блешень:

1) Блешня еліпсоподібної форми з прямою спинкою (рис.1:1). Довжина — 2,1 см; ширина — 0,95 см; товщина — 0,15 см; висота гачка — 0,5 см; діаметр отвору — 0,23 см (отвір не повністю пробитий пуансоном).

2) Блешня продовгувата без розширень, звужується донизу, спинка зігнута (рис.1:2). Довжина — 3,8 см; ширина — 0,7 см; товщина — 0,3 см; висота гачка — 1,1 см; діаметр отвору — 0,1 см (з внутрішнього та зовнішнього боку — чіткі сліди пробивання отвору круглим у перетині знаряддям).

3) Блешня з розширенням у середній частині та стрімким звуженням донизу, спинка пряма, в нижній частині випнута назовні (рис.1:3). Довжина — 3,5 см; ширина — 0,7 см; товщина — 0,1 см; висота гачка — 0,9 см; отвір неправильної форми внаслідок зсуву пробойця: довжина — 0,3 см; ширина — 0,15 см.

4) Блешня продовгувата без розширень, спинка пряма — у верхній, зігнута — у нижній частинах, верхня — в районі отвору — потоншена (до 0,1 см) (рис.1:4). Довжина — 2,1 см; ширина — 0,36 см; товщина — 0,15 см; висота гачка — до 0,6 см; діаметр отвору — 0,2 см.

5) Блешня розширена донизу, спинка слабо зігнута (рис.1:5). Довжина — 2,75 см; ширина — 0,6 см; товщина — 0,15 см; висота гачка — 0,7 см; діаметр отвору — 0,2 см.

6) Блешня з незначним розширенням у середній частині, спинка зігнута, по центру зовнішнього боку слабо виражене ребро; верхня частина в районі отвору дещо потоншена (рис.1:6). Довжина — 3,3 см; ширина — 0,7 см; товщина — 0,2 см; висота гачка — 0,9 см; отвір зроблено підпрямокутним в перетині знаряддям з гранню у 0,2 см.

7) Блешня продовгувата, з поступовим у нижній частині звуженням та стилізованою верхньою частиною у вигляді "риб'ячого хвоста", спинка незначно зігнута, у верхній та середній час-

тинах із зовнішнього боку — сліди ударів тупим знаряддям (рис.1:7). Довжина — 2,5 см; ширина — 0,55 см; висота гачка — 0,4 см. Отвір відсутній — з метою кріплення у верхній частині блешні нанесені два надлипи, які утворюють стилізований "риб'ячий хвіст", для чого вище них із внутрішнього боку зроблені дві заглибини.

Не викликає сумніву, що описані вище знаряддя виготовлялися кустарним способом власне рибалками, про що свідчать як технологічні прийоми виготовлення (вирізання чи лиття, сліди обпилювання), різноманітність форм блешень та їх якість.

За сучасними етнографічними спостереженнями, схожі за формою та розмірами блешні промислового виробництва використовуються і до сьогодні під час відлову окуневих риби.

Зі збільшенням кількості аналогічних знахідок, які будуть походити з культурних нашарувань, їх можна буде більш точно атрибутувати, встановити час їх використання і розробити засади типології.

Література

1. Древняя Русь: Город, замок, село. — Москва: Наука, 1985. — С.228; Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — Ленинград-Москва: Изд-во АН СССР, 1959. — № 65. — С.7-120.

2. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск: изд. ИА РАН, Курск. Гос. обл. муз. археологии, 1996. — С.37.

3. Древняя Русь: Город, замок, село. — С.228.

4. Там само.

5. **Свешніков І.К.** Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — С.192-193.

6. **Сабанєєв Л.П.** Жизнь и ловля пресноводных рыб. — Харьков: фирма "Прогресс, ЛТД", 1992. — С.25.

29.05.2001

ЦЕРКВА СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ: ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ І РЕСТАВРАЦІЇ

Від середини XVII ст. у козацькій державі відроджується будівництво мурованих храмів. Однією з перших споруд цього періоду стала церква Святого Пророка Іллі в Суботові, збудована орієнтовно 1653 р. коштом Б.Хмельницького в стилі українського бароко з елементами західноєвропейського ренесансу.

Спорудження Іллінської церкви знаменувало собою остаточне оформлення системи оборонних споруд приміської резиденції гетьмана та якісні зміни в її архітектурі: храм збудовано з місцевого каменю-пісковика та жолобкової цегли, тоді як до середини XVII ст. основним будівельним матеріалом вважалося дерево. Споруда слугувала окремим укріпленням фортифікаційної системи замку Хмельницьких, підсилюючи його західну частину. Будівля, маючи місцями більш як метрової товщі стіни та два яруси бійниць, могла витримати бій самостійно. Церква була з'єднана з садибою гетьмана підземним переходом, залишки якого збереглися до наших днів.

Згадки про Іллінську церкву в історичних джерелах знаходимо у зв'язку із смертю Б.Хмельницького, адже храм будувався, вірогідно, як родинна церква-усипальниця гетьмана. Це підтверджується тим, що по смерті останки Б.Хмельницького з Чигириня перевезено до Суботова і поховано в Іллінській церкві. В літописі Самовидця зазначено, що Богдан Хмельницький був похований у Суботові, в ринковій церкві¹. Ймовірно, Самовидець ринковою називає саме Іллінську церкву. Підтверджується це припущення тим, що в деяких історичних матеріалах згадується, що за Іллінською церквою був ринок.

Літописи Г.Гр'янки і С.Величка підтверджують ці відомості, вказуючи, що гетьмана "...в церкві кам'яній від самого ж иногда созданої, в недільний день перед Семеном погребли"². Невідомо, чи домовина гетьмана залишалася на місці поховання. У Чернігівському літописі XVIII ст. було вміщено дані, що у 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чернецького, тіла Богдана і його сина Тимоша були видобуті і викинуті із домовини. Однак, ця інформація не має під собою історичного підґрунтя і не вважається достовірною. Документальних даних, які б свідчили про подальшу долю Богданової церкви поки що не виявлено.

Упродовж періоду Руїни, та і в подальші часи приміщення храму занепадало, поволі руй-

нувалося. В 1820 р. церкву було зараховано до розряду цвинтарних і приписано до приходської Михайлівської. Історію храму можна прослідкувати по нечисленних художніх творах I чверті-кінця XIX ст. Досить слушні висновки стосовно стану будівлі напрошуються завдяки малюнку П.Сплестера (1825 р.), вигравіруваному в 1826 р. О.Осиповим. Церква тут постає в доволі занедбаному стані. На думку С.Кілессо, дана гравюра є документальним відтворенням відомої пам'ятки вітчизняного зодчества³, де Суботівська церква зображена вкритою дахом із заломом. На гребені даху стоїть маківка з чотирма вежечками⁴.

Ще більш гнітюче враження справляє малюнок Т.Г.Шевченка, датований 1844 р. Дерев'яні конструкції церкви, очевидно, зогнили, а склепіння дало поперечні тріщини. Прилегла територія поросла високою травою і бур'янами. Ймовірно, в цей період церква взагалі не діяла — ледь помітно стежку, котра веде до дверей храму. Безлюдним видається простір, що видніється за спорудою. Побувавши в 1843 та 1845 рр. у Чигирині і Суботові, Т.Г.Шевченко опоектизовує історію Чигиринщини, змальовує визначні пам'ятки цього краю. Поряд із цілим рядом інших робіт зображує "Богданову церкву в Суботові", "Кам'яні хрести в Суботові" тощо. Особливо вразив поета вигляд церкви, що зяяла вибитими шибками вікон, похилений хрест аж ніяк не вписувався у колишню славу не так давно могутньої оборонної споруди. Працюючи в Археологічній комісії, Т.Г.Шевченко вперше піднімає питання про реставрацію Іллінської церкви, з цією метою очолює збір коштів серед передової громадськості.

З появою у Суботові священика Романа Орловського (1851) розпочався наступний етап боротьби за збереження храму як історичної пам'ятки. Всупереч рішення Палати державного майна про остаточну руйнацію споруди як непридатної для проведення богослужінь, о.Роман протягом 10-ти років домагався від посадових осіб численних інстанцій позитивного вирішення проблеми. Наполегливість священика увінчалася успіхом: в 1862 р. було відмінено рішення про ліквідацію споруди.

Стан храму можна було розцінювати як катастрофічний. Яскравим свідченням цьому, що не потребує додаткових коментарів, є гравюра невідомого автора 1865 р. Особливо цінними в даному контексті є спогади старожилів Суботова, записані настоятелем Михайлівської церкви Марком Грушевським наприкінці XIX ст. і укладені у збірку "Гетьманське гніздо. Урочища і перевози с.Суботова", витоки яких сягають принаймні кінця XVIII ст. Провідною думкою матеріалів, зібраних

о.Марком є прагнення мешканців старого козацького села зберегти Іллінську церкву для наступних поколінь. Знаходимо у збірці схвальну оцінку намагань о.Романа Орловського відреставрувати храм, відтворивши його первісний вигляд. З цією метою о.Роман звернувся до М.Максимовича з проханням прислати малюнок церкви. М.Максимович відповів: "...Малюнок Суботівської церкви знаходиться в "Истории Малороссии..." Д.Бантиш-Каменського II-го видання ...; але при відновленні слід триматися точнісінько того малюнку і, коли старий фундамент і стіни ще досить міцні, то ні в якому разі не розбирати їх, а тільки підновити. Це святиня українського народу".

"Під час реставрації дерев'яний купол перенесли на вівтарну частину, а замість дерев'яної дзвіниці побудували згодом... (1874 рік — Н.К.) кам'яну, з'єднавши її з церквою кам'яним коридором. Одну з найдорогоцінніших історичних пам'яток збережено ще на багато років", — сповіщає автор коментарів до малюнка Суботівської церкви, зробленого Тарасом Шевченком у 40-х роках XIX ст. М.Біляшевський⁶. Тут слід уточнити, що вище згаданий дослідник дещо помиляється відносно матеріалу, з якого вимуровано дзвіницю і прибудову — це був не камінь, а цегла місцевого виробництва.

Як уже повідомлялося, відновлена Богданова церква була освячена 30 вересня 1869 року. З невідомих нам причин дах церкви все-таки зазнав окремих змін: замість маківки, що проглядається на етюді Т.Г.Шевченка, "над абсидою побудовано невеличку фальшиву баньку та зроблено залізний дах"⁷. По суті подвижницька діяльність о.Романа Орловського була гідно оцінена М.Костомаровим, що побував в Суботіві в травні 1871 р. з метою дослідження "окремих місць, що мали значення в історії козацтва"⁸. Наприкінці XIX ст. церкву Святого Пророка Іллі відреставровано вдруге.

В 1921-1922 рр. професором-археологом Української АН Г.Я.Стелецьким у приміщенні церкви та на прилеглий до неї території було проведено розкопки з метою виявлення останків Б.Хмельницького.

1923 р. рішенням Черкаського окружного комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи Іллінську церкву було взято на облік та під охорону як пам'ятку старовини. На жаль, лише на папері...

До 1929 р. Богданова церква постійно діяла. З початком колективізації у Суботіві представники місцевої влади вирішили закрити Іллінську церкву. Новостворений колгосп потребував спорудження просторого зерносховища. За браком будівельних матеріалів планувалося розібрати церкву на цеглу, та невдовзі це рішення було скасоване і протягом кількох років зерносховище знаходилося в Богдановій церкві. Спроба влаштувати у приміщенні храму сільський клуб для молоді виявилася невдалою, адже кам'яне приміщення не опалювалося. Певний час тут демонструвалися кінофільми, і церковне начиння замінили декорації з краєвидами природи.

З початком окупації Чигиринщини фашистськими загарбниками 1941-1943 рр., на прохання більшості суботян було поновлено

службу в єдиній на той час Іллінській церкві. Напередодні святкування 300-річчя воз'єднання України з Росією в 1953 р. прийняте рішення про закриття Іллінської церкви як культового закладу і створення тут краєзнавчого музею. В 1953 р. експедицією Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР на чолі з видатним архітектором і мистецтвознавцем Г.Н.Логвином здійснені перші історико-архітектурні дослідження Іллінської церкви. Незважаючи на досить обмежені кошти, експедиція провела розвідкові розкопки. Г.Логвин опублікував свої архітектурні реконструкції та матеріали досліджень.

1954 р. у церкві встановлено символічний надгробок Богдана Хмельницького, виконаного за проектом І.Шмольсона, місце розміщення якого визначене без дотримання історичної правди, за вказівкою тодішнього голови місцевого колгоспу (адже фінансування робіт проводилося на кошти колгоспу).

Наступні дослідження припадають на 1969-1973 рр. Експедицію Інституту археології АН УРСР очолювали Р.Юра, М.Кучера, П.Горішний. Ретельно досліджено вівтарну частину церкви та місце поховання гетьмана. Виявлено, що домовини Б.Хмельницького тут немає. У західній частині розкопу розчищено частину плити чи великого каменю, можливо, покладеного зверху поховальної ями. У східній частині, на глибині 1,7 м, біля фундаменту знайдено частину обгорілої дубової дошки розміром 0,5 x 0,12 м, можливо, із дерев'яної домовини. Тут же знайдено невеликий шматок майже зотлілої тканини, а в проломі фундаменту - ребро людини. На глибині 2 м розчищені контури, а потім — яма, яка за розмірами 0,7 м x 2,2 м засвідчувала, що тут знаходилося поховання, яке пізніше пограбоване і викинуте.

У фундаменті є два проломи, через які сюди проникли грабіжники і, ймовірно, через ці проломи було витягнуто наверх домовину, про що свідчать знахідки у проломі. Поблизу фундаменту північної стіни та біля входу знайдено три чоловічих поховання у дерев'яних домовинах. На одному з кістяків збереглися залишки шовкового пояса, що датує це поховання XVII ст.⁹

Варто відзначити, що про існування в Іллінській церкві поховань, крім поховання Богдана Хмельницького, до розкопок відомостей не було. Можна лише висловити припущення, що виявлені поховання належать членам родини гетьмана або представникам козацької старшини.

У шурфі біля напівколони, на глибині 1,90 м, виявлене поховання в зотлій дерев'яній домовині. Належить чоловікові 40-45 років, збереглося погано. Тут знайдений хрестик зі шкіри,

більше ніякого супроводжуючого матеріалу не виявлено. Після ретельних археологічних досліджень рештки повернуто на місце. При настиланні підлоги з пісковіку кожна могила виділена підвищенням.

Тоді ж було прийняте рішення про необхідність реставрації споруди. За проектом С.Кілессо (на сьогодні дійсного члена трьох національних академій архітектури) проведений цикл відновлювальних заходів. Перед реставраторами постало складне завдання: якомога повніше відновити первісний вигляд усипальниці гетьмана. Ретельно вивчалися наявні літературні джерела стосовно пам'ятки; проводилися дослідження в архівах Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова. Матеріалів виявлено небагато, тому в основу проекту реставраційних робіт було покладено висновки археологічних досліджень. С.Кілессо вдалося відновити первісну форму даху із заломом, розміри й форму "муравленої" зеленої полив'яної черепиці, т.зв. "бобровий хвіст", віконні дубові рами з литими кольоровими шибками в цинковій оправі, первісний вигляд порталу та барокового фронтону зі стрільницями¹⁰. Реставраційні роботи тривали до 1977 р.

7 березня 1989 р. Рада Міністрів Української РСР ухвалила Постанову "Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м.Чигирин, с.Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником". Методичне керівництво справою охорони, наукових досліджень, реставрації і використання пам'яток історії, культури та природи на території заповідника покладалося на Міністерство культури, Держбуд, АН України і Державний комітет з охорони природи. Нині активно вивчаються старожитності Чигиринщини, складені проекти зон охорони пам'яток¹¹.

З 1989 р. Іллінська церква як видатна пам'ятка історії та культури знаходиться на балансі заповідника, з правом безкоштовної оренди з боку общини. Суттєві реставраційні роботи були проведені під час підготовки до святкування 400-ї річниці з дня народження Б.Хмельницького (1993-1995 рр.). Було повністю замінено покрівлю храму, поштукатурено, побілено стіни церкви. У фондах рукописного відділу Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі С.Кілессо виявив фотознімок 1888 р. із зображенням іконостасу церкви, на основі якого архітектором розроблений проект відтворення іконостасу. Царські врата в ньому запроектовано в кращих барокових традиціях того часу. Іконостас майстерно вирізьблено з липи черкаськими майстрами під керівництвом Івана Фізера¹². Проводилися реставраційні роботи дзвіниці, та, за браком коштів, були тимчасово припинені. Завдяки спонсорській допомозі Укртелекому в 1998 р. проведено декоративно-оздоблювальні роботи іконостасу та настелено дерев'яну підлогу в храмі.

Указом Президента України від 22 березня 2000 року "Про невідкладні заходи щодо розвитку музеїв України" передбачено поліпшення фінансування реставраційних робіт пам'яток історії та культури. Згідно статей бюджету заповідника на проведення реставраційно-ремонтних робіт на 2000 р. було заплановано здійснення ремонту храму. Активне фінансування розпочалося лише з вересня 2000 р. Бригадою Райагробуду стіни церкви та дзвіниці покрито мастикою фінського виробництва. При цьому виконано робіт на суму 105 тис. грн.

Концепція відтворення та музеєфікації пам'яток Суботова передбачає комплексні археологічні дослідження, подальше вивчення літературних та архівних джерел. Залишається відкритим питання щодо обґрунтування точного місця розташування поховання гетьмана в Іллінській церкві та відновлення автентичного надгробка над могилою Б.Хмельницького.

Історичний ландшафт прилеглої до храму території потребує збереження. Згідно з Генеральним планом розвитку заповідника, передбачено відновлення елементів фортифікаційних споруд замку Хмельницьких, з консервацією археологічних об'єктів. Навесні 2001 р. розпочато роботи по спорудженню підпорної стінки для збереження залишків оборонних споруд.

Література

1. Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С.75.
2. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — Київ, 1992. — С.11.
3. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. — Київ, 2000. — С.93-94.
4. Логвин Г. Чигирин, Суботів: архітектурно-історичний нарис. — Київ, 1954. — С.43.
5. Радовський В. Сторожа гетьманських скарбів // Літопис "Червоної калини". — Львів, 1994. — №4. — С.11-12.
6. Там само. — С.12.
7. Логвин Г. Чигирин, Суботів: архітектурно-історичний нарис. — С.45.
8. Автобіографія Н.И.Костомарова под редакцією В.Котельникова. — Москва, 1892. — С.401.
9. Звіт про археологічні дослідження Суботівської середньовічної експедиції ІА АН УРСР 1971 р.
10. Кілессо С. Журнал "Пам'ятки України": історія та культура. — Київ, 1997. — С.72.
11. Там само.
12. Там само.

Н.Кукса

ЦЕРКОВЬ СЯТОГО ПРОРОКА ИЛЬИ В СУББОТОВЕ: К ВОПРОСУ ИССЛЕДОВАНИЯ И РЕСТАВРАЦИИ

Резюме

Приводится история сооружения, описания, этапы разрушения и восстановления уникального памятника украинской архитектуры и истории — церкви св. Пророка Ильи в Субботове — родовой усыпальницы Богдана Хмельницкого.

10.05.2001.

СУБОТІВСЬКЕ КАХЛЯРСТВО XVII-XVIII СТ.

Українське кахлярство, налічуючи близько 600 років існування, без перебільшення належить до одного з найяскравіших явищ у народному мистецтві. Еволюціонуючи разом із житлом та опалювальними пристроями, кахлі, спочатку маючи лише функціональне призначення (для збільшення тепловіддачі), з часом набувають також і декоративних рис. З'явившись у кін. XV-XVI ст., коробчасті кахлі рішуче витісняють своїх попередників — горщиків, мископодібні, гратчасті, та використовуються вже як основний будівельний матеріал, оптимально поєднавши в собі функціональність та декоративність.

З XVII ст. кахляна піч, або грубка, стають вже надбанням і сільського житла. Зростання попиту приводить до збільшення обсягів виробництва цього виду архітектурно-декоративної кераміки. Практично пічні кахлі виготовлялися чи не в кожному гончарному осередку XVII-XVIII ст., одним з яких на Чигиринщині був Суботів. Асортимент задовольняв як смаки, так і можливості всіх верств населення. Наукове опрацювання пічних кахлів, як основного показника стаціонарного житла у складі речових комплексів, надає можливість для вирішення таких питань історії с.Суботова періоду пізнього середньовіччя, як подальша деталізація: місцевого керамічного виробництва; визначення особливостей орнаменталізації та технології виготовлення пічних кахлів з метою їх наступної ідентифікації серед знахідок.

Згідно із аналізом зібраних матеріалів, виробництво зазначеної кераміки, зокрема для "селянських" печей, в Суботіві базувалось на формах місцевого виготовлення (хоча на стадії становлення не варто відкидати використання завізних). Додатково про це свідчать мотиви орнаменту, які винесено в назви: "соняшник", "пролісок", "кульбаба".

Мотиви вишивки і ткацтва маємо на кахлі "Килим". Виготовлялись місцеві форми, як і будь-де в Україні, з дерева та кераміки. Зафіксовано, наприклад, паралельне використання керамічної та дерев'яної форми — негативів з тотожним орнамен-

тальним сюжетом¹. Переважали, мабуть, керамічні², що вело до наступного здешевлення продукції (не потрібні витрати на різьбяра) і які виготовлялись безпосередньо гончарем.

Певна складність реконструкції технології виготовлення керамічної форми полягає в тому, що маємо справу лише з її відбитком (кахлею), який внаслідок пластичності глини та виробничих чинників (вишування, випал) має дещо спотворені обриси. Окрім того, спотворення, щоправда менш значне, мало місце і після зняття сиріої форми з гончарного круга.

Підквадратна у плані форма із середнім значенням співвідношення сторін 1,0:1,05 (додаток №1) та 4-частинна орнаментальна композиція лицьових кахлів пояснюються, на нашу думку, особливостями розмітки форми саме на гончарному крузі, з чим також пов'язана і побудова ліній симетрії декору. Користуючись величинами "центр", "середина", "половина" і "більше половини" майстер не потребував якихось точних вимірвальних пристроїв, а застосовував прості наявні знаряддя. До них належали: насамперед, гончарний круг, далі — керамічні "олівці", з'єднані тонким шнуром з кінського волосу, гончарський ніж, рівно обстругана дощечка або рейка.

Окремої характеристики заслуговують керамічні "олівці". Власне "олівець" був стержнем, який мав вістря на одному кінці, та плоске вушко з наскрізним отвором на іншому і, при виготовленні форми, слугував грифелем. Парно з'єднані, через отвори, тонким шнуром з кінського волосу "олівці" використовувались в якості циркуля або, здебільшого, "струнки" для відокремлення гончарних виробів від круга. В останньому випадку стрижні слугували вже ручками (про це свідчить зашлифоване до блиску вістря). Припущення про шнур з кінського волосу базується, насамперед, на властивостях цього матеріалу: витримує значні фізичні навантаження (в основному, на розрив), не піддається перезволоженню, пластичний. Рослинні ж волокна, за умов гончарного виробництва розмокають, деформуються і, як наслідок, швидко стають непридатними. Крім того, при однаковій міцності, шнур із рослинних волокон грубіший (для рибальських сітей, наприклад, використовували волокна кропиви, але з обов'язковим просушуванням після використання). Коротка основа дуги свідчить про надзвичайну пластичність "струнки", таку, якої не може бути й у тонкої дротини внаслідок більшої жорсткості. Свідчення цьому — зовнішня поверхня дна гончарних виробів XVII-XVIII ст., на якій розташовані паралельні дугасті лінії, нанесені вглиб по сирій глині, шириною

близько 0,5 мм. Частина дуг мають вигляд майже замкненого овала, або кола. Тобто, майстер для кращого натягування шнура використовував великі пальці рук.

Таким чином, виготовлення керамічної форми-негативу здійснювалось у 2 етапи:

1) розмітка квадрату пластини та ліній симетрії;

2) виконання орнаменту, або декоративне оформлення.

Провівши, або "відбивши" шнуром лінію через центр верхнього диска гончарного круга (дуже ймовірно, що поверхню змащували рідкою глиною ("шлямачам") для фіксації розмітки), отримували діаметр, добудувавши до нього перпендикуляр, теж через центр, та з'єднавши кінці утворених відрізків, отримували квадрат. Побудова перпендикуляра здійснювалась керамічними "олівцями". З їх допомогою робилися засічки "більше половини" з обох кінців першого діаметра, по верху або низу, визначаючи лінію. Ще більше спрощувалась розмітка, коли диск складався з двох рівних частин.

Центр диска з місцем перетину ліній є відправною точкою для поділу на рівні частини бічних сторін. Для цього варто зробити по 1 засічці "більше половини" за межами утвореного квадрата та провести ("відбити") шнуром через наявні точки пряму. Логічно припустити, що, зважаючи на розмаїття орнаментальних композицій, а, внаслідок цього, велику кількість форм, на дискові робилися позначки вже після першої розмітки: чотири з них (через одну) визначали квадрат форми, інші — "серединні" сторін. Таким чином, верхній диск гончарного круга перетворювався на своєрідний шаблон, а виготовлення форми починалося із накладання гончарної маси та обрізання її по торцю для розрізнення міток. По завершенню його шнуром "відбивались" лінії сторін та починалась побудова контурів орнаменту.

Варто також припустити, що, в зв'язку із досить значними навантаженнями при виробництві кахлів, товщина форми складала декілька сантиметрів. Практично всі проаналізовані кахлі з 4-частинною орнаментальною композицією в основі розмітки мають зазначені вище 8 опорних точок, а в декоративному оформленні кожна попередня побудова слугувала фундаментом для наступної.

Після того, як глина підв'ялювалась (втрачала певний процент вологи) здійснювалось остаточно доведення декору: визначалась ширина смуг контурів, коректувались дрібні елементи орнаменту. Знаряддям слугували згадувані вище "олівці", а різна глибина та ширина смуг досягалась змінами зусилля натиску і кута нахилу їх по відношенню до поверхні.

Певна прямокутність, мабуть для зручності в муруванні та ліквідації заглибин від стрижнів, досягалась відокремленням вузьких смуг форми після нанесення контурів, але перед проробкою дрібних деталей. Для цього застосовувались шнур, або гончарський ніж з лінійкою.

У зв'язку з тим, що обробка глини для пічних кахлів, виходячи з їх функціонального призначення, була менш ретельною, аніж для побутових виробів, у тісті часто зустрічаються включен-

ня — вапняк, залізисті конкреції. Саме це дозволяє твердити, що у виробництві знайдених кахлів використовувалась місцева гончарна глина, поклада якої розташовані між сучасними Трьома криницями та городищем чорноліської культури Х-ІХ ст. до н.е., і яка після випалу набуває кольорів від оранжевого до жовтого. Показово, що з-поміж інших родовищ, глину з яких місцеві гончарі використовували ще до середини ХХ ст., зазначені вище поклади залягають до поверхні найближче.

Обстеження поверхні кахлів дозволяє детально відтворити технологію виробництва цієї архітектурно-декоративної продукції. Для виготовлення стінної або лицьової кахлі шматок глини, об'єм якого був визначений з попереднього досвіду, розкочували на гончарному крузі. Керамічну форму-негатив відтискували у м'якій глині і перевертали, попередньо відрізавши ножом по периметру зайву глину. Утворену таким чином пластину приминали від центру до країв для щільнішого прилягання до поверхні форми, а відтак — отримання чіткого орнаментального зображення, кулаком чи пальцями. Особливо часто, як свідчать відбитки, користувались великим. Потім кріпилася румпа, виготовлена із глиняної стрічки, в якій верхній край відгинався всередину для збільшення площі кріплення, нижній — у переважній більшості випадків зовні. З'єднувались кінці стрічки, як правило, на середині сторони пластини. При закінченні внутрішня і зовнішня поверхні затирались, особливо в місцях з'єднань, пальцями або тканиною (поверхня пластини — круговими руками, ймовірно, внаслідок обертання круга), а виступаючі за межі форми залишки глини знову обрізалися чи приминались до румпи. Знята з форми за розташовані за діагоналлю кути кахля ставилася на румпу для просушки. Відбитки орнаменту на нижніх краях румп свідчать, що вироби розташовувалися, принаймні, в два яруси (один на одному). Через деякий час, коли глина ставала менш пластичною, кахлі рівнялись на гончарному крузі чи іншій рівній горизонтальній поверхні, притискуючи донизу пальцями, згідно відбитків, за краї пластини.

Початковий етап виготовлення кутової кахлі — формування лицьової частини — повністю повторює виготовлення стінної, за винятком того, що румпа кріпиться до 3-х сторін, а довжина плити розкоченої глини у 1,5-2 рази більша за довжину форми. Логічним видається припущення, що для оптимізації виробництва гончарну глину в цьому випадку заздалегідь "збивали" у вальки. Після зняття лицьової пластини форму знову відтискували у глині, сумішуючи лінію попереднього відрізу з 4-ї сторони із мітками на звороті форми (про їх існування свідчить той факт, що ширина бічної пластини дорівнює 1/2 ширини лицьової).

Відокремивши залишки глини, до однієї довшої сторони кріпили відрізок румпи. Сформована таким чином бічна пластина ставилася торцем на вільний від румпи край лицьової і примазувалася до неї з внутрішнього боку, після чого кінці відрізків румпи з'єднувались, а місця з'єднань старанно зтирались пальцями. Сформована кахля розміщувалась в один ярус для підсихання лицьовою

пластиною вниз. Рівнялась, при потребі, спочатку в горизонтальному положенні, потім у вертикальному, в якому і залишалась до остаточного висихання.

При виготовленні карнизної кахлі використовувалася різноскила форма-негатив трапецієподібного перетину. Не виключено, що для зручності експлуатації її основа потовщувалася. Заздалегідь розкочена пластина глини накладалась поверх форми, згідно із відбитками пальців, починаючи зі схилю меншої ширини, приминалася до поверхні і обрізувалася. Особливістю виконання румпи, різна висота якої зумовлювалася конструкцією кахлі, в даному випадку було виведення її потовщеного краю паралельним ширшому схилю форми та поверхні гончарного круга. Місця з'єднань старанно затиралися пальцями. Знята з форми кахля для висихання ставилася в один ярус на румпу і в цьому ж положенні, при потребі, рівнялась.

Технологія виготовлення кахлів була підтверджена головківським гончарем Я.М. Брюховецьким. За його ж словами, використання керамічних форм спрощувало знімання зформованих виробів. Подальший аналіз поверхні свідчить також і про деякі особливості в технології, які залежали від матеріалу форми. Набивання глини на керамічну форму відбувалося простим натисканням пальців, від центру країв, під час обертання круга. Завдяки цьому зайва глина відтискалася за межі форми, а пластина набувала порівняно незначної товщини.

Після кріплення румпи, відігнути до середини верхнім краєм, внутрішня поверхня заглажувалась, ймовірно, з використанням мокрої тканини. На дерев'яну форму пластина набивалася із прив'яленої глини (такої, що втратила деякий процент вологості) теж натисканням пальцями, але із значним зусиллям. Кріплення глиняної стрічки румпи до пластини, крім відігнутого до середини верхнього краю, дублювалося наліпленням по периметру внутрішньої поверхні вузької стрічки із глини більш високої зволоженості. Прив'ялена глина, як менш пластична, за межі форми відтискалася гірше і, як наслідок, пластина мала досить значну товщину.

Хоча, як свідчать знахідки, для дерев'яної форми могла використовуватись і технологія керамічної. В цьому випадку дуже ймовірно, що поверхня форми періодично змащувалась такою водонепроникною речовиною, яка припиняла доступ вологи у пори деревини і, разом з тим не погіршувала якості зображення (віск, розчинений у скипидарі-?). Відомо, що від постійного зволоження деревина розбухає, виріб спотворюється, від поверхні відшаровуються волокна (тріщини свідчать, що форма виготовлена з дошки). У відношенні форми це призводить до втрати чіткості зображення і непридатності для подальшого використання.

Про рівень культури виробництва свідчать розташовані на поверхні кахлі паралельні відбитки волокон, які перетинають до основи лише тонкі невисокі лінії орнаменту. Вони вказують на протирання звільненої форми мокрою тканиною з метою видалення залишків глини та полегшення зняття наступної кахлі. Кількість волокон прямо про-

порційна кількості елементів орнаменту на площині пластини. Власне кажучи, весь технологічний процес — від видобування глини та виготовлення форми і виймання з горна випаленої продукції — виконувався одним майстром за допомогою учня чи членів сім'ї. Крім того, додатково підтверджується дія закону народного мистецтва: мінімальна затрата часу при найбільшому декоративному ефекті.

Про обсяги виробництва кахлів можемо скласти уявлення на основі гончарної печі XVII ст., знайденої автором у Суботові. Для наочності наведемо такі показники (за основу обчислень об'єму всіх типів кахлів приймалася форма паралелепіпеда); беручи об'єм камери випалу (при довжині вцілілої частини 1 м) за 141300 см куб., або 0,14 м куб.

Тип кахлі	Об'єм (см. куб)	Вміст камери випалу (кількість одиниць)
Стінна "Пролісок"	3524	не більше 40
Кутова "Сотник і джура"	5082	не більше 27
Карнизна	1729	не більше 82
Коронка	1026	не менше 138

На нашу думку, випал здійснювався не за типами кахлів, а за комплектами, ймовірно, на замовлення, щоб майстер завжди мав готову для збуту продукцію. Крім того, це пояснюється і фізичними властивостями гончарної глини. З певного, визначеного досвідом, об'єму сировини, формувалася певна кількість кахлів, принаймні, одного типу, адже при різній кількості домішок у глиняному тісті різнився і відсоток усадки як при сушінні, так і випалі.

Знахідки та вивчення пічних кахлів дають змогу відкрити ще одну маловідому сторінку керамічного виробництва в Суботові XVII ст. кахлярство, висвітлюють не тільки рівень життя населення та його матеріальну культуру, а й естетику побуту. Принципи побудови форми надають можливість визначити також діаметр верхнього диска гончарного круга, додавши до довжини діагоналі випаленої кахлі подвійне значення загальної усадки, яка у гончарних мас³ складає 6-8%⁴.

Розрахунки здійснювались за наступною схемою:

1) довжина діагоналі випаленої кахлі + % усадки = довжині діагоналі сирої кахлі (форми);

2) довжина діагоналі форми + % усадки = довжині діагоналі сирої форми (діаметру верхнього диска гончарного круга).

У зв'язку з тим, що при проведенні розрахунків бралось максимальне значення усадки — 8% — незалежно від складу маси, говорити можна лише про середнє

значення діаметра — 36,12 см. Для порівняння: діаметр верхнього диска сучасних гончарних кругів — 21-40 см. Крім того, можливість наочно пересвідчитися у існуванні середньовічного гончарного круга з масивним верхнім диском надає кахля XVI-XVII ст. із Потелича Львівської області⁵. На жаль, є й інший бік медалі — велика кількість зібраного матеріалу, особливо в 1997-2000 рр., свідчить про те, що більшість зафіксованих об'єктів перебуває, в кращому разі, на початковому етапі руйнування.

Література та примітки

1. Гугля В.І. Суботівські кахлі XVII ст.: до питання технології виготовлення // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 2000. — Вип.9. — С.46-51.

2. Вірогідно матеріал форми грав не останню роль: кераміка, завдяки пористій структурі, вбирає вологу.

3. Гончарна маса — суміш гончарної глини і спеціального піску у певних пропорціях.

4. Рисцов В.А. При гончарному крузі. — Київ: Молодь, 1987. — С.131.

5. Лащук Ю.П. Українські кахлі IX-XIX ст. — Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1993. — С.22.

Гугля В.

КАХЛІ СУБОТОВА XVII-XVIII вв.

Резюме

Публикується очерк технології виготовлення кахлей (терракотових изразцов) XVII-XVIII вв. из Суботова на Черкащине.

12.05.2001.

ДОДАТОК №1.

Таблиця параметрів пічних кахлів (в см)

№ п/п	Назва	Довжина	Ширина	Співвідношення сторін	Довжина діагоналі кахлі	Усадка (8%)	Довжина діагоналі форми (діаметр)
1.	“Килим”	21,5	20,5	1:1,048	29,7	2,38	34,46
2.	“Пролісок”	24,2	22,4	1:1,066	32,97	2,63	38,23
3.	“Пролісок”	23,7	22,7	1:1,044	32,81	2,62	38,05
4.	“Сотник і джура”	22	21	1:1,047	30,41	2,43	35,27
5.	“Сотник і джура”	21,8	21	1:1,038	30,26	2,42	35,1
6.	“Кульбаба”	23,5	22,5	1:1,044	32,53	2,6	37,73
7.	“Кульбаба”	22,5	21	1:1,071	30,77	2,46	35,69
8.	“Кульбаба”	~21,5	20,5	1:1,048	29,7	2,38	34,46
	min	21,5	20,5	1:1,038	29,7	2,38	34,46
	max	24,2	22,7	1:1,071	32,92	2,63	38,23
Середнє значення		22,6	21,45	1:1,05	31,4	2,49	36,12

КОЛОДЯЗЬ XVII-XVIII ст. З ГОРІШНІХ ПЛАВНІВ ПОБЛИЗУ КОМСОМОЛЬСЬКА

Поглиблення інтересу до старожитностей козацької доби на території Полтавщини позначилося рядом публікацій, які стосуються переважно знахідок у межах Полтави та її околиць¹. На жаль, територія Комсомольська і його округи в цьому аспекті вивчалася вкрай епізодично. Хоча історичні відомості про заселення краю у XVI-XVIII ст. дають можливість сподіватися на цікаві знахідки козацької доби². Про це свідчать і нещодавно отримані матеріали обстежень, здійснених активістами-краєзнавцями м. Комсомольська.

У лютому 1999 р. на західному борту кар'єру Полтавського гірничо-збагачувального комбінату (колишне — с. Горішні Плавні) виявлені і досліджені залишки дерев'яного рубленого пізньосередньовічного колодязя (рис. 1). Споруда виявилася зрубом, витесаним з дубових напівколод, розмірами у плані 1,8х1,8 м. Він був простежений на загальну глибину близько 4,5 м від рівня сучасної поверхні. Збереглася частина зрубу заввишки 2,2 м (на 10 вінець), заглиблена в ґрунт на 2,30-4,50 м від денного горизонту (рис. 2). Верхня частина колодязя була зруйнована шукачами скарбів ще у 1992 р., а прилегла територія — змінена внаслідок промислової діяльності.

Дослідження проводилися в екстремальних умовах (постійний зсув стінки котловану та обмежений термін робіт у зв'язку з технологічними процесами).

Всього при розчистці виявлено 36 конструктивно з'єднаних напівколод, 2 жердини та 5 розрізаних фрагментів зі складу верхньої зруйнованої частини колодязя.

На 2/3 колодязь був заповнений нанесеним вітром та намуленим опадами чорноземом, зі вмістом перетрухлої деревини і незначної кількості знахідок (рис. 2:1-4), серед яких: фрагмент плічка сіролискованої миски (рис. 3:2), тулуба з ребром кружального глечика, орнаментованого на охристому тлі тіста горизонтальними світло-червоними смужками і коричневими "ляпками" (рис. 3:3), уламок ручки світлоглиняного глека (рис. 3:4) та фрагмент вінця чавунчика (рис. 3:8). Приднену частину заповнення склали піскові намулення з фрагментами кружальної круж-

ки, залізної остроги-тризуба та ключика (рис. 3:1,6, 7). У залишках заповнення, із зовнішньої стінки колодязя, з південного боку знайдено уламок цеглини-сирцю (рис. 3:5) та кістку свійської тварини.

Деревина, з якої був споруджений колодязь, попередньо розпилювалася за розміром на колоди, ошкурювалася та розколювалася навпіл. Попередній діаметр колод становив у верхній частині 12-15 см, у нижній — близько 40 см. З'єднувалися напівколоди на перехрестях у "заруб" та в "замок", а почережні — додатково ще дубовими чопами у попередньо засвердлені отвори діаметром 3 см (по одному, приблизно посередині). Напівколоди в конструкції прилягали почережно не щільно. Їх поверхня оброблена слабо.

Судячи із розташування в заповненні та мінімальної кількості знахідок, колодязь функціонував незначний термін.

Виявлені у придненні знахідки та матеріали будівельного заповнення можна вважати еталонними для датування часу спорудження колодязя.

Так, форма та орнаментация уламка кружки (циліндрична форма, діаметр денця 9,2 см;

Рис. 1. Комсомольськ, м.
Схема місцезнаходження колодязя.

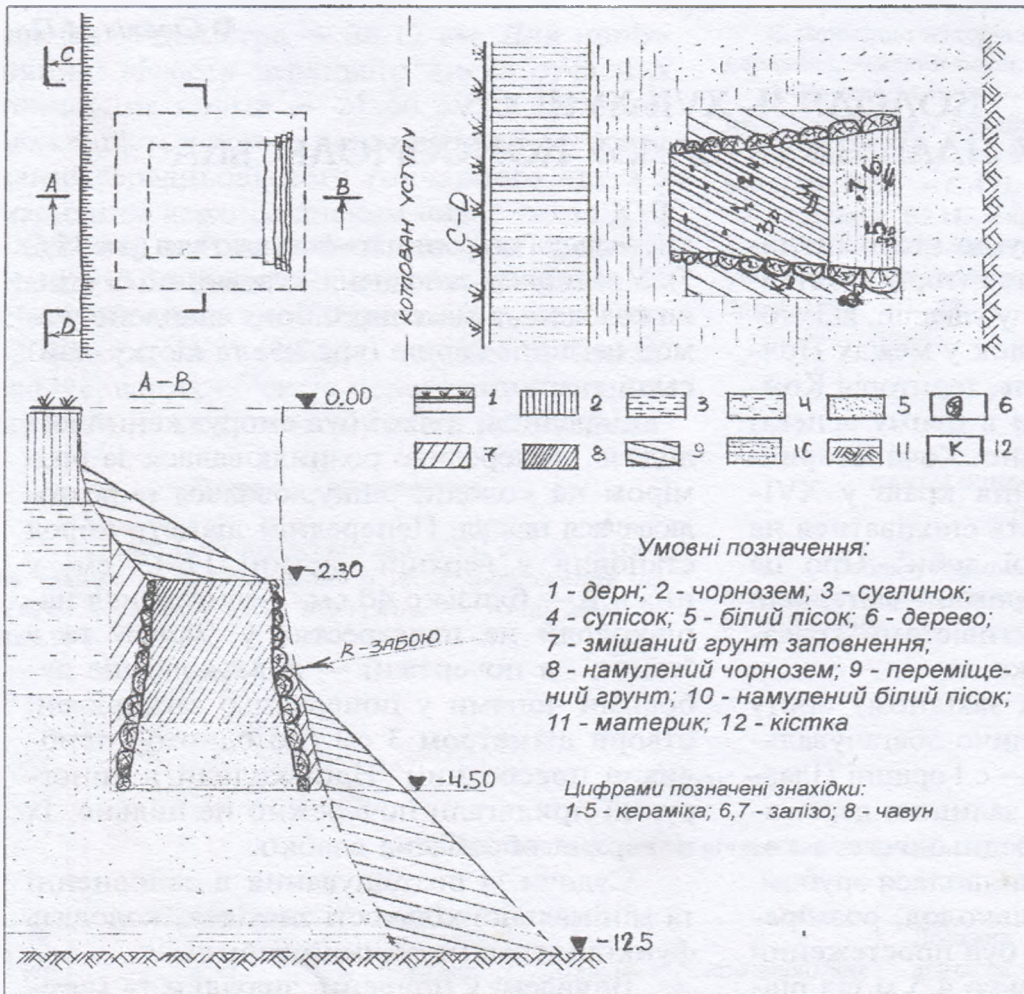
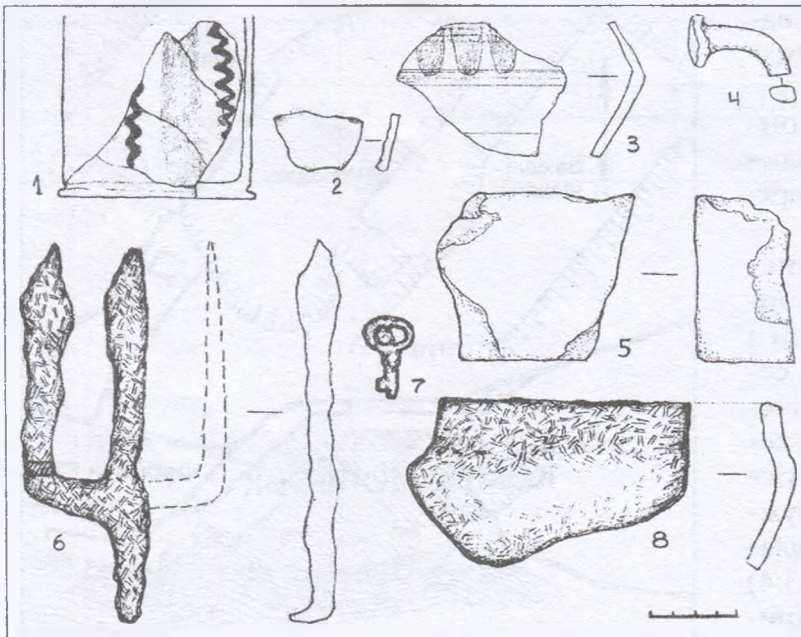

Рис.2. План та перетин колодязя.

тісто — світло-охристе, з сірими прожилками; полива — білий ангоб; орнаментация — по череду вертикальними прямими червоно-рудими та хвилястими світло-коричневими смужками) подібні до знахідок з Полтави³, що датуються кінцем XVII — по-

Рис.3. Знахідки із заповнення колодязя.
1-5 — керамика, 6-8 — залізо.

чатком XVIII ст. Це стосується і до інших, менш інформативних у хронологічному плані, матеріалів.

Рештки колодязя — унікальної господарської дерев'яної пам'ятки доби пізнього українського середньовіччя степового Подніпров'я, досліджені та збережені ентузіастами, на сьогодні представлені для огляду в експозиції об'єднаного Музею історії міста Комсомольська і ВАТ "Полтавський ГЗК".

Література

1. Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. н. пр. / Редкол. Бондаревський П.К. та ін. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — 136 с.: іл.; Мокляк В.О. Кераміка XVII-XVIII ст. з м.Полтави // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.67-74; Ханко В.О. Полтавський гончарський осередок у контек-

сті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — Полтава, 2000 — Ч.1-2. — С.54-56; та ін.

2. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Киев, 1851. — Т.2. — С.356; Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий атаман війська запорозьких низових козаків / Пер. з рос. В.Л.Чуйка; передмова, ком. та прим. Г.Я.Сергієнка. — Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — С.53-54; Прихожий К.Я. Местечко Келеберда // Полтавские епархиальные ведомости. — Полтава, 1872. — № 13. — С.471-478; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.47-51; Падалка Л.В. Карта козацких полков на Полтавской территории. — Полтава: ПУАК, 1914. — 3 с.: карта; Полтавщина: Энциклопедичний довідник. — Київ: УЕ, 1992. — С.335-336.

3. Мокляк В.О. Кераміка XVII-XVIII ст. з м. Полтави. — С.72; Золотницька Т.М. Знахідки XVII-XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.95.

Стахив Н.П.
КОЛОДЕЦ XVII-XVIII вв. ИЗ с. ГОРИШНИЕ
ПЛАВНИ У КОМСОМОЛЬСКА
Резюме

Публикуются результаты исследований колодца XVII-XVIII вв., обнаруженного на территории рудника Полтавского горно-обогатительного комбината у г.Комсомольск Полтавской области, на месте бывшего села Горышние Плавни. Часть сруба сохранена и экспонируется в городском музее.

ЗАСЕЛЕННЯ ПОНИЗЗЯ р.СУХИЙ КОБЕЛЯЧОК У ЧАСИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Долина р.Сухий Кобелячок не відзначається багатою археологічною спадщиною давньоруського і козацького періодів історії. Береги річки та рельєфні особливості долини не використовувалися для створення оборонних рубежів, на відміну від Сули, Псла, Ворскли чи Орелі. Цей край був частиною так званого "степового коридору", яким кочівники проникали в землі хліборобів¹. З цієї причини долина ріки була малоприсадною та непривабливою для заселення аж до середини XVIII ст.² Історія залюднення пониззя Сухого Кобелячка тісно пов'язана із появою Келеберди, що спочатку була сотенним містечком Полтавського полку, а пізніше — волосним Кременчуцького повіту.

Не до кінця з'ясованим залишається питання про заснування містечка. Найбільш ранню дату наводить литовський історик Нарбут — перша половина XV ст. Він стверджував, що за наказом Вітовта, біля переправ та бродів через Дніпро було побудовано замки — Кременчук, Умек, Гербердеїв Ріг, Мишун Ріг. Це твердження досить ґрунтовно спростував М.С.Грушевський: "Він взяв сей реєстр імен з Михайла Литвина, тільки там вони нічого не мають до Вітовта. Литвин, описуючи переправу через Дніпро, висловлює подяку, якби можна загородити дорожку татарським нападам, поставивши там якусь ... сторожу, і вичисляє ті міста, де можна переправитись через Дніпро"³.

Але М.С.Грушевський не звернув уваги на неслов'янське походження топоніму Гербердеїв Ріг. Назва, швидше, литовського походження і, можливо, якимось чином пов'язана із магнатським родом Гербуртів⁴. Топоніми Келеберда та Гербердівська існували паралельно досить довго, на що вказує Д.І.Яворницький, перераховуючи козацькі броди та переправи на річках⁵. Місцеві старожили XIX ст. назву містечка виводили із татарського словосполучення "кель-берда", що значить у російському перекладі: "пойди сюда, подайся"⁶. Існує ще одна легенда, пов'язана нібито з походами Гедиміна у передгір'я Кавказу: "Князь великий Литовський Гедимин, завоювавши над морем Кафу и весь Перекоп и Черкасы Пятигорское и преведши Черкасов часть где теперь Черкасы сидят, а Снепородцев посадили на Днепре, ж у Каневе"⁷. М.С.Грушевський відзначив, що ця легенда записана у половині XVI ст. Цю ж версію підтримав Ю.О.Шилов, доводячи кавказьке походження топоніму Келеберда — "фортеця над крутим берегом"⁸.

Обмаль інформації про пониззя Сухого Кобелячка містить карта Г.Лде Боглана. Він ствер-

джував, що останнім поселенням на Лівобережжі є Кременчук, за яким починаються безлюдні місця. Боглан описав гирла Псла та Ворскли, а на Правобережжі — рр.Омельчик та Другий Омельчик⁹. Він дуже жобре знав цю місцевість, адже склав 1635 р. план побудови фортеці Кременчук. У довіднику "Полтавщина" відзначено, що містечко Келеберда з фортецею було вписано у "Книгу Большому Чертежу" під 1627 р.¹⁰ Хоча вона кілька разів поновлювалася та дописувалася. Автор не мав можливості ознайомитися з цією фундаментальною працею та встановити більш точну дату повідомлення про Келеберду.

Цікавими джерелами у плані дослідження є "Реєстр Війська Запорозького 1694 р." На час його укладання до складу Чигиринського полку входили і Лівобережні сотні — Кременчуцька, Максимівська, Омельницька, Потоцька¹¹. Келебердянської сотні ще не існувало. Першою достовірною згадкою про обставини заснування містечка Келеберда є повідомлення Самійла Величка. Літопис стверджував, що містечко облаштував та обсадив людьми кошовий отаман І.Д.Сірко¹². Повідомлення літописця співзвучне твердженням місцевих старожилів: "Местные старожилы на основании предания утверждают, будто-бы первым жильцом этой местности, занамаемой ныне Келебердой, был какой-то Сирк, выходец из Запорожской Сечи, знаменитый удальством и отвагой"¹³.

Виникнення містечка саме на тому місці (Гербердеїв Ріг) та розквіт його в останній чверті XVII ст. зумовлені рядом важливих об'єктивних причин. По-перше, після смерті Б.Хмельницького в Україні почалася, фактично, громадянська війна та розкол всередині держави. В цьому регіоні знаходився нестійкий кордон Гетьманщини, Запоріжжя і Речі Посполитої (Правобережних гетьманів). Той, хто контролював цей вузловий регіон, міг легко керувати надходженням хліба, зброї та втікачів до Запорізької Січі. По-друге, лівий болотистий берег Дніпра у межиріччі Псла і Ворскли не мав більш зручного містечка з фортецею, ніж Гербердеїв Ріг. По-третє, судноплавний Дніпро, найбезпечніший та найзручніший шлях до Гетьманщини, Московії, Литви і Польщі від Запоріжжя та Криму, протікав під правим берегом. І тільки на цій ділянці межиріччя Псла та Ворскли він робив не характерний вигин у бік лівобережних боліт, заплав та мілин, прямуючи повз Гербердеїв Ріг. Все це добре усвідомлював І.Д.Сірко, тож і намагався всіляко зміцнити Запорізьку Січ. Підтвердженням цьому є його

листи 1674-1676 рр. до царів Московських з проханням надати сім'ї для проживання Келеберду, а Війську Запорізькому для доходів — Переволочанський перевіз¹⁴. На перешкоді задумам Сірка став гетьман Самойлович, пишучи доноси до Москви, а Сіркові — дружні послання з піклуванням про його родину: "...и так как в Келеберде нет ещё никакого устройства, то об ней нечего и убиваться особенно"¹⁵. Ці слова гетьмана підтверджують факт необхідності краю та необлаштованості містечка на той час.

Великих спустошень і руйнувань зазнав цей край у кінці XVII ст. від татарських набігів: "1693 года сделали нападение на Нехворощу и Келеберду и захватили там много людей в полон"¹⁶. Особливо спустошливим був напад татар 1696 р.: "... в половине января 1696 года, огромное число татар, во главе которых стояли Калга и Нурредин-Салтан, в отместку русским за потерю Кызыккермена и других городов, ворвались в украинские города и прежде всего бросились в повет Полтавского полка. Здесь они разорили Китай-город, Кишенку и Келеберду"¹⁷.

Нові біди та спустошення принесла краєві російська військова кампанія 1708-1709 рр. Келебердянські козаки, підбурені запорожцями, підтримали І.Мазепу та кошового К.Гордієнка. 16 квітня 1709 р. містечко приступом взяв загін полковника Яковлева: "В Келеберде стоял запорожский табор, на него напала партия донцов и переколов немалое количество запорожцев, самое местечко предали огню"¹⁸. Про відродження містечка достовірних свідчень немає. Та вже 1703 р. воно нараховувало 499 дворів¹⁹.

Новим періодом в історії мікрорегіону стала російсько-турецька війна 1735-1739 рр. Прикордонний Полтавський полк потерпав від татарських набігів 1731, 1739 та 1740 рр. Не менш обтяжливими були постої "на прокорм" російської регулярної армії. В 1737 р., згідно із поділом головної російської армії на три корпуси, було визначено три пункти зосередження — Переволочна (командуючий Мініх), Келеберда (командуючий Румянцев) та Кременчук (командуючий Гассен Гамбургський)²⁰. У 1738 р. по одному піхотному полку було розташовано у Кременчуці, Келеберді, Кишеньці, Орлику і Мішуриному Розі²¹. Великі військові сили постійно знаходилися в краї. На початок війни, 1735 р. Келебердянська сотня нараховувала 194 козаки, серед яких 178 були кінними озброєними²². На кінець війни Полтавський полк зазнав такого розорення, що не міг виставити й половини необхідного бойового складу. Лише по закінченні цієї війни навколо Келеберди почали масово виникати хутора і села: "Когда набег татарские прекратились, тогда множество жителей из м.Келеберды, как и других многолюдных мест, поселились на степи около Келеберды и даже в других местах нынешнего Кременчугского уезда и образовали многочисленные хутора. На хуторах верст за 20 и более от Келеберды живут козаки: Безуглые, Фидры, Работы, Беленькие и прочие; есть большие хутора, состоящие из жителей одной фамилии; родственники их, таких же фамилий, живут и те-

перь в Келеберде. Предание о времени переселения между ними сохранились с большой точностью и определённою"²³. Отже, фактичне заселення та господарське освоєння пониззя Сухого Кобелячка розпочалося з середини XVIII ст.

Література

1. Лугова Л.М. Нові поховання пізніх кочівників із Середньодніпровського Лівобережжя // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.71.
2. Прихожий К. Историко-статистические церковные сведения, местечка Келеберда // ПЕВ: Часть неофициальная. — Полтава, 1872. — № 13. — С.472.
3. Грушевский М.С. История Украины-Руси. — Київ: Наукова думка, 1993. — Т.IV. — С.315-316.
4. Липниченко И.А. Юридические формы шляхетского землевладения и судьбы древнерусского боярства в Юго-Западной Руси XIV-XV вв. // Юридический вестник. — СПб., 1892. — Т.11. — Кн.3-4. — С.285.
5. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Київ: Наукова думка, 1990. — Т.1. — С.68.
6. Прихожий К. Указ. работа. — С.471.
7. Грушевский М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — Київ: Наукова думка, 1991. — С.55.
8. Шилов Ю.О. Келеберда — село на Полтавщині. — Кременчук, 1995. — С.8.
9. Бошпан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — Київ: Наукова думка, 1990. — С.37.
10. Полтавщина: Енциклоп. довідник. — Київ: УЕ, 1992. — С.355.
11. Реєстр Війська Запорозького. — Київ: Наукова думка, 1995. — С.49-56.
12. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Киев, 1851. — Т.II. — С.356.
13. Прихожий К. Указ. работа. — С.471.
14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Київ: Наукова думка, 1990. — Т.2. — С.363.
15. Там само. — С.371.
16. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Київ: Наукова думка, 1990. — Т.3. — С.137.
17. Там само. — С.172.
18. Там само. — С.325.
19. Шилов Ю.О. Вказ. работа. — С.13.
20. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — Київ: Наукова думка, 1969. — С.43.
21. Там само. — С.183.
22. Там само. — С.46.
23. Прихожий К. Указ. работа. — С.474.

Власюк І.Н.
**ЗАСЕЛЕННЯ НИЗОВЬВ Р.СУХОЙ КОБЕЛЯЧЕК
 В ЕПОХУ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВ'Я**
 Резюме

Публикация является попыткой освещения, на основе доступных исторических источников, процесса заселения низовьев р.Сухой Кобелячек в эпоху позднего средневековья, истории основания местечка Келеберда и Келебердянкой сотни Полтавского полка. Автор акцентирует внимание на предпосылках и причинах заселения приднепровского степного микрорегиона Полтавщины.

29.03.2001.

ЦВИНТАР XVII-XVIII ст. НА СОБОРНОМУ МАЙДАНІ У ПОЛТАВІ

Цвинтар на Соборному майдані, ділянка якої була виявлена під час археологічних досліджень Полтавської Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА влітку 2000 р., виник навколо дерев'яного Свято-Успенського храму XVII ст. та продовжував функціонувати до сер. XIX ст. За три століття існування некрополя його площа постійно зростала. Одночасно, відбувався процес повторного використання території для здійснення нових поховань. За повідомленням В.О.Бучневича, до кін. XIX ст. собор займав землі близько 680 саж., а потім, на прохання єпископа Іларіона, міська дума на VII позачерговому зібранні 23 вересня 1899 р. вирішила виділити для розширення погосту собору ще 84 кв. саж. міської землі¹.

Частина некрополя потрапила до зони будівництва нового мурованого кафедрального собору, що почав споруджуватися 1748 р. Тому пізніше цвинтар розташовувався нерівномірно навколо собору і був дещо зміщений на південь. Поховання, що датуються другою пол. XVIII ст. та XIX ст., у більшості, концентруються на північ від дослідженого фундаменту собору, що свідчить на користь припущення про первісне розміщення дерев'яного храму не саме на цьому місці, а трохи південніше, в районі сучасного скверу, розташованого між храмом, садибою Котляревського та житловими будинками на Соборному майдані. Ймовірно, після побудови собору міський загальнодоступний цвинтар перестав існувати, перетворившись на місце поховання священнослужителів та міщанської верхівки Полтави, що через три десятиліття стала губернським центром.

Планування некрополя рядове. Про тривалість існування цвинтаря свідчить той факт, що небіжчиків ховали на місці могил, надмогильні гробки яких вже встигли значною мірою знівелюватися. З плином часу одне поховання накладалося на інше. З останніми етапами функціонування некрополя пов'язані поховання, орієнтовані майже по лінії північ — південь. Вірогідно, вони здійснювалися між рядами широтно розміщених могил, бо периферія площі на поч. XVIII ст. вже виявилася щільно забудованою. Як свідчать дослідження поховальних пам'яток цієї доби, розбіжності у глибинах та орієнтації розташованих поруч поховань не можна пояснити лише сезонними відмінностями,

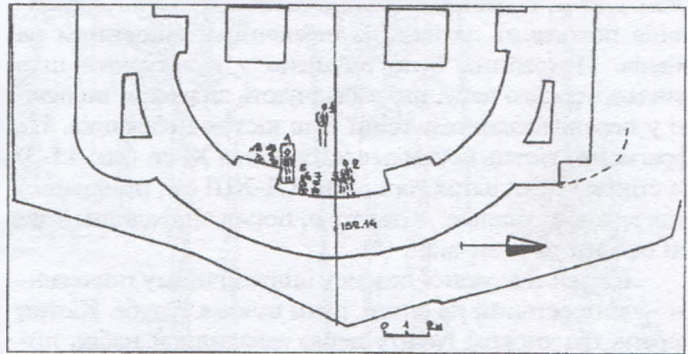

Рис.1. Полтава, Соборний майдан.
Загальна схема розміщення поховань.

а, вірогідніше, тривалим існуванням цвинтаря і використанням його не одним поколінням мешканців міста².

Наведемо опис деяких поховань, виявлених у центральній частині та між фундаментами собору. Вони, безперечно, належать до часу, що передував будівництву мурованого храму, і широко датуються XVII-XVIII ст. На це вказує місцезнаходження поховань №№ 2-9, частини яких виявилися "перерізними", зруйнованими котлованом фундаменту. В останній, у деяких випадках, виявилися вмурованими кістки ніг небіжчиків. Такі поховання були залишені будівельниками, закидані, вкриті соборною підлогою, і виявилися непорушеними до поч. XX ст., коли Свято-Успенський собор було зруйновано.

Частина з поховань, знайдених у заповненні при розкопках та зафіксованих у профілях стінок котловану розкопу, виявилися пограбованими 1934 р. На це вказують: неанатомічне положення кістяків, коли кістки декількох людей перемішані в одній великій, неправильних обрисів могилі, рядове їх положення, неоднорідне заповнення поховальних ям, окремі знахідки.

Наведемо огляд 9 поховань, виявлених під час робіт у розкопі №1 (загальна характеристика їх подана у таблиці № 1). Поховання були здійснені, у відповідності до християнської обрядовості, в ґрунтових ямах.

У культурному шарі над похованнями виявлені знахідки фрагментів ліпних горщиків роменської культури (рис.1:16,17), кружального посуду XI-XIII ст. (рис.1:1-7), вінця горщиків, розписаних ангобами, XVII ст. (рис.1:8,10). Серед знахідок є і фрагмент кахлі XVII ст. з елементами християнської символіки (рис.1:18).

Поховання №1 (рис.1:2) виявлене по центральній вісі собору (зі зміщенням на 0,3 м на південь), за 47 м на схід від репера*. Поховання розміщувалося у підпрямкутній ямі, сліди якої нечітко вирізнялися у чорноземному культурному шарі. Сліди домовини відсутні, хоча наявність трухлявини навколо кістяка похованої вказує на її існування у давнину. Поховання здійснене на глибині 1,46 м, із деяким підвищенням дна до ніг. Орієнтація поховання західна, із незначним зміщенням на північ. Поховання було вгущене у культурний шар давньоруського часу, що засвідчують знахідки, виявлені у перевідкладеному стані біля кісток небіжчика. Це фрагменти вінець кружальних горщиків XI ст. (рис.4:1-3) та стінок кружальних горщиків XII-XIII ст., прикрашених врізною хвилею. Крім того, поряд знаходилися зуби собаки та кози-вівці (?).

Кістяк похованої лежав у анатомічному положенні — випростаний на спині, руки вздовж тулуба. Кістки черепа під тиском ґрунту дещо завалилися набік, лицьовою частиною на північ. Слідів одягу непомічено, лише в районі кісток стоп проглядалися залишки шкіряного тліну від взуття. Антропологічні визначення показують, що поховання належить молодій жінці 15-20 років, зріст якої становив 170,0-172,0 см⁴.

Єдиними знахідками, які можна віднести до часу здійснення поховання, є фрагмент залізної застібки, яка знаходилася біля черепа похованої. Вона сильно корозована, верхня частина її вирішена у вигляді округлої петлі, діаметром 1,4-1,2 см. Виготовлена із тонкого дроту округлої у перетині форми (0,3 см). Розміри фрагмента пряжки 2,4x1,4 см (рис.4:5). Це частина гаплика для застібання сорочки. Сорочки або застібалися за допомогою гапликів, або зав'язувалися шнурками під шиєю. Гаплики виготовлялися із зігнутого гачком дроту, кінці якого загиналися у дві петельки для пришивання гаплика до одягу. Кільця, за які застібалися гаплики, кріпилися до одягу за допомогою подвійного плетеного дроту з петлями на кінцях. Подібні гаплики виявлені на місці Берестецької битви та датуються сер. XVII ст.⁵ Біля ніг похованої знаходився залізний розплесканий стрижень, розмірами 2,9x0,4 см із дуже корозованою верхньою частиною, можливо, уламок шила (рис.4:6). Також у заповненні могильної ями знайдений фрагмент вінця білоглиняної кружальної посудини, крайкової яскраво-жовтою поливою (рис.4:4).

Поховання №2 та №3. Ці поховання (рис.1,2) є наочною ілюстрацією факту тривалого існування соборного цвинтаря, який зберігав планувальну структуру, адже поховання №2 перекиває більш ранне — №3. **Поховання №2** виявлене на глибині — 1,16 м, з деяким заглибленням ями до ніг, де глибина становила 1,36 м. Знаходилося на відстані 49,80 м від репера, майже у центральній частині фундаменту собору, впритул до нього, зі зміщенням від центральної вісі собору на північ на 0,40 м. На цьому місці раніше, на глибині 1,36 м (при голові), та 1,20 м (біля ніг) було здійснене поховання юнака, яке було індексоване як поховання №3. Ймовірно, між ними, під час здійснення інгумації, залишалося близько 0,05-0,10 м. З часом, по мірі струхлявіння домовини, скелети наклалися один на один, утворивши, при розчистці, враження єдиного поховання. Чітких обрисів домовин не виявлено, хоча колір за-

повнення ям, з яких більш-менш чітко простежувалася лише друга, прямокутної у плані форми, вказує на їх наявність. Орієнтація поховань традиційна — чітко на захід. Поховання №3 дещо зміщене на схід відносно другого.

Поховання №3 здійснене у культурний шар роменсько-давньоруського часу. На це вказують перевідкладені знахідки. Біля ніг небіжчика знаходився розвал нижньої частини ліпного горщика роменської культури, стінки та денце якого розслоїлися. Тут же знайдені кістки тварин: фрагменти рогу лося, лопатки, тазової кістки та хребець великої рогатої худоби. До кісток юнака під час засипки потрапив фрагмент вінця горщика XII-XIII ст., прикрашений насіннеподібними вдавленнями (рис.4:9).

За повідомленням А.В.Артем'єва, зібраний майже повний кістяк (деякі кістки фрагментовані) та багато уламків кісток. Подрібнення на уламки має не механічне походження, а пояснюється недостатнім ступенем заростання кісток. Це стало на заваді визначенні зросту похованого. У похованні №3 було захоронено юнака 13-16 років.

При зведенні фундаменту собору поховання №2 було перерізане кладкою, таким чином, що кістки стоп виявилися вмурованими до цегляного підмурку храму. Вірогідно, що давні зодчі натрапили на поховання, але вирішили залишити його на місці, не перезахоронюючи. Одночасно, це свідчить про час здійснення поховання — не раніше сер. XVIII ст. Визначення статі та віку дали наступні результати — поховання належить жінці 20-25 років.

Важко розрізнити знахідки, виявлені у заповненні могильної ями, на предмет належності їх до того чи іншого поховання. Знайдені зверху, тобто до пізнішого поховання, відносяться: фрагмент червоноглиняної коробчастої лицьової кахлі, орнаментованої рослинним пагоном із листтям (рис.4:20). Через невеликий розмір уламка відсутня можливість визначити орнаментальну композицію лицьової пластини. Хоча фрагмент дозволяє віднести її до числа кахлів XVIII ст. з типово бароковим рослинно-геометричним декоруванням. Поряд знайдений фрагмент рудоглиняної посудини (горщика-?) та фрагмент ручки від неї, розміром 5,0x1,5 см (рис.4:7). На час здійснення поховання вказують уламок вінця червоноглиняного глека (рис.4:11) та фрагмент вінця горщика, на якому нанесені горизонтальні лінії та хвилі брунатного ангобу (рис. 4:10) XVIII ст. З металевих виробів трапився уламок леза черешкового ножа.

Поховання №4 виявлене поряд із описаними вище, за 49,1 м на схід від репера, у центральній частині алтарної ділянки храмового фундаменту, на відстані 1,80 м на південь від центральної вісі собору (рис. 1,2). Розміщувалося впритул до підмурку, який зруйнував східну стінку могильної ями, не зачепивши кістяка. Поховання здійснене у прямокутній ямі, її збережені розміри 1,90x0,60 м. Глибина ями — 1,52-1,40 м. Це захоронення літнього чоловіка, віком 60-65 років, зростом 170,0- 172,0 см.

Домовина, повздовжні та поперекові плахи якої впритул розміщувалися до країв ями, чітко вирізнялася на тлі чорноземного заповнення ями. Труна скріплювалася залізними кованими цвяхами. Усього при розчистці помічено залишки 10 цвяхів, різного стану збереженості, переважно корозовані. Всі вони мали округлу у перетині шляпку та стрижень (рис.4:18,23-25).

*За репер прийнята нижня петля східних дверей дзвіниці Свято-Успенського собору, з абсолютною позначкою висоти 154,20 м⁴.

Стрижень одного з них у плані наближався до прямокутника (рис.4:25). Кінці цвяхів обламані, тому встановити їх довжину неможливо. Діаметр шляпки коливається у межах 2,0-2,2 см; діаметр стрижня — 0,7-0,6 см.

На грудях похованого знаходився бронзовий натільний литий восьмикінцевий хрест, зі вписаним у середину меншим чотирикінцевим; зверху проглядалися літери "ІНЦІ" — "Ісус Назарянин Цар Іудейський". Хоча в цілому стан збереження хреста виявився досить незадовільним.

У культурному шарі над похованням №4, та сусіднім — №5, у пер

евідкладеному стані, виявлені два фрагменти денешь кружальних горщиків давньоруського часу (рис.4:17,22), уламки вінець горщиків XII-XIII ст. (рис.4:14,15), один з яких прикрашений насіннеподібними вдавленнями та хвилею по плічках. Трапилася третина червоноглиняного пряслиця зрізаного-біконічної форми. На основах — відбитки маленьких зерняток рослин. Діаметр основи — 3,5 см, висота — 1,5 см, діаметр отвору — 0,4 см. Пряслице відноситься до скіфського часу (рис.4:21).

Серед знахідок XVII-XIX ст. вирізняється фрагмент кахлі-коронки XVIII ст., розміром 3,6x4,2x1,1 (рис.4:16). Ряд таких кахлів утворював зубці, які прикрашали верх печі. Кахля світло-рудоглиняна, з усіх боків вкрита зеленою поливою. Подібне ажурне вирішення верху полив'яних зразків було характерним для цього періоду та набувало різноманітних форм⁶. Є і два фрагменти коробчастих лишьових кахлів із рослинним орнаментом (рис.4:19,20), один з яких має сліди закіпченості та датується кінцем XVIII ст. Інший — XIX ст. — червоноглиняний, із помітним включенням піску. Також у заповненні поховальної ями знаходилися фрагменти вінець горщиків — ангобованого брунатного фарбою та червоноглиняного із повздовжніми лініями червоного ангобу другої пол. — кін. XVIII ст. (рис.4:13; 6:5,6). Горщики, подібні знахідкам із Соборного майдану, вже траплялися у Полтаві⁷.

Свідченням того, що поховання було впушено у культурний шар роменсько-давньоруського часу, є знахідки, які знаходилися безпосередньо із кістками небіжчика. Це фрагменти стінки ранньогончарного горщика роменської культури, уламок корозованого металевго ножа із прямою спинкою (рис.4:12). Ніж мав розміри 5,0x1,5 см, підтрикутну у перетини форму леза. Цікавим є кістяний виріб, знайдений біля черепа похованого (рис.6:1). Виготовлений із трубчастої кістки тварини, він має форму урізаного порожнистого конусу. Основи зрізані, зовнішня поверхня старанно заглажена, на ній помітні косі та вертикальні процарапані лінії. Розміри виробу: висота — 3,2 см, діаметр верхньої основи — 1,4x1,5 см, діаметр нижньої основи — 2,0x2,2 см,

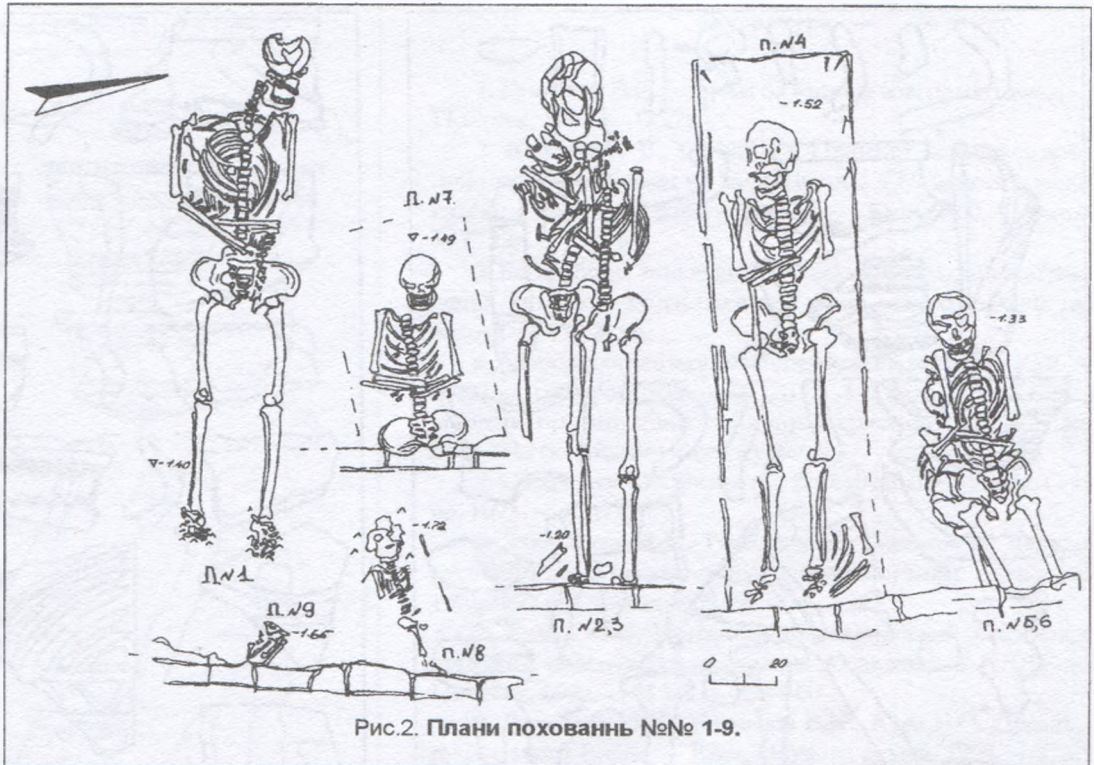

Рис.2. Плани поховань №№ 1-9.

товщина стінок — 0,25-0,15 см. Слілів спрацьованості на внутрішній поверхні не помітно. Виріб, вірогідно, належить до давньоруського часу. Подібні знахідки траплялися на пам'ятках давньоруського часу, зокрема у Воїні⁸, на городищі в с.Кононча⁹, де вони трактувалися як

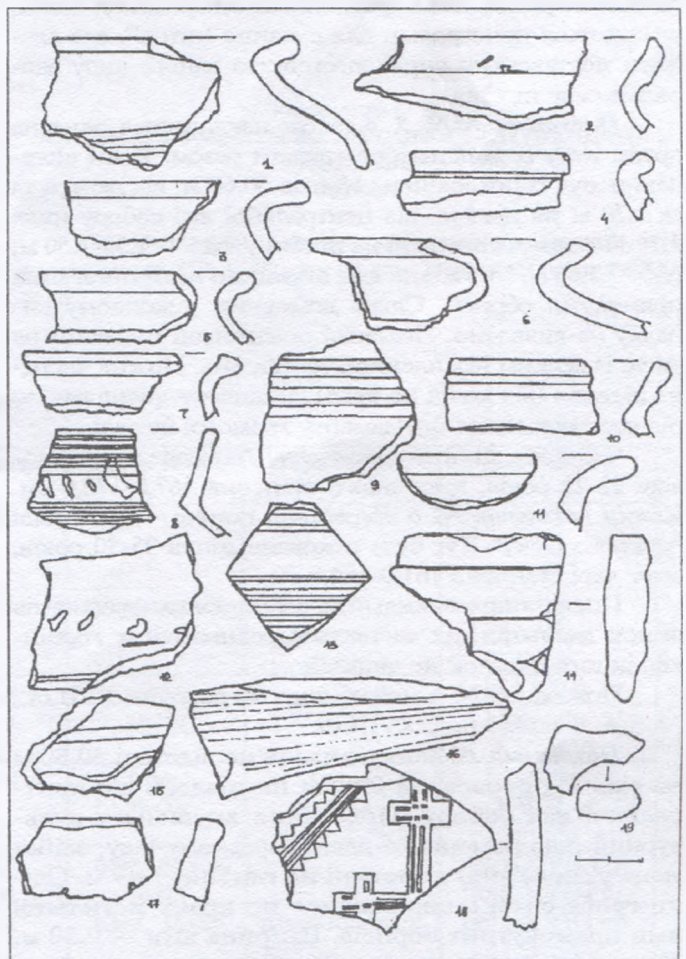

Рис.3. Знахідки із культурного шару над похованнями №№ 1-9.

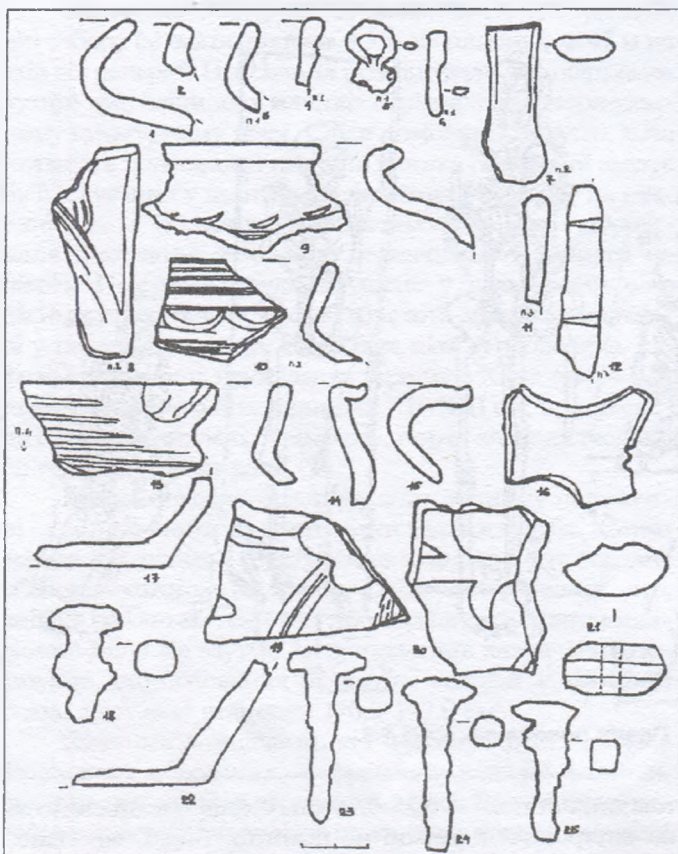

Рис.4. Знахідки із заповнення поховань №№ 1-4.

порожністі вироби невідомого призначення. Подібні кістяні знаряддя, але з трикутними отворами по боках, вважаються пристроями для сукання ниток¹⁰, але вважати полтавський виріб заготовкою даного виду знарядь немає підстав.

Поховання №№ 5, 6 також накладалися одне на друге, тому їх доцільно розглядати разом. Вони виявлені поруч із похованням №4, за 50,60 м, від репера та за 1,20 м на південь від центральної вісі собору (рис. 1,2). Поховання впушені на глибину: №5 — 1,33-1,50 м; №6 — 1,65 м. Могильна яма пізнішого поховання мала прямокутні обриси. Слідів домовини у жодному випадку не виявлено. Поховані орієнтовані головами на захід, із деяким відхиленням на південь. Нижня частина кістяків (від колін до стоп) виявилася зруйнованою під час закладання фундаменту храмової будівлі.

Частково знищене поховання №5 належало чоловіку 22-25 років, зріст якого становив 167,0-170,0 см. Кістки поховання №6 збереглися погано — у вигляді "мокрого піску". Тут була похована жінка 25-30 років, зріст якої становив 161,0-164,0 см.

Поряд з похованнями, окрім дрібних фрагментів стінок давньоуських та пізньосередньовічних горщиків, інших знахідок не виявлено.

Поховання №6 можна широко датувати XVII ст., №5 — першою пол. XVIII ст.

Поховання №7 знаходилося на відстані 50,80 м на схід від репера, за 0,60 м на південь від центральної вісі собору. Поховання впушене у культурний шар роменсько-давньоруського часу, здійснене у дерев'яній домовині на глибині 1,49 м. Сліди гробу слабко вирізнялися по краях могильної ями прямокутних обрисів. Ширина ями — 0,50 м. Кістяк (від тазу) та східна частина ями — зруйновані підмурком собору. Орієнтація кістяка західна. У похованні виявлений скелет жінки 40-45 років,

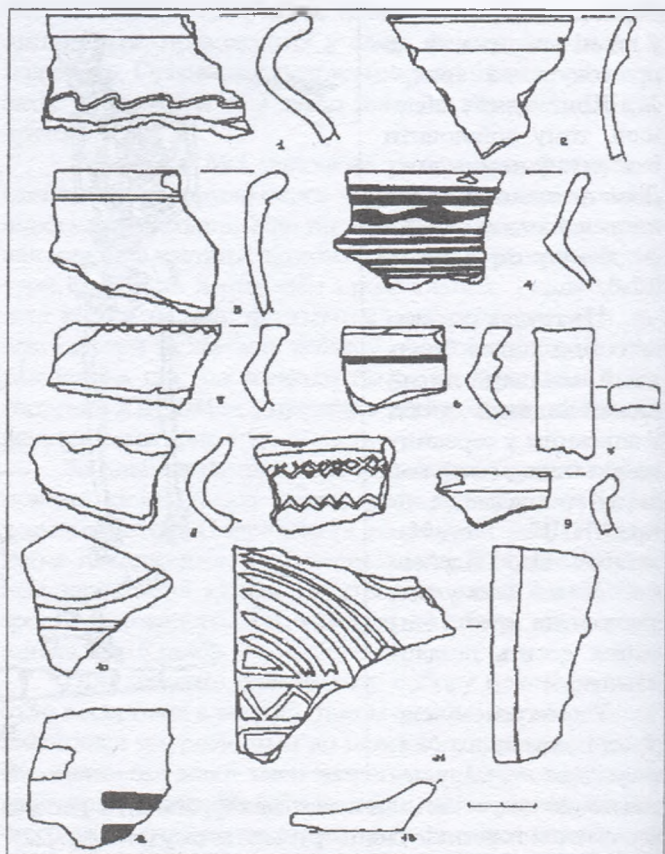

Рис.5. Знахідки із заповнення поховань №№ 5,8,10.

зростом 155,0-160,0 см. Особливою рисою її було те, що одна рука похованої довша за іншу на 2-3 см.

У заповненні ями, в перевідкладеному стані, разом із дрібними фрагментами стінок та денця давньоруських горщиків, виявлені вінце кружального XII ст. (рис.6:10) та фрагмент ліпної мініатюрної посудинки роменської культури, прикрашеної по зрізу та шийці нігтьовими вдавленнями (рис.6:11).

Поховання №8 виявлене за 50,50 м на схід від репера, за 0,15 м на південь від поховання №4. Поховання здійснене у прямокутній ямі, в домовині, на глибині 1,72 м. Орієнтація — західна. Частина кістяка небіжчика була пошкоджена під час спорудження храму. Кілька кісток нижніх кінцівок та інших кісток знаходилися поряд із основним масивом кістяка. Вірогідно, ті кістки, що потрапили до котловану фундаменту, були перенесені й розміщені поруч. Поховання належить дитині, найімовірніше за все, хлопчику 4,5-5 років, зріст якого дорівнював 92,0-93,0 см.

На черепі дитини помітна зелена мідна пляма круглої форми, ймовірно, — слід від монети. Навколо черепа трапилися рештки шкіряного тліну від головного убору. В заповненні ями виявлений фрагмент коробчастої кахлі. Орнамент лицьової пластини — геометричний, у вигляді концентричних багаторядових напівкіл і трикутників, уміщених між двома горизонтальними лініями.

Поховання №9 знаходилося поруч із могилою №8, за 0,40 м на південь від неї і було купою перемішаних кісток. Глибина здійснення поховання — 1,65 м. Особливістю поховання є збереженість окремих невеликих фрагментів тканини чи її слідів, які пізніше, при висиханні, розсипалися. Клапти тканини дозволяють припустити, що вони є залишками підрясника та обшивки епітрахілі облачення священника. Це був чоловік віком 28-34 років, зростом 163,0-165,0 см.

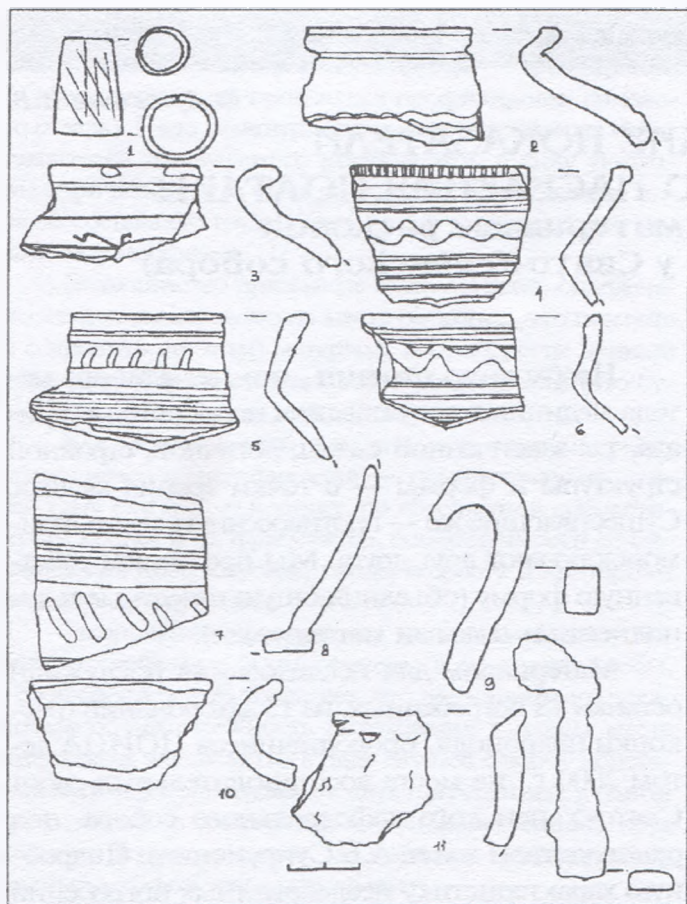

Рис.6. Знахідки із заповнення поховань №№ 4, 7.

Переліком описаних вище поховань не вичерпується кількісний склад дослідженої ділянки некрополя Свято-Успенського собору. Адже поховання були виявлені не лише у центральній частині собору, а й обабіч храму. Їх наступні ідентифікація та розгляд доповнять загальні уявлення про планувальну структуру й особливості міського соборного цвинтаря XVII-XIX ст.

Таблиця № 1.

Загальна характеристика поховань.

№ поховання	Місцезнаходження	стать, вік	Глибина	Орієнтація	Примітки	Датування
1	центр. част. фундам. собору	жінка, 15-20 рр.	1,46 м	півд. захід		кін. XVII-XVIII ст.
2	-//-	жінка, 20-25 рр.	1,16 м	захід	перекрива-лося п.№3	1-ша пол. XVIII ст.
3	-//-	юнак, 13-16 рр.	1,36 м	захід		кін. XVII ст.
4	-//-	чоловік, 60-65 рр.	1,55 м	захід		2-га чверть XVIII ст.
5	-//-	чоловік, 22-25 рр.	1,50 м	півд. захід	перекрива-лося п.№6	2-га чверть XVIII ст.
6	-//-	жінка, 25-30 рр.	1,65 м	півд. захід		кін. XVII ст.
7	-//-	жінка, 40-45 рр.	1,49 м	захід		поч. XVIII ст.
8	-//-	хлопчик, 4,5-5 рр.	1,72 м	півд. захід	переміщення кісток	поч. XVIII ст.
9	-//-	чоловік, 28-34 рр.	1,65 м	невизн.		Кін. XVII-XVIII ст.

1. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и её памятниках. — Полтава, 1902. — С.278.

2. Коваленко В., Ситий Ю. Цвинтар козацької доби поблизу с.Шестовиця на Чернігівщині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ, 2000. — Вип.9. — С.23.

3. Всі глибини, зазначені у публікації, окрім осібно відзначених випадків, подаються від рівня репера (абсолютна висота — 154,20 м).

4. Антропологічні визначення здійснені асистентом УМСА науковим співробітником ЦОДПА А.В. Артем'євим. Більш детально про антропологічну характеристику поховань див. його статтю в цьому числі журналу.

5. Свєшніков І.К. Битва під Брестечком. — Львів: Слово, 1993. — С.178.

6. Звагельський В., Приймак В., Бєлашов В. Давньоруський Глухів (за матеріалами археологічних досліджень 1991-1992 рр). — Глухів, 1992. — С.15.

7. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛПУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.54-60.

8. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — Київ: Наукова думка, 1966. — С.76. — Табл. XXIV: 5.

9. Шовкошляк Г.М. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В.В.Хвойки // Середні віки на Україні. — Київ: Наукова думка, 1971. — Вип.1. — С.194, 193. — Рис.2:4.

10. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — С.76.

Коваленко О.В.

КЛАДБИЩЕ XVII-XVIII вв. НА СОБОРНОЇ ПЛОЩАДИ В ПОЛТАВІ
Резюме

Публікуються матеріали охранных раскопок участка некрополя XVII-XVIII вв. у Свято-Успенського собора в Полтаві.

20.05.2001.

МОРФОМЕТРИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОГО НАСЕЛЕНИЯ ПОЛТАВЫ (по антропологическим материалам раскопок кладбища XVII - начала XIX вв. у Свято-Успенского собора)

Признаки адаптации зубочелюстной системы к способу питания и другим её функциям, выражены настолько чётко, что по форме одного зуба можно определить характер пищи, способ её приготовления, не говоря уже об определении принадлежности тому или иному индивиду. Кроме знания и установления происхождения человека, костные документы имеют значение как свидетельства физического облика наших предков, их функционального и биохимического состояния, черт поведения, социальной организации (как отражение внешних и внутренних воздействий). И первый фактор функциональный. Одновременно получают прямые и косвенные оценки состояния метаболизма и многих физиологических функций (при реконструкции процессов популяционной динамики, миграции, демографии) и многое другое. Наконец, это и показатели стрессовых состояний¹.

Задачей данного исследования является анализ физического состояния населения, представленного антропологическими материалами из позднесредневекового могильника у Свято-Успенского собора г.Полтава, исследование состояния зубочелюстной системы населения этой исторической эпохи, изучение характеристики, признаков, изменения патологии, её дифференциация. Использование возможностей одонтологии², палеопатологии при изучении костной патологии и болезней зубов (например, стёртость зубов, — различна по форме, в зависимости от причин её появления, использования зубов "в технических целях", в результате болезненных состояний) рассматривается многими авторами не однозначно³.

При исследовании применялись методы, используемые в одонтологии — определение формы прикуса⁴, антропологии — определение черепных указателей, половозрастного деморфизма⁵, судебной медицине — макроанализ, спектральный анализ костной ткани, при определении роста использовались данные Ролле, Мануврие, Тельккя, М.Троттер, Г.Глезер⁶ и стоматологические методики — измерения зубов, определение патологических изменений⁷.

Необходимо отметить, что нет единого метода медицинского описания подобного материала, т.е. законченной схемы, логичной, стройной структуры и формы — с точки зрения медика. Существующие же — противоречивы, часто взаимоисключают друг друга. Мы предлагаем собственную форму (объединяющую известные и дополненные новыми методиками).

Материалом для исследования послужили останки 18 погребённых, из 15 захоронений (раскопки некрополя, проводившиеся ЦОИПА летом 2000 г., на месте восстановительных работ Свято-Успенского кафедрального собора, под руководством к.и.н. А.Б.Супруненко). Подробную характеристику исследованных погребений см. в статье О.В.Коваленко в этом журнале.

Все погребённые находились примерно в одинаковых условиях. Кости относительно неплохой сохранности, но многие из них в крайне фрагментированном состоянии. Собственно, мы стали свидетелями, когда наблюдалась различная сохранность твёрдых тканей — были костяки очень хорошей и очень плохой сохранности (отмечалась посмертная деформация остеоматериала, вызванная, скорее всего, разрушением погребальной конструкции). В тоже время отмечены случаи неоднородной сохранности (часть костяка хорошей сохранности, например, посткраниальный скелет, переходящий в череп, практически не сохранившийся, распадавшийся при изъятии). Некоторые участки костей и их фрагментов сильно повреждены в результате длительного пребывания в почве. Кости были не то, чтобы фрагментированы, а наблюдался эффект, который можно назвать "мокрый песок" или "прахоподобные кости" (расплавившиеся и распадавшиеся при прикосновении; разные отделы скелета, даже после сушки, когда, казалось, сохранность их удовлетворительная, и удавалось собрать целыми, рассыпались при касании). Некоторые кости так и остались неопределённой принадлежности в связи с их разрушенностью, очевидно, многие из них относились к сесамовидным. Поэтому большинство половозрастных определений проводилось по признакам, имеющимся на зубочелюстной системе (сохранность последней только в одном случае была неудовлетворительной).

Морфологические расовые признаки по имеющимся костям не определялись, так как реставрационные работы практически невозможно было провести, в связи с плохим состоянием черепов. Удалось лишь дважды определить черепной указатель и профилиров-

ку лицевой части у женщин. В одном случае он равнялся резкой долихокрании, в другом — брахикрании (в обоих вариантах, прогнатная профилировка лицевого отдела). Надо отметить, что и рост у отдельных представителей исследуемого контингента, в силу указанных причин, не мог быть определён. Установление пола не составляло труда в силу яркой выраженности полового деморфизма.

Большинство признаков было собрано, определено, систематизировано на месте раскопок, что помогло и сохранить научный материал, и приобрести ценный опыт при сборе костяков плохой сохранности (что будет изложено в отдельной работе).

Как обязательный элемент в программе работ проводилась идентификация — принадлежность костей тому или иному костяку, по абсолютной совместимости костей и их фрагментов, сопоставимости сочленяющихся поверхностей, цвету, возрасту и критериям полового деморфизма.

Захоронения проводились по христианскому обряду, погребённые были уложены в отдельные гробы, с соблюдением всех традиций, что первоначально предполагало, невозможность нахождения в одном месте нескольких человек. Но в ряде случаев следует констатировать факт обнаружения двух погребённых в одном захоронении (перенесение в основное, одной, двух косточек из разных мест, по которым трудно сделать полный морфологический анализ).

Наиболее примечателен случай попадания отдельных костей взрослого человека в погребение № 8, где был обнаружен полный скелет ребёнка. После осмотра и анализа сделано заключение, что эти отдельные кости идентичны и дополняют комплектность костей из расположенного рядом погребения № 10, — возможно, просто аккуратно перенесены во время строительства храма. Свидетельством бережного отношения строителей середины XVIII в. к человеческим останкам могут служить примеры тщательного обхода погребений при земляных работах.

Вместе с антропологическими материалами выявлено много костей животных, обнаружена керамика, фрагменты ножа, гвозди, перемешанные с костями. В некоторых случаях определена принадлежность останков священникам, по остаткам одежды, находкам предметов ритуального характера, сохранность которых иногда была удивительно хорошей⁸.

В ходе раскопок были выявлены останки восемнадцати человек, из которых половозрастную оценку не удалось дать лишь одному (в наличии часть скелета грудины), дифференцировано семь женщин, восемь мужчин, два костяка принадлежало детям.

Средний возраст женщин исчисляется 32,5 годами, и это с учётом гибели 4 девушек, не достигших 20 лет, за счёт женщин более пожилого возраста. Средний возраст мужчин достигает 33 года, так же с учётом смерти юноши 13-16 лет. Но смертность мужского населения, если можно так выразиться, была более ровной, большинство из них (шестеро) умерло в воз-

расте около 35 лет.

В пяти случаях удалось установить рост мужчин и в четырёх — у женщин. Средний рост женщин составил 164,0 см, средний рост мужчин — 167,5 см.

Обнаруженные патологические изменения на костях молодой женщины выразились в различии общей длины плечевой кости правой руки, в сравнении с левой, на 4,0 см, что связано, скорее всего, с какими-то профессиональными навыками (такие явления наблюдаются, например, у прыгунов, на толчковой ноге).

Прежде чем анализировать заболевания челюстно-лицевой области у исследуемых жителей Полтавы XVII-XVIII ст., надо отметить, что форма их фронтальных зубов треугольная, зубы сохранились хорошо, целостность эмали, в подавляющем большинстве случаев, не нарушена; имеются прижизненные изменения. Процент не найденных зубов небольшой. Сохранившиеся зубы соответствуют лункам, идентификации не требуют. При определении времени их потери основным критерием было состояние лунок.

Кариес зубов был выявлен только у одной женщины (на стадии глубокого, возможно, хронического процесса). У неё же был обнаружен периодонтит и, как следствие преждевременной потери зубов, вторичная деформация. Интенсивность кариеса при этом равнялась 0,8. Распространённость его среди женщин — 14,25 %. Зная, какие зубы были поражены, можно предполагать, что женщина при жизни страдала сердечно-сосудистыми расстройствами, заболеваниями желудка, поджелудочной железы.

Прикус: у одной женщины патологический — прогнатический дистальный открытый боковой, по классификации Л.П. Григорьевой⁹, что вместе с первичной адентией зубов мудрости, микроденгией, недостаточной сформированностью в области головок плечевой кости, свидетельствует о системном заболевании твёрдых органов.

Зубные отложения (камни) выявлены у трёх женщин. Следствием этого считаем обнаруженные пародонтальные явления на нижней челюсти (резорбция и остеопороз костной ткани и лунок), у одной исследованной (локализованный пародонтит в области фронтальной группы зубов) — зубные отложения обильны на зубах этого сегмента.

Общие заболевания на сравнительно небольшом контингенте обследованных мужчин проявились сразу двумя случаями прижизненной деформации черепов, как следствие патологического процесса, перенесенного ещё в детстве (возможно, травмы).

Кариесом были поражены зубы трёх индивидов (один случай на стадии среднего и три — на стадии глубокого, возможно, хронического процесса). У каждого из этих мужчин выявлены и по одному зубу с периодонтальными явлениями. Интенсивность кариеса составила 3,7, распространённость — 37,5 %. Следствием преждевременной потери ими зубов были три случая вторичной деформации, атрофии альвеолярных отростков челюстей. Отсюда можно сделать выводы о наличии при жизни, у трёх поражённых кариесом мужчин, заболеваний сердца, почек, лёгких, желудка¹⁰.

Характерно, что обнаруженные кариозные полости (и средних размеров, и глубокие), у всех исследованных, локализовались исключительно на контактных поверхностях зубов.

Зубные камни дифференцированы у пяти мужчин (обильные отложения располагаются на фронтальных зубах нижней челюсти). Связываем с этим возникновение у двух из обследованных такой патологии как пародонтоз — видна резорбция и остеопороз костной ткани лунок (в обоих случаях носящей характер локализованной, ограниченной фронтальным сегментом нижней челюсти).

Необходимо отметить, что под действием зубных отложений находились все группы зубов, им были подвержены все поверхности (кроме, соответственно, жевательной). Эти минерализованные образования, как правило, массивны. Их легко измерять.

По форме покрытия зубов и строению, эти образования можно разделить на следующие пять основных типов: 1) в виде "тонкой полоски" (покрывают тонкой линией пришеечные участки, едва заметны, диаметр не определяется); 2) "волна" (зигзагообразное покрытие 1/5 поверхности, небольшие — до 1 мм в диаметре); 3) "подушка" (покрывают до 1/2 поверхности зуба, имеют вид неправильного пятна, с высшей точкой в центре, у краёв сходящие на нет, диаметром от 1 мм); 4) в виде "нависающего кома" (очевидно, заходили глубоко в пародонтальные карманы, ком же — часть наддесневых отложений, в диаметре от 1 мм и более, встречались такие камни до 3,5 мм от поверхности зуба); 5) различные смешанные формы, сочетающиеся на разных поверхностях (например, вестибулярная поверхность характеризуется отложениями в виде "нависающего кома", дистальная — в виде "тонкой линии").

При изучении становится очевидно, что формы покрытия зубов камнями очень сильно зависят от участия того или иного зуба в акте жевания, — чем меньше этот процент, тем больше отложения. Зубы, не имеющие антагонистов, стоящие вне зубного ряда, частично разру-

шенные и пр., подвержены данному процессу более других.

Патология прикуса у изучаемых мужчин того времени нашла своё выражение, прежде всего, в аномалиях положения отдельных зубов: скученность — 1 случай, вестибулярное положение — 1 случай, первичная адентия — 1 случай, диастема — 1 случай, и 1 случай макродентии. Аномалии зубных дуг — случай сужения фронтального участка на нижней челюсти. У обоих детей, — возможно, мальчика 4,5-5 лет и ребёнка 10-11 лет, признаков заболеваний не выявлено.

Кроме грацильности, обнаруженной у исследованного населения, куда входит понятие истончения костной ткани, облегчение её структуры, необходимо отметить обнаруженное явление, которое можно назвать "ажурностью" форм костей и зубов — закругленность форм твёрдых органов, их вычурность, большая вариативность разнообразия форм, увеличение "экзотических видов" (например, отмечено большое количество случаев ярко выраженного искривления, изогнутости или даже закрученности корней зубов по всей длине, или на отдельных участках, явно не характерные для населения этого региона более ранних периодов).

Отмечено обилие рудиментарных — "щиплоподобных" видов, групп зубов, которые традиционно не подвержены такого рода изменениям — моляров, и прежде всего первых больших коренных. Это наблюдение, отмеченное нами, встречается массово, именно с XVII ст. Ранее оно в таком количестве не обнаруживалось и бросается в глаза¹¹. Та же характеристика касается всего черепа. Примером может служить некая сильная изогнутость, витиеватость формы скуловых костей. Угадываются изменения и костей всего посткраниального скелета. В этом смысле физический тип людей изучаемой эпохи более сродни современному населению Полтавы¹².

Таким образом, интенсивность кариеса, этой группы позднесредневекового населения составила 2. Распространённость — 4,5 %. Обращает на себя внимание хорошее физическое состояние и весьма завидное, при жизни, здоровье погребённых, патология определена в основном у лиц в возрасте от 45 лет и более. Следов насильственной смерти нет, что косвенно указывает на преждевременную смерть погребённых от инфекционных заболеваний. И не в последнюю очередь это касается детей. Обнаруженные же следы заболеваний обычны для полтавчан и сегодня.

Зная, что у людей занимающихся тяжёлой атлетикой, отмечается клиновидная форма позвонков, у пловцов — гипертрофия дельтовидной шероховатости плечевой кости, у занимающихся конным спортом, — на диализах костей плоскостной выделяется "талиа", тогда как у танцоров они "веретеновидные", и это в рамках одного поколения, можно сделать выводы — потомственные занятия усугубляют перечисленные признаки. То же касается и зубочелюстной системы. Остаётся только считать информацию. Речь идет о многоплановом явлении — обнаружении "ажурности" формы твёрдых тканей. Это происходило под воздействием социальных факторов — условий жизни населения в позднесредневековом городе и, соответственно, связано со значительными изменениями некоторых физиологических функций, ограничением их полноценности, нагрузок и т.п. Вследствие этого изменяется и внутреннее строение твердых структур организма, что необходимо отметить как основной итог работы.

P.S.: По инициативе сотрудников экспедиции ЦОИПА осуществлён акт перезахоронения останков жителей Полтавы, обнаруженных на месте восстановительных работ. Он осуществлён в августе 2000 г. с соблюдением необходимых христианских обрядов (панахида отслужена священниками Свято-Успенского собора о.Николаем (Храпачем) и о.Юрием (Куликом)) на прилегающем к собору участке, у раскопа И.И.Ляпушкина 1946 г. Место перезахоронения обозначено специально установленным восьмиконечным крестом.

Литература

1. Коваленко В.Г., Никиток Б.А. Медицинская антропология. — Киев: Здоровье, 1992. — С.33-48, 123-140.
2. Тетако Л.И., Саливон И.И. Основы современной антропологии. — Минск: Университетское, 1989. — С.98-110.
3. Бушан М.Г. Патологическая стираемость зубов и её осложнения. — Кишинев: Штиинца, 1979. — 184 с.; Чернявская З.П. Определение возраста по степени стёртости зубов в практике судебно-медицинской и стоматологической экспертизы // Стоматология. — Москва, 1981. — № 2 (60). — С.76-78.
4. Малеев Ю.Н., Сегада С.П. Методические указания по изучению антропологических материалов при археологических исследованиях. — Киев: изд. КГУ, 1988. — 27 с.
5. Башкиров П.Н. Учение о физическом развитии человека. — Москва: Изд-во МГУ, 1962. — 340 с.
6. Папкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — Москва: Медгиз, 1963. — 154 с.; Рубежанский А.Ф. Определение по костным останкам давности захо-

ронения трупа. — Москва: Медицина, 1978. — С.93.

7. Хорошлякина Ф.Я. Руководство по ортодонтии. — Москва: Медицина, 1982. — С.268, 270-272.; Куроедова В.Д. Методические рекомендации по самостоятельной работе студентов III курса стоматологического факультета по курсу профилактики стоматологических заболеваний по разделу "профилактика зубочелюстных аномалий". — Полтава: изд. ПМСИ, 1988. — С.3-44.; Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. — Москва: Медицина, 1989. — С.136-197, 294-344.; Мельниченко Э.М. Профилактика стоматологических заболеваний. — Минск: Вышэйшая школа, 1990. — С.65-70.
8. Масьська С.В. Костюм заможної мішанки з Полтави XVIII ст. (попереднє повідомлення) // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — 2 с. обк.
9. Григорьева Л.П. Прикус у детей. — Полтава, 1995. — С.29-95.
10. Конрад Н.И. Запад и Восток. — Москва: Наука, 1972. — С.7-8.; Чугу Янь. Достижения древнекитайской медицины. — Москва: Медгиз, 1958. — С.29; У Вэй Синь. Носители информации. — СПб.: Рики-Тики-Тави, 1994. — С.49-53.
11. Артем'єв А.В. Морфометричні аспекти зубочелюстної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) // АЛЛУ. — Полтава, 1999.- Ч.1(5). — С.70. — Табл. № 2.; Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Белько О.О., Коваленко О.В., Кулатова І.М. Звіт про охоронні дослідження в зоні реконструкції та спорудження нового корпусу Полтавського облуправління Національного банку України в 1998-1999 рр. (м.Полтава). — Полтава, 2000 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 211. — Арк.31-36.
12. Авсеян А. Джи Ти Ротари файлы — новое поколение никельтитановых эндодонтических инструментов // Дент Арт. — Полтава-Киев: Блиц-Принт, 2000. — № 4. — С.26-31.

Артем'єв А.В.

МОРФОМЕТРИЧНІ ПОКАЗНИКИ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВИ (за антропологічними матеріалами розкопок цвинтаря XVII — початку XIX ст. біля Свято-Успенського собору)

Резюме

Під час археологічних охоронних досліджень цвинтаря XVII - початку XIX ст., проведених влітку 2000 р. Полтавською охоронною експедицією ЦОДПА на місці відтворення Свято-Успенського собору в Полтаві, на Соборному майдані (Червона площа), виявлено 18 похованих. На підставі антропологічних матеріалів можна зробити висновки про наявність прижиттєвих деформацій та патологічних змін кісткової тканини у пізньосередньовічного населення полкового міста. Було з'ясовано, що прижиттєвий фізичний стан померлих був задовільний, а виявлені захворювання є типовими для сучасних мешканців Полтави. Встановлений факт поступальної тенденції до зміни твердих тканин у напрямку формування нехарактерних форм будови кісток та зубів.

15.08.2000.

НОВІ ЗНАХІДКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КАМ'ЯНИХ СТЕЛ НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

За останні десятиріччя на території Дніпропетровської області виявлено більше 20 нових середньовічних статуй, більшість яких є, безперечно, половецькими і датується XII — початком XIII ст., тобто, відноситься до періоду найвищого розквіту половецької скульптури. Особливий інтерес викликають кілька стел, зовнішній вигляд яких наводить на думку про більш ранній час їх виготовлення, порівняно з іншими. Це дві статуї, виявлені у с.Великомихайлівка Покровського району; статуї, які зберігаються в краєзнавчих музеях м.Новомосковськ та м.Дніпродзержинськ, і своєрідна за стилем статуя з Дмухалівського народного музею (Магдалинівський район). Розглянемо докладніше кожну з них.

Статуя 1 (рис.1:1) з Великомихайлівки докладно описана у спеціально присвяченій їй публікації¹. Вона є жіночою стелоподібною поясною фігурою, виготовленою із рожевого граніту (розміри — 90х50х25 см). Відзначена особливість статуї — рельєфне зображення великих грудей. На основі аналогій (статуя з Азовського музею, стели IX-XI ст. із Семиріччя), стела віднесена до ранньої половецької скульптури і датується серединою XI ст.²

Статуя 2 (рис.2:1) зберігається у народному музеї с.Великомихайлівка. Виготовлена із сірого пісковика. Поверхня обмазана цементом, тому деталі не помітні. Спина обрита. Розміри статуї висота (до рівня землі) — 119 см, ширина — 46 см, товщина — 40 см. Це жіноча стелоподібна стояча статуя видовжених пропорцій. Голова виділена за рахунок виступаючих плечей. На голові — невисокий капелюшок, надвинутий на лоба. Обличчя широке, із загостреним підборіддям. Крізь шар цементу проступають обриси великих грудей. Тип плоского капелюшка з козирком, зображеного на статуї, — відноситься до числа достатньо поширених зразків жіночого головного убору, відомих на половецьких скульптурах. Ця деталь у поєднанні із зображенням великих грудей вказує на половецьке походження статуї. Стелоподібність статуї дозволяє віднести її, як і попередню, до 6 типу половецької скульптури, виділеного за класифікацією С.О.Плетнєвої³.

Статуї 3 та 4, що зберігаються у Дніпродзержинському і Новомосковському музеях, походять із території Запорізької області.

Статуя 3 (рис.1:2) зберігається у народному музеї м.Дніпродзержинськ. Виготовлена із рожевого крупнозернистого граніту. На поверхні — вищерблини, сколи. Розміри статуї: висота — 109 см, ширина — 40 см, товщина — 25 см. Стелоподібна статуя, голова позначена невеликим округлим виступом. Велике, майже округле обличчя, з низько опущеним на груди підборіддям. На грудях — широка гривна (дві гривни-?). Зворотній бік статуї підшлифований*. Статуя виконана у техніці низького барельєфа. Вона аналогічна статуї 1 з с.Великомихайлівки, описаної нами, скульптурі з Азовського музею, що згадується вище, — за приземистим силуетом,

Рис.1. Кам'яні скульптури. Дніпропетровська область.

1 — Великомихайлівка; 2 — Дніпродзержинськ; 3 — Дмухалівка.

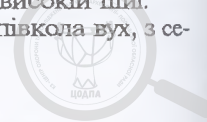
округлою масивною головою. Малочисельність зображених деталей дозволяє лише здогадно віднести статую з Дніпродзержинська до кола половецької скульптури.

Статуя 4 (рис.2:2). Зберігається у народному музеї м.Новомосковськ. Виготовлена із сірого крупнозернистого граніту. На поверхні — вищерблини, вибоїни. Розміри статуї: висота (до рівня землі) — 107 см, ширина — 40 см, товщина — 20 см. Жіноча стояча статуя, сплюснена, слабкопрофільована. На голові — плоский низький капелюшок. Обличчя кругле, широкоскуле, з масивним підборіддям. Очні впадини підкреслені надбровними дугами (обличчя безброве), широкий ніс зображений невисоким рельєфом, рот — у вигляді невеликої прямокутної заглибини. Прослідковується зображення однієї із грудей і пів кафтана, що розходяться. В руках (передані пальці рук), біля живота — циліндрична посудина. Спина без деталей. Руки, живіт, посудина зображені у техніці низького барельєфа. Абрис фігури видовжений, стрункий. Описана статуя відноситься до 1 типу жіночої половецької скульптури, що включає слабкопрофільовані стоячі фігури⁴. Статуї цього типу, також як і № 6, відносяться до раннього етапу половецької скульптури⁵.

Статуя 5 (рис.1:3) знайдена 1952 р. на місці зруйнованого кургану поблизу с.Гупалівка Магдалинівського району. Зберігається в народному музеї с.Дмухалівка**. Виготовлена із рожевого граніту. Частина постаменту відбита. Чільний бік статуї підшлифований. Розміри статуї: висота — 55 см, ширина — 22 см, товщина — 24 см. Це невелика слабкопрофільована фігура, що стоїть на невисокому постаменті трапецієподібної форми. Голова велика, загострена догори, на високій шийі.

По бокам голови — рельєфні напівкола вух, з се-

* Зворотній бік без деталей.

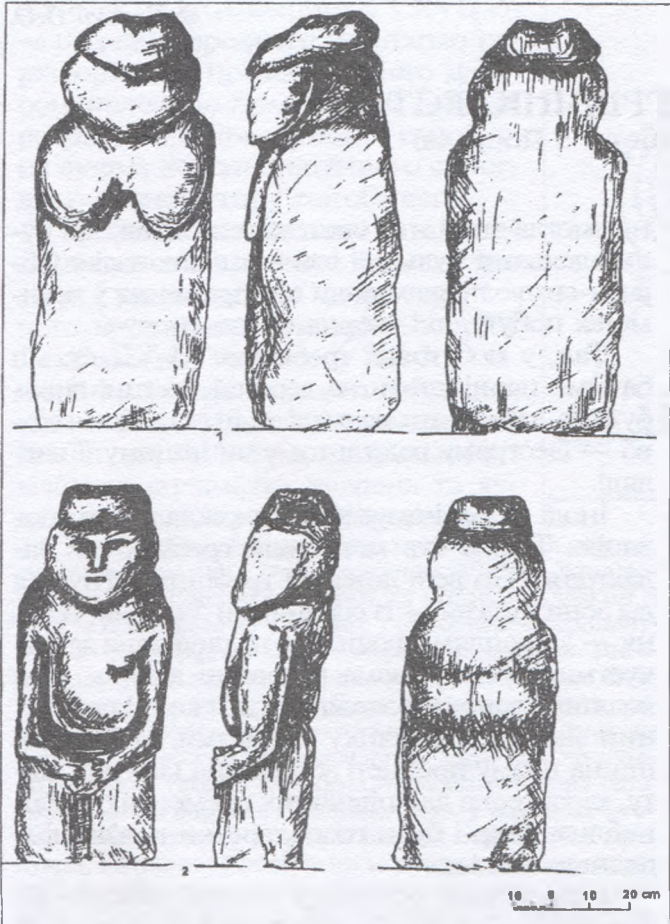

Рис.2. Кам'яні скульптури. Дніпропетровська область.
1 — Великомихайлівка; 2 — Новомосковськ.

режками у вигляді стрижнів з намистинами на кінцях. Обличчя широке, округле. Зображені риси обличчя — довгі брови з опущеними кінцями, мигдалеподібні очі, довгий горбатий ніс. Брови, очі, ніс — рельєфні, випуклі. Брови і ніс зображені в єдиному рельєфі. Рот — у вигляді прямокутної заглибини. На спину з потилиці спускається коротка косичка. Низьким плоским рельєфом передані ключиці, лінія основи шиї. В зігнутих руках, біля живота, прослежується обрис посудини. Позначений край поли одягу, з-під якого звисають короткі тонкі ніжки. Серед середньовічних статуй європейських степів близьких аналогій стелі із Дмухайлівки немає. Такі іконографічні особливості, як загострена голова, коротка косичка, невеликі розміри — вказують на спорідненість із статуями тюркського часу Азії. Зображення косички, наприклад, часто зустрічається на пуркських статуях з Туви⁶. Такі ж приземкуваті, невеликі за розмірами статуї з великою головою, що тримають обома руками посудину біля живота, відносяться до 2 типу кам'яних статуй Семиріччя (VIII-IX ст. — за схемою хронології кам'яних статуй Семиріччя, укладеною Я.А.Шером)⁷. Цей тип отримав наступний розвиток у монументальній пластичній південноросійських степів XI-XIII ст.⁸ Дійсно, статую із Дмухайлівки, також як і стелу 2-го типу із Семиріччя, зближує з половецькою скульптурою зображення посудини в обох руках біля поясу, характер трактовки ніг. І все ж відсутність прямих аналогій серед східноєвропейських статуй не дозволяє з певністю визначити скульптуру з Дмухайлівки як ранню половецьку. Можна лише здогадно віднести її до кола тюркської скульптури і, на основі аналогій з Семиріччя, датувати IX-X ст.

Отже, з п'яти публікованих статуй (чотири з яких оприлюднюються друком вперше), стела з Дмухайлівки, напевне, є найбільш ранньою. Останні чотири статуї поділяються за іконографічним типом на більш архаїчні стели з Великомихайлівки (статуя 1) і Дніпродзержинська (статуя 3) та близькі одна до іншої видовженістю пропорцій, більш досконалі стели з Новомосковська (статуя 4) і Великомихайлівки (статуя 2). Ці іконографічні відмінності пояснюються, очевидно, різницею у часі виготовлення. Якщо рання половецька скульптура датується XI ст., то статуї 1 і 3 відносяться, напевне, до середини XI ст., а стели 2 та 4 — до другої половини XI ст. Саме на цей час припадає розселення половців у приазовських степах та їх просування до Дніпра⁹. Серед багатьох середньовічних статуй, виявлених, принаймні, за останнє десятиріччя на території Дніпропетровської області, наведені у публікації стели є першими зразками тюркської монументальної скульптури, що належать до раннього етапу половецької монументальної пластики XI ст.

Література

1. Чурилова Л.М. Нова кам'яна статуя в колекції Дніпропетровського історичного музею // Археологія — Київ, 1986. — № 55. — С.93-94.
2. Чариков А.А. Новая серия каменных статуй из Семи-речья // Средневековые древности Евразийских степей. — Москва: Наука, 1980. — С.22 — Рис.6:16-19.
3. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. — Москва: Наука, 1974. — Вып.Е4-2. -С.169. — С.65.
4. Там само.
5. Там само. — С.69.
6. Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1952. — № 24. — С.83. — Рис.20.
7. Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. — Москва-Ленинград: Наука, 1966. — С.45. — Рис.15:5.
8. Там само. — С.44.
9. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. — С. 70; Гераськова Л.С. Классификация скульптуры средневековых кочевников Евразийских степей // Новые методы археологических исследований. — Киев: Наукова думка, 1982. — С.138,140.

Чурилова Л.М.

НОВІ ЗНАХІДКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ КАМ'ЯНИХ СТЕЛ НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Резюме

З багатьох середньовічних кам'яних статуй, що виявлені за останнє десятиріччя на території Дніпропетровської області, особливу увагу привертають 5 скульптур найбільш раннього часу, порівняно з іншими. Ці статуї виявлені в с.Великомихайлівка Покровського району, зберігаються в краєзнавчих музеях м.м. Новомосковськ і Дніпродзержинськ, народному музеї с.Дмухайлівка Магдалинівського району. Публіковані статуї вирізняються своєрідністю стилю, особливо статуя з Дмухайлівки (статуя 5). Прямі аналогії їй серед середньовічних скульптур Східноєвропейських степів не виявлені. Іконографічні особливості, невеликі розміри, велика загострена голова, коротка косичка вказують на спорідненість зі статуями тюркського часу Азії, зокрема зі скульптурами 2-го типу з Семиріччя (VIII-IX ст.). Останні чотири статуї (статуї 1, 2, 3, 4), напевне, є більш пізніми за часом виготовлення. Вони відносяться до раннього етапу половецької скульптури і датуються серединою першої половини — другою половиною XI ст.

Публіковані стели — перші зразки тюркської IX-X ст. та ранньої половецької монументальної скульптури серед статуй, виявлених на території Дніпропетровської області за останнє десятиріччя.

** Зараз зберігається у Дніпропетровському історичному музеї.

СИМВОЛІКА У ГРЕБІНКАРСТВІ (про гребінець-оберіг з Посулля)

Кожен історичний період залишав свій, неповторний, часом унікальний слід на сторінках людського буття. На зорі зародження духовності поява перших її пам'яток стала важливим ідейно-світоглядним матеріалом, на який у своєму розвитку мали спиратися форми суспільної свідомості.

Те, що можемо сказати про життя минулих поколінь, уявляється нам як картина, помережена подіями епох: деякі події ще бачимо чітко, розрізняємо їх сутність; інші ледь проглядають із темного тла, про деякі подробиці лише здогадуємося, але головний зміст картини — те, що найбільше хотіли б знати, часом залишається таємничим і нерозгаданим.

Саме село було зберігачем народних традицій і архаїчних пластів. Введення та поширення християнства на Русі стало поштовхом до перебудови ментального простору давньоруської культури. Однак, язичницька ціннісно-тематична структура світосприйняття міцно утримувалась у людській психології. Християнство, яке в XI-XII ст. досить сильно видозмінило культуру міста, ще довгий час не проникало в сільську місцевість, де міцно утримувалась язичницька віра. Християнство сприяло виникненню нових обрядів, витісняючи старі. Але остаточно скасувати глибинні зв'язки давньослов'янської духовної культури, що ґрунтувалася на єдності "людина — природа", християнству не вдалося.

Про силу старих традицій язичництва на території Київської держави пишуть і автори повчань, і літописці, які особливо відзначають владу волхвів над народом. Прикладом цього може слугувати оповідь Києво-Печерського патерика про в'ятчів, які вбили монаха-місіонера Кукушу у своїх лісах¹. Людство зберегло чимало артефактів, започаткованих у язичницькі часи.

У похованнях язичників зустрічається велика кількість символічних прикрас-оберегів, які носили біля коміру одягу чи на шії, бо саме тут знаходилася найменш захищена частина тіла. У будь-якому східнослов'янському регіоні, аж до XIX ст., ми можемо спостерігати в одязі і прикрасах продуману сотнями поколінь систему захисту від упирів і повій, яка проявляється, головним чином, в обрядотворчих засобах.

Одяг та обереги-прикраси повинні були охороняти людину за межами дому, у зовнішньому світі, з притаманним йому розчиненим злим початком². Як бачимо, система християнського світосприйняття і світорозуміння на канон

не змогла знищити системи символів, які були адекватні культурі язичницьких часів. Образи-символи знаходили відображення у предметах побуту, які творились власноруч.

Так, у побутових гребінцях XI-XII ст. ми бачимо парні істоти на верхній частині виробу (два лебеді, два ведмеді та ін.), і, обов'язково — ідеограму води у тому чи іншому її вигляді.

Іноді гребені-амулету мали складну композицію. Таким був металевий гребінець із Залахтов'я³. По всій довжині гребінця тягнуться дві зони: нижня — із сонячними знаками, верхня — з краплями води. Ця водяна зона закінчується з боків двома головами ящерів. Над водяною зоною знаходяться два коні і ромбічний знак на стовпчику між ними. Ймовірно, що на цьому предметі зображена картина світу, характерна для північних племен, які жили поблизу озер і були господарськи пов'язані із водною стихією.

Невеличкий ромбик у центрі композиції, ймовірно, — земля; коні у солярних знаках — небо з денним сонцем; сонячні знаки нижче води, під особливою межею, — ймовірно, нічний хід сонця по підземному океану. Композиція з двома ящерами по боках існує до XIX ст. і відбивається в орнаменті віконних наличників Верхнього Поволжжя⁴. У міфології аварців добрий дух Каж, охоронець домашнього вогнища і благополуччя сім'ї, нейтралізував негативний вплив "лихого ока".

Здебільшого форми гребінців нагадують модель судна або сонячної ладді. Знахідки подібної форми витворів художнього ремесла зустрічаються у слов'янських похованнях.

Нещодавно один із мешканців Оржицького району натрапив на рідкісний виріб — гребінець із оздобою (рис. 1; див. також фото на обкладинці). Знахідка, пов'язана зі зруйнованим курганним поховальним комплексом, потрапила до приватної збірки у Полтаві і люб'язно надана для публікації автору. За визначенням фахівців, ця річ належить до князівських часів, вона є відбитком певного історичного процесу. Гребінь-оберіг належить до язичницьких аксесуарів слов'янізованого чи слов'янського населення північного сходу Східної Європи XII-XIII ст. Для нашої території — це рідкісна знахідка, пов'язана із переміщенням у Посулля певних контингентів населення з півночі чи північного сходу Русі у період феодального роздроблення. Саме у цей період, за твердженням науковців-єтнографів, гребінкарство стає одним із поширених видів

ремесла на Полтавщині, а у XVII ст. — цей вид народного мистецтва перетворився у промисел. Його центром стало село Хомуць на Миргородщині. Гребінкарство — самобутня форма втілення етнічного світогляду, певного типу світобачення.

Гребінець, виготовлений з бронзи, доповнює коло вже існуючих знахідок і уявлення про побут тогочасного населення території лісостепу Лівобережної України. У XII-XIII ст. широкого розповсюдження набула техніка лиття за восковою моделлю, кожен виріб був індивідуальним і відбивав специфіку уявлень та художній смак окремих мікрорегіонів.

Техніка лиття за восковою моделлю була розповсюджена у широкій "напівслов'янській" смузі, яка простяглася від Водської п'ятини до пониззя Клязьми й Оки, а відповідно — у землях з найбільшою концентрацією зооморфних фінно-угорських прикрас. Виготовлення за восковою моделлю супроводжувалось втрапою форми після першого її використання. Литтю виробу передувало довге і копітке ліплення моделі, яке носило переважно індивідуальний характер. Зрозуміло, що така техніка не могла не відбиватися на багатобразності виробів. Якщо відливки у кам'яних формах забезпечували серійний випуск стандартної продукції, то лиття за восковою моделлю надавало значний простір індивідуальній творчості, що мала свій вияв у деталях виробів. Це заважає їх зведенню у типологічні ряди. Тому і не випадково, що виготовлені таким чином зооморфні прикраси, у своїй більшості, до цього часу не класифіковані.

Розміри гребінця: висота — 5,5 см, ширина — 9,5 см, товщина — 0,5 см. На ньому чітко помітні сліди карбування (солярні знаки у вигляді кіл з крапками), причому кількість, так званих, "циркульних" вдавлень на обох сторонах виробу різна: з одного боку — 19, з іншого — 18.

Невеликі бронзові моделі гребінців входили до групи підвісних оберегів. Як правило, вони увінчані двома головами тварин (здебільшого це коні), іноді у загальному трактуванні гребінця відчувається нібито контур орла (ще за 300-400 років до появи великокняжого герба). Та голови істот не схожі на пташині. Включення гребінця з такими зображеннями до складу оберегів природне, оскільки цей предмет прямо пов'язаний з гігієною, а відповідно — зі здоров'ям і життям людини. Гребінці використовувалися для розчісування волосся і його миття. Реальні побутові гребінці робили здебільшого з кістки.

У верхній частині зображення розміщені два симетрично розташовані стилізовані образи коників, на які нанесений карбований орнамент. На з'єднанні коників закріплене кільце, можливо, для полегшення зручності його носіння. Так звані, "вуха" коників виконані у вигляді двох широких кілець, через які, можливо, був просунутий металевий стрижень, бо отвори розташовані у чіткій відповідності —

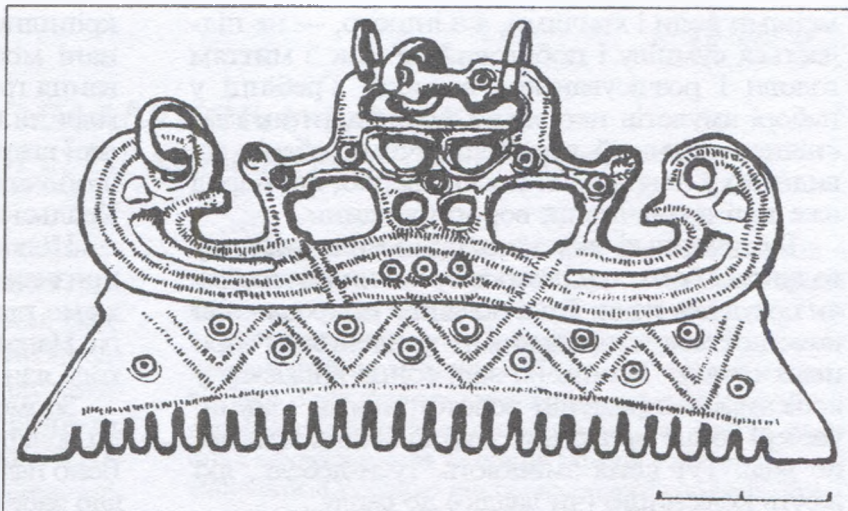

Рис. 1. Посулля, Оржицький р-н Полтавської обл. Гребінець-оберіг. Бронза. Приватна збірка у Полтаві.

один навпроти другого.

Кінь для більшості народів був священною твариною, пов'язаною, за семантикою образу, із сонцем. У цьому проглядається його близькість до культових водоплаваючих птахів — творців сонця. Кінь також символізував сонце. Образ коня-сонця зустрічається у різьбленні й у вишивці пізніших часів. Разом з тим, кінь також символізував і воду.

Джерела, гейзери, струмки, річки, озера і моря в різних географічних зонах і природних умовах мали на людей великий емоційний вплив. У різних водоймах вода має відмінний колір, смак і запах. Вона таємниче змінює свій фізичний стан: замерзає, утворюючи твердий лід, закипає, перетворюючись у легкий пар. Їй притаманний постійний рух: вона може пройти через товщу скель струмком, пролитися із неба дощем, затопити селища і поля річковою повинню. Розуміючи значення води для життя, люди розмішували поселення на берегах озер, річок і морів, обожнювали водне середовище, населяли його великою кількістю богів і духів, яким поклонялися.

Академік Б.А.Рибаків звернув увагу на те, що слово "берегиня" пов'язане з двома різними поняттями: берегом водного простору і зі словом "оберігати"⁵. Слова "берегиня", "обереги", "берегти", ймовірно, нерозривні з часом появи первісного рибальства, коли наші пращури вперше попливли по озерах і річках. Саме тому, земля ставала особливо бажаною, бо вособлювала життя після перебування у протилежній стихії — воді. Саме тоді тверда і надійна земля поблизу води почала називатися "берегом" — місцем, де чекає спасіння.

До прийняття християнства слов'яни поклонялись язичницьким богам і духам підводного світу, обожнюючи і одухотворяючи річки, озера, моря. Підтвердження цьому знаходимо у "Слові о полку Ігоревім", в якому річки Дніпро, Дон, Донець виступають у ролі живих істот. Саме до Дніпра з молитвою про допомогу звертається і княгиня Ярославна⁶.

Асоціативний зв'язок гребінця з водою подвійний. З одного боку, розчесане волосся чи заплетена коса постійно пов'язуються зі стру-

менями води і хвилями, а з іншого, — не піддається сумніву і побутовий зв'язок з миттям голови і розчісуванням волосся. Гребінці у наборі амулетів необхідно розглядати як гігієнічно-медичний профілактичний оберіг від видимих і невидимих носіїв хвороб, які народ вже тоді визначив як ворогів людини.

В язичницькі часи коня приносили у жертву водяному божеству, його зображення охороняли посуд для води. Така подвійна природа коня пояснюється стародавніми уявленнями про шлях сонця: "Вранці на зорі сонце виїжджає у колісницю, запряженій золотогривими кіньми; увечері сонце продовжує свій шлях під землею, по воді. Тут коня змінюють "гуси-лебеді", які везуть колісницю (чи ладдю) до сходу".

Зв'язок сонячної ладді і культу сонця-вогню безперечний. Ладдя зображена традиційно-символічно: у вигляді трохи подовженого півовалу з симетрично піднятими догори і закругленими носами всередину. Дуже часто носові частини символу ладді додатково прикрашені солярними знаками. Такі композиції завжди мають у своєму складі солярні знаки у вигляді кіл та крапок. Маленькі кільця, які прикрашають виріб, символізують сонце.

У деяких варіантах амулетів символи сонця розміщені в центрі сонячної ладді. У відповідності з найдавнішими традиціями, для зображення сонячних променів на оберезах використовувалися трикутники, розташовані по краях виробу. Прикладом такого зображення символу сонця може слугувати амулет-підвіска з поховання №2 кургану №21 Шестовицького могильника. Виконаний він зі срібла, з позолотою, має по краю оформлення із сонячних променів — трикутників, нанесених дрібними крапочками у техніці зерні⁷.

Слов'яни наділяли коня пророчими якостями, вважали, що за його поведінкою можна передбачити долю. В язичницьких слов'янських обрядах коню відводилася важлива роль, насамперед у русаліях, ремінісценції яких довгий час зберігалися у руських землях. На чолі процесії "русальщики" носили опудало коня із черепом на палиці⁸.

Подібне трактування образу коня на прикрасах і знаряддях побутового призначення характерне вцілому для фінно-угорських культур доби розвинутого середньовіччя, зокрема полемської культури⁹.

Відображенням важливої ролі коня і птаха у системі язичницьких вірувань є посилення їх магнетичного, захисного значення. Зображення птахів теж пов'язані із сонячною символікою.

По краях гребінця — два симетричних образи птахів зі схематизованими голівками, одним круглим оком та вигнутим дзьобом. На гребінці чітко прослідковується орнамент у вигляді невеличких, паралельних до форми голівок, вдавлень, які йдуть двома лініями. До очей

кріпилися кільця і, ймовірно, вони були з'єднані між собою ланцюжком — для утримання гребінця у руці. Таке стилістичне оформлення притаманне для Київської Русі і бере свої витoki з фінно-угорської спадщини, першопочаткові прояви якої можна шукати від Уральських гір до Західної Двіни.

Цілком ймовірно, гребінець мав культове призначення, бо в перевернутому вигляді можемо прослідкувати контури людського черепа. Напевне, гребінець використовували при якихось язичницьких обрядах.

Зооморфне зображення форми гребінця було поліфункціональним символом — оберегом. Воно наділялося магічними властивостями: сприяло забезпеченню здоров'я господаря і, водночас, охороняло його від злої сили та зурочення. Можливо, така форма виробу була уособленням відлякуючої сили, але сили позитивної за наслідками її впливу на людину, сили, яка відлякує лихо і, таким чином, оберігає.

Подібні знахідки зустрічалися при розкопках слов'янських курганів¹⁰. За стилістичним ознаками оформлення держаків, з гребінцем мають схожість руків'я кресал X ст. з марійських могильників¹¹.

Давнє гребінництво стало відбитком способу раціональної організації середовища життєдіяльності і забезпечення духовних потреб людини у відповідності з досягнутими на той чи інший відрізок часу космологічними уявленнями.

Література

1. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — Москва: Наука, 1983. — С.518.
2. Там само. — С.512.
3. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. — Москва: Наука, 1982. — С.267.
4. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — С.545.
5. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — Москва: Наука, 1981. — С.17.
6. Шаповалов Г.И. Корабли веры: Судостроительство в духовной жизни древней Украины. — Запорожье: Дикое Поле, 1997. — С.16.
7. Там само. — С.90.
8. Рябини Е.Х. Зооморфные украшения Древней Руси X-XIV вв. // САИ. — Ленинград: Наука, 1981. — С.56-57.
9. Розенфельд Р.Л. Поломская культура // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. — Москва: Наука, 1987. — С.134, 308-309. — Табл. LX-LXI.
10. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. — С.290. — Табл. LXXVII:2.
11. Голубева Л.А. Марийцы // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. — Москва: Наука, 1987. — С.113, 302. — Табл. LIV.

Белько О.А.

СИМВОЛИКА В УКРАЩЕННІ ГРЕБНЕЙ (о гребне-обереге из Посулья) Резюме

Публикуется находка гребня-оберега XII-XIII вв., обнаруженного в одном из курганов Нижнего Посулья в Оржицком районе на Полтавщине. Приводится семантика изображений уникального памятника художественного ремесла.

СХІДНИЙ ОБЛАДУНОК У КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Серед розмаїття артефактів, що експонуються у Полтавському краєзнавчому музеї, вирізняється, привертаючи увагу відвідувачів, східний обладунок змішаної конструкції. Він представлений для огляду в експозиції відділу археології і визначається, за музейною традицією, як обладунок монголо-татарського воїна XIII-XIV ст.¹ (рис.1). При більш прискіпливому огляді цього експоната були виявлені характерні риси, які дають змогу віднести цей зразок захисного озброєння до арабо-азійського концепту виконання.

У середовищі обладунків можна виділити два основні принципово-конструктивні концепти — європейський (західний) та арабо-азійський (східний). Кожен з них представлений великою кількістю шкіл (західний — німецька, італійська тощо, східний — китайська, маньчжурська та інші). Конструктивно вони можуть бути більш-менш схожими чи не схожими, однак головна їх відмінність полягає у принциповому підході до конструювання. Він формується завдяки традиції середовища, як внутрішнього (культура), так і зовнішнього (міжетнічні контакти і т.д.). Саме ці два фактори і є вирішальними для утворення певних конструктивних рішень. Яскравим прикладом може слугувати просте порівняння конструктивних реалізацій європейського та азійського концептів (навіть у один і той же час).

Класичним проявом втілення цих ідей та закономірностей європейської зброярської традиції може слугувати німецька школа. Конструктивні рішення цієї школи характеризуються намаганням майстрів перетворити обладунок на персональну фортецю, невразливу для будь-якого озброєння, тобто, забезпечити під час нападу абсолютний захист². Така тенденція, в цілому, характерна для всієї Європи, хоча, безсумнівно, існувала і власна регіональна специфіка. Передумовою цього був фактор зовнішнього середовища та, в першу чергу, міжетнічні контакти. Європейські країни в один і той же час знаходилися приблизно на одному економіко-технічному рівні, мали досить подібні принципи ведення бою та системи озброєння. Постійні односистемні контакти породили відповідний комплекс озброєння (як наступального, так і захисного), заклали підмурки загальноєвропейського принципово-конструктивного підходу. Це повною мірою характерне для центральноєвропейських країн; певні відмінності існували в італійській (міланській) школі — більш легкий та рухливий обладунок, оригінальна конструкція наступального озброєння, а також частково притаманне для східноєвропейських країн, для яких типовішим був симбіотизм — Польща, Угорщина, Чехія, Русь (особливо яскраво це спостерігається саме тут: порівняйте Новгород і Псков, Галицько-Волинську Русь, Київщину та Переяславщину). Тож досить легко можна уявити проблеми, які виникли у європейській військово-зброярській традиції при зіткненні зі східною.

Так, вже перші бойові контакти з селджуками й арабами викликали величезний подив. Лицарі Європи побачили перед собою кінноту у надзвичайно великій кількості, яка розступалася перед кожним їх важким ударом, щоб знову швидко зібратися і напасти з іншого боку. Така кіннота здавалася непереможною. Луки європейцям були вже давно відомі, але такого граду стріл з боку кінноти та піших загонів вони аж ніяк не очікували. Особливо від цього страждали коні. Хрестоносці з жахом дивилися на вершників — рухливих, витривалих, вододіючих усіма різновидами зброї: піками, палицями, сокирами та луками³. Дивувалися вони і пішому війську, яке при будь-якій нагоді, скоріше, дасть себе знищити, аніж відступити⁴. Отже, фактично, це були не просто військові зіткнення, а зіткнення діаметрально-протилежних принципово-конструктивних напрямків озброєння.

Арабо-азійський концепт характеризувався зовсім іншими принципами. Це було проявом багатьох факторів, у тому числі зазначених вище. У межах цього напрямку також існувала розгалужена система обладункового озброєння (з ще більшою кількістю різновидів) та наступального. Але, на відміну від західного, східне захисне озброєння характеризувалося більшою рухливістю, яка досягалася за рахунок меншої ваги обладунків (отже, і деякого погіршення, у порівнянні із західними, захисних властивостей), та, в першу чергу, іншими методами поєднання елементів конструкції (ламельярний тип з'єднання тощо). Конструктивний підхід формувався на основі факторів тожних європейським, однак визначальним чинником стала культурна традиція. Подібно до європейських шкіл на Сході були власні такого ж типу центри, які задавали загальний напрямок розвитку не лише для свого регіону, а й справляли значний вплив на деякі європейські країни. Таким центром була Персія, що, фактично, заклала основу зброярської традиції для всього арабо-мусульманського світу та здійснювала величезний вплив на Русь і Захід (IX-XIV ст.)⁵; Індія, Китай (відповідний до своєї сфери впливу регіон + маньчжурський вплив, який став конструктивною основою для японського обладунку) та Туреччина (дрібні локальні центри типу Малайзії і подібних країн ми зараз до уваги не беремо, хоча й вони є унікальним утворенням, що не мали значного регіонального впливу).

Досить яскравим прикладом країни-симбіота є Туреччина. Султани створили відмінну піхоту — корпус яничар (1359 р.), що стало прогресивним кроком у розвитку цього роду війська. Водночас у країні існувала важка та легка кавалерія — тімаріоти та сіпахи. Останні набиралися з європейців і озброювалися прямими мечами та списами з тонкими древками.

Публікований обладунок відноситься до арабо-азійського концепту захисного озброєння (сфера впливу взаємодії — арабський світ). Це твердження базується на конструктивних особливостях обладунку та його специфічному оздобленні. За конструкцією цей обладунок типологічно відноситься до кольчужно-пластинкового різновиду, тобто, він складається з комбіна-

ції кілець та пластин⁶ (рис.1; 2). Подібна конструкція об'єднувала кращі позитивні риси ламелярного і кольчужного обладунку, оскільки вособлювала рухливість і надійність. Адже відтепер пластини з'єднувалися не шкіряними ремінцями, а металевими кільцями⁷. Базові пластини представлені двома видами: вузькими і видовженими (11,6х3,3 см), а також великими прямокутними (11,6х7,8 см). Товщина кожної пластини складає всього 0,5 мм. Ці пластини досить щільно з'єднуються між собою (навіть частково перекривають одна одну: низ однієї платівки перекриває верхню частину наступної) (рис.2) за допомогою кольчужного плетіння. Технологічно кільця утворені із волоченого дроту і взяті на гвіздок (рис.3). Кожне кільце з'єднує між собою ще 4 подібні (рис.3; 4). Такий тип з'єднання пластин майже не обмежує рухливості господаря обладунку. Крім того, великі пластини мають специфічний подвійний опуклий виступ, який дещо нагадує умбон щита (нижній діаметр — 4,9 см; верхній — 3,5 см) (рис.2). На думку автора, він призначався для відведення прямого колючого удару клинка чи списа (піки), — тобто вістря, натикаючись на подібну перешкоду, повинне було ковзнути по пластині. Крім пластин центрального ряду (фронтальні), на обладунку віділіли ще й залишки бокових — з'єднувачів із залишками заклепок (рис.2; 5).

Цікавим є й те, що кожна пластина була оздоблена позолоченим гравіюваним орнаментом (рис.6-8). Ця риса є дуже типовою для арабо-перської школи, чії обладунки (найчастіше кафтаноподібні конструкції з нашитими чи приклепаними на них чотирикутними платівками) у більшості випадків прикрашалися гравіюванням чи чеканкою⁸. Особливе значення приділялося захистові грудей. Накладки на них завжди були коштовніше прикрашені і навіть найбідніші — мали знак тутри (монограму власника чи родовий знак, інколи напис — наказ)⁹. Візерунок на пластинках обладунку з Полтавського музею утворюється стилізованим рослинно-геометричним орнаментом. Причому, цей орнамент розташовується таким чином, що при перекриванні пластинок одна одною, візерунок від цього не страждає. Поєднання всіх цих елементів у цілісну конструкцію дозволяло отримувати обладунки, який міг протистояти уколу чи удару, залишаючись тонким і легким, гнучким та надійним.

Типологічно схожий обладунок 1903 р. був виявлений відомим археологом М.Веселовським у кургані поблизу станиці Усть-Лабинська, що на Кубані. Від нього збереглися "окремі уламки пластин, а також цілі блоки із кількох проіржавілих прямокутних платівок розміром 7-4 см, з'єднаних між собою кольчужними кільцями, що збереглися в отворах пластин". Фахівці що знахідку датували другою половиною XIV — початком XV ст.¹⁰. Досить цікавим є й те, що найдавніші залишки подібних панцирів (кольчужно-пластинкових обладунків) були виявлені у межах Золотої Орди¹¹. Однак, це не означає, що вони виготовлені саме там. Більш вірогідним здається їх походження з території Близького Сходу. За спостереженнями, у пізньому середньовіччі, серед турків та арабів, були поширені панцири, що

які і наш, склалися з системи великих та малих пластин, поєднаних за допомогою кілець, які утворювали кольчужне плетіння шириною у три, найбільше — п'ять кілець¹².

Таким чином, експонований у Полтавському краєзнавчому музеї обладунок є втіленням у життя східного принципово-конструктивного напрямку у виготовленні захисного озброєння. Щодо його походження, то дані про це на сьогодні поки що відсутні. Можливо, обладунок надійшов до музею разом із речами озброєння з колекції кн. Кочубеїв, перевезеної з Диканьки до Полтави М.Я.Рудинським¹³, можливо, потрапив до земського музею у складі збірок П.П.Боровського чи К.М.Скаржинської¹⁴.

Література

1. *Inv. № 3311* // Книга вступу експонатів Полтавського державного краєзнавчого музею. — Полтава, 1944. — Рукопис. — Т.7. — Арк.501; 36.52. — Інвентарна книга "Зброя" Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1948. — Рукопис. — Т.1. — Арк.13-14.
2. **Бехайм В.** Энциклопедия оружия. — Санкт-Петербург: Санкт-Петербург Оркестр, 1995. — С.129.
3. **Винклер П. фон.** Оружие. — Москва, 1992. — С.82.
4. **Бехайм В.** — Указ. работа. — С.14.
5. **Винклер П. фон.** Указ. работа. — С.248, 251.
6. **Трубников Б.Г.** Определитель оружия и вооружения. — Санкт-Петербург: Полигон-Аст, 1998. — С.23, 532; **Трубников Б.Г.** Полная энциклопедия: оружие, вооружение всех времен и народов. — Санкт-Петербург: Изд. дом "Нева" — Москва: Олма-Пресс, 2001. — С.222; **Тітков О.В.** До питання про типолого-класифікаційні засади вивчення предметів озброєння // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2 (6). — С.72. — Табл.
7. История боевых искусств: Россия и её соседи. — Москва: Олимп, 1997. — Т.3. — С.141.
8. **Бехайм В.** Указ. работа. — С.128.
9. Там само.
10. История боевых искусств... — Т.3. — С.140.
11. Там само.
12. **Бехайм В.** Указ. работа. — С.130.
13. **Николаев В.Ф.** Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. Супруненко А.Б. — Полтава: изд. ПКМ, 1991. — С.8-12.
14. **Риженко Я.** ПЦМ: Историчний огляд // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПЦМ, 1928. — Т.1. — С.6-8.

Тітков А.В.
ВОСТОЧНЫЙ ДОСПЕХ В КОЛЛЕКЦИИ
ПОЛТАВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ
Резюме

Первая публикация восточного кольчато-пластинчатого доспеха, хранящегося в Полтавском краеведческом музее. Акцентируется внимание на конструктивной специфике доспеха, позволяющей определить его концептуальную и хронологическую принадлежность.

МУЗЕЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ ПРО ВЗАЄМНИЙ ОБМІН КУЛЬТУРНИМИ ЦІННОСТЯМИ (друга половина 1920-х років)

У середині 1920-х років науковці та діячі культури України підняли перед центральними органами влади республіки питання про повернення вивезених з її території до Росії музейних пам'яток. Підтримавши їх ініціативу, президія ВУЦВК 8 вересня 1926 р. ухвалила звернутися до ЦВК СРСР з пропозицією створити комісію з "представників всіх Республік, що входять до складу СРСР — для того, аби на цій комісії було обмірковано справу про належність та про порядок передачі різних історичних цінностей національним республікам по належності"¹.

У зв'язку з цим, вже восени 1926 р., виконуючи доручення Управління науковими установами (Укрнауки) Наркомату освіти, Всеукраїнський Археологічний комітет (ВУАК) розпочав складання списку пам'яток української культури, вивезених до Росії. За літературними джерелами (каталогами музеїв та приватних колекцій, довідниками, науковими публікаціями) над ним наполегливо працювали відомі українські пам'яткознавці О.Левицький, М.Макаренко, Ф.Ернст, а також позаштатні співробітники Н.Венгрженівська, Є.Спаська, О.Якубський та ін. Так, що до середини лютого ця робота була завершена².

Ще на початку грудня 1926 р. президія ВУАКу ухвалила залучити до неї також музеї України³. 9 грудня вона звернулася до музеїв з обіжником, в якому просила до 1 січня 1927 р. надіслати дані "про будь-який вивіз пам'яток української старовини, мистецтва та побуту" в роки війни та революції, а також про колекції пам'яток культури України, зібрані заможними українцями за походженням, які опинилися поза її межами⁴.

Для музеїв це завдання виявилось досить складним, оскільки вони мали провести не лише наукову, а й значну організаційну роботу по виявленню фактів вивозу пам'яток української історії та культури в буремні роки революції та громадянської війни. За обмеженості їх фінансових та кадрових ресурсів, відсутності матеріалів обліку пам'яток в перші пореволюційні ро-

ки зробити це було непросто.

Дійсно, аналіз надісланих до кінця 1926 р. музеями Наддніпрянщини матеріалів засвідчує, що вони містили відомості переважно про пам'ятки, вивезені з України до революції. Зокрема, Лубенський музей повідомив про вилучення за наказом Полтавського генерал-губернатора князя Репніна з будинку братів Муравйових-Апостолів у Хомутці на Миргородщині документів, які були передані до Слідчої комісії у справі грудневого повстання 1825 р., та про передачу у 1887 р. до Ермітажу пам'яток археології IV-III ст. до н.е. з с.Тишки, неподалік від м.Лубни⁵. При чому обидва випадки були відомі фахівцям за публікаціями в "Трудах" Полтавської вченої архівної комісії⁶.

До цього ж джерела звернувся також Лохвицький музей, який на основі опублікованих в "Трудах" матеріалів⁷ повідомив ВУАК про відомий речовий скарб роменської культури з с.Яхники, вивезений до Московського історичного музею. За відомостями музею, там же знаходилися скіфські старожитності з розкопок М.Авенаріуса в с.Поставмуки 1895 р. та з хутора Осняги Лохвицького повіту. "Заходи до збирання більш повних відомостей, — запевняв завідувачий музеєм, — зроблені"⁸.

Подібним шляхом при укладанні списку пішли також співробітники Херсонського історично-археологічного музею, які використали наявні в бібліотеці "Отчеты" за 1882-1902, 1904-1915 рр. та "Известия" за 1916-1917 рр. Імператорської Археологічної комісії. Відтак, до підготовленого ними списку ввійшли лише пам'ятки археології, вивезені до 1917 р. до Ермітажу, Московського історичного музею, Петербурзького Археологічного інституту, тощо. Що ж до років революції та громадянської війни, то наводився лише один факт вивозу пам'яток за межі УСРР — відомим пам'яткоохоронцем і колекціонером В.Піщанським власної збірки до Львова. "В міру збирання, — зазначалось у листі директора музею І.Фабриціус, — досилаються додаткові відомості"⁹.

З ряду досить емоційних фактів погромів

приватних колекцій на Звенигородщині, перелічених місцевим музеєм, ВУАК зацікавили обставини вивозу денікінцями колекції картин з маєтку князя Куракіна в с.Козацьке. Однак, місце перебування картин завідуючому музеєм С.Терещенкові не було відомим¹⁰. Подібний характер носило і повідомлення завідуючого Сосницьким музеєм Ю.Виноградського про вивіз "численних колекцій речей культурно-історичного та музейного значення" з палацу В.О.Мусіна-Пушкіна в с.Стольне. Він, зокрема, повідомляв, що частину колекції "розібрали й розвіяли по світу, невідомо де, німці в 1918 р., а частину — вивезли до палацу матері В.О.Мусіна-Пушкіна у Петрограді... Що саме було у гр. Мусін-Пушкіних та що вивезено, з'ясувати не довелося, коли ж доведеться, — писав Ю.Виноградський, — Музей надішле відомості додаткові"¹¹.

Схожий лист надійшов в кінці 1926 р. до ВУАКу також від Нікопольського музею. В ньому зазначалося, що пам'яткоохоронці краю не мають "ніяких відомостей про вивіз з району... речей музейного значення за час війни та революції". В листі увага ВУАКу приверталась лише до скіфських археологічних пам'яток, вивезених з півдня України до Москви і Петербурга ще за царизму¹².

Досить детальні відомості про втрати пам'яток в роки революції на Черкащині зібрав завідуючий місцевим музеєм Д.Бочков. Однак, місце перебування вивезених за межі України музейних цінностей йому встановити не вдалося¹³.

Загалом не змінився характер повідомлень про долю музейних цінностей, направлених місцевими музеями Наддніпрянщини до ВУАКу і в перші місяці 1927 р. Так, в листі Полтавського державного музею давався, з посиланням на наукові публікації, досить детальний перелік пам'яток зі складу поховання-"скарбу" болгарського хана Кубрата, знайденого поблизу с.Мала Перещепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії. Як відомо, переважна більшість з них була вивезена до Ермітажу. Однак, на думку полтавських музейників, "інших речей так з Музею, як і з терену Полтавщини не вивозилося, крім срібла, яке було в році 1917 зведено до сейфів Держбанку з поміщицьких маєтків і вивезено при відступі Червоної Армії до Москви. Отже, які саме речі вивезено і скільки Музей відомостей не має"¹⁴.

Чіткістю відповідей на поставлені ВУАКом питання, із зазначенням місця переховування вивезених з України пам'яток, відзначався лист директора Дніпропетровського краєвого музею Д.І.Яворницького. Дмитро Іванович включив

до підготовленого ним списку козацькі реліквії та старожитності, археологічні знахідки з півдня України, культові пам'ятки, які зберігалися в Ермітажі, Артилерійському музеї, Спаському військовому соборі в Ленінграді, в міському архіві та архіві Міністерства закордонних справ, Історичному музеї, Соловецькому монастирі. "Всі ці речі, — робив висновок учений, — для РСФСР значення по історії місцевого краю і мистецтва не мають"¹⁵. Проте і в листі Д.І.Яворницького факти вивозу пам'яток з України в часи революції та перші пореволюційні роки не наводилися.

В цьому контексті серед інших виділявся лист Чернігівського державного музею. В ньому приверталася увага не лише до найбільш відомих пам'яток з Чернігівщини в Ермітажі та Московському історичному музеї, вивезених туди ще до революції, а й до втрат історико-культурного фонду краю після 1917 р. Зокрема, мова йшла про колекції П.Дорошенка, Олів-Харитоненків, Рігельмана, вивезених інтернаціональною бригадою з с.Андріївка Чернігівського повіту, порцеляновий іконостас з с.Волокитне та кахляну грубу з будинку Галагана в Козельці, які в 1918 р. забрали з собою німецькі війська, мощі Феодосія Углицького, вивезені 1922 р. з Чернігова до Московського музею соціальної гігієни¹⁶.

Музеї, створені в роки революції та громадянської війни, не мали навіть подібної інформації. Так, в 1919 р. був заснований Миргородський соціально-краєвий музей. Його становлення пов'язане з іменем відомого українського художника О.Г.Сластьона, який разом зі своїми однодумцями зумів зібрати "з поміщицьких маєтків чимало речей культурно-історичного та музейного значення". На жаль, писав у листі до ВУАКу директор музею В.Омельченко, "увесь цей музей вивезено денікінцями і невідомо куди"¹⁷. Не зміг В.Омельченко зібрати відомості і про випадки вивозу пам'яток німецькими військами у 1918 р., про які повідомляли місцеві селяни. Лише про один факт переміщення пам'яток за межі України — саней та карети Катерини II з палацу с.Вишеньки до Воронежа — повідомив ВУАК Конотопський округовий музей¹⁸.

У зв'язку з цим, 11 травня 1927 р. голова ВУАКу О.Новицький, учений секретар М.Рудинський та керуючий справами Д.Маламуж від імені комітету звернулися до музеїв з проханням надіслати зібрані ними "додаткові відомості" з обсягу "використання старовинного майна, що має історичне значення для окремих республік"¹⁹. Щоправда, ВУАК, здається, не мав особливих ілюзій щодо можливостей співро-

бітників більшості музеїв, які лише починали опановувати таємниці музейної справи, не маючи, до того ж, ні відповідної наукової літератури, ні коштів для обстеження території їх діяльності. "На думку ВУАКу, — зазначалось в його листі до Укрнауки від 5 травня 1927 р., — відомості Музеїв не подадуть нової картини, що було вивезено за часів революції"²⁰.

Загалом це передбачення справдилося. ВУАК отримав відповіді лише з кількох музеїв. Так, у листі директора Українського театрального музею ВУАН у Києві П.Руліна висловлювалось прохання "внести в список наукових матеріалів, що їх перевезення на Україну є бажаним і потрібним — і всю "Україніка" — із колишніх цензурних фондів — тобто ті українські п'єси, що за часів царату заборонено цензурою". За відомостями, отриманими музеєм, вони зберігалися в Центральній бібліотеці російської драми в Ленінграді²¹.

Нарешті, Миколаївський історично-археологічний музей, повідомляючи 28 травня 1927 р. ВУАК про те, що ним збираються відомості про обставини вивозу до Петербургу гармати часів І.Мазепи та інших пам'яток, особливо наполягав на поверненні колекцій Морського музею. Останній був заснований 1836 р. і знаходився в спеціально пристосованому приміщенні на території колишнього Адміралтейства. В музеї зберігалися копії усіх кораблів, збудованих у Миколаєві. Отже, наголошувалося в листі, "збірка моделей кораблів уявляла з себе конспект 130-річної продукції всього робітничого Миколаєва." Однак, у 1922 р. музей було "перевезено Морським відомством без попередження про те будь-яких громадських чи адміністративних установ м.Миколаїва... Бажання широких пролетарських мас м.Миколаїва, — наголошувалося в листі, — аби вивезений до Севастополю музей, було б повернуто до Миколаїва, бо на тому музеєві сучасний Миколаїв бачитиме, що зроблено протягом більш як сторіччя старим Миколаївом"²².

Відомості, надіслані музеями Наддніпрянщини до ВУАКу, увійшли до "Попереднього реєстру історико-культурних і художніх цінностей, які належать до повернення УСРР". Досить значне місце в ньому займав також перелік рухомих пам'яток археології, вивезених з України і, в тому числі, Наддніпрянської. Зокрема, укладачі "Реєстру" сподівалися на передачу археологічних знахідок і колекцій українського походження з Державної Академії історії матеріальної культури, Центрального училища малювання, Ермітажу, Етнографічного музею Російської Академії наук, колишнього Музею

імператора Олександра III, Артилерійського музею, університету у Ленінграді, Московського історичного музею, зі збірок великого князя Юрія Михайловича, Філологічного, Археологічного, Жіночого педагогічного інститутів та ін.

Пам'ятки, які зберігалися в них, характеризували головні історичні етапи розвитку суспільства на території Наддніпрянщини. Серед них — трипільські старожинності і знахідки скіфської та сарматської епох, болгарські пам'ятки і, в тому числі, Перещепинський скарб. Досить широко були представлені також матеріали археологічних розкопок, які висвітлювали особливості розвитку слов'янських племен середини-кінця I тис., а особливо — Київської Русі²³.

Підготовлені ВУАКом та НКО УСРР матеріали 5 жовтня 1927 р. розглянула Президія ВУЦВК, яка визнала їх достатніми для аргументації звернення до ЦВК СРСР з проханням створити комісію, "яка б намітила шляхи обміну і повернення історико-культурних і художньо-наукових предметів між Республіками Союзу СРР за національно-територіальною ознакою цих цінностей"²⁴.

Після досить тривалого узгодження підготовлених українською стороною пропозицій Президія ЦВК Росії погодилась "утворити Паритетну комісію з представників від РСФРР і УСРР", яка на основі конкретних заявок України мала вирішити питання про повернення їй вивезених до російських збірок пам'яток культури²⁵.

Аби прискорити початок роботи Паритетної комісії, НКО УСРР 22 листопада 1928 р. звернувся до ВУАКу та крайових інспектур охорони пам'яток культури з проханням "знести з музеями та терміново подати до Укрнауки всі ті додаткові реєстри й заявки, які треба долучити до попереднього орієнтовного списку". Терміновість завдання Наркомат пояснював тим, "що після початку праць Паритетної комісії й подачі ними додаткового й остаточного реєстру вносити які б то не було нові заявки буде вже запізно"²⁶.

Виконуючи доручення Наркомату освіти, ВУАК 15 грудня 1928 р. звернувся до музеїв та крайових інспектур охорони пам'яток культури в Україні "з пропозицією дати конкретні заяви на одержання історичних і художніх експонатів із музеїв РСФРР"²⁷. Однак, відповіді музеїв суттєво не доповнили картину вивозу пам'яток за межі України.

В зв'язку з цим особливий інтерес для ВУАКу та НКО УСРР, які готували списки пам'яток культури на розгляд Паритетної комісії, склали відомості київського крайового інспек-

тора Ф.Ернста, надіслані ним до Укрнауки на початку 1929 р. Зокрема, він підіймав питання про повернення з РСФРР колекції генерала інженерної служби і відомого колекціонера Михайла Платоновича Фабріціуса. М.П.Фабріціус народився 1847 р. у Києві і, за визначенням Ф.Ернста, був українцем за національністю й переконаннями. Розпочавши військову кар'єру у Москві, М.П.Фабріціус захопився старовиною, опублікував ряд статей з історії Кремля. У 1880-х роках він повернувся до Києва, де розкрився ще і його талант архітектора, громадського діяча. Зокрема, за проектом М.П.Фабріціуса був побудований його власний будинок у мавританському стилі на вул. Інститутській. Він проектував підняття рівня Труханова острова, був гласним Київської міської думи, ініціатором артезіанського водопостачання у Києві.

Все своє життя М.П.Фабріціус збирав колекцію полотен вітчизняних та закордонних митців, пам'ятки старовини, ювелірні вироби з бірюзи. Він мріяв побудувати на власні кошти на вулиці Інститутській приміщення для громадської картинної галереї, яку планував передати разом із колекцією в дарунок місту. Колекціонер не встиг реалізувати свої плани. 1915 р. він помер і був похований на кладовищі на Аскольдовій могилі. Однак, у складеному заповіті М.Фабріціус розпорядився передати збірку міській громаді Києва. В 1915 р. вдова небіжчика розпочала переговори з цього приводу з директором Київського міського музею М.Біляшівським та міським головою І.Д'яковим. Проте згодом змінила свої наміри і подарувала всю збірку Рум'янцевському музею у Москві.

На той час вона нараховувала понад 400 картин голандських, російських та українських майстрів. Однією з умов передачі збірки до Рум'янцевського музею було виділення для її експонування окремої зали імені М.Фабріціуса. Музей дав відповідну згоду, але не дотримався своїх обіцянок. Більше того, 114 картин збірки опинилися в запасниках. Після революції колекції музею, в тому числі, й збірка М.Фабріціуса, перейшли у відання музейного фонду РСФРР. Як відомо, з нього поповнювалися збірки провінційних музеїв Росії. Одна з картин із колекції М.Фабріціуса ("Собака" Гротте) в 1925 р. була передана до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка.

В листі Ф.Ернста ставилось питання про повернення в Україну й інших картин та колекції ювелірних виробів зі збірки М.Фабріціуса. Їх пропонувалось розподілити між Музеєм мистецтв ВУАН (голандський живопис), Київською картинною галереєю (російський живо-

пис) та Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т.Г.Шевченка (український живопис)²⁸.

Не менш переконливо Ф.Ернст обґрунтував і пропозицію про повернення з Росії до України збірки відомих українських меценатів і колекціонерів Терещенків. Вона почала складатися з 1860-х років у Києві зусиллями Миколи Артемовича Терещенка. Під його впливом колекціонуванням захопилися також брат Федір Артемович та діти — Варвара Миколаївна (дружина Б.Ханенка), Олександр Миколайович і, особливо, Іван Миколайович. Його збірка займала двоповерховий будинок на бульварі Шевченка у Києві. На кошти І.М.Терещенка 25 років утримувалась Київська художня школа М.Мурашка. Він фінансово підтримував Врубеля, пожертвував 20000 крб. на утворення Художньої академії у Києві.

Збірка І.М.Терещенка складалась із сотень картин та кількох тисяч малюнків, переважно російських і українських художників. Особливу вагу для України мали оригінальні роботи Д.Лєвицького, Л.Боровиковського, Штернберга, І.Рєпіна, 469 малюнків Федотова, твори Костанді, Врубеля та ін. До І.М.Терещенка перейшла також збірка художника Л.Жемчужнікова: понад 5 000 його власних творів, роботи Т.Шевченка, Штернберга та ін. В 1911 р. твори Т.Шевченка, портрети й карикатури на нього Штернберга з колекції Жемчужнікова експонувались на ювілейній шевченківській виставці в Київському міському музеї.

Частина збірки родина Терещенків планувала розмістити в прилюдній картинній галереї у Києві, яку хотіли побудувати на власні кошти. Ці плани порушили революційні події 1917 р. В січні 1918 р. збірка зазнала погрому вояків М.Муравйова. Уцілілі речі були націоналізовані і згодом поступили до фондів Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Г.Шевченка та Київської картинної галереї.

Ще до цього син Івана Миколайовича, відомий міністр кабінету Керенського Михайло Іванович Терещенко вивіз найбільш цінні твори художників з колекції батька до Петрограда. Після жовтневого перевороту 1917 р. М.І.Терещенко виїхав за кордон. Його ж мати, усвідомлюючи можливість ревізії збірки, 21 березня 1917 р. передала її на зберігання до Державного Російського музею в Петрограді. При цьому вона зберігала право на повернення збірки на першу ж вимогу, але не пізніше 1 січня 1919 р. В разі, якби власники не забрали збірку до 1 квітня 1919 р., вона мала перейти у власність музею.

За бурхливих умов громадянської війни ре-

алізувати свої права на петроградську частину збірки родина Терещенків не змогла. Відтак, 53 полотна М.Врубеля, І.Рєпіна, Д.Левицького, Д.Боровиковського, та ін., 5048 малюнків Л.Жемчужнікова, Т.Шевченка, Штернберга, Федотова, 92 малюнки М.Врубеля, збірка українських килимів, порцеляни, мініатюр, книг, рукописів і т.д. опинилися в Державному Російському музеї.

В листі до Укрнауки НКО УСРР Ф.Ернст, посилаючись на те, що "українська частина збірки нерозривно зв'язана з збірками Всеукраїнського Історичного Музею ім. Т.Г.Шевченка, куди та ж сама родина Терещенків дарувала твори Врубеля, Шевченка та ін., де знаходиться чимало полотен з зазначеної збірки, навіть частина листування І.М.Терещенка з художниками в справах придбання картин, альбоми Л.Жемчужнікова, придбані музеєм у дочки останнього", підіймав питання про повернення її в Україну та передачу до київських музеїв²⁹.

До Києва Ф.Ернст пропонував повернути й колекцію відомого мецената та державного діяча Росії Василя Петровича Кочубея. Вона складалася з картин західноєвропейських художників (Перуджино, Моралес, Лампі-старший, Крейцингер, Моллер), російських та українських митців (Д.Левицький, Л.Боровиковський). Особливу цінність для України мали роботи Т.Шевченка ("Портрет князя М.Г.Рєпіна", "Єврейське весілля", "Долина на Хівинській дорозі", "Чиркала-тау", "Акмиш-тау" та ін.). Майже всі вони експонувалися на ювілейній шевченківській виставці у 1911 р. В.П.Кочубей зібрав також колекцію медалей та художніх виробів з бронзи, меблів доби ренесансу.

В 1915 році всі його збірки були вивезені до палацу в Царському Селі. В роки революції вони попали до Петроградського музейного фонду, а звідти розподілялись між музеями Росії. В 1928 р. частина пам'яток колекції попала до Держторгу для продажу на європейському антикварному ринку.

Отже, "зважаючи на те, що збірка В.П.Кочубея цілком зв'язана з Україною (всі маєтки В.П.Кочубея — Ярославець, Дубовичи, Згурівка та ін. знаходились також на Україні) й Києвом", Ф.Ернст також просив Укрнауку НКО УСРР "вжити заходів до передачі названих збірок до Київських музеїв"³⁰.

Таке ж прохання він висловлював і щодо пам'яток з колекції князя Павла Олександровича Демидова-Сан-Донато, які він 1915 р. вивіз із власного Вишневецького замку на Волині до свого маєтку в Криму. За відомостями,

отриманими Ф.Ернстом, в роки революції вони опинилися в Ялтинському музеї, де й зберігались на кінець 20-х років³¹.

Таким чином, вже перші відповіді на запит Укрнауки НКО УСРР та ВУАКУ про пам'ятки культури України, вивезені за її межі, дали досить цікаві результати. Разом із укладеним раніше "Реєстром" вони й склали основу для роботи Паритетної комісії, яка розпочала свої засідання в березні 1930 р. у Москві.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф.1. — Оп.3. — Спр.245. — Арк.93.
2. НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр. 151. — Арк. 3 зв., 5 зв., 7 зв., 8.
3. Там само. — Спр.101. — Арк.43-43 зв..
4. Там само. — Арк.8.
5. Там само. — Спр.95. — Арк.12.
6. Тр. ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып.1. — С.57-69; 1916. — Вып.14. — С.16-24.
7. Там само. — 1908. — Вып.5. — С.207-211.
8. НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр.95. — Арк. 29.
9. Там само. — Арк.23-26.
10. Там само. — Арк.15.
11. Там само. — Арк.21.
12. Там само. — Арк.20.
13. Там само. — Арк.28.
14. Там само. — Арк.56-57, 69.
15. Там само. — Арк.41.
16. Там само. — Арк.39.
17. Там само. — Арк.52.
18. Там само. — Арк.42.
19. Там само. — Арк.58.
20. Там само. — Арк.54.
21. Там само. — Арк.68.
22. Там само. — Арк.65-65 зв.
23. Там само. — Арк.230-251.
24. ЦДАВО України. — Ф.1. — Оп.3. — Спр.245. — Арк.79.
25. Там само. — Арк.34.
26. НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК. — Спр.95. — Арк. 253.
27. Там само. — Арк.255.
28. Там само. — Арк.310-310 зв.
29. Там само. — Арк.307-307 зв.
30. Там само. — Арк.309.
31. Там само. — Арк.308.

Нестуля А.А.

МУЗЕИ ПОДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ ПОДГОТОВКИ УКРАИНСКО-РОССИЙСКИХ ПЕРЕГОВОРОВ О ВЗАИМНОМ ОБМЕНЕ КУЛЬТУРНЫМИ ЦЕННОСТЯМИ (вторая половина 1920-х годов)

Резюме

В статье анализируется участие сотрудников музеев, ученых в составлении списка памятников культуры, вывезенных с территории Поднепровской Украины. Показывается значение их работы для подготовки украинско-российских пе-

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ П.М.ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

Серед дослідників минувшини Чернігівщини кінця ХІХ - початку ХХ ст. виділяється, несправедливо призабута, постать Петра Михайловича Добровольського — краєзнавця, археолога та музеєзнавця. Він народився 16 (29 за н. ст.) січня 1871 р. у с.Старі Яриловичі Городнянського повіту (сучасний Ріпкінський район Чернігівської області) в родині диякона. Початкову освіту здобув у Чернігівському духовному училищі, а потім вступив до Чернігівської духовної семінарії. Проте закінчити її П.Добровольському не поталанило. Матеріальна скрута, смерть батька та раннє одруження змусили 23-річного юнака достроково припинити навчання. П.Добровольський мав привабливу зовнішність і гарний голос. Спочатку він став псаломщиком чернігівської Іллінської церкви, потім витримав іспит на звання вчителя церковно-приходської школи, працював у Чернігівському повітовому земстві, Чернігівському сирітському притулку, служив у конторі Чернігівської губернської лікарні, Чернігівській духовній консисторії та Чернігівській міській думі.

Саме під час роботи у консисторії П.Добровольський зацікавився минулим рідного краю й особливо історією церкви. Починаючи з 1898 р. на сторінках "Черниговских епархиальных известий" з'являються публікації церковно-історичного змісту за його підписом. Він дослідив розписи Спаського собору, Єлецького монастиря, залишки Юр'євої божниці в Острі та інші пам'ятки. У 1899 р. П.Добровольський був обраний членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі ЧГВАК), а в липні 1902 р. став керуючим справами (вченим секретарем) цієї установи¹.

У серпні 1902 р. П.Добровольський брав участь у роботі ХІІ Всеросійського археологічного з'їзду в Харкові і відтоді захопився археологією. Спілкування з відомими вченими дозволило П.Добровольському познайомитися з методами та прийомами археологічних досліджень. Вже у жовтні 1902 р., за його участю, ЧГВАК ухвалила "Програму збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей по Чернігівській губернії"², а навесні 1903 р. поставила питання про складання археологічної карти Чернігівської губернії³.

Передусім члени комісії стежили за проведенням земляних та будівельних робіт на тери-

торії стародавнього Чернігова. Так, на засіданнях ЧГВАК докладно висвітлювався хід розкопок поблизу фортечного валу, проводились спостереження за будівництвом будинку дворянського пансіону. Особисто П.Добровольський доповів про розкопки адміністрацією Єлецького монастиря фундаментів церковної споруди ХVІІ ст. в урочищі "Святому" та про знахідку надгробної плити біля південної стіни Борисоглібського собору⁴. У серпні 1903 р., завдяки особистим діям аматора, комісією були зупинені земляні роботи біля Борисоглібського собору, де під час риття котловану під ретирад було відкрито 16 кістяків⁵. Завдяки активним діям П.Добровольського історія набула гучного розголосу, а його було звільнено з роботи в Казенній палаті. На ці події з обуренням відгукнувся відомий археолог М.Ф.Біляшівський на сторінках "Археологической летописи Южной Руси"⁶. І лише втручання єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія дозволило зупинити будівництво. Внаслідок необережного ставлення землекопів та навмисного приховування знахідок, до комісії потрапило лише 14 речей, серед них 13 уламків та шматочків скляних браслетів, хоча деякі, за свідченнями, були "сняты с костей". За пропозицією П.Добровольського, передбачалося речі сфотографувати та опублікувати в додатку до "Трудов" ЧГВАК. Про розвиток подій комісія сповістила Імператорське Московське археологічне товариство (далі — МАТ), отримавши вказівку "следить за тем, чтобы у собора каких либо зданий не допускалось и уведомить общество"⁷.

Очевидно, свої самостійні розшуки дослідник започаткував уздовж Халявинського шляху, що на північній околиці Чернігова, де у присутності А.П.Шелухіна та А.В.Верзилова, дослідив курганне поховання дружинника з конем. На превеликий жаль, звіт про ці роботи не зберігся, існує тільки згадка про цю подію А.В.Верзилова⁸.

За постановою Підготовчого Комітету по влаштуванню у 1905 р. ХІІІ Всеросійського археологічного з'їзду в Катеринославі, ЧГВАК було доручено проведення організаційних заходів на території Північного Лівобережжя. Для виконання цього завдання комісія звернулася до Імператорської Археологічної Комісії (далі — ІАК) з проханням надати на 1904 р. "відкриті

листи" А.В.Верзилову і П.М.Добровольському для проведення розкопок у межах Чернігівської губернії. Серед перелічених об'єктів зазначалося й одне із літописних міст межиріччя пониззя Дніпра та Десни — літописний Оргощ⁹.

Нагоді О.Ф.Шафонським, Філаретом (Д.Г.Гумілевським) та П.В.Голубовським була здійснена лише його географічна локалізація на околиці с.Рогощі¹⁰. У травні 1904 р. П.Добровольський на городищі літописного міста вперше провів археологічні розшуки. Він відзначив, що "крепость имеет вид сплошного вала, насыпаного кольцом, т.е. почти правильной круглой формы"¹¹. В західній частині валу, східній та центральній частинах майданчика городища були закладені шурфи. Роботи велися до материка ("нетронутый грунт"), а виявлені матеріали (залишки "старинной керамики, близкой к эпохе великокняжеской", щелепи тура та ін.) підтвердили необхідність проведення археологічних розкопок цього важливого у стратегічному відношенні населеного пункту Давньої Русі¹².

Цікавою є згадка про знахідку селян в західній частині городища: "нашел в земле целый сруб старинного колодца; вынул (селянин — авт.) его из земли и устроил себе амбар"¹³. Це повідомлення П.Добровольського можна вважати лише свідченням, що на території літописного Оргоща вперше в слов'яно-руській археології були зафіксовані залишки будівлі, призначеної для забезпечення водою населення. Нагадаємо, що перший колодязь, який був досліджений лише 1910 р. В.В.Хвойкою, виявлений на городищі літописного Білгорода¹⁴.

Дослідник звернувся і до вивчення курганного некрополя літописного Оргоща, розташованого на західній околиці с.Табаївка. П.Добровольський одним із перших розглянув Рогощинсько-Табаївський комплекс як єдине ціле і зазначив, що між "Рогощинским городищем и Табаевскими курганами существует какая-то связь"¹⁵. Табаївські кургани на той час вже досліджувалися М.О.Константиновичем (1873 р.) та В.Б.Антоновичем (1881 р.)¹⁶.

У серпні того ж року дослідник у першій групі могильника, яка була частково зайнята цвинтарем, розкопав пошкоджені могилами три кургани з трупоспаленням на місці. На одному з кострищ було зафіксовано "несколько металлических окислых украшений от конской сбруи", що свідчило про поховання дружинника з конем. В урочищі Волотуха П.Добровольський провів дослідження 2-х насипів, дотримуючись розробленої Д.Я.Самоквасовим методики розкопок курганів: "по срезанию пластами вершины кургана, аршин 11/2 на треть высоты, далее

раскопка производилась широким колодцем, вернее траншеей, приблизительно в величину образовавшегося среза, по намеченным четвероугольником точкам. Земля снималась пластами". На кострищах цих курганів зафіксовані "обрубок ручки бронзового сосуда (вудила)" та урна з кістками молодого барана (визначення зробив магістрант Санкт-Петербурзького університету В.А.Романов). Враховуючи, що матеріали з розкопок М.О.Константиновича 1873 р. кургану "Довгий" були практично втраченими, П.Добровольський шляхом прокладання "продольной траншеи одновременно через весь курган, в направлении восток-запад" перевіряв насип і визначив, що курган вже дійсно досліджувався. Всі відкриті поховання були віднесені до IX-X ст.¹⁷ На жаль, матеріали розкопаних П.Добровольським 5-ти насипів Табаївського могильника у 1904 р. і досі не привернули увагу сучасних дослідників.

Наступні дослідження городища та посаду літописного Оргоща, його курганного некрополя, проведені Д.І.Бліфельдом у 1949 р. та В.П.Коваленком, О.П.Моцею, А.Л.Козаковим у 1981 і 1985 рр., підтвердили попередні висновки П.Добровольського¹⁸.

На XIII археологічному з'їзді в Катеринославі 1905 р. дослідник виступив з рефератом про наслідки розкопок біля с.Рогощі. Речі з Табаївських курганів не були, як передбачалося, представлені на традиційній виставці Катеринославського з'їзду, а з'явилися в експозиції виставки на XIV Всеросійському археологічному з'їзді в Чернігові у 1908 р.¹⁹ Звітуючись перед ІАК, П.Добровольський пояснив неможливість надіслати речі з досліджених ним курганів "в виду дальности пути и чрезвычайной ветхости и хрупкости предметов", та й, на його думку, "предметы эти, насколько можно судить по трудам и изданиям Императорской Археологической Комиссии, настолько обыденны для неё, что едва-ли могут представлять собою какой-нибудь существенный интерес на выставке"²⁰.

В коло його інтересів потрапили й археологічні старожитності в околицях містечок Ічні, Гужівки, Мізіна, Феськівки, Довжика, Мохнатина, Шестовиць та Юр'івки, на дослідження яких у 1905 р. були надані "відкриті листи". На жаль, за невідомих обставин, роботи не відбулися і "відкриті листи" були повернуті до ІАК²¹.

Перебування на посаді керуючого справами комісії передбачало і піклування про музей цієї установи. Попередник П.Добровольського лишив музей не у найкращому стані²². Археологічні матеріали не були каталогізовані, систематизувалися лише за джерелами надходжен-

ня, а інколи й ця інформація була відсутня. Та вже у січні 1905 р. Д.І.Яворницький, перебуваючи в Чернігові, відвідав музей ЧГВАК і "нашел редкие вещи и редкую любовь к предметам старины со стороны лиц, причастных к музею, главным образом со стороны П.М.Добровольского, вкладывающего всю свою душу в дело"²³.

Яскравою сторінкою життя та діяльності П.Добровольського став період підготовки та проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові у 1908 р. Як голова чернігівської делегації на Катеринославському з'їзді, він запропонував проведення чергового форуму науковців у стольному граді літописних сіверян²⁴. Цю пропозицію підтримали П.С.Уварова та Д.Я.Самоквасов. Відтак, у 1906 р. було створено Чернігівське відділення Підготовчого Комітету по влаштуванню XIV археологічного з'їзду, яке очолив П.Добровольський. Головною турботою відділення була організація традиційної виставки старожитностей. Тодішня експозиція музею ЧГВАК не відповідала вимогам Московського Підготовчого Комітету. За установленною традицією виставка з'їзду повинна була дати уявлення про місцеві старожитності, можливість вивчення матеріалів з різних регіонів та ілюструвати запропоновані реферати²⁵. Для цього Комітет звернувся до громадськості з проханням надсилати на виставку пам'ятки старовини. Крім того, планувалося проведення пошукових експедицій та розкопок²⁶. На жаль, експонати на виставку збиралися повільно, а на експедиції не вистачало коштів²⁷.

П.Добровольський, який входив до виставочної комісії, особисто займався каталогізацією експонатів. Він систематизував їх за культурно-хронологічною належністю та джерелами надходження. Експозиція і каталог виставки були побудовані за принципом історичної послідовності епох. Доречно згадати, що каталог виставки був виданий напередодні з'їзду коштом Д.Я.Самоквасова²⁸. Але його публікація ускладнювалась тим, що деякі особи (як висловила П.С.Уварова, — "по природной нашей русской беспечности") надіслали колекції в останній тиждень, а деякі — навіть у день відкриття виставки. Описи цих матеріалів довелося друкувати на додаткових сторінках вже під час роботи з'їзду²⁹.

Відзначимо, що П.Добровольський не тільки займався організацією роботи з'їзду. Він виголосив звітну доповідь про роботу Чернігівського відділення Підготовчого Комітету на відкритті з'їзду, зазначивши що "черниговцы верят, что все собранное и сделанное ими уче-

ный конгресс озарит ярким светом науки. Свет этот, ясный, чистый, будет гореть ярче солнца". На секційних засіданнях виступив з доповідями: "Где находились старинные, несуществующие храмы Чернигова" та "Об Олеговом поле", "О пещерах Елецкого монастыря"³⁰. Розглянувши літописні свідчення про похід Ізяслава на Чернігів, П.Добровольський зазначив, що Олегове поле знаходилося на місці сучасного йому села Льгов. Щодо Єлецьких печер, то, на думку дослідника, вони були звичайними монастирськими льогами і ніякого відношення до засновника Антонієвих печер не мали.

Після закриття XIV Всеросійського археологічного з'їзду всі нерозібрані музейні колекції перейшли у власність міста Чернігова. За активної участі П.Добровольського, Чернігівська міська дума вирішила створити із них історичний музей у пам'ять 1000-ліття першої літописної згадки про місто і об'єднати його з музеєм ЧГВАК. Реорганізацію експозиції музею було закінчено восени 1909 р.³¹

Останнім епізодом археологічної діяльності П.М.Добровольського можна вважати його участь, як представника ЧГВАК, у роботі Підготовчого Комітету по влаштуванню XV Всеросійського археологічного з'їзду в Москві³². Крім того, дослідник на одному із засідань комісії у березні 1910 р. висловив думку "о желательности исследования Любеча, одного из важнейших пунктов княжеского периода"³³.

Напружена праця під час підготовки та проведення XIV археологічного з'їзду підірвала здоров'я П.М.Добровольського. Після з'їзду він ослаб і в серпні 1910 р. помер. Його наукова спадщина не втратила актуальності і сьогодні, тому ім'я Петра Михайловича Добровольського пам'ятають і шанують всі, хто вивчає культурну спадщину Чернігово-Сіверщини.

Література

1. Верзилов А.В. Петр Михайлович Добровольский // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі — ЧГУАК). — Чернигов, 1911. — Вып. 8. — С.195-204.
2. Тр. ЧГУАК — Чернигов, 1904. — Вып. 5. — Отд. 1. — С.33-66.
3. Там само. — С.78.
4. Тр. ЧГУАК. — Чернигов, 1905. — Вып. 6. — С.22, 24, 27.
5. Там само. — С.78.
6. Беляшевский Н.Ф. Возмутительное дело в Чернигове об устройстве отхожего места в 15 аршинах от Борисоглебского собора // АЛЮР. — Киев, 1903. — № 5. — С.314.
7. Тр. ЧГУАК. — Чернигов, 1905. — Вып. 6. — С.33, 37; Древности Императорского Московского Археологического общества. — Москва, 1907. — Т. 21. — Протоколы.

9. О раскопках Черниговской Ученой Архивной Комиссии // Рукописный архив ИИМК РАН. — Ф. 1. — Спр. 39. — Арк. 1-3.

10. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... — Киев, 1851; Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн.5. — С.234; Голубовский П.В. Историческая карта Черниговской губ. до 1300 г. // Тр. XIII АС. — Москва, 1908. — Т.2. — С.29.

11. Добровольский П.М. Село Рогоща (Черниговского уезда). — Чернигов, 1904. — С.6.

12. Там само. — С.8-9.

13. Там само. — С.7.

14. Хвойка В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). — Киев, 1913. — С.89-90.

15. Добровольский П.М. Табаевские курганы (археологическая экскурсия). — Чернигов, 1905. — С.1.

16. Константинович Н.А. О курганах Черниговского уезда // Тр. III АС. — Киев, 1878. — Т.1. — С.181,183-184; Дневники раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 году Вл. Бониф. Антоновичем // Тр. Московского Предварительного Комитета по устройству XIV АС. — Москва, 1906. — Вып. 1. — С.32-33.

17. Добровольский П.М. Табаевские курганы... — С.3-21.

18. Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // АП УРСР. — Київ, 1955. — Т.V. — С.16-21; Коваленко В.П. Исследования летописных городов на Черниговщине // АО 1981 г. — Москва: Наука, 1983. — С.268; Коваленко В.П., Моця А.П. Работы Чернигово-Северской экспедиции // АО 1985 г. — Москва: Наука, 1987. — С.341; Казаков А.Л., Коваленко В.П. Отчет о разведочных работах на посадах летописных городов в междуречье Белоуса и Снова в 1986 году // НА ІА НАНУ. — 1986/56. — Арк.2-13; Моця О.П., Коваленко В.П. Літописний Оргощ // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. — Суми, 1993. — С.16-18.

19. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г.Чернигове. — Чернигов, 1908. — С.12,38.

20. О раскопках Черниговской Ученой Архивной Комиссии // Рукописный архив ИИМК РАН. — Ф.1. — Спр. 39. — Арк. 11зв.

21. Там само. — Арк.11-11зв.

22. Тр. ЧГУАК. — Чернигов, 1904. — Вып. 5. — С.6-7.
23. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Тр. ЧГУАК. — Чернигов, 1910. — Вып. 7. — С.51.

24. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. — Москва, 1916. — С.1.

25. Тр. X АС в Риге 1896 года. — Москва, 1900. — Т. III. — Протоколы. — С.30.

26. Тр. Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г.Чернигове — Чернигов, 1908. — С.4.

27. Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... — С.V-VI.

28. Тр. XIV АС в Чернигове. — Москва, 1911. — Т. III. — Протоколы. — С.133.

29. Там само. — С.132-133.

30. Добровольский П.М. Об Олеговом поле // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т. III. — Протоколы. — С.88; Його ж. О пещерах Елецкого монастыря // Там само. — С.88; Його ж. Где находились старинные, не существующие ныне, храмы в г.Чернигове // Там само. — С.112-113.

31. Каталог музея... — С.IV.

32. Тр. ЧГУАК. — Чернигов, 1911. — Вып. 8. — С.54.

33. Там само. — С.67.

Ясновская Л.В.

ДРЕВНЕРУССКИЕ ДРЕВНОСТИ ЧЕРНИГОВЩИНЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ П.М.ДОБРОВОЛЬСКОГО

Резюме

В статье приводятся данные об археологических исследованиях на территории Чернигово-Северской земли исследователем древностей края Петром Михайловичем Добровольским (1871-1910). Его усилиями были начаты работы на территории городища летописного Оргоща и продолжены исследования курганного некрополя (1904 г.). Им же было положено начало охраны археологических памятников на территории древнего Чернигова. Кроме того, П.М.Добровольский был одним из инициаторов проведения XIV Археологического съезда в столице летописных северян — Чернигове.

22.03.2001.

НОВІ ВИДАННЯ

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО МЕЗОЛІТ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура

(до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України). — Полтава: АСМІ, 2000. — 128 с.: іл. — Тир. 300 прим.

У монографії узагальнюються всі джерельні дані про пам'ятки зимівниківської культури, публікуються нові археологічні матеріали, отримані під час досліджень стоянки В'язівок-4а. Визначається етнокультурне та хронологічне місце зимівниківської культури в мезоліті Східної Європи, історична доля зимівниківської людності та локальна специфіка пам'яток різних регіонів. На підставі типолого-морфологічних спостережень і залучення даних природничих наук, зокрема, радіовуглецевих визначень, розробляється періодизація та хронологія зимівниківської культури, аналізується її співвідношення з іншими спільнотами фінального палеоліту-раннього мезоліту Східної Європи. Автором розглянуто історіографію

питання, природні умови фінального плейстоцену-раннього голоцену, подається опис стоянок, що віднесені іншими авторами до зимівниківської культури. Значна частина книги присвячена господарству та способу життя мисливців раннього голоценового лісостепу.

Робота ілюстрована фаховими малюнками Т.В.Варвянської (Менчинської) та фотознімками жител, крем'яного інвентаря стоянок зимівниківсь-

кої культури. Вони отримані та опрацьовані автором під час його багаторічних досліджень у якості керівника В'язівської мезолітичної експедиції ЦОДПА, участі у дослідженнях Посульської комплексної експедиції інститутів археології РАН та НАН України і Полтавського краєзнавчого музею.

Монографія є вагомим внеском у мезолітознавство та у вивчення зимівниківської культури. Вона значно розширює коло досліджених проблем, висвітлених у дисертаційному дослідженні автора, а разом з тим - вводить до наукового обігу унікальні матеріали зі стоянки В'язівок-4а у Нижньому Посуллі на Полтавщині, ряду інших пам'яток Лівобережжя.

Малікова Л.Р.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ПРОФЕСОРА С.А.СЕМЕНОВА-ЗУСЕРА

Ім'я професора Семена Анатолійовича Семенова-Зусера було досить відомим в археологічних колах 20-40-х років ХХ ст. як значного фахівця — особливо у галузі давньої історії та археології Північного Причорномор'я.

Народився вчений 4 серпня 1887 р. у міщанській єврейській родині (його батьки були вчителями) у м.Павлограді на Катеринославщині. З 1907 р. С.А.Семенов-Зусер розпочав навчання у Петербурзі в Лісовому інституті, але у 1910 р. перейшов до Археологічного інституту. В 1914 р. він успішно закінчує його, отримавши атестат історика та археолога (був признаний гідним звання дійсного члена Археологічного інституту), після чого прослухав у 1916-1920 рр. курс історії у Петербурзькому університеті.

Початок трудової діяльності С.А.Семенова-Зусера також пов'язаний зі столицею, де з 1915 по 1917 рр. він працював викладачем Загальноосвітніх курсів. Після цього вчений переїздить на Україну, де протягом 1918-1919 рр. працює у м.Прилуки викладачем та деканом Пролетарського університету. З 1919 по 1921 рр. С.А.Семенов-Зусер завідує архівом і археологічними розкопками у Миколаєві, а з вересня 1921 по квітень 1925 року — працює на різних посадах в Одеському Архівному управлінні. На цей час припадають і перші публікації молодого вченого, пов'язані з давньогрецьким містом Ольвією.

У 1925 р. С.А.Семенов-Зусер переїздить до Ленінграду, де до вересня 1930 р. працює доцентом державного університету. Подальша викладацька діяльність вченого пов'язана з іншими вузами Ленінграда, Новгород та Курська. У 1937 р. С.А.Семенов-Зусер приїздить до Харкова, де до кінця життя (листопад 1951 р.) працює у Харківському університеті професором і завідувачим кафедрою давньої історії та археології.

Професор С.А.Семенов-Зусер опублікував значну кількість наукових праць, присвячених різноманітним проблемам історії. Окрім робіт у галузі античної історії Причорномор'я, дослідник відомий у наукових колах як автор праць, присвячених мегалітичним спорудам Криму, музейній справі та скіфській археології. Найбільш відомою його працею в останній галузі є монографія, присвячена історії вивчення скіф-

ської проблематики у вітчизняній науці. Хоча ця робота й зазнала значної критики, вона до сьогодні залишається єдиною працею, де історіографія скіфів розглядається у такому значному обсязі. Займався С.А.Семенов-Зусер і дослідженням салтівської культури. В останні роки життя харківським вченим також було видане дослідження, присвячене князю Святославу, та підручник з давньої історії.

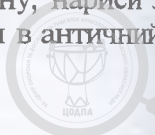
Загальна наукова спадщина професора С.А.Семенова-Зусера складається більше ніж з 50 друкованих наукових праць, майже 20 відгуків на роботи інших науковців, а також близько 200 публікацій у різних газетах та журналах.

Займався вчений і підготовкою нових наукових кадрів. Під його керівництвом у Харківському університеті було написано і захищено чотири кандидатських дисертації.

Однак не всі наукові праці й розробки С.А.Семенова-Зусера виявилися надрукованими. Переважна більшість з цих документів зберігається сьогодні в архіві Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському Національному університеті ім.В.Н.Каразіна. Особистий архів вченого складається з 43 справ, до складу яких входить 365 документів. Тематично їх можна розділити на кілька груп.

До першої групи відносяться чернетки виданих праць — таких, як "Князь Святослав", "Скифская проблема в отечественной науке 1692-1947 гг.", "Торговый путь к Ольвии", "Рыбный рынок в Херсонесе" та "Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья". Другу групу справ архіву складають невидані праці, присвячені скіфській проблемі. До них відносяться роботи, де розглядається питання співіснування кіммерійців та скіфів, рукописи праць про скіфські племена, що заселяли Причорномор'я, про племена скіфського часу на території Харківської області.

До третьої групи належать всі інші невидані праці вченого. Їх хронологічний діапазон охоплює час від кам'яного віку до раннього середньовіччя, а географічні межі цих досліджень простягаються від Казахстану до Східної Європи. До цього розділу належить робота, присвячена історії давнього Казахстану, нариси з історії Північного Причорномор'я в античний

період та праці, присвячені салтівській культурі.

До особистого архіву С.А.Семенова-Зусера належать і матеріали археологічних розкопок, проведених дослідником в Ольвії та Люботині, Верхньому Салтові і Великій Гомольші. Тут зберігаються звіти про розкопки, кресленики, малюнки та фотографії. Окрему категорію документів архіву складають відгуки і рецензії С.А.Семенова-Зусера, а також відгуки на роботи вченого.

Справа № 40 об'єднує листування вченого, тому є всі підстави для віднесення її до окремого підрозділу архіву. В ній нараховується 225 документів, серед яких листи К.Є.Гриневича, Л.М.Славина, М.М.Слоніського, Н.Постовської, Б.М.Гракова, Б.А.Рибокова та ін., а також офіційне листування з редакціями наукових журналів і деканатами вузів, де С.А.Семенов-Зусер викладав історію.

Ці основні документи і утворюють особистий архів С.А.Семенова-Зусера.

Архівні матеріали, які зберігаються в Музеї археології і етнографії Слобідської України, потребують докладного вивчення і, можливо, публікації тих із них, які мають найбільш важливе значення для сучасної науки.

Література, джерела

Архів МАЕСУ. — Ф.4. — Оп.1. — Спр.1-8; 10а; 11-20; 18а,е; 20д; 21г; 22-26; 27є-д; 30; 34; 34а; 36б; 36в; 37в; 40.
ДАХО. — Ф.Р-2792. — Оп.20. — Спр.156. — Арк.1,3, 9-10, 17, 21.

Ельницький Л.А., С.А.Семенов-Зусер. Скифская проблематика в отечественной науке, 1692 — 1947, Харьков, 1947 г., Стр. 192 // ВДИ. — Москва, 1948. — № 4. — С.109-116.

Семенов-Зусер С.А. Древняя история. — Киев: Радянська школа, 1949. — Вып.1. — 162 с.

Семенов-Зусер С.А. Исследования Салтовского могильника // АП УРСР. — К., 1953. — Т. 3. — С. 271-284.

Семенов-Зусер С.А. К вопросу о мегалитических памятниках // Природа. — Москва, 1931. — № 5. — С.479-506.

Семенов-Зусер С.А. Краснокутские курганы // Учені зап. ХДУ: Труды історич. ф-ту. — Харків, 1939. — № 1. — С.63-68.

Семенов-Зусер С.А. Князь Святослав. — Харків: Харківське книжково-газетне видавництво, 1946. — 59 с.

Семенов-Зусер С.А. Ольвия: От Петровской кунсткамеры к современному музею // Вестник АН СССР. — Москва, 1931. — № 6. — С.27-36.

Семенов-Зусер С.А. Новые находки в Ольвии // Известия РАИМК. — СПб., 1925. — Вып.4. — С.140-146 та ін.

Семенов-Зусер С.А. Первобытно-коммунистическое общество: Экспозиция музея антропологии и этнографии // Вестник АН СССР. — Москва, 1932. — № 12. — С.45-56 та ін.

Семенов-Зусер С.А. Розкопки поблизу с.Верхнього Салтова 1946 р. // АП УРСР. — Київ, 1949. — Т.2. — С.112-137.

Семенов-Зусер С.А. Рыбное хозяйство и рынки на юге СССР в древности. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1947. — 46 с. та ін.

Семенов-Зусер С.А. Сказочная Ольвия // Посев. — Одеса, 1921. — С.125-134.

Семенов-Зусер С.А. Скифы-кочевники на территории Північного Причорномор'я // Наукові зап. Харк. держ. пед. ін-ту. — Харків, 1939. — Т.1. — С.155-217 та ін.

Семенов-Зусер С.А. Скифская проблема в отечественной науке. 1692-1947. — Ч. 1: Опыт историографии скифов. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1947. — 191 с.

Семенов-Зусер С.А. Таврские мегалиты // Наукові зап. Харк. держ. пед. ін-ту. — Харків, 1940. — Т.5. — С.116-161 та ін.

Смирнов А. Проф. С.А.Семенов-Зусер. Скифская проблематика в отечественной науке. Изд. Харьковского государственного университета им. А.М.Горького. Харьков, 1947 // ВИ. — Москва, 1948. — № 7. — С.112-114.

Шрамко Б.А. Памяти проф. С.А.Семенова-Зусера // КСИА АН УССР. — Киев, 1952. — Вып.1. — С.109.

Скирда В.В., Чернигова Н.В. АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПРОФЕССОРА С.А.СЕМЕНОВА-ЗУСЕРА Резюме

Профессор С.А.Семенов-Зусер известен как автор многочисленных научных работ в области музееведения, скифской и античной археологии, истории древнего мира. Однако не все его работы и научные разработки опубликованы. Значительная часть этих материалов хранится в архиве Музея археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском Национальном университете им. В.Н.Каразина. Архив ученого, хранящийся в музее, состоит из 43 дел, в которых содержится более 360 документов. Среди них — черновики опубликованных и неопубликованных работы, чертежи, рисунки и фотографии разнообразных археологических памятников, письма ученых к С.А.Семенову-Зусеру и другие документы, требующие тщательного изучения.

29.05.2001.

МАТЕРІАЛИ КУЛЬТУРИ БАГАТОВАЛИКОВОЇ КЕРАМІКИ ПОСЕЛЕННЯ ДУБИНКА-ІІ НА ЧЕРКАЩИНІ

Рис.1. Карта-схема розташування поселення Дубинка-ІІ.

0 1 2 3 4 км

У результаті розвідок, що проводились впродовж 1997-2001 рр. у заплаві Дніпра на затоплених нині Кременчуцьким водосховищем територіях у період спаду рівня води біля острова Дубинка було знайдено нове поселення, що отримало назву Дубинка-ІІ. Пам'ятка знаходиться на лівому березі р.Дніпро, за 1,5км на північний схід від с.Чехівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл., та за 5км. на північний захід від дамби, що перетинає Дніпро (рис.1). До розмиву поселення було багатощаровим. Так, на ньому виявлено як кераміку епохи неоліту, так і епохи бронзи. Значну кількість знахідок на цьому поселенні складає кераміка культури багатоваликів (КБК).

Усього в колекції з поселення Дубинка-ІІ 32 фрагменти посудин КБК (рис.2-6), у відсотковому відношенні вона складає близько 30% від загальної кількості усього керамічного матеріалу. З 32 фрагментів цієї культури — 18 віничків (приблизно 13 посудин), 5 фрагментів плічок, 7 шийок, а також 1 фрагмент бічної стінки і 1 фрагмент придонної частини посудини. Всі знайдені фрагменти можна віднести до 17-18 посудин.

У глині посуду помітна (добре виражена) домішка дрібно- та тонкозернистого піску, завдяки чому поверхня черепків на дотик шерехата. Є ймовірність домішки у вигляді дрібного шамоту. У глині однієї з посудин присутня невелика кількість кривавика у вигляді окремих і дуже дрібних вкраплень. Черепки на потертостях піщанисті. В цілому глина посуду КБК однорідна за домішками і добре вимшана. Колір поверхні посудин темно-коричневий, рідше рудий, в

одному випадку майже чорний. Внутрішня сторона темніша — темно-коричневого і чорного кольорів. Вигляд нерівномірний, помітні плями, що відрізняються за кольором. Поверхні черепків рівні з обох боків, зі слідами характерного тонкого штрихування (подряпин) — сліди від згладжування та вирівнювання керамічним лощилом.

Посуд бачить форми з пом'якшеним та кутастим профілем плічок (рис.5: 10; 3; 2; 6; 4, 7, 8) і прямим стягнутим досередини або трохи відігнутим назовні (біля самого краю) віничком. Краї віничків прямозрізані (рис.2: 1, 3; 3: 1, 3; 6: 3, 4), або скошені назовні (рис.5: 7, 8; 6: 5, 6), більш або менш плавних обрисів. Одна посудина має високий прямий віничок, трохи відігнутий назовні (рис.6: 1), що зближує її з катакомбною керамікою Дубинки-ІІ.

Майже весь посуд прикрашений горизонтальними наліпними валиками, трикутними в розрізі (черепки трохи затерті, тому валики у профілі згладжено-округлої форми), і тонкими або широкими прокресленими лініями (рис.2-6). Зазвичай наліпні валики прикрашались (гофрувались, укріплялись) пальцевими защипами (рис.2 1, 2; 3; 4; 3; 5: 1, 6, 7, 10; 6: 1, 4). Набагато рідше для прикрашення наліпних валиків використовувались якісь штампи (пальчик, тріска тощо), що залишали рубчасті відтиски або ямки (рис.4: 1, 2, 4, 5; 5: 2-5; 6: 5-8). У більшості випадків защипи пальця або штампу наносилися із добрим натиском, залишаючи при цьому глибокі відбитки. Іноді наліпний валик не прикрашався насічками та пальцевими защипами (рис.2: 3, 5; 6: 3). Розчленовані і гладенькі валики могли входити до складу однієї орнаментальної композиції. На одній з посудин гладенькі наліпні валики утворюють вертикально-зональну (?) паркетну композицію (рис.6: 4). Орнамент із прокреслених ліній в усіх випадках займає зону верхньої частини плеча біконічної посудини, між горизонтальними наліпними валиками злому плічка і віничка (рис.3; 4: 1-3, 5, 7; 5: 1, 2, 9, 10; 6: 2, 5,

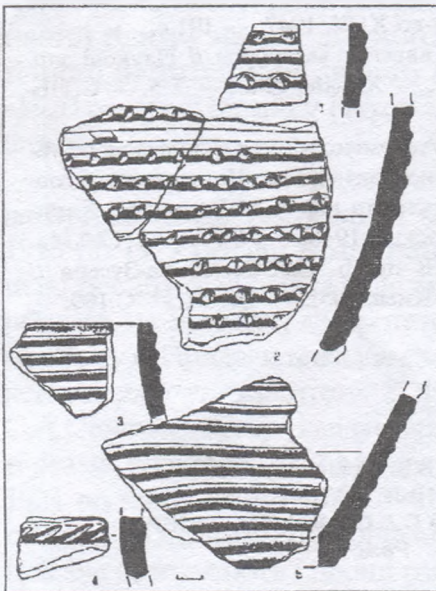

Рис.2. Уламки посудин КБК:

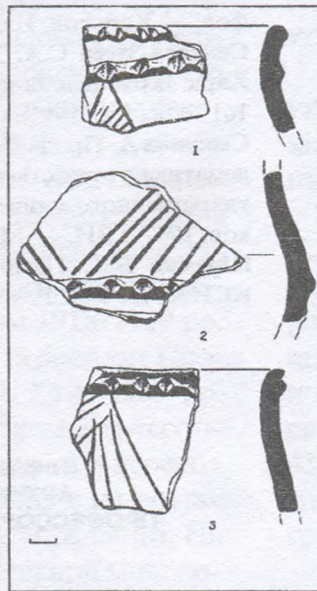

Рис.3. Фр-ти посудин КБК.

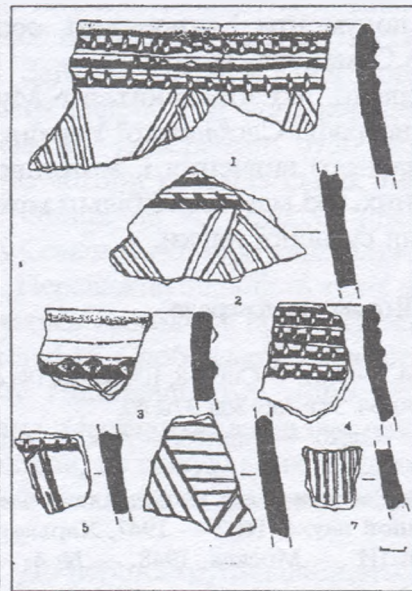

Рис.4. Уламки посудин КБК:

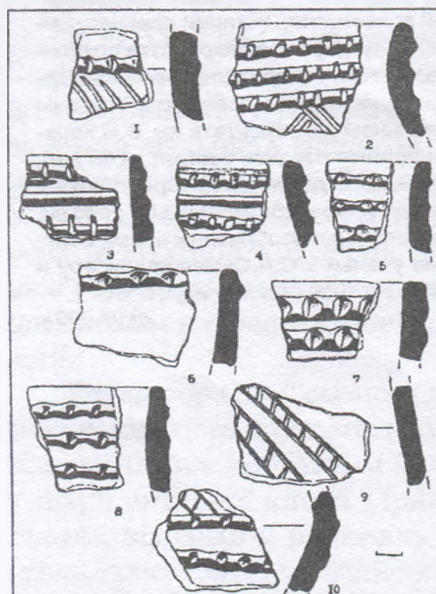

Рис.5. Фр-ти кераміки КБК.

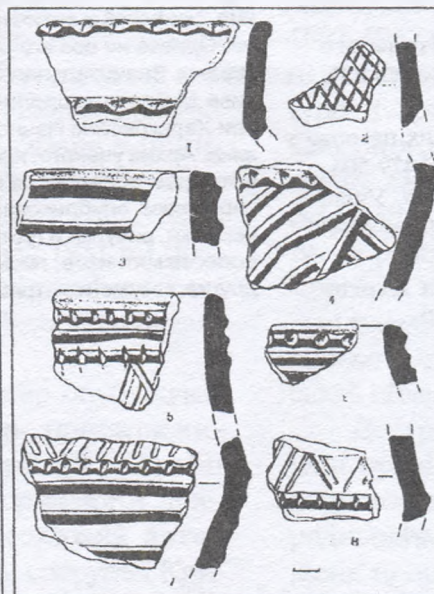

Рис.6. Уламки кераміки КБК:

ють вертикально-зональну (?) паркетну композицію (рис.6: 4). Орнамент із прокреслених ліній в усіх випадках займає зону верхньої частини плеча біконічної посудини, між горизонтальними наліпними валиками злому плічка і віничка (рис.3; 4: 1-3, 5, 7; 5: 1, 2, 9, 10; 6: 2, 5,

7, 8). Тонкі і широкі прокреслені лінії утворюють композиції із заштрихованих трикутників, розташованих вершиною вгору (рис.3; 4: 1, 2, 5). На двох черепках — прокреслені лінії, кососітчастий (рис.6: 2) і "паркетний" (рис.4: 6) орнамент.

На одному з фрагментів орнамент складається з косих прокреслених ліній, проміжки між якими, через один, заповнені насічками — своєрідна графічна імітація наліпного розчленованого валика (рис.5: 9). У всіх відмічених випадках мова може йти про існування основної композиції орнаменту з трикутних фігур (трикутників), заповнених косими лініями (рис.3; 4: 1, 2), кососітчастим малюнком (рис.6: 2) або косими лініями з насічками (рис.5: 9, 10) і горизонтальними та діагональними лініями (рис.4: 6).

З 32 фрагментів КБК виділяються частини 6-7 горщиків: посудина №1 (1-2 посудини) — 8 фрагментів кераміки (рис.4: 1, 2; 5: 2, 4; 6: 5-7), посудина №2 — 2 фрагменти кераміки (рис.5: 5, 8), посудина №3 — 3 фрагменти кераміки (рис.4: 3; 5: 9, 10), посудина №4 — 2 фрагменти

кераміки (рис.3: 1, 2), посудина №5 — 2 фрагменти кераміки (рис.2: 1, 2), посудина №6 — 2 фрагменти кераміки (рис.2: 3, 5). Виходячи з подібної, досить значної, кількості розбитих тут посудин, можна припустити, що в епоху КБК на Дубинці-II, як і в інші періоди, також існувало досить тривале поселення. Мала ж кількість фрагментів від посудин пояснюється недостатньою дослідженістю пам'ятки та її важкодоступністю у зв'язку з майже постійною затопленістю.

Культура багатоваликів кераміки за С.С.Березанською датується другою половиною XVI-XVII ст. до н.е. В її розвитку дослідниця виділяє два періоди: ранній — XVII-початок XVI ст. до н.е. та пізній — друга пол. XVI-початок XV ст. до н.е. Пам'ятки середньодніпровського варіанту КБК датуються С.С.Березанською кінцем XVII — початком XV ст. до н.е. За топографією середньодніпровських поселень КБК виділяються більш ранні та більш пізні пам'ятки. До більш ранніх С.С.Березанська відносить поселення з високою топографією, а до більш пізніх —

поселення у заплавах¹. Таким чином, уся описана нами вище кераміка можна віднести саме до культури багатоваликів кераміки і співставити з керамікою з пам'яток середньодніпровського варіанту цієї культури, датувавши пізнім етапом її розвитку.

Варто відзначити, що для пам'яток культури багатоваликів кераміки запропоновані й інші датування: ранній етап КБК — 1850-1700 рр. до н.е.; пізній етап — 1700-1600 рр. до н.е. В цілому час існування пам'яток КБК відноситься дослідниками до 1850/1800 — 1600 рр. до н.е.²

Література

1. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Черниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев, Наукова думка, 1986. — С.22-39.
2. Чмихов М.О., Черняков И.Т. Хронология археологических памятников эпохи миди-бронзы на территории Украины. — Київ, 1988. — С.106.

01.01.2001

© Бейдин Г.В., Лизунов А.Г.

НОВЫЕ НАХОДКИ АНТИЧНЫХ МОНЕТ НА БЕЛЬСКОМ ГОРОДИЩЕ

Находки античных монет на памятниках лесостепной Скифии очень редки. Так за многие годы исследования Бельского городища документально зафиксировано всего две античные монеты на его территории. На Западном укреплении Бельского городища была найдена медная пантикапейская монета¹, время чеканки которой, по В.А.Анохину, отнесено к 393-389 гг. до н.э. На Восточном укреплении Бельского городища был найден медный пантикапейский обол², датируемый 314-310 гг. до н.э.

Тем важнее сведения о находках античных монет, сделанных в последнее время в Бельске. Все найденные монеты принадлежат древнегреческому городу Ольвии.

Летом 2000 г. на Западном укреплении Бельского городища краеведом Е.Киряковым был найден обломок литого ольвийского "дельфина", от которого сохранилась только средняя часть (рис.1:1). Ее длина — 19 мм. Вес — 2,6 г. А.Г.Сальников³ классифицирует такой тип "дельфи-

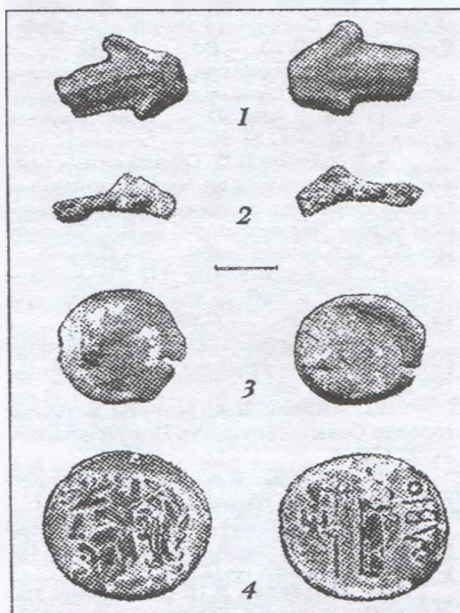

Рис.1. Ольвийские монеты, обнаруженные на Бельском городище.

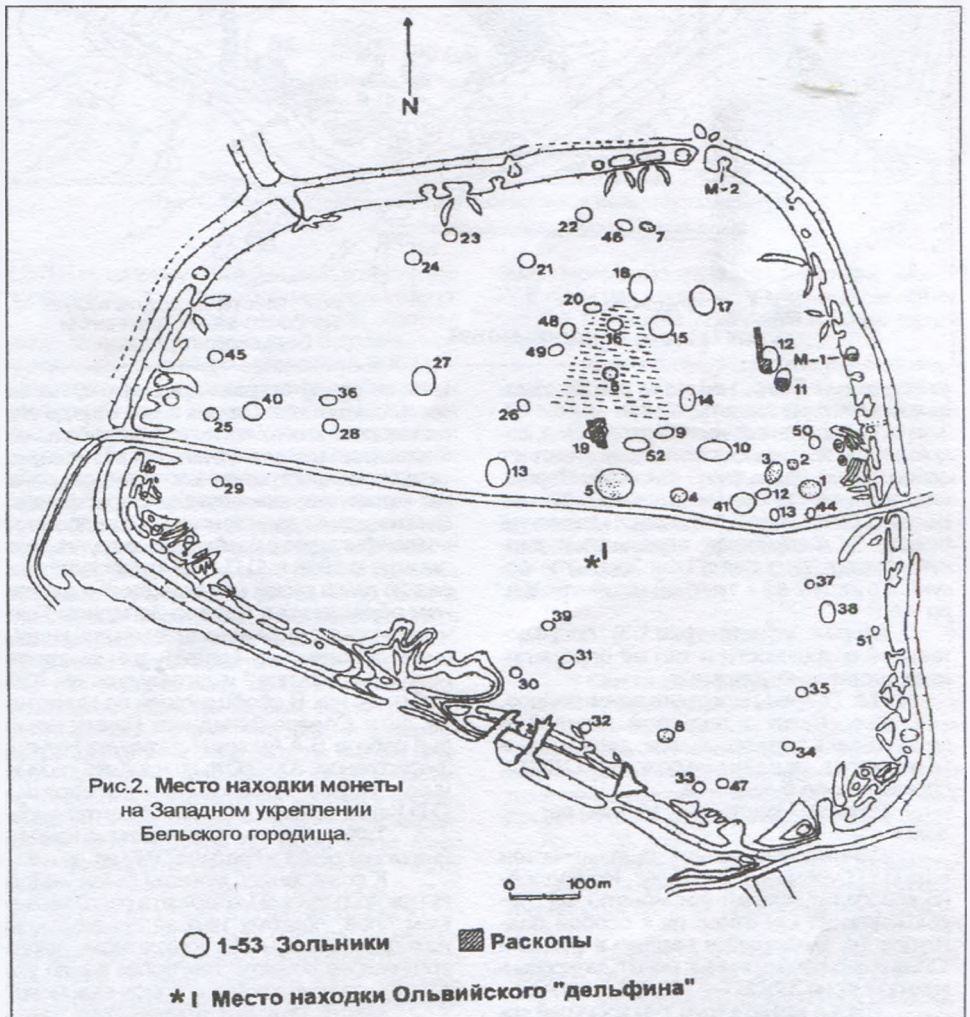

Рис.2. Место находки монеты на Западном укреплении Бельского городища.

* I Место находки Ольвийского "дельфина"

нов" как реалистический и относит время начала их обращения к рубежу VI-V вв. до н.э., а конец — к 470-460 гг. до н.э. В.А.Анохин⁴ выпуск всех видов мелких анэпиграфических "дельфинов" растягивает с третьей четверти VI до конца IV вв. до н.э.

Монета была передана находчиком И.Б.Шрамко, которой авторы выражают глубокую благодарность за предоставленную возможность опубликовать эту находку.

В мае 2000 г. одним из авторов предлагаемой публикации на вспаханной территории Восточного укрепления Бельско-

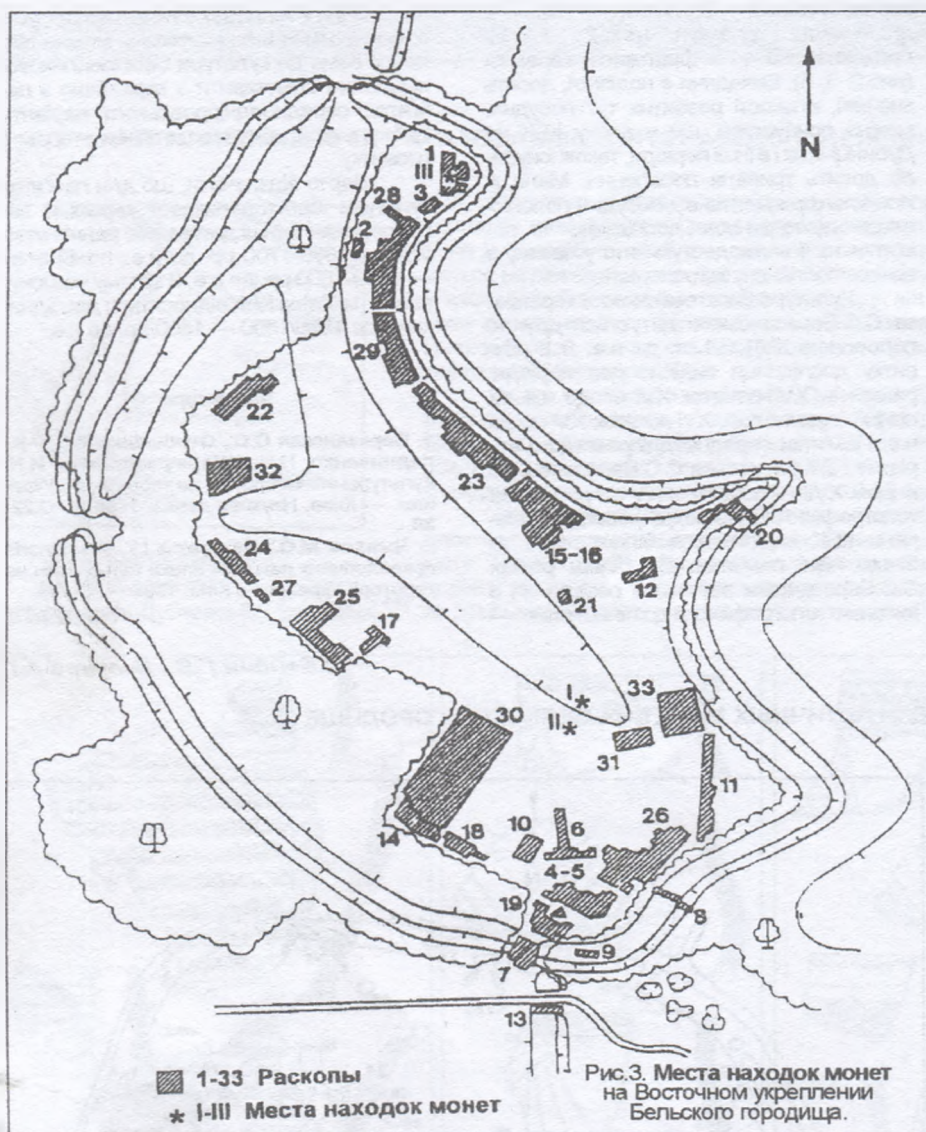

Рис.3. Места находок монет на Восточном укреплении Бельского городища.

го городища были найдены три бронзовые ольвийские монеты.

Первая из них, наиболее ранняя, сохранилась не полностью и представляет собой литой "дельфин" (рис.1:2). Передняя часть её обломана. Длина — 18 мм. Вес — 1,02 г. Четкой датировки монета не имеет. А.Г.Сальников⁶ определяет данную форму "дельфина" как "схематическую" и относит её к третьей четверти V в. до н.э.

Вторая монета (рис.1:3) по сохранности и тип её определяется достаточно уверенно.

Л.с.: Голова Деметры в венке вправо.

О.с.: Орел с поднятой головой и прижатými к телу крыльями, держащий в лапах колос, над ним надпись — ОЛВЮ, справа в поле буква — А.

Размер монеты — 19 мм, вес — 3,96 г.

Данный тип монет был известен еще П.О.Бурачкову⁷ и Б.Пику⁸. Но подробно классифицировал эти монеты О.П.Карышковский⁹. Он отнес их к особой подгруппе Tv, входящей в первую в истории Ольвии серию чеканенных монет, датированную примерно 385/380 — 360/355 гг. до н.э.

Третья монета (рис.1:4) хорошей сохранности, покрыта ровным слоем патины.

Л.с.: Голова бородатого божества (Борисфена) влево.

О.с.: Лук в горите и секира, справа — ОЛВЮ, слева монограмма — Э<

Диаметр монеты — 25 мм, вес — 8,51 г.

На лбу Борисфена — глубокая вмя-

тина от удара острым предметом, так же покрытая патиной. Скорее всего, еще до утери монеты кто-то пытался надрубить её. Описанная монета относится к одному из самых распространенных типов ольвийских монет, так называемых "борисфенов". Они известны давно⁹, но самую подробную классификацию с разбивкой на группы дал им еще в 1968 г. О.П.Карышковский¹⁰. Через 20 лет в своей монографии¹¹ о денежном обращении в Северо-Западном Причерноморье в античную эпоху он лишь уточнил и дополнил её. Найденная монета относится к I группе¹² и датируется им 320-310 гг. до н.э. В обобщающей по монетному делу Северо-Западного Причерноморья работе В.А.Анохин¹³ датирует I группу "борисфенов" 300-280 гг. до н.э. Хотя, по мнению авторов, обоснование датировки у О.П.Карышковского более убедительное.

Таким образом, время выпуска найденных монет лежит в пределах V-IV вв. до н.э. К сожалению, монеты были найдены как подъемный материал в расхваченном слое, поэтому нельзя привязать их находку к какому-либо конкретному археологическому объекту. Тем более важно указать места находок выше описанных монет.

Место находки ольвийского "дельфина" на Западном укреплении Бельского городища приведено на рис.2, а привязка мест находок монет к плану Восточного Бельского городища отражена на рис.3. Цифры I-III на плане соответствуют последовательности описания монет.

Интересно, что "борисфен" найден на месте I раскопа, где ранее была обнару-

жена единственная с территории Восточного укрепления Бельского городища античная монета — пантикапейский обол, датируемый, как и "борисфен", концом IV в. до н.э. (330-315 гг. до н.э.)¹⁴.

Находки монет Ольвии на территории Восточного укрепления Бельского городища, безусловно, не могут служить несомненным доказательством наличия у местного населения товарно-денежных отношений. Но, если одну, ранее упоминавшуюся, пантикапейскую монету можно рассматривать как художественное изделие¹⁵, то три опубликованные ольвийские монеты и пантикапейская с Западного укрепления, этим достоинством не обладают, а потому можно предположить их использование в качестве эквивалента товара если не в самом Гелоне, то, по меньшей мере, в торговле с греческими купцами непосредственно в Ольвии и Пантикапее.

Находки монет Ольвии на Бельском городище могут служить подтверждением предположению о функционировании в античный период трансконтинентальных торговых путей¹⁶ и уточнить их прохождения, а также подтвердить обширность торговых связей населения Бельского городища с античным миром в V-IV вв. до н.э., значительно расширяя ареал находок ольвийских монет.

Литература

1. Максименко Г.М., Супруненко О.Б. Боспорська монета із Західного укріплення Більського городища // АЛЛУ. — Полтава, 1999. — Ч.2 — С.23, 24.
2. Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — Киев: Наукова думка, 1973. — С.82-112.
3. Сальников О.Г. Ольвийські "рибки": початковий етап ольвійського грошового обігу // МАСП. — Одесса, 1959. — Вып.2. — С.44-58.
4. Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — Киев: Наукова думка, 1989.
5. Сальников О.Г. Ольвийські "рибки"... — С.44-58.
6. Бурачков П.О. Общий каталог монет, принадлежащих эллиническим колониям, существовавшим в древности на Северном берегу Черного моря. — Одесса: издание Шульце, 1884. — Ч.1.
7. Pick V., Regling K. Die antiken Munzen von Dacien und Moesien. — Berlin: Reimer, 1898-1910. — Bd.1. — V.1/2.
8. Карышковский П.О. Из истории монетного дела Ольвии в первой половине IV в. до н.э. // АИСЗП. — Киев: Наукова думка, 1978. — С.83-99.
9. Бурачков П.О. Общий каталог монет, принадлежащих эллиническим колониям, существовавшим в древности на Северном берегу Черного моря. — Ч.1; Сальников О.Г. Ольвийські "рибки"... — С.44-48.
10. Карышковский П.О. Ольвийские "борисфены" // НиС. — Киев: Наукова думка, 1968. — Вып.3. — С.62-85.
11. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. — Киев: Наукова думка, 1988.
12. Там же.
13. Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — С.169.
14. Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища. — С.82-112.
15. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наукова думка, 1987. — С.126.
16. Медведев А.П. Ольвийские торговые пути и степень достоверности этнографических данных Геродота // Археология. — Київ, 1997. — № 4. — С.24-28.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС СКІФСЬКОГО ЧАСУ В УРОЧИЩІ БАРВІНКОВА ГОРА НА ГЛУХІВЩИНІ

Давнє поселення в ур. Барвінкова Гора знаходиться у лісі, поблизу с.Вікторове Глухівського р-ну Сумської обл. Серед місцевих жителів ходять кілька легенд про "царицині погребі" та закопані в них величезні скарби. Згадка про поселення, яке датується VII-VI ст. до н.е., є в рукописі місцевого краєзнавця Г.Сенченка¹. Не зважаючи на те, що пам'ятка відома давно, навіть ситуаційного її плану укладено не було.

У 1988 р. городище опитав В.В.Приймак. Ним проведено шурфування території пам'ятки. Потужного культурного шару на ній не виявлено. У невеликій кількості траплялася лише ліпна кераміка². Проте городище на Барвінковій Горі є тільки частиною значного археологічного комплексу, до складу якого входять ще й селище та курганний могильник скіфської доби (рис.1).

Об'єкти скіфського періоду на Глухівщині раніше не досліджувалися. Донедавна вважалось, що північним кордоном розселення племен скіфського часу була територія сучасних Роменського та Бурицького р-нів Сумської обл. Сліди перебування племен скіфського часу у цій місцевості широко відомі в археологічному світі — це курганні могильники в Роменському і Бурицькому р-нах. Шедеврами і окрасою колекції Музею історичних коштовностей України є золоті речі, знайдені в курганних насипах поблизу хутора Шумейка та біля с.Вовківці Роменського р-ну Сумської обл.³

Останні дослідження дали змогу твердити, що деякі із угруповань скіфської доби дійшли у розселенні ще північніше, вглиб лісостепу і, досягнувши земель сучасної Глухівщини, заснували свої поселення у лісових хащах, серед боліт та природних урвищ⁴.

Судячи зі здобутих археологічних матеріалів, періодом становлення та розквіту поселення на Барвінковій Горі був саме час переселення скіфів з Передкавказзя у Нижнє Подніпров'я, а потім і північніше — приблизно друга половина VI ст. до н.е.

Городище знаходиться на відстані 2 км на північний захід від с.Вікторове і займає середню частину мису видовженої форми. З напівного боку воно захищене двома валами з ровами. Спочатку йде неглибокий рів, за ним насипано вал висотою 1,5-1,8 м, ширина валу в основі 2,0-2,5 м. Через 50 м викопано другий рів, глибиною 1,7-2,0 м, і насипано вал висотою 3,5-4,0 м при ширині 3,0-4,0 м. В одному місці перший вал має розрив, рів при цьому не засипано. Скоріше за все, тут знаходився давній в'їзд. Невеликий вхід до городища розташовувався у північно-західній частині, поряд із насипаним другим валом. Вали зведені тільки із напівного, південно-західного, та протилежного, північно-східного боків. З південно-східної і північно-західної сторін — укріплення відсутні. Схили підсилені ескарпами. Протяжність городища по лінії північ — південь складає 200 м, а по лінії захід — схід — 100 м.

Майже у центрі городища є невеликий курган півкулястої форми, висотою 1,2-1,3 м, діаметром 2,5 м. З трьох сторін біля кургану — три невеликі заглибини. Кілька заглибин є і в південно-західній частині городища, ближче до входу. За 30 м на північний схід від кургану знаходиться лійкоподібна яма, глибиною близько 2,0 м. Можливо, це воронка від авіабомби часів другої світової війни⁵. Вал на виході з городища, тобто з північного-сходу, має висоту

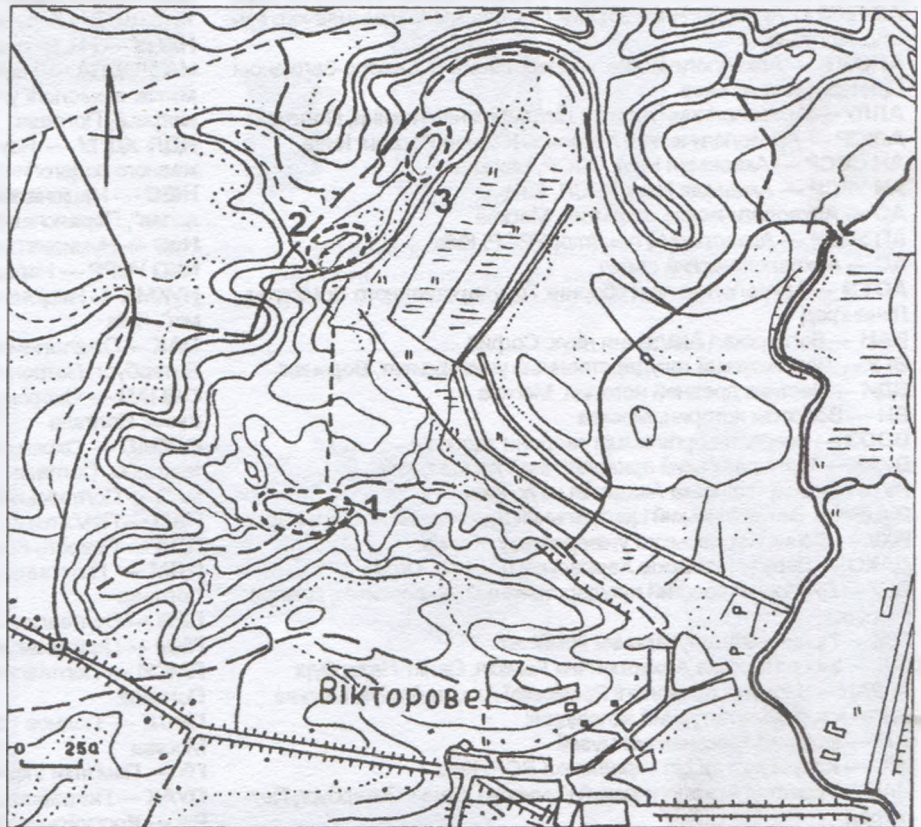

Рис.1. Комплекс пам'яток скіфського часу поблизу с.Вікторове.
1 - курганний могильник; 2 - городище; 3 - селище

2,5-3,0 м, ширину 3,0-4,0 м. Ця ділянка має протяжність 30 м. За валом мис звужується.

На крайній північно-східній частині мису знаходиться селище. Відстань між городищем і селищем становить 300 м. У його південно-західній частині здіймається курганний насип висотою 4,0-5,0 м. Курган частково зруйнований грабіжницькими ямами. По осі північ — південь протяжність селища становить 250 м, захід — схід — 80 м. Укріплення по периметру відсутні. Зі всіх боків мису, крім південно-західного, селище-передгороддя обмежене схилами, які спускаються до заболоченої місцевості. Потрапити до селища можна було лише городища. Поверхня селища має природний ухил на північний схід. Перепад висоти становить 1,0-1,5 м.

Зі східного боку, на схилі знаходиться яма лійкоподібної форми, діаметром 20 м і глибиною 7-8 м. Стінки ями не задерновані. При її огляді було зібрано значну кількість підйомних матеріалів. Більшу частину з них становлять ліпна кераміка червоноуватого і коричневого кольору, з характерними проколами по краю вінця (рис.2:1), фрагменти глиняної обмазки. Також знайдено два керамічних пряслиця (рис.2:2), залізну шпильку з спіралеподібною голівкою (рис.2:3), неюжню частину мініатюрної посудинки (рис.2:4), керамічне грузило біконічної форми (рис.2:5). Для уявлення про стратиграфію було захищено північно-західну стіну ями у верхній її частині, де по черезу залягали: верхній шар — дерн, потужністю 0,15 м, під ним — чорнозем, насичений керамікою скіфської доби та фрагментами обмазки; на глибині 1,5-1,6 м виявлено прошарок каміння, схожий на рештки фундаменти. Серед каміння зустрічаються фрагменти кераміки⁶. У 1999 р.

яму перерізано грабіжницькою траншеєю. У її відвалах матеріалів майже не виявлено, за винятком декількох дрібних фрагментів кераміки.

На схилах селища закладено декілька шурфів глибиною 0,6-0,7 м, в яких взято велику кількість ліпної кераміки скіфської доби, подрібнені кістки та зуби тварин⁷.

Курганна група знаходиться на відстані близько 1,0 км на північ від городища і налічує 3 насипи. Група витягнута із заходу на схід і займає площу 100х30 м. Кургани розташовані в одну лінію. Їх діаметр 10-15 м, висота — 2-3 м. Всі кургани зруйновані грабіжниками.

Література

- 1 Сенченко Г. Іоніне та його урочища. — Рукопис // Архів Глухівського ІКЗ.
- 2 Сухокобов О.В., Приймак В.В., Горбовцов А.А., Звагельський В.Б. Отчет о разведках на территории Сумской области для "Свода памятников истории и культуры" в 1988 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1988/176. — № 23227. — Арх.25-26.
- 3 Ганина О.Д., Старченко Е.В., Арустамян Ж.Г., Гарбуз Б.Б. Музей исторических драгоценностей УССР. — Киев: Мистецтво, 1984. — С.19-20.
- 4 Деркач А.Л. Глухів — Гетьманська столиця. — Київ: Павлім, 2000. — С.10-11.
- 5 Коваленко Ю.О. Археологія Глухівщини: Короткий звіт про археологічні розвідки на городищі та селищі Барвінкова Гора біля села Вікторове Глухівського р-ну Сумської обл. — Рукопис. — Глухів, 1989 // Щоденник. — Арх. 24-25.
- 6 Коваленко Ю.О. Археологія Глухівщини... — Арх.26.
- 7 Там само. — Арх.27.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ** — Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ — Археологічні дослідження на Україні, Київ, Запоріжжя, Луцьк
АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АИСЗП — Археологические исследования в Северо-Западном Причерноморье, Киев
АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России, Киев
АН СССР — Академия Наук СССР, Москва
АН УРСР — Академия Наук УРСР, Київ
АО — Археологические открытия, Москва
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР, Київ
АС — Археологический съезд
АС ГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград
БАН — Болгарская Академия наук, София
ВГУ — Воронежский государственный университет, Воронеж
ВДИ — Вестник древней истории, Москва
ВИ — Вопросы истории, Москва
ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВУАН — Всеукраїнська Академія наук, Київ
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, Харків
ВХУ — Вісник Харківського університету, Харків
ДАХО — Державний архів Харківської області, Харків
ДГУ — Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ГЗК — Гірничо-збагачувальний комбінат
ІАК — Імператорська Археологічна Комісія, Санкт-Петербург
ІА РАН — Інститут археології Російської Академії наук, Москва
ІКЗ — Історико-культурний заповідник
ІКМ — Історико-краєзнавчий музей
ІМС — Історія міст та сіл Української РСР, Київ
ІАК — Известия Археологической Комиссии, Санкт-Петербург, Петроград
ІИМК АН СССР — Інститут історії матеріальної культури АН СССР, Ленинград
ІИМК РАН — Інститут історії матеріальної культури РАН, Санкт-Петербург
КГУ — Киевский государственный университет, Киев
КЗ ВУАК — Короткі звітлення ВУАК, Київ
КрКМ — Кременчуцький краєзнавчий музей, Кременчук
КС — Киевская старина, Київська старовина, Київ
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УРСР, Киев
КСП — Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
МАИЭТ — Матеріали по археології та етнографії Таврії, Симферополь
МАСП — Матеріали по археології Северного Причерноморья, Киев-Одесса
МАО — Московское археологическое общество, Москва
МАТ — Московське археологічне товариство, Москва
МАЕСУ — Музей археології та етнографії Слобідської України при Харківському Національному університеті ім. В.Н.Каразіна, Харків
МАЗСУ — Музей археології та етнографії Слободської України при Харьковском Национальном университете им. В.Н.Каразина, Харьков
МГУ — Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва
МИА — Матеріали та дослідження по археології СССР, Москва-Ленинград
МИАДЛ — Матеріали та дослідження по археології Дніпровського Левобережжя, Курск
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА МАЗСУ — Научный архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском Национальном университете им. В.Н.Каразина, Харьков
НАНУ — Національна Академія наук України, Київ
НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НДЛ ХДПУ — Науково-дослідна лабораторія Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, Харків
НІЕС — Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав", Переяслав-Хмельницький
Нис — Нумизматика и сфрагистика, Киев
НКО УССР — Народний Комісаріат освіти Української СРР, Харків
НУКМА — Національний університет "Кієво-Могилянська Академія", Київ
ОАК — Отчёты Императорской Археологической Комиссии, Санкт-Петербург, Петроград
ОДПАП — Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
ОИПАП — Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины, Полтава
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПАП — Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава
ПВЛ — Повесть Времянных Лет, Москва-Ленинград
ПДМ — Полтавський Державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава
ПЕВ — Полтавские епархиальные ведомости, Полтава
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПМСИ — Полтавський медичинський стоматологічний інститут, Полтава
ПРСЛ — Полное собрание русских летописей, Санкт-Петербург, Москва
ПУ — Пам'ятки України, Київ
ПУАК — Полтавська учена архивна комісія, Полтава
РА — Российская археология, Москва
РАИМК — Российская Академия истории материальной культуры, Ленинград
РАС — Рязувальна археологічна служба
СА — Советская археология, Москва
САИ — Свод археологических источников, Москва
СНУ — Східноукраїнський Національний університет, Луганськ
СЭ — Советская этнография, Москва
ТД — Тези доповідей
ТДК — Тези доповідей конференції
ТДС — Тезисы докладов и сообщений
ТДЛ — Тези доповідей і повідомлень
УАН — Українська Академія Наук, Київ
УЕ — Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, Київ
УМСА — Українська медична стоматологічна академія, Полтава
УРЕ — Українська радянська енциклопедія, Київ
УТОГК — Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури
ХГУ — Харьковский государственный университет, Харьков
ХДУ — Харьковский державний університет, Харьков
ХДПУ — Харьковский державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди, Харьков
ХИАО — Харьковское историко-археологическое общество, Харьков
ЦВК СРСР — Центральний Виконавчий Комітет СРСР, Москва
ЦДАВОУ — Центральний архів вищих органів влади та державного управління України, Київ
ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦОИПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облгосадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ — Центру пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЧГВАК — Чернівецька вчена архівна комісія, Чернівці

"АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ"

можна придбати у Київських книгарнях "Академія" та "Наукова думка", кіоску Полтавського краєзнавчого музею (Полтава), замовити післяплатою у книгозбірні Центру за адресою редакції, а також у Польовому комітеті та науковій бібліотеці ІА НАН України.

Рис.7. Поорелье. Керамика днепр-донецкого (1-3) и ямочно-гребенчатого (4, 6-9) типа, неолитический каменный топор (5).
1-5 — Осиповка. 6 — Займанка; 7, 9 — ур.Тютюнница; 8 — Гупаловка.

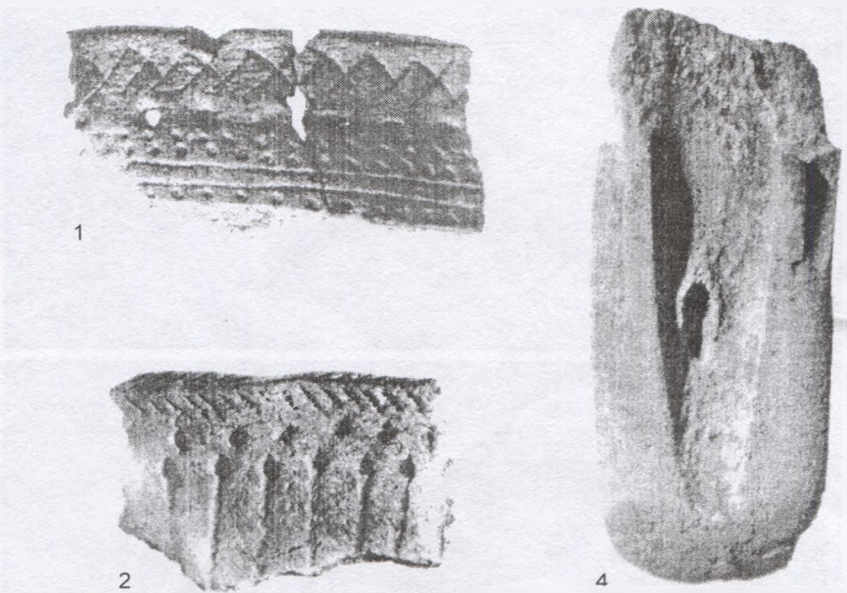
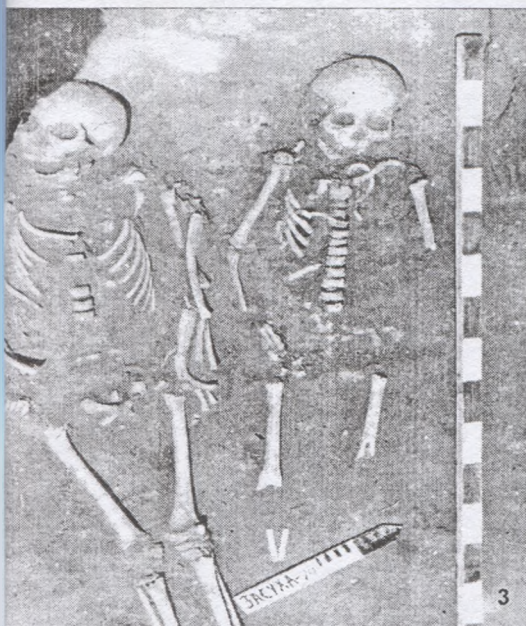

Рис.8. Поорелье. Керамика, парное погребение и тесло из кости из раскопок в ур.Засуха вблизи Перещепино.

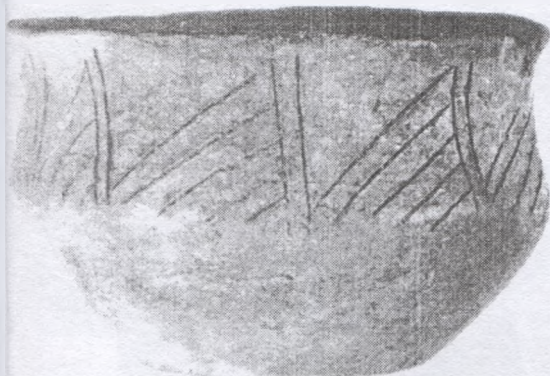

Рис.9. Поорелье. Срубные сосуды из раскопок у Перещепино.

10. Осиповка. Подвеска из византийского золотого солида, найденная в кочевническом погребении.

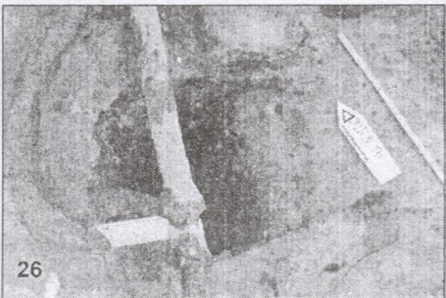
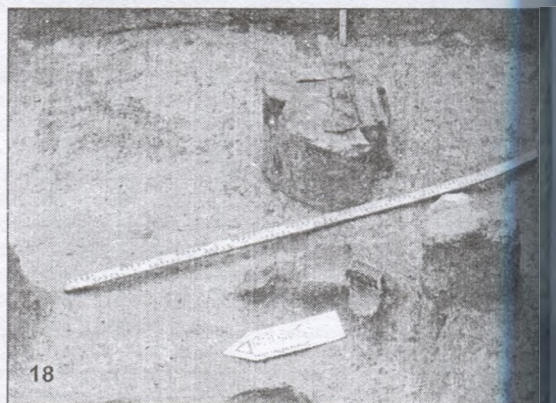
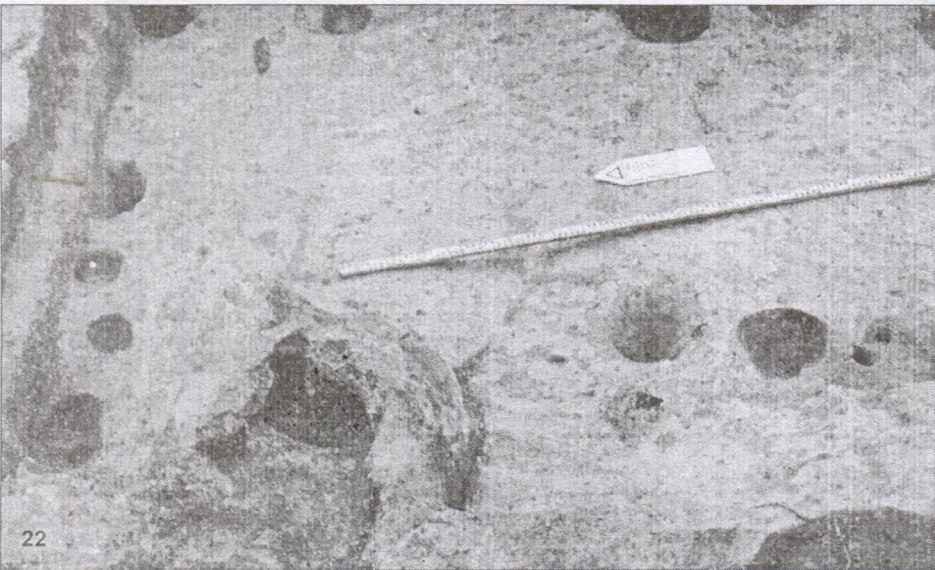
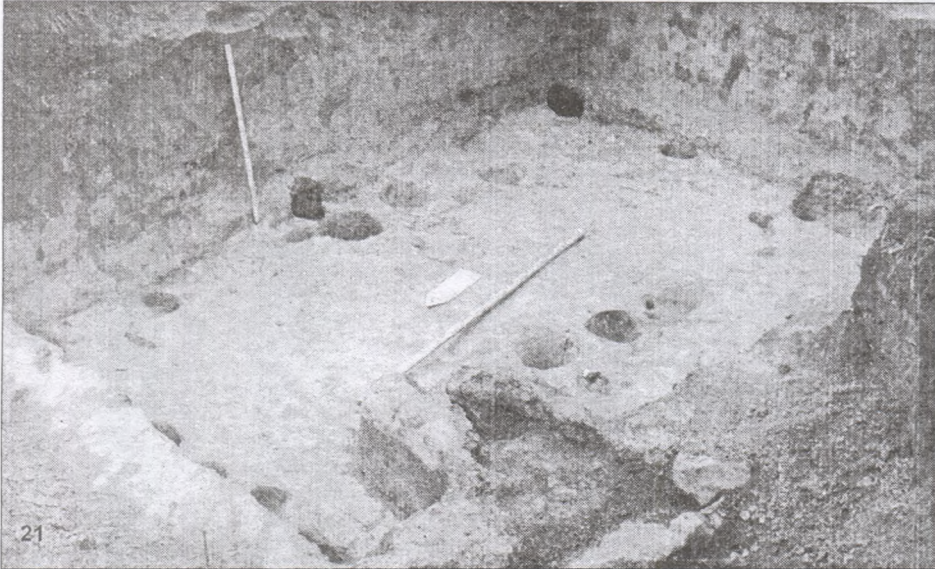

Рис. 3. Полтава, форштадт, вул. Братів Литвинович, 15. Розкоп № 7 / 1997 р. Яма № 1. Вигляд з північного заходу.

Рис. 8. Яма № 2 у процесі дослідження. Вигляд з півночі.

Рис. 12. Житло № 7. Скупчення пічини та обмазки давньоруського житла. Шар «А» на стадії зачистки. На передньому плані — труба газопроводу, у центрі — ділянка зі збереженою побілкою. Вигляд зі сходу.

Рис. 13. Житло № 7. Скупчення пічини від давньоруського житла. Вигляд зі сходу.

Рис. 18. Житло № 7. Розвал роменського ліпного горщика з шару «Г» у південно-східному кутку житла. Вигляд із заходу.

Рис. 21. Житло № 7. Котлован житла після повної розчистки. Вигляд з північного заходу.

Рис. 22. Житло № 7. Фрагмент. Рештки печі, стовпові ямки та заглибина вогнища. Вигляд із заходу.

Рис. 23. Житло № 7. Заповнення ямок від кіпків та решток вогнища.

Рис. 24. Житло № 7. Робочий момент. Розчистка ямки вогнища.

Рис. 25. Житло № 7. Рештки печі, пошкодженої траншеєю водогону. Вигляд зі сходу.

Рис. 26. Житло № 7. Залишки печі. Вигляд зверху.

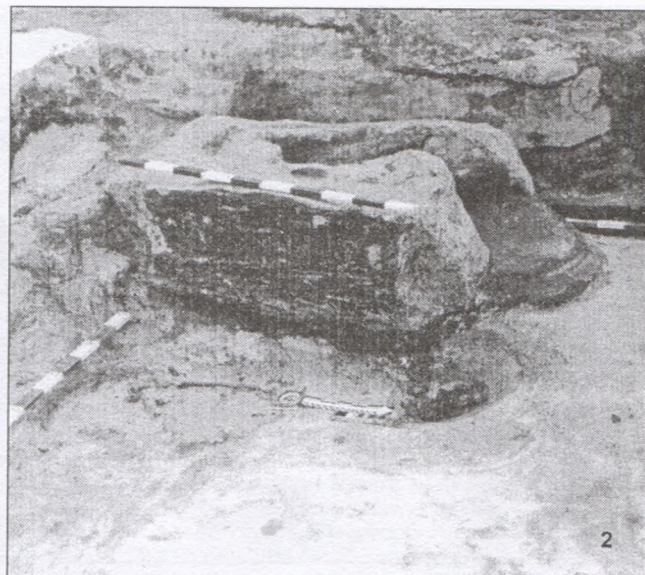

Рис.1. Київ, Поділ.
Двоповерхова будівля першої половини XII ст. Загальний вигляд.

Рис.2. Київ, Поділ.
Двоповерхова будівля першої половини XII ст. Піч.

Фото М.Сагайдака.

До статті Коваленко О.В.
“Цвинтар XVII-XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві”

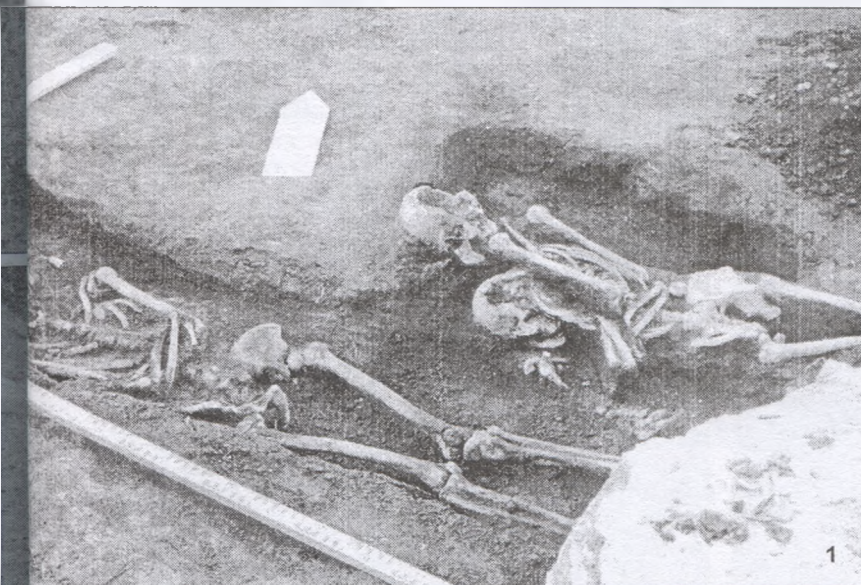

Рис.1. Полтава, Свято-Успенський собор. Цвинтар.
Поховання № 4-6. Загальний вигляд після розчистки.

Рис.2. Полтава, Свято-Успенський собор. Цвинтар.
Поховання № 4-6. Робочий момент (С.Маєвська та М.Радченко).

Фото О.Супруненко

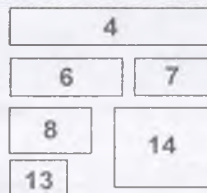
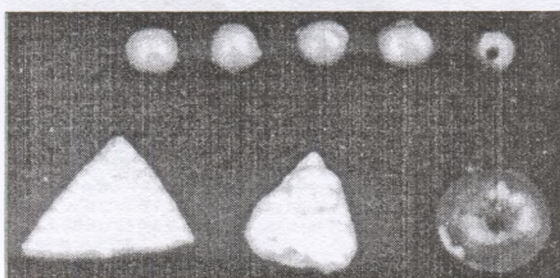
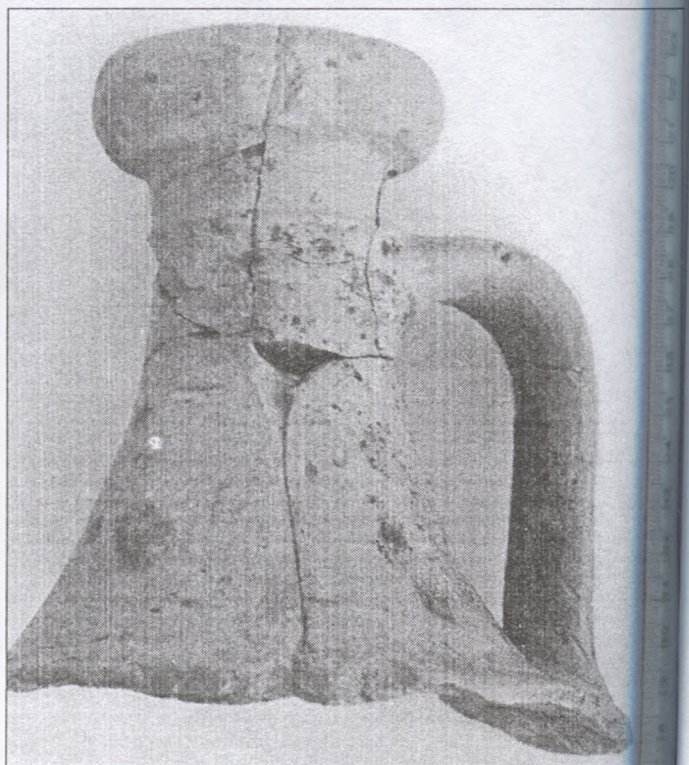
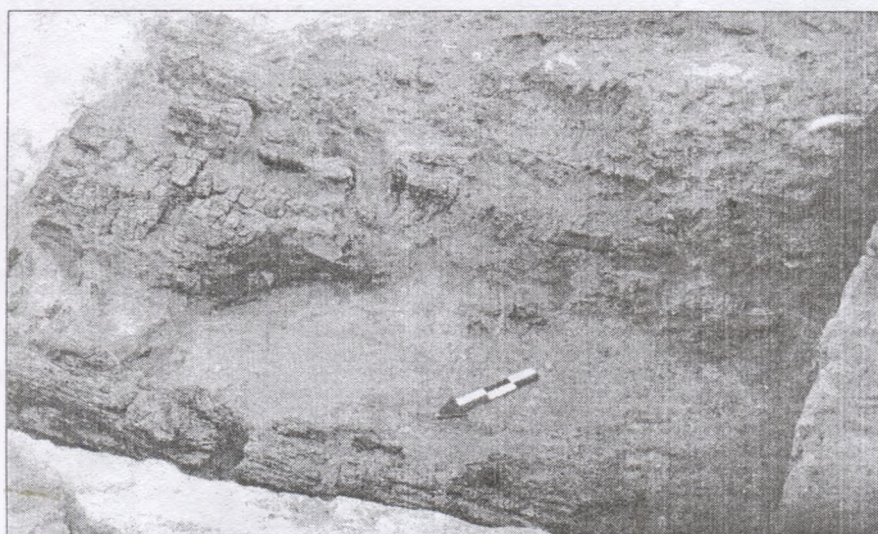
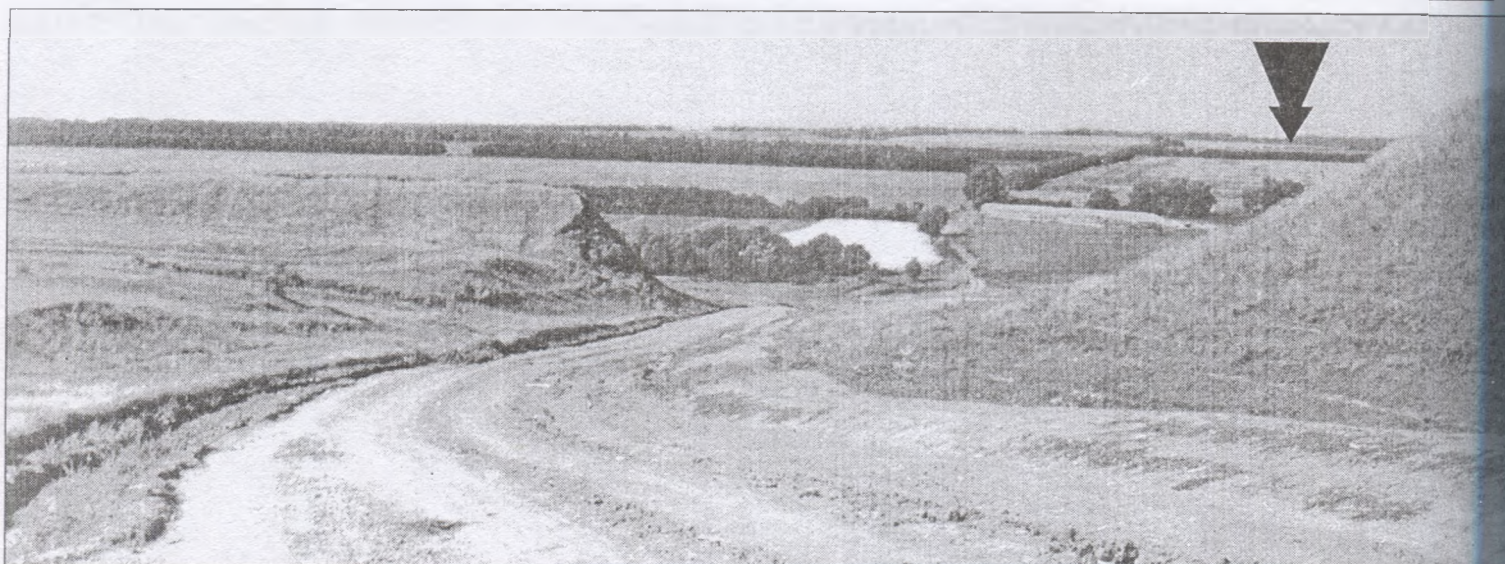

Рис. 4. Більськ, ур. Царина Могила. Вид на курганні некрополі Осняги, Марченки і Скоробір зліва — ділянка селища в ур. Царина Могила, справа — вали Західного укріплення Більського городища. Стрілочкою позначене місцезнаходження дослідженого кургану.

Рис. 6. Курган № 1 в ур. Марченки. Загальний вигляд решток накатника поховання (вигляд з північного сходу).

Рис. 7. Робочий момент при дослідженні поховання.

Рис. 8. Центральна частина поховання. Рештки поховання й інвентаря.
 Рис. 13. Більськ, с., ур. Марченки. Курган № 1. Знахідки із золота (серебра).
 Рис. 14. Горловина античного кружального глека.

ЮВІЛЕЇ

80

**Борис
Андрійович
ШРАМКО**

Борис Андрійович Шрамко народився 17 січня 1921 р. у м.Гомелі. Вже багато десятків років Борис Андрійович, доктор історичних наук, професор Харківського Національного університету ім. В.Н.Каразіна, вчений зі світовим ім'ям, справедливо вважається одним із патріархів української археології залізного віку.

Його шлях до науки досить прямий. З 1939 р. він студент історичного факультету Харківського університету. Але почалася Велика Вітчизняна війна. Борис Андрійович чесно виконує свій громадянський обов'язок. Він — на її фронтах. Війну офіцер закінчує у Німеччині, був поранений, нагороджений орденами і численними медалями.

Б.А.Шрамко належить до блискучого покоління переможців, які не тільки здолали ворога, а й відбудували країну, відновили науку в Україні, створили і розвинули в ній нові напрямки. У 1949 р. Борис Андрійович закінчує історичний факультет Харківського університету.

Б.А.Шрамко — один із творців українського скіфознавства, яке народжувалося у плідній співпраці, запеклих дискусіях з О.І.Тереножкіним, В.А.Ілїнською. Середнє покоління пам'ятає "баталії" за місто Гелон. Підсумком цих "битв" стала книга "Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)" (К., 1987), яка до сьогодні залишається найкращою монографією з "поселенської" археології ранньозалізної доби. А до того були — кандидатська дисертація "Пам'ятки скіфського часу в басейні Сіверського Дінця" (1953); величезна монографія "Старожитності Сіверського Дінця" (Харків, 1962); численні експедиції; докторська дисертація "Господарство лесостепових племен Східної Європи у скіфську добу" (1966; на жаль, вона так і не побачила світ окремою монографією).

Здається, що наукова робота давалася Борису Андрійовичу дуже легко. Та за його відкриттями стоїть дуже важка, виснажлива повсякденна шістьсятьма година праця. Досі ще ніхто не перевершив Б.А.Шрамка у галузі "археологічного металознавства". Іноді здається,

що саме у Бориса Андрійовича залізний вік одержав сертифікат називатися залізним. Загалом перу Б.А.Шрамка належить понад 300 наукових праць, перелік яких вміщений у двох бібліографічних довідниках. До речі, один з них виданий у Полтаві (Борис Андрійович Шрамко: Бібліографічний покажчик/Укл. Тітков О.В. — Полтава: Археологія, 1995. — 64 с.: іл.).

І ось нещодавно побачив світ новий вузівський підручник "Археологія залізного віку Східної Європи" (Харків, 2000), написаний професором спільно з учнем, відомим фахівцем з археології середньовіччя, доктором історичних наук, професором В.К.Міхєєвим.

Велику увагу у своєму житті Б.А.Шрамко приділяє педагогічній діяльності. Він підготував цілу плеяду кандидатів і докторів наук. Його завжди оточує молодь, якій імponує доброзичлива іронія вченого, свіжість поглядів, його енциклопедичні знання.

Учні та колеги широко поздоровляють Бориса Андрійовича з ювілеєм, зичать йому здоров'я, натхнення, творчих успіхів, довгих років життя.

До цих побажань широкосердно приєднується і весь склад редколегії "Археологічного літопису Лівобережної України", всі полтавці.

Гаврилюк Н.О.

70

**Ірина
Федорівна
КОВАЛЬОВА**

Відомому вітчизняному археологу, дослідниці давньої історії Степової України, провідному фахівцеві у галузі археології бронзового віку Східної Європи, доктору історичних наук, професору, члену редколегії наукового журналу "Археологічний літопис Лівобережної України" Ірині Федорівні Ковальовій виповнилося 70 років.

Ірина Федорівна народилася 29 жовтня 1930 р. у м.Дніпропетровську, в сім'ї службовця. Після закінчення школи вона навчається на історичному факультеті Дніпропетровського університету. Під час навчання її інтерес до ар-

хеології проявився у написанні курсових і дипломної роботи.

Після кількох років роботи вчителем історії в одній із сільських шкіл Дніпропетровської обл., куди Ірина Федорівна поїхала за призначенням по закінченні університету, вона починає працювати на посаді наукового співробітника Дніпропетровського історичного музею ім. академіка Д.І.Яворницького. Саме тут остаточно визначилися її наукові інтереси, чому значною мірою сприяло проведення, за власною ініціативою, обстежень берегів славновісних у запорозькі часи річок Орелі та Самари. Під час цих літніх вакацій вдалося знайти досить значну кількість пам'яток, що репрезентують різні періоди стародавньої історії Лівобережної України. Частково деякі з них вже досліджувалися у різні роки, більшість же, на жаль, зруйнована під час будівництва каналу "Дніпро — Донбас".

З 1962 р. і досьогодні доля ювілярки пов'язана з Дніпропетровським Національним університетом.

На історичному факультеті І.Ф.Ковальова викладає цикл лекцій і спецкурсів з проблем археології України, стародавньої історії та етнології. За її ініціативою у 1972 р. були створені постійнодіюча новобудовна археологічна експедиція, на базі якої — Лабораторія археології Придніпров'я, археологічний музей університету, де зосереджені всі матеріали археологічних досліджень курганів та поселень у межах Дніпропетровської і сусідніх областей.

За ці роки І.Ф.Ковальовою багато зроблено у сучасному науковому плані. Підставі аналізу курганних поховань виділено постмаріупільську культуру часу пізнього енеоліту; житотилівський тип пам'яток, що віддзеркалює складні етнічні процеси у передстепових просторах Східної Європи. Ще у середині 1970-х рр. Іриною Федорівною була висунута гіпотеза стосовно походження ранньозрубної культури України та ролі у цьому процесі культури багатопружкової кераміки. На жаль, знадобилося досить багато часу, щоб ця точка зору була визнана в науці. Цікаві висновки були отримані також відносно соціальної та духовної культури давнього населення Лівобережної України. Головні тези наукових розробок ювілярки знайшли відображення у докторській дисертації "История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите - бронзовом веке", яка була захищена в Інституті археології АН України у 1987 р., та низці видань, що охоплюють коло проблем конкретних археологічних культур, населення яких мешкало в енеоліті - бронзовому віці у Переддніпров'ї.

Багато уваги приділяє Ірина Федорівна вихованню молодих науковців, про що свідчить постійно зростаюче коло аспірантів та здобувачів. Завдяки її сумлінній праці, цілеспрямованості ми можемо говорити про існування дніпропетровської археологічної школи, польові та наукові доробки якої добре відомі фахівцям і поза межами України.

З 1976 р. за редакцією І.Ф.Ковальової видається міжвузівський збірник наукових праць з археології Придніпров'я, широко відомий серед фахівців країни СНД і за кордоном. І.Ф.Ковальова — постійний член Координаційної Ради ІА НАН України з питань археологічних досліджень. 1992 р. вона відзначена ІІІ премією Міністерства освіти України за навчально-методичну роботу, а 1998 р., у зв'язку з 80-річчям Дніпропетровського університету, їй було нагороджено орденом Святої Ольги.

Вітаючи Ірину Федорівну з ювілеєм, її учні, колеги та друзі бажають здоров'я, подальших творчих досягнень і нових відкриттів.

*Відділ енеоліту-бронзової доби
ІА НАН України*

50

**Любов
Миколаївна
ЛУГОВА**

Завідуючий відділом археології, хранителю археологічних колекцій Полтавського краєзнавчого музею Любові Миколаївні Луговій виповнилося п'ятдесят. Народилася вона 8 червня 1951 р. в с.Івашки Полтавського району Полтавської області. Після закінчення Супрунівської середньої школи Полтавського району, у 1968 р. поступила на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Закінчила навчання у вузі 1973 р. зі спеціалізацією по кафедрі археології та музеєзнавства. З 1973 р. — науковий співробітник відділу історії дореволюційного періоду Полтавського краєзнавчого музею, пізніше — старший методист, з листопада 1979 р. — старший науковий співробітник. У 1985-1990 рр. А.М.Лугова — завідуюча сектором археології відділу охорони пам'яток при музеї.

Брала участь у роботі ряду археологічних експедицій Інституту археології НАН України, Київського державного університету. Очолювала заgonи та новобудовну експедицію музею у 1977-1990 рр. Польові дослідження проводила у межах області: розвідки — на території Глобинського, Великобагачанського, Семенівського (1987), Хорольського, Шишацького та інших районів (1988-1989), охоронні дослідження — у Полтавському (1977 — кургани поблизу с.Мале Ладжине), Кобеляцькому (1978-1979 — кургани біля с.Солошине та

Світлогірське; 1980 — сс.Красне та Орлик; 1984 — смт.Білики), Глобинському (1979 — кургани поблизу с.Бабицівка; 1983 — курган у с.Манжелія; 1987-1989 — кургани біля сс.Кагамлик-Томашівка-Пелехівщина під час спорудження Градиської зрошувальної системи), Диканському (1981 — кургани поблизу с.Василівка; 1986 — біля с.Ярохівка), Козельщинському (1983-1984 — кургани поблизу с.Прилипка), Великобагачанському (1983 — кургани поблизу с.Байрак), Шишацькому (1986 — кургани біля с.Баранівка), Кременчуцькому (1987, 1989 — кургани поблизу сс.Бонцари, Білоцерківка, Кирилени, Рокитне) та Решетилівському (1982 — кургани у с. Шевченкове; 1988 — с.Мушти) районах. 1985 р. разом із Ю.О.Шиловим дослідила унікальний "довгий" курган доби середньої-пізньої бронзи поблизу с.Михайлики під Полтавою, влітку 1990 р. провела рятівні роботи на різночасовому поселенні в ур.Барбара в Комсомольську.

Учасник спільних з Інститутом археології НАН України дослідницьких проектів, зокрема робіт новобудівної експедиції по трасі газопроводу "Уренгой-Помари-Ужгород" у Лохвицькому районі (керівник М.М.Чередніченко, 1983 р.), обстежень пам'яток археології області під час підготовки Зводу пам'яток історії та культури (1987-1989).

А.М.Лугова брала участь у підготовці ряду музейних виставок, в т.ч. археологічних (1985, 1989, 1990, 1999, 2000), очолювала побудову нової експозиції відділу археології (6-й зал — 1991-1993; 7-8 зали — 1995-1996). Представляла сектор охорони пам'яток археології та відділ на наукових регіональних і обласних конференціях, семінарах.

Результати досліджень опубліковані у більш ніж 20 наукових працях, в тому числі роботи "Кургани скифського часу міжуреччя Ворсклы и Псла" (Москва-Полтава, 1993. — У співавторстві з І.М.Кулатовою та О.Б.Супруненьком), ряд статей, вмішених у збірках наукових праць та журналах, виданих у Києві, Москві, Полтаві.

З травня 1990 р. А.М.Лугова очолює науково-дослідний відділ археології музею, є хранителем археологічних колекцій.

Тож, вітаючи з ювілеєм Любові Миколаївну Лугову, колеги зичать їй міцного здоров'я, довгих років життя, великих успіхів у науковій творчості та на ниві музейництва.

Кулатова І.М.

50

**Надія
Оксентіївна
ГАВРИЛЮК**

28 липня 2001 р. відомій дослідниці археологічних пам'яток України, голові Польового комітету Інституту археології НАН України, широко знайомому скифологу Надії Оксентіївні Гаврилук виповнюється 50 років. Надія Оксентіївна народилася 1951 р. у м.Советская Гавань (Російська Федерація).

Після закінчення школи вона навчалася на історичному факультеті Білоруського університету. Ще студенткою брала участь в археологічних експедиціях та наукових конференціях.

З 1978 р. наукова діяльність Надії Оксентіївни пов'язана з Інститутом археології НАН України, де вона працює у відділі скіфо-сарматської археології. Тут була написана і захищена кандидатська дисертація, присвячена ліпній кераміці Степової Скіфії. У 1980-х рр. дослідниця бере участь у розкопках Актаської археологічної експедиції. Важливе місце в її польовій діяльності посіли пам'ятки осілого населення скіфського степу (Аннівське, Знам'янське городища, селище Лиса Гора та ін.). Але основна увага Н.О.Гаврилук прикута до загальновідомої пам'ятки — Кам'янького городища, де вона продовжує роботу Б.М.Гракова. Результатом цих досліджень стали наукові статті та монографії, видані в Україні та за кордоном.

З 1996 р. Н.О.Гаврилук призначається головою Польового комітету Інституту археології НАН України, де найбільше виявилися її організаторські здібності. Здійснюється чіткий контроль над змачею польової документації, регулярно видаються збірники "Археологічні відкриття в Україні".

Найбільшою зацікавленістю в галузі археології Надії Оксентіївни є палеоекономіка. Саме нею вперше було розроблено цілісний палеоеколого-економічний підхід до вивчення суспільства ранніх кочівників, зокрема Степової Скіфії VI-III ст. до н.е. Цій проблемі присвячена її докторська дисертація, яка успішно була захищена 2000 р. Коло наукових інтересів ювілярки не обмежується наведеним вище. Слід відзначити її видавничу діяльність. За редакцією Н.О.Гаврилук видано "Словник-довідник з археології України" — перше фундаментальне видання з археології України енциклопедично-довідкового типу. Нею ж у 1990-і рр. започаткована серія видань "Скифи: економіка і історія".

Свій ювілей Н.О.Гаврилук зустрічає, сповнена творчих і польових планів. Широко вітаємо її та зичимо міцного здоров'я, здійснення усіх творчих задумів.

Гейко А.В.

RESUME

Telegin D.Ya.

THE LOWER ORIL AREA'S RELICS IN THE WORKS OF EXPEDITION "DNIPRO-DONBASS" (1970-1971)*Resume*

The article is the review of archaeological investigations and protective archaeological excavations held by the expedition "Dnipro-Donbass" of the Institute of Archaeology (The Academy of Science of the Ukrainian Soviet Socialist Republic). The expedition worked where the channel "Dnipro-Donbass" was built — on the territory of Poltava, Dnepropetrovsk and Kharkov regions, in 1970-1971. The list and short characteristics of the relics, from Paleolithic to the Late Mediaevals, are given.

Syvolap M.P.

RITUAL OCHRE IMAGES FROM THE PIT-GRAVE CULTURE'S BURIALS, THE MIDDLE DNIEPER AREA*Resume*

The article describes the cases of using the ochre by the population of the Pit-Grave culture in the Middle Dnieper Area for the ritual purpose as the element of funeral rite. The description of the images' remnants from three burials and other details of funeral rite is adduced.

Vaichak S.B.

STRANGE KIND OF PLAIN SUBJECTS REFERRED TO THE LATE BRONZE AGE (THE DNIEPER'S LEFT BANK)*Resume*

The Bilozerska culture's (Late Bronze) plain subjects made of bone are analysed. They were found on the peninsula of Igren-Pidkova near Dnepropetrovsk, in the burial №186 of the Bryivsky mound counted as that of the same culture in Kherson region, and in Altay region near the Ob (Russia), the Firsovo-XVIII settlement referred to the Bolsherechenskaya culture. The conclusion drawn is, that the so-called, propeller-shaped plain subjects are nothing like nose-covers for horses, which should be dated for the Dnieper Left Bank's Forest-Steppe by not earlier than the 9th - beginning of the 8th cc B.C.

Bashkatov Yu.Yu.

THE ISSUE OF THE LATE ZARUBINETS CULTURE'S DWELLINGS*Resume*

The article covers the results of studying the Late Zarubinet's Culture's dwellings. The dwellings' different types' constructional peculiarities are analysed. The analysis is based upon the finds on the Middle Dnieper and the Left Bank Lands.

Sukhobokov O.V., Gorbanenko S.A.

THE SET OF AGRICULTURAL UTENSILS FROM THE HILLFORT BITITSA-1*Resume*

For the first time, the complete set of agricultural utensils for soil cultivating and harvest gathering is described in this article. This set was found on the territory of the hillfort Bititsa-1 (the 3rd quarter of the 1st millennium A.D.). It's been nearly 50 agricultural utensils discovered on this territory in the years 1953, 1984-1991.

Koloda V.V., Koloda T.A.

THE RELICS OF MOKHNACH VILLAGE AND ITS SURROUNDINGS*Resume*

In this article, the process of dwelling the territory of Mokhnach village and its surroundings in Kharkov region, is examined. The researches prove, that it's the Bronze Age, when the population appeared here for the first time. The first effort of the large-scale dwellings on this place was made in the Scythian Times (the 5th-4th cc.B.C.). But it was not successful

enough. In the times of Khazar kingdom, there was one of the most economically developed administrative region referred to the Saltov culture (the middle of the 8th - the 9th cc A.D.). In the times of the Late Romny culture (the 10th-beginning of the 11th cc) the region's life was consistently fading. Only in the 17th c it was renewed.

Levchenko D.I., Mironenko K.N., Suprunenko A.B.

THE ANCIENT RUS COMPLEX ON THE TERRITORY OF THE CHRONICLES' LTAVA*Resume*

The article continues the series of publications about explorations of the chronicles' Ltava in 1997 in the course of preventive excavations held before the construction of the business-center's hotel complex on the Pervomayskaya and the Litvinov brothers' streets in Poltava. The issue of choosing the place for construction of the Ancient Rus dwelling upon the example of the Late Romny culture's remains of the dwelling №7 is considered.

Buzan G.M., Rozdobudko M.V.,

Tetrya D.A., Tovkailo M.T.

MATERIALS OF THE 10th c FROM THE TERRITORY OF FORETOWN IN PEREYASLAVL-RUSKY*Resume*

The article presents the materials from excavation of remains of semi-subterranean dwelling and household constructions with pottery findings dated from the first part and to the late of 10 the century.

Taranenko S.P.

TWO-FLOORED BUILDING IN PODOL, KIEV (the 1st half of the 12th c)*Resume*

The problem of multi-floored blocks in the Ancient Kiev is covered in this article. The author describes the remains of one of those buildings dated by the 1st half of the 12th c. They were discovered in Podol, Voloshskaya st., 16, in 1987.

Kolybenko A.V.

THE PLACE OF SITUATION OF THE RATIBOR'S HOUSE IN PEREYASLAVL-RUSKY*Resume*

The issue of where was the place of the house of Ratibor, the influential baron ("boyarin") in Pereyaslavl, is considered. The author defined its size and the location of some of its objects.

Tymoshchuk V.M.

SOME PROBLEMS OF THE TYPOLOGY OF KIEV KITCHEN POTTERY, THE 10-13th cc*Resume*

The typological scheme of kitchen pottery (the 10-13th cc) from Podol, Kiev, is published. It is based upon the results of many years' investigations held by the Podol Expedition of the Institute of Archaeology (National Academy of Science of Ukraine).

Suprunenko A.B.

THE SOUTHERN MAINLAND WALL ON THE TERRITORY OF THE BELSK HILLFORT'S BIG BASTION*Resume*

The article describes the remains of the so-called southern mainland wall of the Belsk hillfort's big bastion (Belsk village, Kotelva district, Poltava region) and gives some suggestions about its age and origin. Total length of the wall is about 5,6 km, the height is 0,5-1,1 m, width of the wall's base is 14-20 m. The wall is strongly ploughed. Its remains were discovered by V.A.Gorodtsov in 1906 and since then

it had been never explored.

The suggestion is put forward, that the "Southern wall" is nothing like the remains of the fortified border between Muscovite Kingdom and Rech Pospolita built in the end of the second half of the 17th c.

Gavrilenko I.N.

THE PLACE OF LOCATION OF THE PALEOLITHIC SITE SKAKALKA*Resume*

Some mistakes in the process of defining the place of location of the Paleolithic site Skakalka near Gradzhsk (called as Gorodishche until 1789) (Globino district, Poltava region)

Kvakalo I.V.

ENEOLYTHIC FINDS ON THE TERRITORY OF KREMENCHUG.*Resume*

Some Eneolithic finds, discovered on the territory of Kremenchug, Poltava region, are described here. In particular, the place of situation of some relics dated by the Srednestogov period of the Dereivska cul. is determined to be on the territory of the local silicate plant. The finds' collection is placed in the funds of Kremenchug museum of local lore.

Rozdobudko M.V.

CERTAIN TYPE OF RIMS ON THE VESSELS OF MULTIRAISED BORDER POTTERY CULTURE*Resume*

The collection of pottery with peculiar type of faceting rims originated from the number of multilayer settlements on the Middle Dnieper's left bank is analysed in this article. The fragments of vessels with faceting rims belong to united pottery complex referred to the sort of the Multiraized Border Pottery's culture, the Mid-Bronze Age, appearance of which may be associated with certain unusual peculiarities of hand-made vessels' production technology.

Geyko A.V.

EXCAVATIONS OF THE SCYTHIAN TIMES' BURIAL MOUNDS NEAR MALY TROSTYANETS VILLAGE*Resume*

The materials from the excavations of the Scythian Times' burial mounds dated by the 7th-5th cc.B.C. are published. The excavations were held by the expedition of the Poltava regional Center for the Research and Protection in Maly Trostyanets village (Poltava district, Poltava region)

Grechko D.S.

THE SCYTHIAN TIMES' SETTLEMENT NEAR SHLYAKH VILLAGE*Resume*

The article describes a new-found settlement dated by the Scythian Times near Shlyakh village in Kharkov region. The finds dated by the Early Scythian period, namely the fragment of cheek-piece, bone quivers fastening, draw much attention. The finds like these occurred in this region for the first time. They testify that the settlement had been existing through the all Scythian period.

Kulatova I.N., Suprunenko A.B.

THE SCYTHIAN TIMES' BURIAL MOUND IN MARCHENKI PLACE NEAR BELSK*Resume*

In 1995, the Belsk archaeological expedition of the Poltava Regional Center of Research and Protection of Archaeological Relics explored one of the burial mound from the necropolis in Marchenki Place, to the South-West of the village of Belsk, Kotelva district, Poltava region. It's the part of the necropolis field Skorobor, left by the population of the Scythian Times' Belsk hillfort.

Reyda R.N.
**THE CHERNYAKHOV RELICS'
NEAR BELSK HILLFORT'S**

Resume

The information about the Chernyakhovskaya culture's settlement in Pereshchepino Place is published, including the descriptions of subjects collected in the course of investigations held in 1999-2000 by the Center of Research and Protection of Archaeological Relics. Some other Chernyakhovskaya culture's new-found settlements discovered within the Big Fortress of the Belsk Hillfort near the villages of Lazki and Batki are also described.

Udovichenko A.I.
**THE CHERNYAKHOVSKAYA CULTURE'S
FIBULAS FROM GRADIZK**

Resume

The collection of fibulas gathered on the banks of the Kremenchug artificial sea, on the Plyazh and Krucha places. The fibulas are referred to the Chernyakhovskaya cul. (the 4th c. A.D.)

Lyubichev M.V.
**NEW-FOUND PENKOVSKAYA CULTURE'S
RELICS IN THE UPPER FLOW
OF SEVERSKY DONETS**

Resume

In the course of late years, two Penkovskaya culture's settlements in the upper flow of the Seversky Donets were investigated. These are Gorbanshchyna on the Mzha and Kitseвка on the Bolshaya Babka. The pottery fragments were found. Near Kitseвка, a finger-shaped fibula, referred to the relics of the Penkovskaya culture was found by chance.

Svistun G.Ye.
**CONSTRUCTION PECULIARITIES OF THE
SALTOVSKAYA DEFENCE LINE
(THE MOKHNACHANSK HILLFORT)**

Resume

The article presents the results of investigations of the Saltovskaya defense line (the Mokhnachansk hillfort). The construction peculiarities and architecture traditions are analyzed. The possible way of the fortress' reconstruction is offered.

Levchenko D.I.
**EARLY MEDIAEVAL BURIALS
IN THE TOPYLO PLACE**

Resume

The article describes inhumation complexes discovered near Maksimovka village (Kremenchug district, Poltava region) during the excavations held by I.Kostyuchenko and V.Danilenko in 1958-1959. The burials are referred to the Penkovskaya culture.

Lugovaya L.N., Mironenko K.N.
**THE SETTLEMENT NEAR KOMSOMOLSK
DATED BY THE 13TH-14TH**

Resume

In 1990, the expedition of the Poltava regional Museum of local lore held protective excavations of the settlement situated in 0,7 km to the South from Zolotnishino village (Kremenchug district, Poltava region), 0,4 km to the South-West from Komsomolsk. On the territory of the settlement, the sport base "Dynamo" is situated. The settlement was partially damaged during the construction of Komsomolsk's new living block. The cultural remains of Kiev Rus's and after-Mongolian Times were found mostly in upper layers of sand in the southern part of the settlement. These were 86 pottery fragments, iron arrow- and spear-heads, the spindle's fragment

The settlement is one of those known on the Dnieper's Left Bank, from the mouth of the Sula to the mouth of the Orel. Some of them were inhabited up to the 14th c. The like archaeological materials are discovered on the territory of the settlement near Radyanske village, Kobelyaki district.

Khanko O.V.
**THE GLASS PRODUCTS
OF THE 17th-18th cc FROM POLTAVA**

Resume

The glass products of the 17th-18th cc found on the territory of the Poltava foretown are described. They were discovered during to the excavations in 1997.

Zaika I.V.
**THE NEW MATERIALS OF THE LATE
MEDIAEVALS FROM KHARKIV REGION**

Resume

This article informs about the complex of the 17th-18th cc near Tsyrukunya village and some accidental finds dated by the same time on the territory of Kharkiv city. In spite of some similarities, the pottery found in Tsyrukunya differs from that of other regions of Ukraine. With the destruction of cultured stratum of the Late Mediaevals on the territory of Kharkiv, a clay smoking pipe ant a toy draw the attention.

Marchenko O.V.
**NEW INVESTIGATIONS OF ZHABOTYN
ST. ONUPHER'S MONASTERY**

Resume

From 1996 till 2000, the author conducted the investigations on the territory of Zhabotyn St.Onupher's Monastery. The system of artificial caves known until nowadays was completely investigated, the new depression of underground passage was found and the "Old Monastery Site" was explored. The attempt to establish the monastery's date of foundation by the means of archaeology was failed, but it was outlined the new promising and interesting trends and directions for further investigation.

Kuksa N.
**THE ST.ILLYA'S CHURCH IN SUBBOTOV:
THE ISSUES OF RESEARCH AND
RECONSTRUCTION**

Resume

The story of construction, description, the stages of destruction and reconstruction of the St.Iliya's Church in Subbotov — the unique relic of the Ukrainian architecture and history. It is known to be the place of burial of Bogdan Khmelnytsky, Hetman of Ukraine.

Guglya V.
**TILES FROM SUBBOTOV DATE
BY THE 17-18 th cc**

Resume

The production technology for tiles from Subbotov dated by the 17-18th cc is described here.

Stakhiv N.P.
**THE WELL DATED BY THE 17-18th cc
IN GORISHNIE PAVNI VILLAGE,
NEAR KOMSOMOLSK**

Resume

The results of research of the well dated by the 17-18th cc are given. The well was found near Komsomolsk (Poltava region) on the territory of Gorishnie Plavni, a non-inhabited village. The well's wooden wall's fragment is preserved and stored in the town's Museum.

Vlasiuk I.M.
**THE DWELLING PROCESS ON THE
LOWER BANKS OF THE SUKHOY
KOBELYACHEK RIVER
IN THE LATE MEDIAEVALS**

Resume

This is the attempt to describe the dwelling process on the lower banks of the Sukhoy Kobelyachek river in the Late Medieval. The description is based upon accessible historical sources. The history of Keleberda village and the Keleberda Cossacs' company is given as well.

Kovalenko O.V.
**THE CEMETERY OF THE 17-18th cc ON
THE SOBORNY MAYDAN
(The Cathedral Square) in Poltava**

Resume

The materials of protective excavations of

the 17-18th cc cemetery near the Syvato-Us-pensky cathedral in Poltava are published.

Artemyev A.V.
**MORPHOMETRICAL DATABASE
FOR THE POLTAVA'S LATE
MEDIEVAL POPULATION**

Resume

In the course of archaeological protective excavations of the 17-18th cc cemetery held in the summer of 2000, 18 burials were elaborated. On the basis of anthropological materials, it is possible to establish the facts of lifetime deformations and pathological changes of the bones among the Late Medieval Population of Poltava. It was cleared out, that the physical state of those people was quite normal while being alive, and their diseases are still typical for the nowadays' population of Poltava.

Churilova L.M.
**NEW-FOUND MEDIAEVAL STONE
STELLAS ON THE TERRITORY
OF DNEPROPETROVSK REGION**

Resume

Five stone sculptures (stellas) described here are considered to be the most early among those referred to and dated by the Mediaevals. The sculptures were found in Veliko-Mikhaivlovka village, Pokrovsky district, and are kept in the museums of Novomoskovsk, Dneprodzerzhynsk, and Dmukhaylivka village (Magdalinovka district). The sculpture kept in the museum of Dmukhaylivka village (Magdalinovka district) is the most interesting. Any direct analogy of its to the sculptures of the stepes of Eastern Europe is hard to trace. But some peculiarities prove its likeness to Asian statues dated by the Turkish times, namely to the sculptures of the 2nd type from Semirechye dated by the 8-9th cc. The rest of stellars were probably made later and may be referred to the early stage of Polovian sculpture (the 1st half — middle of the 11th c).

The described stellars are the first specimens of Turkish and early Polovian monumental sculptures discovered on the territory of Dnepropetrovsk region during the last decade.

Belko O.A.
THE SYMBOLS IN THE COMB'S DECOR

Resume

The description of the 12-13th cc's comb is given. The comb was found in one of the burial mounds on the Lower Sula banks (Orzhyt-sa district, Poltava region). The explanations of its symbols is suggested.

Titkov A.V.
**ORIENTAL ARMOUR IN THE COLLECTION
OF THE REGIONAL HISTORICAL
MUSEUM IN POLTAVA**

Resume

The first publication which dealt with the oriental mail-plate armour, which is storing in the Regional Historical Museum in Poltava. The accent of attention lies on the constructive specific of the armour, the allowing to define its conceptual and chronological implement.

Nestulya A.A.
**THE LOWER DNEPER UKRAINE'S
MUSEUMS IN THE CONTEXT OF PREPARATIONS
FOR UKRAINIAN-RUSSIAN NEGOTIATIONS
ABOUT MUTUAL EXCHANGE BY CULTURAL VALUES**

Resume

The article is analyzing the participation of museum specialists and scholars in forming the register of culture relics moved away from the Lower Dnieper Ukraine. The importance of their work for preparations of Ukrainian-Russian negotiations about mutual exchange by cultural values.

Yasnovskaya L.V.
**CHERNIGOV REGION'S RUS RELICS IN
THE WORKS OF P.M.DOBROVOLSKY**

Resume

The article introduces the facts about archaeological investigations on the territory of Chernigov region held by P.M.Dobrovolsky (1871-1910). Due to his efforts, regular works on the territory of the mentioned in chronicles hillfort Orgosch were started and investigations of the mound necropolis were continued (1904). He also started off the protection of archaeological relics on the territory of the Ancient Chernigov. P.Dobrovolsky had initiated the 14th Archaeological congress in Chernigov.

Skirda V.V., Chernigova N.V.
THE ARCHIVES OF S.A.SEMENOV-ZUSER,
PROF.

Resume

Professor S.A.Semenov-Zuser is well-known as the author of many scientific works in field of museums study, scyth and antic archeology and the history of ancient world. But not all of his works and scientific investigations were published. A great part of these materials are kept in the archive of the Muse-

um of Archeology and Ethnography of Sloboдskaya Ukraine in the Kharkov State University named by V.N.Karazin. The scientist's archive which is kept in museum consists of 43 volumes containing over 360 documents. Among them are the draft variants of his published and unpublished works, drafts and sketches, drawings and photos of different archeological monuments, the scientists' letters addressed to S.A.Semenov-Zuser and other documents which need thorough study.

НОВІ ВИДАННЯ

Нещодавно в лекційному залі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, у палатах, мурованих на кошти гетьмана Івана Мазепи, відбулася презентація нової книги полтавського видавничого центру "Археологія" — монографії краєзнавця, історика Поорілля Григорія Заїки "Українська лінія". Короткий репортаж про презентацію показав перший канал Національного телебачення. Цей захід відбувся в рамках десятої Всеукраїнської наукової конференції "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні", яку щорічно проводять Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук і Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури. До речі, на конференції Полтавщина була представлена науковою делегацією в складі співробітників зазначеного Центру, Полтавського краєзнавчого музею та навчально-виховного комплексу ім. А.С.Макаренка з с.Ковалівка Полтавського району.

Вихід у світ цього давно очікуваного дослідження став можливий завдяки співпраці Центру пам'ятокознавства НАН України і Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології, а також завдяки фінансовій підтримці сина дослідника А.Г.Заїки та кількох полтавських видавців.

Монографія присвячена історії спорудження, розбудови і заселення найбільшої фортифікаційної споруди Східної Європи другої-третьої чверті XVIII ст. на лівобережній межі Гетьманщини — Української лінії — укріпленого кордону в Пооріллі, у степах, по яких проходили шляхи набігів татар і турецьких загарбників. Разом із тим,

Українська лінія — це своєрідний засіб освоєння степових районів Півдня України, зокрема, заворсклянських просторів Полтавщини в 1730-1770 рр. імперським урядом, спосіб поширення експансії на запорозьке козацтво, а також закріпачення місцевого населення і переселенців. Та перш за все — це яскрава сторінка героїчної історії нашої землі, позначена війнами й походами, набігами загарбників, заснуванням численних поселень у сучасних Ма-

шівському, Новосанжарському та Кобеляцькому районах. Автор наводить характеристики укріплень Української лінії, ретельно розглядає місцезнаходження, стан збереження і відомості про найменування фортець. Особливо фахово він простежує збережені ділянки лінії на теренах Полтавщини, по узбережжю Орелі, закликає до здійснення певних заходів щодо збереження цієї небуденної пам'ятки фортифікації, адже таких масштабів їх у Європі — одиниці. Монографія Григорія Заїки багато ілюстрована. До неї увійшли рідкісні карти й не менш рідкісні схеми, обмірні креслення автора, портрети та фотографії. Праця доповнена великим списком джерел, додатками з публікацією історичних документів, списком 40 наукових праць краєзнавця.

Уже чотири роки немає з нами автора цієї книги. Військовослужбовець-офіцер, художник, краєзнавець Такий життєвий шлях дослідника. Останні роки життя Григорій Пименович працював старшим науковим співробітником Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури, проводив обстеження Української лінії, досліджував історію та топоніміку Поорілля. Він прагнув вивчити й зберегти на сторінках власних робіт минуле рідного краю — села Канави Кобеляцького району, де народився Григорій Пименович.

На думку відомого фахівця, професора Д.Я.Телегіна, таке дослідження побачило світ в Україні вперше.

О.А.Білоусько, А.О.Супруненко

КОЛИ ВЕРСТАВСЯ НОМЕР

НЕВІДОМИЙ ПЛАН ПОХОВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті Н.Кукси "Церква святого Пророка Іллі в Суботіві" згадуються розкопки Г.Я.Стелецького початку 1920-х рр. у приміщенні церкви, на місці поховання гетьмана Б.Хмельницького. Цікавою ілюстрацією результатів цих робіт є щойно віднайденний план досліджень на місці встановленого на сьогодні надгробку. Він зберігся в архіві дослідника і експонується у Лубенському краєзнавчому музеї. За спогадами дружини Г.Я.Стелецького, — Ганни Супруненко — археолог повідомляв, що на місці поховання він виявив прямокуту яму, грабницький хід круглої форми у південно-східному кутку поховання, що вів у глибину, рештки трухлявини та уламки кількох кісток людини у заповненні останнього. Саме що яму він і вважав місцем розміщення поховання гетьмана. На плані зображена саме ця яма, яку перетинає більш пізніє поховання юнака кінця XVII ст., вміщеного до могили у дерев'яній труні. Антропологічні матеріали з поховань були перевезені дослідником до Лубен, напевне, зберігалися до 1943 р. у Лубенському музеї. Не виключено, що серед них була й частина збережених останків гетьмана. Щодо пізнішого поховання, то Г.Я.Стелецький вважав його одним з поховань родичів Б.Хмельницького.

Наведений план, з огляду на його унікальність, оприлюднюється друком вперше. Сподіваємося, що пошуки в цьому

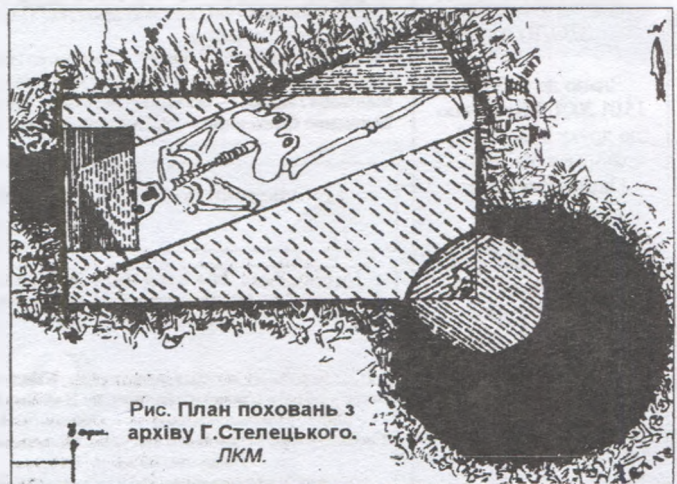

Рис. План поховань з архіву Г.Стелецького. ЛКМ.

напряму можуть привести до нових цікавих результатів.

О.В.Сидоренко, А.О.Супруненко

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ***Науковий журнал***Засновник:**

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Видає:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

**Інститут археології НАН
України**

Реєстраційне свідоцтво
ПЛ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

Відповідальність
за точність цитування,
наведення прізвищ,
імен та по-батькові, дат,
посилань на джерела і
літературу **несуть автори**
статей і публікацій.

У разі
передруку посилання на
"Археологічний літопис
Лівобережної України"
обов'язкове.

Оригінал-макет
підготовлений
ВІЦ "Археологія"
ЦОДПА

Здано до набору
15.01.2001. Підписано
до друку 14.06.2001.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Ум.-друк арк. 28,1.
Ум.-фарб. відб. 18,5.
Обл.-вид арк. 17,5.
Тираж 500 прим.
(1-й з-д — 250 прим.)
Вид. № 81.
Зам. № 2/2001.

Текст віддруковано:
ПП "АСМІ"

Артем'єв Андрій — науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі — ЦОДПА), асистент Української медичної стоматологічної академії, антрополог
Башкатов Юрій — старший лаборант Інституту археології НАН України, аспірант Національного університету ім. Т.Шевченка, археолог
Бейдін Георгій — зав. лабораторією ВО "Хартрон", краєзнавець
Белько Олег — зав. відділом Полтавської обласної державної наукової універсальної бібліотеки ім. І.П.Котляревського, історик
Белько Ольга — заступник начальника управління культури Полтавської облдержадміністрації
Белашов Валерій — зав. кафедрою соціально-економічних дисциплін Глухівського державного педагогічного інституту, доцент, історик
Бодагов Володимир — генеральний директор ВАТ "Полтавський ГЗК"
Бузян Галина — зав. відділом археології Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", археолог
Васильченко Олексій — молодший науковий співробітник Науково-дослідного інституту селянства НАН України при Черкаському державному університеті ім. Богдана Хмельницького, співробітник Археологічної лабораторії університету, історик
Власюк Ілля — краєзнавець
Гавриленко Ігор — зав. відділом Полтавського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, археолог
Гаврилюк Надія — голова Польового комітету Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, археолог
Гейко Анатолій — зав. сектором ЦОДПА, археолог
Глизь Іван — начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації
Гречко Денис — студент Харківського Національного університету ім. В.Н.Каразіна, краєзнавець
Гутля Володимир — зав. відділом Національного історико-культурного заповідника "Чигирин", музейник
Деткін Антон — менеджер фірми "Принг", краєзнавець, раніше — старший лаборант Черкаської Ліостепової археологічної експедиції, краєзнавець
Зайка Ірина — студентка Харківського Національного університету ім. В.Н.Каразіна, краєзнавець
Золотницький Борис — колишній старший науковий співробітник ЦОДПА, громадянин Ізраїля, архітектор
Сремесв Сергій — краєзнавець
Кракато Ірина — старший науковий співробітник Кременчуцького краєзнавчого музею, музейник
Коваленко Оксана — старший науковий співробітник ЦОДПА, археолог
Коваленко Юрій — заступник директора Глухівського історико-архітектурного заповідника, краєзнавець
Кобиленко Олександр — декан історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту, кандидат історичних наук, археолог
Колода Володимир — доцент Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, зав. НД археологічною лабораторією, кандидат історичних наук, археолог
Колода Тетяна — науковий співробітник НД археологічної лабораторії Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, археолог
Кука Надія — старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника "Чигирин", музейник
Кулатова Ірина — зав. відділом охорони пам'яток археології ЦОДПА, археолог
Левченко Дмитро — старший науковий співробітник ЦОДПА, археолог
Лізунов Олександр — краєзнавець, нумізмат
Лугова Любов — зав. відділом археології Полтавського краєзнавчого музею, археолог
Любичев Михайло — доцент Харківського Національного університету ім. В.Н.Каразіна, кандидат історичних наук, археолог
Малікова Лариса — молодший науковий співробітник ЦОДПА
Марченко Олександр — співробітник Археологічного музею та

Археологічної лабораторії Черкаського державного університету ім. Богдана Хмельницького, спецеолог
Мироненко Костянтин — старший науковий співробітник ЦОДПА, археолог
Мельникова Ірина — старший науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею, археолог
Нестуля Олексій — зав. кафедрою Полтавського кооперативного університету, професор, доктор історичних наук, заслужений працівник освіти України, історик
Попов Олександр — Комсомольський міський голова
Погорслий Володимир — заступник начальника управління охорони культурної спадщини Міністерства культури і мистецтва України, археолог
Полівець Олександр — голова Полтавської обласної ради
Рейда Роман — молодший науковий співробітник ЦОДПА, археолог
Роздобудько Михайло — старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", археолог
Сапегін Сергій — старший науковий співробітник НВК ім. А.С.Макаренка, археолог
Свиштун Геннадій — директор Манненківського історико-археологічного музею Харківської обл., науковий співробітник НД археологічної лабораторії Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, археолог
Сиволап Михайло — викладач археології та антропології, керівник Археологічної лабораторії Черкаського державного університету ім. Богдана Хмельницького, директор Археологічного музею Середньої Наддніпрянщини при університеті, археолог
Сидоренко Олександр — краєзнавець
Смирда Валерій — директор Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському Національному університеті ім. В.Н.Каразіна, кандидат історичних наук, археолог
Стахів Микола — зав. Музею історії ВАТ "Полтавський ГЗК", історик
Супруненко Олександр — директор ЦОДПА, старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, археолог
Тараненко Сергій — старший лаборант Подільської постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України, археолог
Телегін Дмитро — провідний науковий співробітник Києво-Печерського Національного історико-архітектурного заповідника, професор, доктор історичних наук, археолог
Тимошук Володимир — науковий співробітник Подільської постійнодіючої експедиції Інституту археології НАН України, археолог
Тітов Олександр — зав. сектором ЦОДПА, історик
Титова Олена — вчений секретар Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, археолог
Тетеря Дмитро — старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", археолог
Товкайло Микола — зав. сектором "Переяславська постійнодіюча експедиція" Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", кандидат історичних наук, археолог
Троцька Валентина — науковий співробітник Інституту керамології Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, музейник
Удовиченко Олександр — краєзнавець
Шемет Петро — заступник голови Полтавської обласної державної адміністрації, кандидат педагогічних наук
Ширай Євген — начальник управління містобудування та архітектури Полтавської обласної державної адміністрації, заслужений архітектор України
Ханко Остап — випускник архітектурного факультету Полтавського державного технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка
Чернігова Наталія — науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському Національному університеті ім. В.Н.Каразіна, історик
Чурилова Лариса — зав. відділом археології Дніпропетровського історичного музею ім. академіка Д.І.Яворницького, археолог
Яновська Людмила — асистент кафедри історії та археології Чернівецького педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка, археолог

Публікуючи постановчі та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На обкладинці: Загальний вигляд півбілялого в Європі
камір'ю Полтавського ГЗК. М.Комсомольська.
Фото Стахів М.П.

На обкладинку вкреснені фотознімки: Квирдал сфінкського
часу з с.Низи Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Залізо.
Збірка історико-краєзнавчого музею м.Комсомольська.
Греція — оберіг з Нижньої о Песуллі. Полтавська обл. Бронза.
Приватна збірка, м.Полтава.
Частина зрубу колодязя 17-18 ст. з кам'яного Полтавського
ГЗК. Збірка історико-краєзнавчого музею м.Комсомольська.
Фото Стахів М.П., 2001.

Рисунки, креслення:

Васильченка О., Гречка Д., Золотницького Б., Коваленко О.,
Колоди В., Левченка Д., Любичев М., Марченко О.,
Меньшицької Т., Мироненка К., Роздобудька М., Свиштуна Г.,
Сиволапа М., Стахів М., Ханка О., Чурилової Л., Шабана В.

Фото:

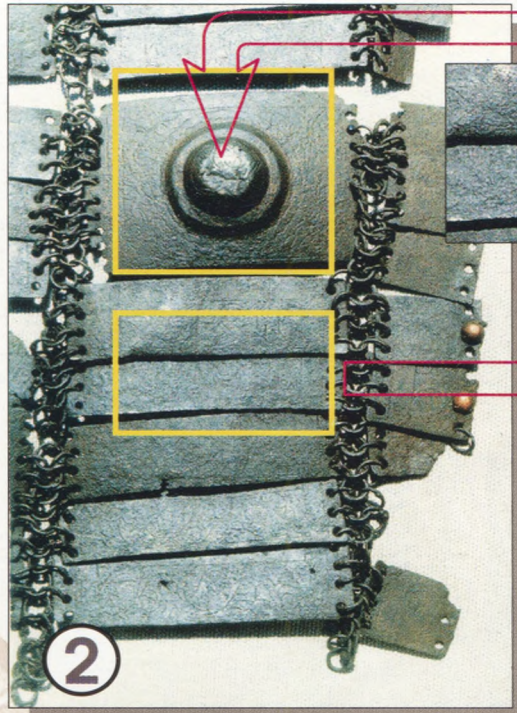
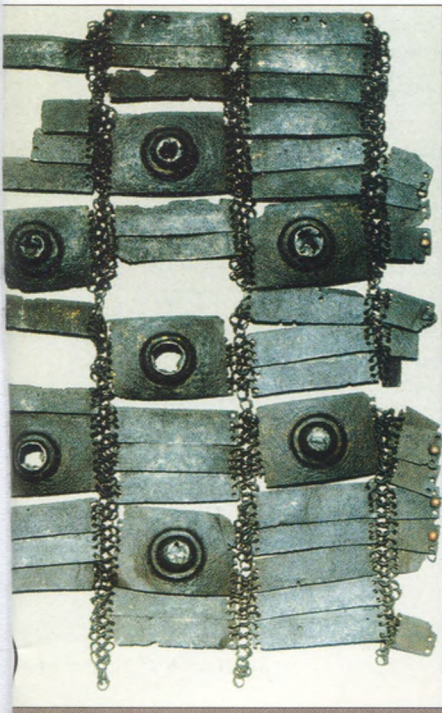
Сазайда М., Стахів М.П., Супруненка О., Телегіна Д.

Коректура: Кулатова І., Курочка Т.
Переклад англійською мовою: Коржикова Ю.

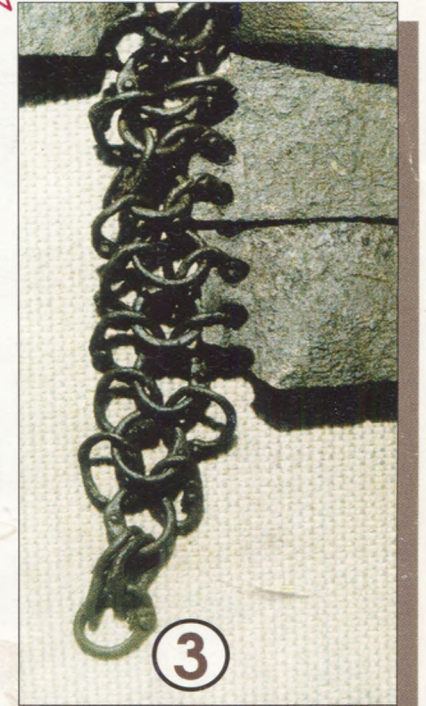
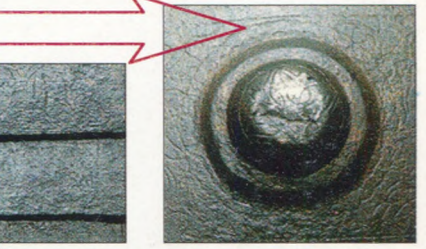
ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ
Полтавської обл.
№ 0438

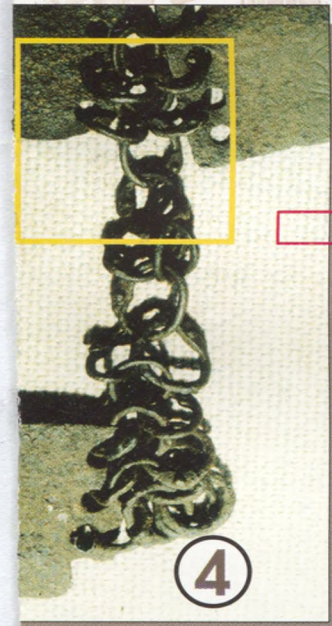

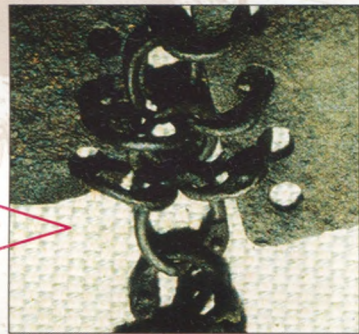
2

3

4

Східний обладунок
та його фрагменти

6

7

5

8

Щиро вдячні за допомогу
у проведенні семінару:

Комсомольській міськраді

міський голова О. П. Попов

Комсомольському АТП-15347

Директор М. І. Коробков

ЗАТ "Дніпровська хвиля"

Голова правління В. Г. Прядко

ПП Л. В. Кузьміну

ПП Л. Г. Поренко

ПП І. В. Прокудіну

ПКІТ ОАО "Полтавський ГЗК"

Головний художник А. В. Кулік

Технічне та матеріально-технічне
сприяння:

"СОЛВЕР-ТРЕЙД"

Постачальник надійності

Директор Ярослав Корсун

"СОЛВЕР"

Директор Олександр Григор'єв

Агенство "Астерія-Алмакс-Реклама"

Генеральний директор Михайло Шлафер

Редакції газет:

"Полтавський вісник"

Головний редактор Павло Стороженко

"Вечірня Полтава"

Головний редактор Володимир Марченко

ТТЦ "Телефон"

Директор Микола Кигим

Солвер-Трейд

Астерія - Алмакс

РЕКЛАМА

Вечірня Полтава

СОЛВЕР
INTERNET

Інтернет-партнер журналу

Тел. (05322) 7-61-99, тел.-факс 56-49-49 www.kot.poltava.ua

ISBN 966-7628-09-4